

Varga Papi László

Az örök reménység temploma

A szegedi Újszsinagóga szimbólumai és hagyományai

Lektorálta
Apró Ferenc
Bányai Viktória
Raj Tamás

Támogatta:

A Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala nyilvántartásába felvett alkotás.

TARTALOM

A SZENT TÉR, A TEMPLOM, A ZSINAGÓGA	4
A szent tér, a szent hely	4
A zsidóság és a Templom	12
A szétszóratás kora	20
A zsinagóga	26
A SZEGEDI ÚJZSINAGÓGA ÉPÜLETE	28
A szegedi Újzsinagóga építése	28
Az épület és az előcsarnok	32
A csarnok	40
A kupola	47
A keleti fal és előtere	53
Az ablakok üvegfestményei	67
A hétköznapi munka	69
Sabbát	72
Peszah	83
Sávuot	93
Ros ha-sána	98
Jóm kippur	104
Szukkot	108
Semini aceret	113
Szimhat Tóra	118
Purim	120
Hanukka	123
Tisa be-áv	128
A történelem ablakképei	135
AZ ÉPÍTŐK EMLÉKEZETE	143
Zárszó	182
NÉV- ÉS HELYMUTATÓ	183
KÉPEK, ÁBRÁK JEGYZÉKE	199
FELHASZNÁLT IRODALOM	206

- Ha kihalnak ideleln az emberi lények, nem lesz a Földnek közepe!
 - Hová megyünk, Nagyapa?
 - Föl a hegyre, föl a csúcsra! – felelte Vén Vidrabőr, az emberi lények főnöke...
- (Berger: Kis Nagy Ember)

A szent tér, a templom, a zsinagóga

A szent tér, a szent hely

Akár kirándulásra, akár városnéző sétára szánjuk el magunkat, olyan helyeket keresünk fel, amelyeket fontosnak tartunk, amelyek valamilyen jelentőséggel rendelkeznek számunkra. Számunkra, akik emberek, magyarok, valamilyen felekezethez tartozók vagy vallástalanok, nők és férfiak, s ki tudja még, mifélek lehetünk. Minden emberi minőségünkben a világ egyszeri, megismételhetetlen részei vagyunk. Vannak másokkal közös ismereteink, meggyőződéseink, van másokkal megegyező értékrendünk, mégis egyéni módon értékeljük mindazt, amit látunk, olvasunk, tapasztalunk. Előképzettségünk, előéletünk, érzelmi habitusunk és állapotunk, nemkülönben előítéleteink és előzetes ítéleteink befolyásolnak bennünket akár egy városnéző séta élményeinek befogadásában. A karosszékekben, könyvvel a kézben történő kalandozás nem az igazi, kevesebb is, de több is annál. Az írott szöveg és a képek sorra vétele lehetővé teszi, hogy magunk diktáljuk a tempót, ha kell, visszalapozzunk, sőt: akár előre is. Az itt következő szöveggel is tegye azt minden érdeklődő, amit jónak lát. A közreadott könyv az olvasóé. A szerző csak felkínálja, amit betakarított, s azt reméli, hogy másokban is felkelti a megismerés és a ráismerés örömét.

Személyes életünk állomásai közé tartozik az öreg fa törzsébe vésett két névbetű-pár, szívvel keretezve, de fontos lehet első iskolánk, a család ősi fészke, egy emlékezetes, rendkívüli élmény helyszíne. Ha jól belegondolunk, a világot magunk köré rendezve szoktuk elképzelni. Úgy szemléljük, mint egyre táguló otthont.

Mindannyian tartozunk valakikhez, egy családhoz, egy nemzethez, egy felekezethez, vagy akár egy hasonló eseményeket megélt nemzedékhez. Egyik vagy másik csoporttal való azonosságunk nem zárja ki a harmadikhoz tartozást. A bennünket övező világot azonban a szerint szemléljük, mit is jelent annak a kisebb-nagyobb lelki-szellemi közösségnek a számára, amelyhez tartozónak véljük magunkat. Jelentőséggel bírhat maga a terület, például a folyópart tiszavirágzás idején, Buda panorámája a Duna felől, vagy Ópusztaszer, a honalapítás helyszíne. A látvány befogadásakor bekapcsolódunk abba a körbe, amelyben nem csak látvány esztétikája érték, hanem a benne rejlő eszmei tartalom is. Ha magyarként keresem fel Párizst, akkor a Szent Mihály útjára beszökik az ős, ha keresztényként Jeruzsálemet, akkor tudom, hogy az idvesség a zsidók közül támadt. Ezek a helyek erősítik az önmeghatározást, többé és teljesebbé teszik az embert.

Vannak olyan eszmei-lelki tartalmak, amelyeket minden emberi közösség keres és fellelni vél a földkerekség legkülönbözőbb szinterein. Nem csupán a turista-hadakra gondolok, hiszen ez a keresés egyike a legősibb emberi vágyak kifejeződésének, azonos a legfontosabb emberi kérdések felvetésével.

Kiránduláson, séta alkalmával gyakran egy építmény köti le figyelmünket. A háromcsillagos idegenforgalmi nevezetességek közül is kiemelkednek azok, amelyek szellemi tartalma fontosabb a többinél. Ezeknek a helyeknek és épületeknek a hatását először inkább érezzük, mint értjük. Az érzelmi átéléssel párhuzamos megértés folyamata pedig részessé tehet bennünket abban a világban, amely a hétköznapi élet keretein túl létezik. Az ilyen élmény több mint az észlelt fizikai jelenségek, hang- és fényhullámok keltette érzetek összessége. Olyan ez, mint egy költemény varázsa, amely több mint a betű és hang, olyan, mint egy zenemű kifejező ereje, ami nem csupán a hang és kotta következménye. A

kisugárzás, amit életvezetésünk megszokott terepéből kilépve egy más tér gyakorol ránk, egy más lét valóságát sejteti.

A gyermekjátékban a törött gallyal porba rajzolt vár volt az elkülönített tér, amely menedékkül szolgált. Itt a fogó elől futván védelmet találtunk. Micsoda izgalom volt haza érkezni az üldözö, a fogó közeléből! Mint az első lélegzetvétel víz alól felbukva, úgy esett a belülről, a házból történt első széttekintés. A játék a való életet, az ember sorsát előlegezte, a veszély mindenkori jelenvalóságát, s a biztos rév utáni örök vágyódás kielégítését.

Talán különösnek tűnik, hogy a gyerekjátékok házának, a gallyacskával meghúzott körnek, egy közönséges fizikai tulajdonságokkal jellemezhető valóságdarabnak önmagán túlmutató jelentést, jelentőséget tulajdonítunk. De mindig is így tett az ember. A gyermekjátékban megalkotott kerített tér, a vár, melyben tartózkodva szembenézhattunk a fogóval, a sorssal, egészen addig, míg a játékosok el nem fogytak – ősi felismerés maradványa és emlékműve. A gyermek az ember alkotó és egyben kultikus cselekedetét végzi el újra, amidőn kertben, homokban, bárhol saját világában társaival házat, várat, várost kerít.

Elhatárolni valamit, s ezzel magunkhoz varázsolni, személyessé, otthonossá változtatni a külső, határtalan és ismeretlen térből – ez az egyik legfontosabb emberi tett. Nem csoda tehát, ha minduntalan előbukkan szokásaink, késztetéseink, hagyományaink mélyéből. A kerített tér, az általunk megvont világhatár nem csupán az angliai szántóföldeket övező sövények, a családi házak udvarának „fülemüle-peres” felségterületében jelenik meg, hanem az író- és munkaasztalon, tárgyalás, társalgás közben, midőn gondosan védjük és kiterjesztjük a személyes terünk határait. Még a viselkedésünk is megváltozik, ha birtokon belül és nem kívül vagyunk, a védelmet nyújtó várban illetve térfélen, tehát nem a külső térben, hanem otthon. Másként érzünk, gondolkodunk a saját világunkban, mintha a meghatározatlan külső valamiben lennénk.

A sajátunknak tekintett tér határain illeszkedik a külső világ a mienkhez. Hazulról, belülről szemlélhető és gondolható el az a külső tér, amelyről elsődlegesen csak az tudható, hogy kerített terünkkel érintkezik, attól különbözik. A behatárolt, magunkévá tett valóságdarab nyújtja a lehetőséget arra, hogy rajta kívüli szférákat keressünk. Az ismerttől az ismeretlen felé, a köznapi megszokottól az ünnepi felé törekszünk. Az vonz bennünket, ami nem mindennapi, az, ami rendkívüli. Törekvésünk kicsiny világunktól a különböző, az ismeretlen, az ünnepi felé – összeköt a másfélével, az ünnepivel, a szenttel. A profánból a szentség felé törekszik tekintetünk, vezetnek gondolataink.

A szentség mindig önmagán kívüli dologban nyilvánult meg. Hogyan is tudnánk a maga valóságában felfogni, megérteni azt, ami lényegileg más, mint mi vagyunk? Ha tárgyilagosan szemléljük, a templom vagy egy város éppoly alkalmatlan a szentség megtestesítésére, mint egy emberi lény. A szentség bármilyen szimbóluma, legyen az épület, irodalmi szöveg, törvénycikkely vagy ember, szükségképpen önkényes. Egy vagy több evilági ember jelölte ki, szentelte fel. A vallásos útkeresés alapvető ellentmondása, hogy a szentség a profán dolgokban nyilvánulhat meg, az abszolútum a viszonylagosban, az örökkévaló a múlandóban. A misztérium, a titokzatos csoda voltaképpen abban rejlik, hogy az istenség egyáltalán megtestesülhet.

Az ember lakótere, a ház sem nélkülözi az anyagi léten túlra mutató szimbolikát. A lakóépület felhúzása a teremtés utánzása, megismétlése halandó emberi módon. A ház tájolása, beosztása a gyakorlati követelmények (szélirány, napsütés, a talaj tulajdonságai) érvényesítésén kívül is jelentőséggel bír. A háznak lábazata van, a tetőnek gerince, akár egy embernek. Az építő a maga hasonlatosságára emeli. A ház az élet középpontja volt, az ember állandó helyét jelképezte a világban. Az önálló családos ember magyárosan: házasember, a családalapítás: házasság. Ilyen értelemben tekinthető a ház női szimbólumnak, úgy is, mint befogadó, elrejtő, menedéket adó hely, mint a barlang vagy a sír, a Szentföldön a barlangsírr.

A feleséget a Talmud héber szóval bájitnak, háznak, otthonnak, a férfit amudnak, a ház oszlopának nevezi.

A ház a körülölelő védelmet jelenti, miként az anyaöl. Itt lehet megpihenni, megújulni.

A három osztatú alföldi parasztház belső rendjét nem a véletlen alakította ki. A nagyszoba a nagy események, az ünnepek színtere, a gazdáé és gyermekeié, ahol a fekhelyek és a székek elhelyezése ősi hagyományok szerint történt. A gondolkodásékból a családfő szemmel tarthatta a két ablakon keresztül a környéket, más abban a székben nem foglalhatott helyet. A mindennapi élet területe a konyha volt. Az erejük fogytán élő öregek a hátulsó, harmadik helyiségben éltek, távolabb a külső fronttól, védettségben. Rendezett szeglet volt tehát a parasztház is.

1. ábra. Tornácos, nádtetős háromosztatú parasztház és alaprajza. Fotókópia.

A többnyire négyszetes alaprajzú házak az állandóság, maradátság építményei, nem úgy a másik ősi emberi lakás, a sátor. Vázra erősíthető, bőrből, nemezből készült, szétszedhető hajlék. A nomád népek lakóhelye. A kör alaprajzú sátor az állandó mozgás jelképe, szemben a stabilitásra utaló, négyszög alaprajzú házzal. A nomádok kör alakú sátra a természeti világtól különválasztott emberi otthon, és a kerek világ tükre, mintaképe is egyben.

Freisingi Ottó püspök 1147-ben elkísérte III. Konrád német királyt a második keresztes hadjáratra, ekkor utazott át hazánkban. Az ő leírásából tudjuk, hogy azok, akik állataiknak legelőt keresve folyamatosan költözködtek – tehát a nagyállattartó pásztornépesség tagjai –, ez idő tájt is sátrakban laktak. Több ilyen sátor kör alakú alaprajzát ástuk ki a felgyői honfoglalás kori telepen – írta László Gyula. A feltárások rekonstrukciós rajzain láthatjuk, hogy mindennek és mindenkinek megvan a pontos helye (például a jobboldal a férfiak oldala, a baloldal pedig a nőké). Ha összevetjük ezt az alaprajzot a bezdédi honfoglalás kori temetőével, amelyben a férfiak-nők sírjai tükörképszerű rendben másolták a sátrak beosztását, bizonyítva látjuk az evilágról és a másvilágról alkotott képzetet. Magyarán: őseink evilági lakhelyei a másvilággal világ-egészet képeztek.

2. ábra. Sátor alaprajz. László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. 1974. 244. p. Fotókópia.

A magyar néphagyomány és Priszkosz rétor szerint egykor a Tisza vidékén ütötte fel sátrát az Isten ostora, világbíró Attila király. Ahol a sátorfát leverték, ott volt a világ közepe, onnan tekintettek az üres, kietlen, félelmes Észak, az ól-meleg népek bölcsője Kelet, a rettegett Nyugat és a gazdag Dél felé a hun király népei. A Tisza vidékén temették hármaskoporsóba – a kegyes atyák költötte mítosz szerint – az örökhagyót, a Csaba királyfi vitézei által megőrzendő aranyos szeglet urát, Attila-Etelét. E táj uralta Baján kagánt, az avar fejedelmet, s itt várakoztak a késő-avarok Árpád népének érkezésére.

A Tisza vidék népe már több mint ezer esztendeje nem a Hold és a Nap, az égi világ közepe, vagy a vezéri sátorrúd gombja iránt igazodik. Keresztény templomok emelkedtek, s a történelmi tegnap pusztai nemzete megtanult a templomtorony iránt tájékozódni. Azon a csillag vagy a kereszt szolgált útmutatóul. Az utóbbi valószínűleg minden jelek legöregebbike, a keresztény kultúrkörön kívül is szerte a világon megtalálható.

A civilizáció, az épített városok világa nem nélkülözheti a térbeli és egyben spirituális vonatkoztatási pontot. A kimagasló építmények többnyire templomtoronyok. A domináns épület kiterjedésével, magasságával is tudatja a hely központi jelentőségét, fontosságát. Ezek tekintenek a legmesszebbre, láthatóságuk határáig óvják, vigyázzák a környéket, ezzel mintegy elhatárolják a másféle világtól, a külső-idegentől.

A fontos jel lényege mégsem a fizikai kiterjedése, magassága. A vezéri sátor rúdja, az égisz érő fa koronája és a templomok tornyai a másik világgal keresnek érintkezést. Ebbéli természetükben az ember lényegét kereső örök törekvése fejeződik ki. Erre az érintkezési pontra függeszti az ember a tekintetét akkor is, ha a fizikai térben kívánja helyzetét meghatározni, és akkor is, ha a kézzelfogható világon túli tájékozódásra szomjazik. A

templomok csúcsán a kereszt jelében Isten és a világ áthatják egymást, és egységgé válnak. Két vonalból egy jel támadt.

A latin templum szó egy jól megalapozott és általánosan elfogadott feltevés szerint egy töről fakad a görög temenosz szóval, mely a közös földtől elkülönített, elzárt földdarabot jelentett, korábban az ősi pap-király, majd valamelyik isten vagy istennő szolgálatára-tiszteletére kihasítottat. Eredetileg tehát nem építményt, mai értelemben vett templomot, hanem csupán területet, szent körzetet jelentett. A kultikus cselekmények helye akkor is megőrizte ezt az elnevezést, amikor fedett térségbe, épített környezetbe kerültek a vallásgyakorlás rítusai.

A templom ettől kezdve: szent épület; olyan helyiség, amely közvetítő a túlvilági, mennyei (a transzcendens) és az evilági szféra között. Szakrális középpont, amely az égi minta földi leképezése, azaz az ember kicsiny világában (a mikrokozmoszban) megmutatja a mindenséget (a makrokozmoszt). Ezért a templom a mindenség képe, ábrázolása, (imago mundi). Függőleges kiterjedésénél (vertikalitásánál) fogva az épület maga világtengely (axis mundi), így jelképisége összefügg például az ég felé közvetítő helyek közül a hegy (Olümposz, Sínai, Mórija) szimbolikájával.

3. ábra. Az Olümposz. (az internetről). Fotó.

Valamennyi kultúrában szimbólumok foglalta a templom. A vallás tanait jeleníti meg egészében (alaprajzában, tér- és tömegalakításában) és részleteiben (építészeti elemeiben, szobrászati és festészeti díszítésében). Természetesen a kultusz gyakorlati igényei szintén meghatározzák a templom épületét: lehet hívőket befogadó csarnoktemplom, vagy az isten lakhelyéül szolgáló cella, mint az ókori görögöknél, az etruszkoknál, vagy Rómában.

4. ábra. Nimes: Maison Carré. Alaprajz. = Koch: Építészeti stílusok. 1997. 33. p. Fotókópia.

Nemcsak a templom, a város is elkülönítéssel, kihasítással jött létre. Az Urbs, az egyetlen, amelyet ezer évig csak így neveztek: a Város, úgy keletkezett, hogy az augur, a madárjós görcs nélküli egyenes botjával kettéosztotta, kettévágta az égboltot, majd Jupiter sasokat küldött, megjelölendő: ki lesz méltó a vezetésre. Remus égfelén hat, Romulus égfelén kétszer hat sas repült át, ő lett a kiválasztott, az Örök Város első uralkodója. Romulus az ikertestvérét nyomban megölte, mintegy feláldozta. A Róma helyén feláldozott Remus biztosította a leendő település boldog, biztonságos jövőjét, a római nép megszületését és Romulus királlyá emelkedését.

Miután Romulus eltemette Remust, megalapította a várost, amihez Etruriából hívott férfiakat, akik bizonyos szabályok és feljegyzések szerint mindenhez rendelkezéseket és útmutatásokat adtak. A későbbi népgyűlések színhelyén kiástak egy kerek vermet, és mindenkiből beletették az első, ami a hagyomány szerint jó és a természet szerint szükséges volt. Végül mindenki hozott egy maréknyi földet abból az országból, ahonnan érkezett, rádobta azt az első dolgokra, majd az egészet összekeverték. Ezt a vermet ugyanúgy nevezték, mint a világtér: mundus. E köré, mint egy kör középpontja köré írták a városhatárt. A határmezsgyét a városalapítók bika és tehénfogatú ekével hasították, úgy, hogy a feltört hant az alapítás területére, vagyis befelé fordult. A szántás irányát úgy határozták meg, hogy a tehén belül, a bika kívül haladjon. A kivetett föld jelképezte a városfalat, a murust, az első barázda, a védőárkot, a fossát, a jövő kapuk helyén pedig az ekét felemelték. A város megszentelt határán belüli részt pomeriumnak nevezték, az itt történt dolgok az otthon ügyeinek számítottak, míg a külső ügyek a hadiszolgálat körébe tartoztak.

A hagyomány szerint körhatárú Róma a Roma quadrata, a négyszögű Róma nevet viselte. Innen indultak azután a légiók a négy égtáj felé, ahol is a katonák felépítették négyszögű táborukat kerítéssel, árokkal, kapukkal, majd a hozzájuk hasonlóan tervezett coloniákat. Azóta a négy világtáj felől minden út Rómába vezet. A Városba visszatérők számára pedig nem valamelyik fórum, piactér, hanem az umbilicus urbis Romae, a római

világ köldöke képezett középpontot. A római világ köldökének a Severusok idejében (az 1-2. század fordulóján) restaurált, ma is látható maradványai a mundus vagyis az előbb említett verem fölött emelkednek. Ez az a hely, ahol az alvilág a felvilággal találkozott, ahova az alvilág isteneinek és árnyainak, gyakran engesztelési céllal, áldozatokat vittek.

5. ábra. Róma: Mundus, Umbilicus Orbis.= [www. roma-antiqua.de/pages/rund_A/umbilicusurbis.php?seite=23](http://www.roma-antiqua.de/pages/rund_A/umbilicusurbis.php?seite=23)

Róma érintkezése a spirituálissal később sem nem kívánt bő magyarázatot – “lévén a szegletkő maga Jézus Krisztus, A kiből az egész épület szép renddel rakattatván, nevelkedik szent templommá az Úrban; Akiben ti is együtt építtetek Isten hajlékává a Lélek által” (Ef 2,20-22.) Általa Rómába állíttatott majd’ kétezer éve a mondott köszikla: „... te Péter vagy, és ezen a kösziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat” (Mt 16,18.)

Századok múltán a római sasok a légiók zászlójelein Keletre repültek, s meg is települtek ott. A második Róma, az egykori Bizánc, vagyis a születésekor falakkal övezett Konstantinápoly közepén, a Szent Bölcsesség tiszteletére kerített helyen, a (harmadjára) 543-ban elkészült Hagia Szophia-templomban ma is látható a világ köldöke. Az omphalionnak nevezett padlómozaikon, amely a kupola-négyzet délkeleti pillérjének közelében helyezkedik el, különösen érvényesül a színek bája. A 6x6 méteres négyzet alakú mozaik zöld, vörös, fekete kőlapocskákból áll, a legnagyobb kövek a középpontban láthatók. Ezt nem a templommal együtt, a Justinianus-i időkben készítették, hanem félezer évvel később. A különleges mintázatú padlórésszel jelzett omphalos felett koronázták a (kelet-) római császárokat. A helyet különleges kőből formált amforával is megjelölték. Újabb félezer év múltán a szultánnak, a muszlimok kalifájának tartottak fenn imahelyet itt. A világ köldökét övező várost 1453 óta a népi görög nyelvből átvett török szóval Isztambulnak nevezik.

**6. ábra. Az omphalion = www.guide-martine.com/images/ayasofya.jpg
http://rubens.anu.edu.au/turkey/istanbul/churches/haghia_sophia/interior/omphalion/DSCN2680.JPG**

Az omphalos (görög: köldök) az ókori világban elterjedt jelkép a kozmosz születésének, illetve a világ teremtésének helyét jelöli. A legismertebb tárgy, amit a világ köldökének tekintettek, egy méhkas formájú fonott díszes faragású szikla, amely egykor a Delphoi-i Apollón-templomban volt látható.

7. ábra. Az omphalos = www.sikyon.com/Delphi/Monuments/delphi_eg00a.html (színes) vagy = Omphalos, terrakotta, a Delphoi Múzeumból Levi, Peter: A görög világ atlasza. 1994. Helikon Kft. 236 p. 78. p.

Pindaros szerint, amikor Zeus meg akarta határozni a lakott föld középpontját, a föld két széléről egyazon időben két sast bocsátott útra, hogy keressék meg a világ közepét, s az omphalos nevű kő fölött, ahol a két sas útja keresztezte egymást, alapította meg a Delphoi-i templomot. Azt is mondták e körül, hogy Dionüszosz sírját jelölte, Zeus és Szemelé jövőbe látó fiáét, aki anyjáért az alvilágba is leereszkedett. Dionüszoszt Apollónnal csaknem egyenrangúnak tartották, főként a nők, s a társadalomban alávetett rétegek. Sírkövét úgy tekintették, mint a világ, a föld és a menny összekapcsolódásának szimbólumát. Ebből adódott orákulum (jósda) szerepe.

8. ábra. Apollón Hermész és Artemisz jelenlétében az italáldozatot az omphalosra önti. A Berli Múzeumból. = Levi, Peter: A görög világ atlasza. Budapest, 1994. Helikon Kft. 236 p. 78. p.

A Delphoi-i szentélyt eredetileg Gaiának, a Földanyának szentelték, csak később Apollónnak. Egy mítosz szerint a hely neve Apollontól származik, aki itt ölte meg Püthont, Gaia gyermekét. Püthon, a kígyó a világtengelyt szimbolizáló kővel szoros kapcsolatban áll, amint az azonos szerepű fával, a tudás fájával is. A Delphoi-ban nyíló hasadék fölött a tripuszon (háromlábú széken) ülő jósnő, Püthia eksztatikus szavaiból Apollón papjai

formáltak klasszikus versben hangzó jóslatokat. A föld női princípiuma fölött a hellén arisztokrata férfiasság megszerzett dominanciáját képviseli Apollón. “Ez az isten a világ közepén áll, hogy segítse az emberi fajt” (Platón). A Delphoi-i omphalos így a létező hatalmat, az isteni jogrendet szimbolizálja, amely legyőzi a káosz hatalmas és vak erejét (ahogy Apollón Püthont).

A hét ógörög bölcs egyike, Epimenidész azonban nem hitte el az omphalosról szóló történetet, és Apollónhoz fordult felvilágosításért. A kapott jóslatot ő maga foglalta versebe:

“Nincs köldök a tenger közepén, de a föld közepén sem; ám ha van is, csak az isten látja, de senki halandó.”

A jelenleg a Delphoi Régészeti Múzeumban őrzött szent kő másik neve: baitülosz, mely a sémi bétel szó származéka. A követ, amelyet a mítoszok szerint egyszer Kronosz a fia, Zeus helyett lenyelt, Zeus baitüloszi megjelenési formájának tartják.

Az ígéret földjén Bétel (héberül: Bét Él=Isten háza) városa mellett Jákob álmot látott, azt a bizonyos égig érő létrát, amin fel s alá járnak az angyalok. S szólt hozzá az Úr. „Jákob pedig fölébredvén álmából, monda: Bizonyára az Úr van e helyen, és én nem tudtam. Megrémüle annak okáért és monda: Mily rettenetes ez a hely; Nem egyéb ez, hanem Istennek háza, és az égnek kapuja.” (1Móz 28,16-17). Vagyis felismerte a hely szentségét. És figyelmeztető emléket állított kőből. S Jákob, az álmodó, elmondja a lényegét is: a szent helyen átjáró van az ég és a föld között. Itt közelebb van az ég a földhöz. Közelebb van az emberfeletti az emberhez. A szent helyen érdemesebb imádkozni, a közös ima hamarább Isten elé jut a misztikus átjárón.

A sumer irodalomban “Ég és föld köldöke, íme, a városunk”. A köldök a kozmikus középpont jelképe, amelyből a világ táplálkozik. Az ábrázolásokon gyakran egy fehér, felállított tojásdad alakú kő jelzi. Gordionban, a fríg fővárosban, valamint Bagdadban is őriztek ilyen követ.

A köldök: az emlősök hasának közepén lévő, a köldökzsinór leválása után záródó nyílás. A köldökzsinór az emlősök magzatainak vérkeringését, táplálékfelvételét biztosító szerv. Anya és magzat összekapcsolója, illetve gyökér, amellyel az emberi lény a Földanyához kötődik. Maga a köldök a természeti népeknél az anya és a gyermek, az ember és a föld összetartozásának szimbóluma, amely az afrikai szobrokon gyakran erősen hangsúlyozott testrész. Az emberi test köldöke, mint a mikrokozmosz középpontja a makrokozmosz középpontjának felel meg. A kozmoszra utaló négyzet átlóinak metszéspontja, illetve a kör középpontja a kozmikus ember ábráin a köldökkel esik egybe, például a hindu Purusa-mandalán (A Védákban elbeszélte, egyik korai teremtésmítoszban a purusa egyben az első ember, akinek testéből a világegyetem létrejött) és a szintén négyzetbe, valamint körbe illesztett úgynevezett vitruviusi embernek a reneszánsz korában kedvelt figuráján. Mivel a köldök nemcsak a fizikai, hanem a szellemi világ középpontja is, a jogában az élet centrumára való összpontosítást inspirálja. Ebben az értelemben az emberi mikrokozmosz központja, a harmadik "csakra"; rajta keresztül lehet kapcsolatba lépni az átváltoztató energiák és a tűz központjával. A világ köldökén él a Veda szent tüze, s ezt a jelentést minden oltár magában hordozza.

9. ábra. Purusa-mandala = <http://www.fw.hu/tarrdaniel/documents/KulturalisAntropologia/images/VastuPurusaMandala.jpg>

Számos mitológia szerint a dolgok eredeténél a nemek még nem voltak szétválasztva, az egység csak a világ kezdetekor esett szét két világszülőre. Az ég és a föld elválása után alakultak ki az alapvető ellentétpárok, mint például a hideg-meleg, a nappal – éjszaka, a férfiasság – nőiesség. A köldök az egykori androgün/hermafrodita (férfinő) szétválásának

sebhelyeként az eredeti egységre utal (Platón: A lakoma). A gömb formájú, embereknél tökéletesebb lényeket az istenekkel szemben mutatott gőgjük miatt Zeusz büntetésből osztotta ketté. Eszerint a másik nemmel való egyesülés nem más, mint az eredeti egység utáni vágyakozás: “Kettő lett egyből, s most szüntelenül keresi ki-ki a maga másik felét.” Ezért a világban a legnagyobb hatalom: Erósz/Amor/Cupido, aki a teljesség, az egykori androgün lét utáni vágy megtestesülése.

A férfi és nő egysége, mint ősi kiindulópont a zsidó és keresztény hagyományban is jelen van. A hatodik napon teremtett ember nemileg még nem differenciált: “Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt, férfiúvá és asszonnyá teremté őket” (1Móz 1,27).

A katolikus Biblia-fordítás a Bírák könyvében említi a föld köldökét: “Emberek ereszkednek le a föld köldökéről...” (9, 37). Ez a hely Sikkhem lehetett. De Dávid korától a középkorig, tehát jó két és félezer éven keresztül a zsidók – és keresztények – számára egyértelmű és világos volt, hogy csakis Jeruzsálemet illeti ez a kiváltságos szerep. Az apokrif Jubileumok könyvében ez a szent város a világ közepe (8,19). A zsidó bibliai szövegekben 656 alkalommal fordul elő megnevezése. Ezékiel írja (38,12), hogy a zsidóság, “a mely a pogányok közül gyűjtetett egybe, mely jószágot és gazdagságot szerez s lakozik a földnek köldökén”.

Az ősi zsidó hagyományt őrzi meg az egyik midrás:

Izrael földje a világ közepén terül el;
Jeruzsálem Izrael közepén van;
a Szent Kerület Jeruzsálem közepe;
a templom épülete a Szent Kerület közepén áll;
a Szövetség Szekrénye a templom közepe;
a Szent Szikla a Szövetség előtt áll;
mert itt van az egész világ közepe.

Mondják, Isten a semmi közepébe hajított egy követ, és ez ma ott található a Mórija-hegyen, jelezve, hogy ez a földi világ közepe, és egyben magyarázatot adva arra, hogy miért éppen itt zajlottak az egyistenhit legfontosabb eseményei.

Az egykori frigyszekrény előtt álló szikláról, az Even sztijá-ról a muszlim hagyomány is azt tartja, hogy ez a világ köldöke. Ez a föld közepe, Asz-Szahra. Ez Ábrahám áldozati oltára, az az üreges szikla, amelyről Mohamed az égi útra indult, s amely fölé a jeruzsálemi Haram as-Sarifon, azaz a Templom-hegyen zarándok-templomot emeltek, mely ma a Szikla-dóm.

10. ábra. A Szikla-dóm belseje a Sziklával. = <http://almashriq.hiof.no/general/700/770/779/historical/pcd0109/18.html>

Itt, a Templom-hegy hozzávetőleges közepén, közvetlenül a Szikla-dóm mellett, attól kissé keletre helyezkedik el a Lánc-kupola. Építésének célját titok fedi, de egy hagyomány szerint valójában ez az épület jelzi a világ közepét. Eredetileg húsz oszlopra emelték, belső terének majolika borítása még a Szikla-dóménál is káprázatosabb. A legenda szerint valaha egy lánc volt felfüggesztve benne, s aki ezt a láncot kezében tartva hazudott, azt azonnal halálra sújtotta a villám. Az igazság e muszlim hagyomány szerint a világot meghatározó tengellyel azonos...

11. ábra. A Lánc-kupola a Templom-hegyen = <http://perso.orange.fr/mfougerat/images/0258.jpg>

A centrum elképzeléseket a kereszténység is Jeruzsálemre vonatkoztatja. Mint a 74. zsoltár 12. versében áll: “Isten az én királyom eleitől fogva, a ki szabadításokat mivel e föld közepette.” A szabadító király keresztény értelmezés szerint Krisztus, ezért a jeruzsálemi

középpont áthelyeződött a Szent Sír térségébe, ahol Ádám koponyájának vélt sírhelyét nevezték Koponya (Golgota) hegynek. A IV. századtól a Golgota (Kálvária-domb), később pedig minden keresztény oltár hasonló, középponti szerepet nyert. Eredetileg csak a jeruzsálemi székesegyházban a Szent Sír melletti követ tartották szimbolikus köldöknek. A világ köldökének sziklanyílását a jeruzsálemi Szent Sír bazilika görög szentélyének kathedrikonjában (főhajójában) a padlózat ma egyszerű márványurna jelzi. Körülötte a templom és maga a város, a Szentföld, a világ.

12. ábra. A Szent Sír -templom kathedrikonja alaprajza= www.christusrex.org/www1/jhs/JHS-plan-m.jpg a 8. számmal jelzett hely. Kupolájának a fotója, <http://www.johnfreeland.com/pages/Holy%20Sepulchur.htm> az alatta lévő márvány-urna (helyét még keresni kell).

Jeruzsálem szent, kerített hely attól kezdve, hogy bekerült az emberiség történetébe. Mint az előbbi példák is jelezték, talán a legfontosabb térség azok közül, amelyeket az emberek a másik világgal érintkező evilág középpontjának tartanak. Jeruzsálem a Szentföldön, az Óvilág közepén, a három földrész találkozásánál, a három egyistenhívő világvallás megszületésének színterén terül el.

Ez a város a jelképe annak a szövetségnek, amelyet Isten a választott néppel kötött, ezért ha a várost ostromolja sereg, az egyúttal „dühöng a szent szövetség ellen” (Dán 11,30). Jeruzsálem szent, mert az Úr azt ígérte, hogy ott lesz a neve (1Kir 8,29). Jeruzsálem Isten lakhelye, „Mert a Siont választotta ki az Úr, azt szerette meg magának lakóhelyül: Ez lesz nyugóhelyem örökre, itt lakozom, mert ezt szeretem;” (Zsolt 132,13-14)

A zsidóság és a Templom

A Szentírásban fennmaradt hagyomány szerint közel négyezer éve kapott ígéretet az ősatya: „Kelj fel, járd be ezt az országot hosszában és széltében: mert néked adom azt. Előbb mozdítá azért sátorát Ábrám, és elméne, és lakozék Mamré tölgyesében, mely Hebronban van, és oltárt építet ott az Úrnak” (1Móz 13,17-18). Isten szövetséget kötött vele, majd Ábrahámnak nevezte őt. A nevéhez, amely eredetileg nagy őst jelentett, hé betű járult. Ez a héber betű az Örökkévaló megnyilatkozásának, földi megjelenésének a szimbóluma.

13. ábra. A héber hé betű = Raj: Halljad Izrael. 1990. 127. p. vagy: Raj: A héber betűk misztikája. 2006. 39. p. Beszkennelni.

A megújult név azt jelenti: a sokaság atyja, a hívők atyja. Midőn Ábrahám késznek bizonyult fiának, Izsáknak feláldozására, a szövetséget megerősítette az Isten. Izsáktól származott Jákob, a tizenkét zsidó törzs ősatya, aki miután áldást nyert, Izraelnek neveztetik. Izrael népét az egyiptomi szolgaságból Mózes révén vezette ki az Úr. Égő csipkebokorban nyilatkoztatta ki magát előtte, amely el nem hamvadt, s maga szólt Mózeshez: „Ne jöjj ide közel, oldd le a te sarudat lábaidról, mert a hely, amelyen állasz, szent föld.” Ezt követően a pusztában, Sínai-hegyénél törvényt adva Mózes népének, velük szövetséget kötött.

A pusztai vándorlás negyven esztendeje után, mintegy háromezer-kétszázötven évvel ezelőtt kezdődött a héberek honfoglalása. A honfoglalás korát szövetségi eskü zárta a Garizim-hegyén. Mintegy kétszáz évvel ezután, a bírák korát lezárva megalakult Saul, majd városalapítással megkoronázva Dávid királysága.

Dávid király elhatározta, hogy várost foglal magának, fővárost alapít. A városalapítás új történelmi korszak kezdete, a világteremtés megismétlése, emberi alkotásként az emberi nagyság kifejezője. Ekhnaton fáraó Akhetatonja, Romulus és Remus Rómája, I. (Nagy) Constantinus Konstantinápolya után emlékezzük a Nagy Sándor által alapított Alexandriákra. Az újkori példák közül csak egyet említsünk: Szentpétervárt. Mindegyik városalapítás új birodalom, új világ, vagy legalább is új korszak kezdetét jelentette.

Dávid birodalom szervező céljait jól szolgálta Jeruzsálem magaslati helyzete a zsidó törzsek északi és déli településterületének közepén, valamint nyugaton, a tengerparton és a Jordánon túl, keleten települt törzsek közötti elhelyezkedése. A helynek nem voltak előnyös természeti adottságai, nem volt folyóvíze, tengerpartja, a sziklás fennsíkot elkerülték a fontos karavánutak. A gyakorlati célszerűséget meghaladta a transzcendentális középpontiség igénye, a rend és a törvény városi szférájának uralkodóvá tétele a falain kívüli kaotikus, alá nem vetett, nem civilizált, azaz nem városiasított vidékeken. Ettől vált korszakos jelentőségűvé Dávid alapítása.

A város területét, mivel az a rendezett emberi tér középpontja, az égi és földi szféra közötti kapcsolattartás kitüntetett pontja, gondosan kellett megválasztani. Általában égi jelek, álmok, csodás események jelölhetik ki a helyet, ahol a születő város összekapcsolja majd a földi és az égi szférát.

Mint a talmudi Joma traktátus mondja: „A világ teremtése a Cijontól kezdődött.” Egy mítosz úgy tudja, hogy „a Szentséges Egy úgy teremtette a világot, mint magzatot. Amiként a magzat a köldökből növekedik ki, úgy Isten a maga köldökéből teremtette a világot, s a világ onnan terjedt széjjel a különböző irányokba.” Az ember teremtése, amely egyben a kozmogóniának, a világ teremtésének is megfelelője, ugyancsak egy középpontban, mégpedig a világ közepén történt. Az Éden-kert, ahol Isten Ádámot a földkerekség minden részéből származó porból összegyúrta, s ahol az ember Istentől az első ígéretet kapta a megváltásról, ugyancsak a mindenség közepén állt. Az egyik midrás is azt állítja: hogy Ádámot Jeruzsálemben teremtette Isten. Ezen a helyen fogadta Ábrámot kenyérrel és borral Melkicedek, a magasságos Isten papja, itt épített Ábrám oltárt, itt kötött vele szövetséget az Úr, és itt, Mórija földjén kapott áldást és ígéretet az Úrtól Ábrahám, aki kész volt – ugyancsak

e helyen – fiát, Izsákot Istennek áldozni. „És áldottak lesznek utódaid által a föld összes népei, mivelhogy hallgattál szavamra” (1Móz 22,18).

14. ábra.. Középkori térkép a három földrészről, középpontban Jeruzsálemmel.
<http://www.modia.org/jerusalem/cartes/map-Bunting16.jpg>

Jeruzsálem közismert héber neve Jerusalajim, ami nem egyes számban van, nem is többes számban, mint a falvak összeköltözése (szünoikiszmosz) után kialakult egyes görög poliszoké, hanem a héberben meglévő kettesszámú főnév. A hagyomány szerint ugyanis két Jeruzsálem van: a földi és az égi. Ha itt a földön nem találjuk meg az igazi, vágyaink szerinti „béke városát”, égi mása akkor is ott lebeg fölöttünk, és megvalósulásra vár. A talmudi bölcsek az első héberre, Ábrahámra hivatkoznak, aki az „Isten lát” elnevezést adta annak a helynek, ahol áldozatra szánt fiával járt. Ennek oka a bölcsek szerint éppen az, hogy „Isten előre látta annak a helynek a békéjét”. Ezért lett a neve Jeruzsálem, „a békét látó Isten városa”.

Jeruzsálem esetében Dávid városának középpontja nem lehetett más, mint az a hely, ahol Istene lakozik. Ez a hely a szentség, az abszolút centrum, a tökéletesség, a világközpont jelentéseit hordozza.

A város kozmikus rendszert leképező körének a közepén kell lennie annak a pontnak, amelyen áthaladó vertikális és horizontális tengelyek a várost négy részre, negyedekre osztják. A körbe zárt kereszt szimbóluma összeköti a rendezett világ és az azt körülfogó örökkévalóság szimbólumát.

A négyes tagolás a város-alaprajzok egyik alaptípusa. A városrészek mai elnevezése (például: a jeruzsálemi örmény negyed, vagy Párizsban a Quartier Latin) ezt a kozmikus geometriát őrzi (orbis quadratus). A négy városkapu a négy világtáj felé sem csupán a gyakorlati szükség szülte. A transzcendentálishoz való kötődés záloga, biztosítéka és forrása, hogy az út mindenfelől elvezet hozzá, át lehet lépni a kaput.

15. ábra. Jeruzsálem Óvárosának városnegyedei, vázlatos térkép. Beszkennelni!

A szent tér nem csupán centrális elhelyezkedésével, de a környezetéből történő kiemelkedő, kimagasló mivoltával is elkülönül a hétköznapi, mindennapi világtól. Ma is így mondják héberül: felmegyek Jeruzsálembe! – s akkor is így mondták, amikor csak romok és pusztulás jelölte a helyet. De a városon belül is kimagaslik a Templom-hegy, amelyen Dávid korától a szertartások folytak, ahová csak meghatározott cselekedetek elvégzésével, s a magasság egy-egy fokozatára csak az illetékesek egyre szűkebb körében lehetett eljutni.

A hegy, mint föld és menny találkozási helye és az istenek lakhelye, kapcsolódik a köldök szimbolikához. A kánaáni, galileai Tábor-hegye – tabur – köldököt jelenthet. Tabur eret – a föld köldöke. Az Ószövetségben szereplő föld köldöke kifejezés – amint az előző fejezetben említettük – a Sikkem körüli hegyvidék egyik kiemelkedő részére vonatkozik: „Íme egy másik csapat meg az ország közepéből (a héberben: köldök) jő alá” (Bir 9:37). A honfoglalás befejezése után Izrael alkotó népelemeinek képviselői – a pusztából az Örökkévalót tisztelő és az újonnan csatlakozott kánaáni héberek – Sikkemben találkoztak, és ünnepélyes szövetségkötéssel kötelezték magukat, hogy az Örökkévaló népe lesznek, és egyedül őt tisztelik. Ezzel kialakult Izrael törzsi szervezete és Izrael népének története megkezdődött (5Móz 27,11-12). Köldökről szólván mondhatnánk azt is: Izrael megszületett.

Vallásos értelemben a hegynek hármasszimbólum értéke van. Először is összeköti az eget és a földet. Szent hegyként középpontja az egész világnak, mely föltekint rá. Koronázását templom formájában nyeri el, mely Isten lakóhelye az emberek között.

A Biblia szent hegyei közé tartozik az Ararát, a Hóreb, a Hór (melyen Áron meghalt) és a Sion (Cijon), hogy csak néhányat említsünk. Ezeken a hegyeken Isten kinyilatkoztatta magát, de egyúttal olyannak is mutatkozott, aki rejtőzködő maradt; így élték meg az emberek, ha a hegy felhőbe burkolódzott (2Móz 19; 20; 25,15).

A hegy és a szimbolikus földi életút csúcsán kezdetben még nem templom állott.

A Sínai-hegyi szövetségekötést követően a szentély szerepét a szent sátor töltötte be, amelyben függönnyel választották el a frigyládát és a két kőtáblát rejtő Szentek Szentjét (2Móz 26,1-37).

A frigyláda a törvénytáblák mellett később tartalmazta a törvény könyvét is: „Vegyétek e törvénykönyvet, és tegyétek ezt az Úrnak, a ti Isteneteknek szövetségládája oldalához, és legyen ott ellened bizonyságul;” (5Móz 31,26). Elhelyeztek benne emlékeztetőül mannát: „Áronnak pedig monda Mózes: végy egy edényt és tégy bele egy teljes ómer mánt és tedd azt az Úr eleibe, hogy megtartassék maradékaitok számára”(2Móz 16,33). Áron kivirágzott vesszejét is beletették: „És monda az Úr Mózesnek: Vidd vissza az Áron vesszejét a bizonyság ládája elé, hogy őriztessék ott a lázadó fiaknak jegyül, hogy megszűnjék az ellenem való zúgolódások, hogy meg ne haljanak” (4Móz 17,10). Az izraeliták magukkal vitték a ládát a pusztai vándorlásukban. A honfoglalás után Silóban helyezték el, innen rövid időre a filiszteusokhoz, majd Kirjat Jeárimba került a szövetség ládája. A vallási élet központi eleme ekkor nem egy kultuszhely, hanem a szövetség eszméje és folytonos, évi nagy ünnepeken történt megújítása volt. A szövetség ládája egy ideig fontosabb a pásztori múlttal rendelkező nép számára, mint az a konkrét hely, ahol őrizték.

16. ábra. Brinke, Georg R.: A szövetség ládája. = A Szent Sátor szimbólumai. Budapest, 1997, Evangéliumi Kiadó, Képmelléletek 7. Vagy: <http://www.phoenixmasonry.org/historypage.htm>

A filiszteusok végleges legyőzése, a jebusziak területének meghódítása után Dávid mintegy háromezer évvel ezelőtt királlyá válhatott egész Izrael fölött, megalapíthatta a városát, ám bűnei miatt nem építhette meg a magasztos helyet, vagyis a templomot – az égi és földi világ találkozási pontján. De ő helyezte el a találkozás sátorát (ohel moéd) városa közepén, amely így a szövetség központjává vált. Az áldozás helyét azonban nem a hódító jogán, hanem igaz áron vásárolta meg annak tulajdonosától, Araunától (2Sám 24,18-25; 1Krón 21,18-30).

Vessük egybe a Jeruzsálem alapításáról szóló, itt következő történetet a Róma alapítását leíró, előző fejezetben említett hagyománnyal!

A Haggáda (arám: történet) két fiútestvéréről szól. Egyforma volt kettőjük birtoka, atyai örökségük. Az egyik testvérnek nagy családja lett, a másik egyedül élt. Betakarítás után az egyik fivér éjszaka felkel és a maga asztagjáról jó néhány kévényt átvisz a testvéreére. „Én egyedül vagyok, neki családja van, hadd legyen neki több” – gondolja. De még ugyanazon éjjel felkel a családos testvér is és ugyancsak rejtőzve átvisz a testvér kazaljára a maga gabonájából. „Nekem családom van, testvéremnek nincs más öröme, hadd legyen neki több.” E két testvér telkén épült fel később a jeruzsálemi Szentély. Az ókori Róma testvérgyilkosság helyén épült, Jeruzsálem a testvéri szeretet földjén.

Az ég sátra a teremtés egyik jelképe: „Ő terítette ki, mint valami leplet, az eget, s kifeszítette, mint lakósátrat” (Iz 40,22). A szövetségekötés népe a szent sátorban őrzött bizonyossággal vándorolván lakhatónak, otthonának érezte a teremtet világot. Az otthona a sátra volt negyvenévi vándorlásában. A sátor kifejezés a szent sátorra is és a később felépített jeruzsálemi templomra is utal: „Szeretem háznak táját, a sátrat, hol dicsőséged honol” (Zsolt 26,8). Ahogyan mi magyarok, több száz évvel a nomadizálás megszűnése után is „felszedjük a sátorfánkat”, ha továbbállunk, elköltözzünk, a zsidóság is használja lakhelye, háza, de az Isten háza, a Szentély megnevezésére is a sátor kifejezést.

A Templomot a szent sátor mintájára időszámításunk előtt 950 táján, más adat szerint 966-ban Salamon király kezdte felépíteni, akinek Dávid közvetítette a megtisztelő feladatot: „Most azért, mivelhogy az Úr választott téged, hogy néki szent házat építs: légy erős és készítsd meg azt” (1Krón 28,10). Ez a tett a zsidók történetében az Első Szentély korának nyitánya. Az építkezés föníciai mintát követett, de előképe, a templom szent mivoltánál fogva mégsem a szomszéd országban keresendő.

A templomoknak, a leginkább szent helyeknek égi előképe van. Az Úr a Sínai-hegyen mutatta meg Mózesnek a neki építendő szentély formáját: „Mindenestől úgy csináljátok, a mint én megmutatom néked a hajléknak formáját, és annak minden edényeinek formáját... Vigyázz, hogy arra a formára csináld, a mely a hegyen mutattatott néked.” (2Móz 25,9, 40).

17. ábra. A Sínai-hegy.
http://www.flyingfishonline.com/images/cm_images/Sínai%20Mountains.jpg vagy:
<http://www.touregyptphotos.com/data/517/393DSCN1055-med.JPG?1125> vagy
leginkább a Chilében készült: www.iglesiauniversal.cl/images/sinai-3_t.GIF

Dávid király is elmondta Salamonnak a templomépület, a Szentek Szentje és a kegytárgyak tervét, és biztosította róla, hogy: „Mindezek az Úr kezétől íratottak meg, a ki engem megtanított az egész alkotmány formájára” (1Krón 28:19). A felépült templom anyagai, díszítményei: a kő, az arany és a drágakő az örökkévalóságra utaltak.

A zsidó vallási életben felépültétől kezdve központi szerepet tölt be a templom, a görögül temenosznak nevezett, a világtól fallal elválasztott kultuszter. Az Ószövetségben az Örökkévaló hajléka, az áldozás, az áldozat bemutatásának helye. Salamon temploma (1Kir 6) a szent sátor (2Móz 26; 36) megfelelője, az Úr dicsőségét hirdető kultikus központ. Legbelsőbb terében, a kocka alakú Szentek Szentjében őrizték a szövetség ládáját.

Hogy a mai Szent Szikla kapcsolatban volt a templommal, azt nem vitatják, azt azonban igen, hogy a szentélynek volt-e az alapja vagy az égőáldozati oltárnak. A jeruzsálemi templom Szentek Szentjének egyik szikláját a világ teremése helyének és a föld ideális középpontjának tekintették. A Talmud szerint a víz feltör, ha valaki eltávolítja a követ. A kő által elzárt nyílásba zúdult egykor a vízözön áradata. Az omphalos (a köldök) ezen a helyen a felső és az alsó világot kötötte össze, illetve választotta el.

A bibliai elbeszélés szerint Salamon temploma 3 részből állt: fedett előcsarnokból, (amit ulámnak neveztek), szentélyből (hékhál) és a Szentek Szentjéből (devir). Az első két elnevezés mezopotámiai eredetű.

Salamon a két belső helyiséget elválasztó ajtót nemes anyagból készítette: “És a Szentek Szentjének bemenetelén csinála ajtót olajfából, az ajtófélfák kiszögelése egy ötödrész volt” (1Kir 6,31). A vízözön után Isten megbékélésének jeleként hozta a galamb az olajfalevelet – az új élet, a szövetség megújításának lehetőségét hirdette az olajág. Az olajfa (*Olea europea*) a legerősebb megpróbáltatásokat is elviseli, emberi mértékkel mérve beláthatatlan ideig él, az emberek Isten ajándékának tekintették.

18. ábra. A salamoni templom alaprajza.
<http://www.painsley.org.uk/re/Atlas/solotemp.gif> (magyarra formálva) vagy
axonometrikus: people.uncw.edu/.../images/ImageTemple.jpg

A bejárat mindkét oldalán, az előcsarnokban egy-egy oszlop magasodott, mintegy 10 métereseek voltak, Jákhinnak és Boáznak nevezték őket. Mindkét oszlop szabadon állt, lótosz formájú bronz oszlopfőben végződött, hálók és láncszerűen összefűzött zsinórok díszítették. Az oszlopoknak semmiféle tartó szerepük nem volt, tisztán díszítő elemül szolgáltak, s talán jelképes értelemben utaltak arra, hogy Isten a mögöttük lévő helyiségben tartózkodik. Az oszlopokat Jeruzsálem elpusztításakor Nabukodonozor hurcolta győzelme jeleként.

A templom külső méretei: 100 x 50 könyök (52,50 x 26,50 m, ha az egyiptomi királyi könyököt vesszük alapul). A hékhál 40 x 20 könyök volt. A Biblia megemlíti a házat (bét) is, ami 60 x 20 könyök területű. Ez az elnevezés valószínűleg az épület két belső részére, a hékhálra és a devirre vonatkozik. A templom magassága 30 könyök volt (15,75 m); a legkésőbb keletkezett, kevésbé hiteles Krónikák könyve ugyanezt a méretet 120 könyökben jelöli meg.

Az épületet egy sor helyiség, a jáciák vették körül, amelyekben valószínűleg üzleti tevékenység folyt. A templomtól keletre az előudvarban állt az égőáldozat oltára és a bronz medence.

A templom gyakorta a világmindenség kozmológiai modellje szerint épül fel, s a világrendet tükrözi. A templom a zsidó világsszimbolikában a föld eszményített képmása: az előcsarnok a tenger, a szentély a szárazföld, a Szentek Szentje pedig a menny.

A zsidók szent sátora és temploma a fizikai, az asztrál (azaz: csillag) és a kauzál (vagyis: törvény) világokat jelképezte a Szentek Szentjében láthatatlanul jelenlévő Istennel. A fizikai világ a sátor/templom udvara, ahol áldozni és mosakodni, tehát vezekelni és tisztulni kell. Az asztrálvilág a szentély, ahol a hétágú gyertyatartó a hét bolygó princípiumot, a 12 kenyér asztala a 12 Zodiákus-jegyet, az illatáldozati oltár pedig a lélek imáját jelképezi. A romlatlan menny: a kauzál és isteni világ szimbóluma a Szentek Szentje. A törvény (kauzalitás, okság) világát a szövetség ládája jelzi, benne a törvénytáblákkal. Az isteni világot a láda fölé hajoló és a kárpitra hímzett kerubok képviselik. Isten maga láthatatlanul trónol a kerubokon.

Az Első Templom nem az ünneplő gyülekezet befogadására készült, hanem a szent cselekmények végzésére; belépni csak papoknak volt szabad. A hibákat kijavító munkásokat felülről engedték be a Szentek Szentjébe, mivel nem léphettek be az ajtón, és nem állhattak a szent talajon. A Szentek Szentjébe nem csak az egyszerű emberek, hanem a papok sem tehették be a lábukat. A főpap is csak egyszer egy évben, jóm kippur ünnepén mehetett be ide, hogy a bűnbánat szertartásán füstáldozatot mutasson be. A gyülekezet a templomon kívül kijelölt helyen volt szemlélője a főleg a kint felállított nagy oltárnál folyó szertartásoknak. Impozáns volt a körülbelül 15 méter magas homlokzat, az aranyozott borítású ajtók, s ha egy pillantást lehetett vetni a nyitott ajtón át a templom belsejébe, látható volt a falak díszítése arany kerub-alakokkal és pálmafákkal. A templomajtó mellett a két óriási bronz oszlop állt, távolabb pedig az úgynevezett réztenger: egy óriási medence víztartónak, amely tizenkét réz bika szoborra, mint talapzatra volt ráhelyezve. Mindezeknek megvolt a művészi értékükön kívül a praktikus rendeltetésük és a szimbolikus jelentőségük is.

Mivel a templom föníciai minta szerint épült, szimbólumai elkerülhetetlenül pogány elemeket is tartalmaznak. Az öntött tenger például (1Kir 7,23-26) valószínűleg a földalatti édesvízü óceánt jelképezte, mint az élet és a termékenység forrását, az égő áldozati oltár viszont (Ez 43,13-17) eredetileg az istenek hegyére utalhatott. A templomi kultusz jellege azonban, bármennyit vettek is át más vallások liturgiájából, teljesen izraeli maradt.

Salamon uralkodása után kettévált birodalma: az északi törzsek területe alkotta Izrael államát, míg délen Júda (és Benjámín) törzsterülete a másikat. Az egykori Izraelt az asszírok semmisítették meg 722/721-ben, Salmanészer (V. Sulmánu-asaridu) király a tíz törzset elhurcoltatta Felső-Mezopotámiába és Médiába, ahol valamennyien beolvadtak az ottani lakosságba, s eltűntek a történelemből. A déli államban élt két törzs tagjain kívül a lévíták és a kohaniták (a papi és a főpapi nemzetségek) egy része maradt meg.

Júda fővárosát, Jeruzsálemet, benne az Első Szentélyt időszámításunk előtt 587/86-ban az Újbabiloni Birodalom csapatai rombolták le. Alaposságukról korabeli domborművek adnak hírt a mának. Az Első Szentélyből közelmúltban mégis találtak egy elefántcsontból készült gránátalma-dísz a szolgálatot teljesített főpap egykori ruházataról: "... arany csengettyű meg gránátalma legyen a palást peremén körös-körül" (2Móz 28,34). De nemcsak a tökéletes rombolás az oka, hogy a templomnak a maradványai jószerivel nem kerültek elő, hanem az, hogy rájuk települt a ma is élő háromezer éves város.

Júda lakóit, vagyis a zsidókat a babilóniaiak részben leöldösték, részben elhurcolták őket Babilon folyóvizei mellé.

Babilon folyóvizeinél ültünk és sírtunk, mikor a Sionról megemlékezünk.
A fűzfákra, közepette, oda függesztettük hárfáinkat,
Mert énekszóra nógattak ott elfogóink, kínzóink pedig víg dalra, mondván:
Énekeljetek nekünk a Sion énekei közül!

Hogyan énekelnök az Úrnak énekét idegen földön?!
Ha elfelejtkezem rólad, Jeruzsálem felejtkezzék el rólam az én jobb kezem!
Nyelvem ragadjon az ínyemhez, ha meg nem emlékezem rólad;
ha nem Jeruzsálemet tekintem az én vígasságom fejének!
(137. zsoltár)

II. Kúrosz, a Babilóniát legyőzött perzsák királya időszámításunk előtt 538-ban rendeletet adott ki a zsidók hazatéréséről és a hitélet felújításáról.

„Én, Kúrosz, a mindenség királya, a nagy király, a hatalmas király, Sumer és Akkád királya, a négy világtáj királya ... Amikor Babilonba békésen bevonultam, öröm és ünneplés közepette a fejedelmi palotában az uralom szállását felütöttem... Jeruzsálem városától kezdve Assur és Susán városáig, Agadéig, Esnunak földjéig, Zamba városáig, Meturnu városáig, Derig, Quti ország földjéig, a Tigris folyón túl fekvő szent városokig, amelyek lakásaikat régen alapították, az isteneket, akik bennük laktak, helyükre visszavitettem örök lakást adtam nekik. Az összes embert összegyűjtöttem, lakóhelyükre visszatelepítettem.”

A perzsák nevezték el az újrategyűjtött, arám nevén Jehud tartomány lakóit zsidóknak.

Nem mindenki tért haza Babilóniából. Számos zsidó maradt meg a szétszórásban, ahol közösségeik kialakították a helyzetnek megfelelő életformájukat. A hazájukba visszatért zsidók Zerubbábel vezetésével, perzsa védnökség alatt I. Dareiosz idején, az elhurcolásban töltött 70 év után 515 tavaszára építhették fel a Második Templomot.

Az új templom a régi helyén minden bizonnyal az eredeti méreteken épült fel, de az oszlopok (Jákhin és Boáz) valószínűleg nem kerültek elő, ugyanúgy az elpusztult bronz medencét és ládát sem pótolták újjal. A szentélyben a régi mécsartó helyébe a hétkarú menóra került. A csarnok és a Szentek Szentje közé most minden bizonnyal falat húztak (Ez 41,3). Az ajtónyílás elé drága függönyt akasztottak. Ennek a templomnak az elemeit egyes íratok a szent sátor leírásához is felhasználták, illetve az első Szentélyt is a látott második alapján képelték el.

Az egyistenhívő zsidók országának viszonylagos önállóságát a nagy politeista (sok isten létezését valló) birodalmak közötti hadiúton csak több-kevesebb engedménnyel lehetett megőrizni. A szomszédos nagyhatalmak kultuszainak tett engedmények viszont magát a zsidóságot, a szigorú monoteizmust veszélyeztették. A szíriai görög-makedón fennhatóság ellen 167-ben kirobbant Makkabeus-szabadságharc eredményeként a zsidók a templomot megtisztították a hellenista bálványimádástól és újra szentelték. A szent tér ismét visszanyerte az eget és a földet összekötő szerepét.

Az ország néhány évtized múltán római függésbe került. A vallási tekintetben türelmesebb Róma vazallus királya volt a fél-zsidó Nagy Heródes. Önkényuralma nagyszabású építkezésekkel járt.

Időszámításunk előtt 19 táján Heródes elhatározta, hogy átépíti a templomot. Az emberek természetesen aggódni kezdtek: mi lesz, ha lerombolja az épületeket, s csak azután ébred rá, hogy nincs pénze a munkálatok folytatására. S vajon hű marad-e a király a Tóra előírásaihoz? Heródes épületei gyakran forradalmian újszerűek voltak, a templom tervét azonban Isten nyilvánította ki Mózesnek és Dávidnak, az uralkodó egyénieskedését nem nézték volna jó szemmel.

Heródes igyekezett lecsillapítani a félelmeket. Addig hozzá sem kezdett a munkához, míg össze nem szedte a szükséges építőanyagokat, és gondosan ügyelt, hogy az egykori alaprajzot és a méreteket megtartsa. Arról is intézkedett, hogy laikusok ne léphessenek a tiltott területekre. Heródes ezer papot kitanított kőművességre és ácsmunkára és rájuk bízta a hékhál és a devir építését. Ő maga sohasem járt az épületben, melyet mesterműveként emlegettek. Az építkezést úgy szervezte meg, hogy az áldozatok bemutatása egyetlen napig se szüneteljen, és a szorosan vett templomi létesítményeket tizennyolc hónap alatt befejezte. Bár

az átalakítás fő munkálatai körülbelül 10 év alatt lezajlottak, de a sétányon még 62-64-ben is, Albinus római procurator (helytartó) idején is folytatódott a munka. A megszakítatlan ájtatosságnak köszönhetően viselhette a heródesi templom a Második Szentély nevet, pedig voltaképpen harmadikként emeltetett.

A kultikus hagyománytisztelet a Szentek Szentje és a Szentély bővítését nem tette lehetővé, így csak az előcsarnokot lehetett megnagyobbítani: 100 x 20 könyök alapterületű lett, 100 könyök magas homlokzattal. Oldalt szintén körül lehetett építeni, sőt felső emeleteket is szabad volt rá húzni. A tetőn arany nyársakat helyeztek el, védekezésül a madarak ellen, nehogy bepiszkítsák. Az egykori méretek megtartása nem akadályozta Heródest abban, hogy az egész Templom-hegyet átépítse, ezzel megnagyobbítsa a szent körzetet. A hatalmas terek, udvarok, falak és lépcsők a templom szentségének kiemelését szolgálták.

A szent tér révén megtapasztalhatóvá vált az emberi fogalmakkal ki nem fejezhető jelenvalóság. Az előkészületek fázisai, a hegyre való felmenetel és a templom udvarainak és épületeinek fokozatokba rendezett szentsége azt a célt szolgálták, hogy általuk a hívő átérezhesse: a köznapi létezésen túli valóságba léphet, amely alapvetően más, mint a földi világ. A szentség fokozatai éppen olyanok voltak, mint a mezopotámiai zikkurat lépcsőfokai. A Templom-hegy platóját jelképes szent hegygé tették, amelyen az út a devir "csúcsán" (a Szentek Szentjében) létező isteni szférához vezetett.

A földi Jeruzsálem és a mennyei Jeruzsálem viszonyát úgy jellemezhetjük, hogy a jeruzsálemi templom bizonyos mértékben ég és föld, az emberi világ és az ember fölötti világ metszéspontján áll; úgy is felfogható, mint annak a megközelíthetetlen szentélynek földi megfelelője, ahol a Messiás talán éppen azt a pillanatot várja, hogy belépjen a világba. A földi Szentek Szentjének megfelel egy mennyei Szentély. Az ember felépít ezen a földön egy épületet, amely visszatükröződik a mennyei régióban.

A Templom-hegy külső övezetét alkotta a Pogányok udvara. Ez az ókori városok fórumának szerepét töltötte be, mindenki számára nyitva álló tér volt a templom előtt. Építése igen nagy erőfeszítéseket kívánt meg: három oldalról alépitményre volt szükség. A Kotel maaravi (Nyugati Fal), a templom párkánya még ma is látható.

Egy kerítés övezte magát a templomot, amelynek keleti oldalán nyílt az Ékes kapu. Ebből az Asszonyok udvara, majd attól jobb felé, a templom északi oldala felől az Izraeliták udvara, ezen belül pedig közvetlenül a templomépület mellett és előtt a Papok udvara következett. A legbelső udvarban, a Papok udvarában a szabad ég alatt helyezték el a nagy oltárt, e mögött a templomnak lépcsőkön megközelíthető tornáca emelkedett.

19. ábra. A heródesi templom rekonstruált képe.

<http://web.syr.edu/~jwwatts/REL302.htm>

<http://scriptures.lds.org/en/biblephotos/photo9.jpg>

<http://jwit.webinstituteorteachers.org/~naphhoff/herodwebquest/images/temple%202.bmp> <http://www.templemount.org/temple-mod.gif>

A templom szimbólumvilága alakította ki azt a lelki szférát, amely a létezés forrásaként a mindennapi élet valóságának értelmet adott. Az élet egésze – beleértve a pusztító erőket is –, a devir rejtező szentségéhez vezető ösvény volt.

A zsidó és keresztény hagyomány ismer szent utakat, melyeken Isten vezeti az embert, s amelyek Istenhez vezetnek. Az úton való haladás révén lép az ember előbbre az életben. Az exodus, az egyiptomi kivonulás Izrael számára a szabadítás, a felleg és tűzoszlop formájában népe körében vonuló Isten közelségének megtapasztalása volt. Hasonló jelentőségű volt Izrael életében a babilóniai fogságból hazavezető út.

Maga a halákha, amely felfogható a judaizmus jogi oldalának, s amely a zsidóság egyéni, társadalmi, nemzeti és nemzetközi kapcsolatait és minden más szokását, gyakorlatát szabályozza, tulajdonképpen utat jelent. A halákha a jární, menni jelentésű hálakh szótöböl

származik, az iszlám sariah-hoz (jelentése: az itatóhelyhez vezető ösvény) és a kínai taóhoz (út) hasonlóan.

A hívő zsidó számára szent és örvendetes kötelességnek számított az évenkénti zarándoklat Jeruzsálembe. A zsoltárok gyakran megéneklék ezt: “Ki mehet föl az Úr hegyére? Ki állhat az ő szent helyén? Akinek keze tiszta és ártatlan a szíve.” (Zsolt 24,3-4)

A szétszórásban élők a templomhoz való ragaszkodásukat zarándoklatokkal fejezték ki. Alexandriai Philón (kb. i. e. 30 – kb. i. sz. 41.), aki zarándokként látogatott Jeruzsálembe, tisztában volt a jelképek értelmével. Platonista lévén rámutatott, hogy a hékhál berendezése képviseli az égi archetípusokat, és a tapasztaláson túli ideákat felfoghatóvá és láthatóvá teszi. A Templom-hegy rendje és tervrajza az Istenhez vezető út térképe volt. Az emberek a mindennapok világiságából a káosz, az őseredeti tenger és a pogányok peremvidékére léphetett, onnan pedig Isten teremtet világába, egy újfajta tapasztalás révén. A világ maga is Istenhez vezető út: az ember az istenség felé közelítve halad végig élete pályáján, mint ahogy a főpap sétál át a hékhálon az egésznek értelmet adó végső valóság felé. Ezt a valóságot természetesen a devir jelképezte, melyet a hékháltól, a látható világtól függöny választott el. A devir üresen állt, mert érzékeinken és fogalmainkon túli létezőt őrzött: Semmit sem tartottak benne, írta Flavius Josephus, megközelíthetetlen, érinthetetlen, mindnyájunk számára láthatatlan volt.

A Második Szentély kora mintegy félezer évet tett ki, 70-ig tartott. A római függés ellen 66-tól 70-ig vívott szabadságharc következménye a templom lerombolása és a nagy diaszpóra (szétszórás) lett. Alighogy használatba vették a Második Templomot övező tereket, már áldozatul is esett a Jeruzsálemet elfoglaló római légióknak, és romhalmazzá vált.

20. ábra. Az ostrom vagy a rombolás képe Titus római diadalívéről. Beszkennelve.

A szétszóratás kora

A 66-tól 70-ig tartó zsidó háború idején a Jeruzsálemet ostromló római hadvezér, Vespasianus engedélyt adott Johanán ben Zakkáinak, hogy akadémiát tartson fent Javne városkában (latinul: Jamnia, Tel-Avivtól délre, Rehovottól nyugatra található). Ettől kezdve a tanház lett Izrael életének, fennmaradásának záloga.

21. ábra. A szent városok az I. sz.-ban térképvázlat Javne, Usa, Szeforisz (Cefát) Tiberias, Hebron megjelölésével.. Hátrébb is kerülhet. Átalakítva: <http://www.replace.com/holyland/map.jpg> evangelium.tvn.hu/terkepek/TERKEP1.JPG

Javnében alakult ki a tannaiták (tanítók, tudósok) iskolája, törvénytárgyukat misnának nevezték. A szó jelentése tanulás vagy szóbeli ismétlés, ellentétben a mikrával, amelynek a jelentése olvasás, és a Szentírás szövegének recitálására vonatkozik. Idővel a misnának nevezett szóbeli hagyományt írásba foglalták.

A Misna lett jelképesen az új Jeruzsálem, amelyben a zsidók megtapasztalhatták az isteni jelenvalóságot, bárhová vetette is őket sorsuk. A Második Templom lerombolása utáni évtizedeket ezért a zsidók a Misna korának nevezik.

A Javne-i akadémia mellett hamarosan, 80 körül, új törvényhozó és ítélkező testület alakult, a szanhedrin, ennek elnökét hakhámnak, bölcsnek nevezték, a közösséget a rómaiak előtt a nászinak, fejedelemnek nevezett világi vezető képviselte, a harmadik vezető tisztség pedig a jesiva, a tanház mestere lett.

A Szentély hellenista (politeista, többistenhívő!) újjáépítésére kétes értékű római császári kegyből néhány évtized múlva sor kerülhetett volna, de kirobbant ellene a Simon Bar Kochba vezette felkelés (132-135). Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidó vallás a legfőbb forrása a konok, lázongó zsidó öntudatnak, s ezt Javne-i szanhedrin izmosította és egyesítette, Hadrianus császár eltiltotta nemcsak a körülmetélkedést és a szombat megünneplését, hanem a Tóra tanulmányozását is. A rendelet megszegéséért halálbüntetés járt. Az utolsó zsidó szabadságharc leverése után zsidó nem élhetett az Aelia Capitolinának átnevezett Jeruzsálemben.

A zsidó nép katonai lehetőségeit egészen a XX. század közepéig felülmúlta a zsidó hit ereje és dinamizmusa.

150 táján a szanhedrin és a nagy tanházak elköltöztek az elpusztult Javnéból, előbb Usába, 180 körül Szeforiszba, Galilea fővárosába, majd Tiberiásba.

A tannaiták munkáját rabbi Jehuda ha-nászi (a fejedelem) irányításával fejezték be, 200 körül lezárták a Misnát. A későbbiekben az iskolákban a Tórát is, a Misnát is magyarázták az ekkor amóráknak (beszélőknek, magyarázóknak) nevezett tanítók, s az ezenközben született magyarázatokat Gemára néven foglalták írásba. A Misna és a Gemára összefoglaló neve a Talmud.

Mezopotámiában, amely nem került római fennhatóság alá, a jeruzsálemit teljességben felülmúló Talmud született. A törvénykutatás véglegesedett eredményein (halákha) kívül elbeszéléseket és legendákat (Haggáda) is magában foglaló Babilóniai Talmudot 499-ben zárták le. Az aggádák a halákhikus vitákat illusztrálják, s azért vették fel őket a Gemarába, hogy a nép könnyebben megérthesse azokat. A hatodik századot követően az úgynevezett gáonok (magas rangú akadémiai vezetők) korában keleten tovább fejlődött a tanítás.

A zsidó élet középpontjába a Szentíratok tanulmányozása került. A templom lerombolása után megszűntek a zarándoklatok, a szövetség ünnepei és az áldozatok bemutatását imádságok helyettesítik. Ezek szövege, elmondásuk ideje, rendszere a bölcsek tanításai szerint alakult. Az elveszett ország, Izrael, a szétszórt nemzet, a zsidók fennmaradásának egyetlen alapjává vált a Tóra, a Misna, a Gemára tanulmányozása, az ily módon kialakított törvények, életvezetési szabályok betartása. Nagy tekintélyre tettek szert az

említett tanítók (a tannaiták, amórák, gaónok), és szentnek tartották azokat a városokat, amelyekben a jelentősebb iskolák működtek.

Lássunk néhányat e nevezetes városok közül!

Tiberias volt a zsidók négy szent városának egyike. Heródes Antipász, I. (Nagy) Heródes fia 17-ben alapította Tiberiast, és Tiberius római császárról nevezte el. Mivel Hammat temetőjének területén jött létre, a jámbor zsidók tisztátalannak tartották, s ezért először csak pogányok telepedtek le itt. Valószínűleg Jézus sem lépett a területére, jóllehet leginkább ezen a vidéken tanított. Miután a Meronban eltemetett Simon bar Johaj rabbi a II. század végén tiszta városnak nyilvánította Tiberiast, a szanhedrin ide tette át székhelyét. A III. századtól kezdve Tiberias a zsidóság központjává fejlődött. Ekkor Teveryának hívták; ezt a nevet a zsidók nem Tiberiusból, hanem a héber "tabur" (köldök) szóból vezetik le, s a várost "a világ köldökének" tekintik. Itt fejezték be a Misnát (200 körül) és a Jeruzsálemi Talmudot (400 körül), valamint itt fejlesztették ki a héber írás ma használatos magánhangzójeleit.

Az előbbinél nagyobb múltra visszatekintő szent város a Jeruzsálemtől délre mintegy 27 kilométerre fekvő Hebron. Nevének jelentése: a szövetségekötés helye. Itt volt Ábrám körülmetélkedési szövetségekötésének színhelye. Az Ábrahámmá változott nevű ősatya terebintjeit (tölgyeit) a keresztes hadjáratok óta Hebrontól északnyugati irányban 2 kilométerre egy későbbi orosz kolostor romjai között mutatják a zarándokoknak. El-Halilban (Halhul), Hebrontól északra a mecset alatti barlangot tartják Ábrahám és családja temetkezési helyének.

A hebroni Mamréban állított oltár volt az egyik legfontosabb, ahol Ábrahám és Izsák gyakran áldozott. A Hebrontól délkeletre látogatható Makhpela barlangját Ábrahám megvette családi sírboltnak. Ábrahám azért választotta ezt a helyet, mert midőn belépett a barlangba, látta, hogy Ádám és Éva ott nyugszik, és a barlangot átjárja az Éden-kert illata. Ebbe a barlangba temették Sárát, Ábrahámot, Izsákot, Rebekát és Leát, továbbá Jákobot.

Dávidot Hebronban kiáltották ki királynak. A városban és környékén ma is ásatások folynak.

A felső-galileai hegyvidéken, mintegy 1000 méterre a Jordán völgye felett terül el Cefát városa, amely Tiberiastól 35 km-re, Akkótól 50 km-re fekszik. Az I. és II. században több Misna- és Talmud-tudós élt Cefát környékén. Lakói között volt a középkorban Jakob Berab rabbi, aki fel akarta újítani a szanhedrint, valamint Joszéf Karo rabbi, az életviteli szabályokat összefoglaló Sulhán Árukh – Terített asztal – szerzője (1560 körül), végül az 1531-ben Jeruzsálemben született Jichák Lurja rabbi, akit Ha-ari (az oroszlán) néven ismertek. Cefát a XVI. századtól szent városa a zsidóknak. Ez lett a kabbalista misztika központja, amire az óváros északi részében több zsinagóga is emlékeztet. Az első szentföldi héber könyvet Cefátban nyomták 1578-ban.

Jeruzsálem, Hebron, Tiberias és Cefát mellett hazai érdekességgént, s mintegy a zsidóságnak a szent tudományok művelői iránti tiszteletét illusztrálандó jegyezzük meg, hogy az újkorban Magyarország egykori fővárosa, Pozsony is megkapta a szent város titulását. Ennek oka, hogy a falai között élt a XIX. században a Hatam Szoféerként ismert Mose Schreiber ortodox rabbi.

A Római Birodalomban kezdetben a zsidók Caesartól és Augustustól kapott előjogokat élveztek. Szabad vallásgyakorlattal, a császár képe nélküli pénz verésének jogával, a templomi adó Jeruzsálembé küldésének jogával élhettek.

Néro császár korában a Római Birodalom lakóinak száma mintegy 60 millió lehetett, a területén élt zsidók lélekszáma pedig 5-6 millió. A hagyományos római vallás és mitológia ekkor már sokat veszített népszerűségéből, a kereszténység és a zsidó vallás ellenben rohamosan terjedt. Néro felesége, Poppea például titokban előbb a keresztény, később a zsidó vallás követője lett.

Rómában nem viseltettek előítélettel a különböző kultuszok követőivel szemben. A bekebelezett népek isteneit a rómaiak befogadták, ezzel az aktussal a római államot szakrálisan megerősítették. Mivel a befogadó római panteonba két felekezet, a zsidó és a keresztény nem volt hajlandó Istenét „elhelyezni”, mindkettő szembekerült magával a római állammal is.

Az első vérvádak eleinte nem a zsidók, hanem a keresztények ellen irányultak.

A vérvád meséjének kiagyalói szerint a peszah szertartásos étkét, a pászka tésztáját emberi vérral készítik el. Mint ismeretes, az emberi vér kiontásával járó áldozat Istentől eredő tilalmával kezdődött meg Ábrahámnak és népének a története. A szikla, amely fölött a parancsolat elhangzott, az egyetlen Templom alapjává, a tilalom a zsidó vallás alaptörvényévé lett, amely ezt oly szigorúan veszi, hogy megtiltja minden vér és véres étel fogyasztását is. Ez a kóser étkezés alapszabálya, a mindennapi zsidó élet követelménye.

A korai keresztények – a kívülálló szemében – zsidó szokások szerint éltek. Nem áldoztak a római istenek előtt, megtartották az étkezési korlátozásokat. Az apostolok például a mózesi törvény értelmében a legszigorúbban eltiltják követőiket a vér élvezetétől: „hanem írjuk meg nekik, hogy tartózkodjanak ... a vértől.” (Csel 15,20). „A pogányokból lett hívők felől pedig mi írtunk, azt végezvén, hogy ők semmi ilyenfélét ne tartsanak meg, hanem csak oltalmazzák meg magokat mind a bálványoknak áldozott hústól, mind a vértől, mind a fülvaholt állattól, mind a paráznaságtól.” (Csel 21,25).

A keresztények számára a húsvét, Jézus és a tanítványok utolsó széder esti vacsorája, valamint a vele összekapcsolódó eseménysor a legjelentősebb ünnep. A keresztények a pászkát, később az ostyát Jézus testeként, az egyiptomi szabadulás emlékére fogyasztott bort pedig Jézus véreként veszik magukhoz. Ez az értelmezés a korabeli Rómában is ismertté vált, s kiváltotta a római kultuszokat követők ellenszenvét, sőt támadását. A zsidó vallásosságnak a római hatóságok részéről történt lejáratása elősegítette, hogy a keresztények – a súlyos vádak elkerülése érdekében – felhagyjanak a zsidó szokások gyakorlásával, mellőzzék a zsidó étkezési szabályokat.

A zsidóellenesség először 226 körül vált jelentőssé a keleti határon már egy idő óta mutatkozó perzsa, szászánida előretörés nyomán. A veszélyeztetettség közérzetrontó hatása miatt a zsidóellenes hangulat véres kilengésekig fajult. Az első zsinagógaégetés – valamivel később – nem véletlenül keleten, az Eufrátesz menti Kallinikonban történt.

I. Constantinus 313-ban minden vallásnak – tehát a zsidónak is – megadta a vallásszabadságot: „Et Christianis et omnibus”. A keresztények azonban az egyház növekedésével párhuzamosan elzárkóztak a zsidóságtól. A Római Birodalom kereszténnyé válásával fokozatosan megvonták a zsidóktól az egyenlő polgárjogot és a szabad vallásgyakorlás jogát. A keresztény egyházak zsidóellenességét – megkülönböztetve azt a rasszista, fajüldöző antiszemitizmustól – antijudaizmusnak nevezik.

Az Istennel kötött új szövetség kizárólagosságát az eredeti szövetséghez hűnek maradtak, vagyis a zsidók léte, továbbélése kérdőjelezte meg. A szervezett egyház növekedése során időnként nem a küldetését, hanem az univerzalista kizárólagosságot tűzte ki célul. Amint a császár uralkodott a birodalomban, kvázi az egész világon, úgy kívánt dominálni a keresztény egyház ennek a világnak égi-mennyei-vallási teljessége fölött.

Először talán a Diocletianus korabeli Elvira-i (a mai Spanyolországban, Granada mellett) zsinat (300-306 között) némely határozata, majd 325-ben a Nicea-i zsinat tett megkülönböztetést a zsinagóga és a keresztény templom fogalma között. A zsinagógák építésére vonatkozó legkorábbi korlátozó jellegű törvényeket az V. században szerkesztett Codex Theodosianusból és valamivel bővebben a Codex Justinianeusból ismerünk. Ezek szerint külön engedély nélkül tilos volt zsinagógát építeni, másrészt kötelezték a zsidó közösségeket arra, hogy a régi, romos zsinagógákat kijavítsák. Kikötötte a törvény azt is, hogy a restaurált épület a korábbi formáját sem méretben, sem magasságban, sem díszítésben

nem haladhatja meg. Ezen túl rendelkezett még a keresztények által kisajátított zsinagógák kártérítési kérdéseiről is.

A religio licitából, vagyis az engedélyezett vallásból Theodosiustól (379-395) superstitióvá, tévelygessé, babonasággá degradáltatott zsidó vallás hívei ellen a IV. század nyolcvanas éveitől szaporodtak el az atrocitások. A IV. századi Orleans-i zsinatok intézkedései megtiltották a zsidók és a keresztények közti vegyes házasságokat, s megtették az első lépéseket a foglalkozási korlátok felállítására. Az V. század első negyedében a zsidók jogállásában jelentős változás állt be. Míg korábban a zsidó vezetők a klérushoz hasonlóan kiváltságokat élvezhettek, Honoriusztól kezdve (404) korlátozták hivatalviselésüket. 535-ben Justinianus császár elrendelte az összes zsinagógának keresztény templommá való alakítását. Hérakleiosz császár (610-641) pedig a zsidó hit nyilvános gyakorlását is megtiltotta.

A VII. században a római és perzsa uralom után a Mediterráneum keleti felének több tartománya muzulmán arab hódítók birtokába került. Egy évszázaddal az első ezredforduló előtt a zsidók túlnyomó többsége saját világi és szellemi vezetőinek irányítása alatt az Abbászida Kalifátusban, a mai Irak területén, az úgynevezett babilóniai diaszpórában élt.

A magát a bibliai kinyilatkoztatások sorában utolsó, azokat beteljesítő prófétának valló Mohamed követői a Könyv népével, vagyis a jó adózó zsidókkal szemben viszonylagos türelmet tanúsítottak. Maguk is templomot emeltek El Kúdszban (a Szent), azaz Jeruzsálemben. A templom természetesen a legszentebb helyen, a Templom-hegyen került felépítésre.

Az arab uralom hamarosan kiterjedt Észak-Afrikára majd onnan Európa egyes déli területeire, ennek révén zsidók telepedtek le Hispániában. Az arab hódítás és – annak következtében – a Földközi-tenger vidékének fokozódó elzáródása a keresztény világ elől, lehetővé és egyben szükségessé tette a zsidók fokozódó bekapcsolódását a szárazföldi (távolsági) kereskedelembe. Ugyanakkor a muszlim hódítók által a Könyv népeire kivetett személyi és föld utáni adózás sok zsidót eltávolított a földműveléstől. Az Ibériai-félszigeten ragyogó zsidó kulturális és tudományos teljesítmények születtek, nagyszámú hittudós, író, orvos, természettudós működött a mór Szeferadban. A keresztény reconquista – visszafoglalás – sikere után mindez csupán az 1492-es kiűzetésig élhetett tovább.

A Nyugat-Római Birodalom összeomlását követően a zsidó távolsági kereskedők szabadon mozogtak Európában. A Karoling-korban (VIII-IX. század) sor került az első nyugat-európai letelepedésekre. Mivel ekkor még minden foglalkozás nyitva állt előttük, az élet legkülönbözőbb területein tevékenykedtek, különösen azokon, amelyek technikájában a befogadó népek még nem igazán jeleskedtek.

Nyugat-Európában az árutermelés és pénzgazdálkodás, a városiasodás fejlődésével a XI. század második felében a zsidók a gazdaság tevékenységét korlátozták, jószerivel csak a keresztények számára tilalmas, kamat ellenében való pénzkölcsönzés és az adóbérlés lehetősége maradt a számukra. Az első keresztes háborúk korában egyre szaporodtak a tilalmak, amelyek aztán üldözésekbe és kiűzetésekbe torkolltak. Emiatt – és fejedelmi biztatásra – 1264-től Nagy-Lengyelországban, 1388-tól Litvániában telepedtek le, s éltek itt zavartalanul mint gazdálkodók, iparosok, kereskedők az 1648-as kozák pogromokig.

Az 1172-es, harmadik lateráni zsinat megtiltotta a szaracénoknak és a zsidóknak, hogy keresztény rabszolgát tartsanak, valamint a keresztényeket eltiltotta a zsidókkal való együttlakástól. Ez az intézkedés vetette meg a gettó alapját.

22. ábra. Venezia: Campo Ghetto Nuovo
<http://www.floerken.de/hobbies/veneziahobies/venic149.jpg>

A gettó behatárolt városi terület volt, amelyben a zsidók elkülönítve éltek szomszédaiktól. Velencében a zsidó közösséget (amely ekkor a görög után a legjelentősebb) a zsinati rendelkezést követően költöztették a Spinalunga-szigetre, amely ezek után a Giudecca

(zsidó sziget) nevet kapta. Gettó szavunk innen ered, mert ezen a szigeten álltak azok az öntödék, ahol a köztársaság számára szükséges hadi anyagokat öntötték. A velencei Campo Ghetto Nuovo már nem az egykori Zsidó-szigeten, hanem a Cannaregio városrészben található. 1527-ben – esetleg 1516-ban – szólították fel a zsidókat hogy költözzenek át Cannaregio övezetbe, E helyen Anselmo del Banco (Asér Lévi Mesullam, élt 1532-ig) alapította a telepet az oda behúzó zsidók védett és biztos lakóhelyéül. Ma különös szépségű építészeti együttes, igazi hangulatos turista látványosság.

A zsidóság más városokban is külön zsidó utcákba visszavonulva élte a maga saját törvényeinek engedelmeskedő életét. Szokásaikhoz a nehéz megpróbáltatások idején még erősebben ragaszkodtak. A középkorban a zsidók közel éltek egymáshoz, egyrészt, hogy az ellenséges őslakos többséggel szemben védekezhessenek, másrészt, hogy vallásos intézményeik közelében lakhassanak. A gettók nem voltak teljesen zártak. Időnként azonban a gettókba vonulásra kötelezték a zsidókat, és tilos volt máshol élniük. Ez történt Rómában IV. Pius pápa (1559-1565) idejében, és csak a XIX. század végén jött el az idő, hogy a római zsidók szabadon élhettek a város területén.

A negyedik lateráni zsinat 1215-ben egyházi tized és húsvéti különadó fizetésére is kötelezte a zsidó közösségeket. A III. Ince pápa (1198-1216) által összehívott tanácskozás külön lakóhelyet rendelt számukra, valamint rendeletileg szabályozta az európai zsidóság öltözködését, hogy a külsőre nézve megkülönböztethetővé tegye őket a keresztényektől. A sárga folt, melyet a középkorban ruhájukra erősítve kellett viseljenek, a fertőző betegség jele volt, ami ebben az időben megsemmisítőnek számított.

A megkülönböztető jel használata és a gettó a felvilágosodás korában, a polgári átalakulás idején fokozatosan megszűnt, ám a németországi nemzetiszocialista rendszer mindkettőt felújította, és a leszármazás szerinti kirekesztést az általa vágyott új világrend alapkövévé tette. Az első náci gettót a megszállt Lengyelországban Piotrkówban létesítették 1939 októberében, ezt követte Łódz 1940 februárjában, majd Varsó ugyanezen év októberében. Minden gettóra jellemző volt az éhezés, nyomor, betegségek és a hideggel szembeni tehetetlenség. A gettózást hamarosan, 1941 nyaratól követte a „végső megoldás”, a zsidóság kiirtásának haláltáborokban és alkalmi akciókban megvalósuló programja.

Programjuk a zsidóknak is volt és maradt. Ilyen a Maimonides-féle 13 vallási alapelv megfogalmazása, amelynek minden szakasza ezzel kezdődik: ani maamim – hiszek. „Teljes hittel hiszek a Messiás eljövételében, ha meg is várakoztat, minden napon várok érkezésére.” Ezt énekelték a zsidók, mielőtt a nácik meggyilkolták őket. Az Ani maamin énekéből szívbemarkolóan csendült ki az Isten által való szabadításba vetett hit.

A katolikus egyház II. Vatikáni Zsinata 1965. október 28-án fogadta el a Nostra Aetate kezdetű deklarációt, amely rámutat arra, hogy a katolikus egyház az Ótestamentumban gyökerezik, a zsidóságot és a kereszténységet szellemi kapcsolat fűzi egybe. A keresztények a választott nép szellemi örököseinek tartják magukat, hisz közös szellemi kincsük a Biblia. A deklaráció kifejti a katolikus egyház tanítását Krisztus halálával kapcsolatban, hangsúlyozva, hogy azért nem terheli felelősség sem az akkori zsidókat, sem utódaikat. Elítélendőnek és fájdalmasnak tartja a zsidóüldözéseket és az antiszemitizmus minden megnyilvánulását. „...Mélyen sajnálja az egyház, mely megemlékezik a zsidókkal közös örökségéről, mindazt a gyűlöletet, üldözést és az antiszemitizmusnak sokféle megnyilatkozását, amely bármikor és bárki részéről a zsidók ellen irányult. Ebben nem politikai számítás vezet, hanem vallásos, evangéliumi szeretet; mint ahogy elítél minden üldözést, bárki ellen irányul is az.”

Mi volt a kiinduló pontja a kereszténység közel két évezredes, olykor rejtett, olykor véresen kifejezett antijudaizmusának, a zsidó vallással szemben megnyilvánuló ellenségességének?

A zsidó-keresztények és a zsidóság többségének belső szakadása azon a hitvalláson keletkezett, hogy Jézus Izrael Messiása. A keresztyén, azaz a Krisztus-követő egyház

teológiájának középpontjában Jézus Krisztus áll, Isten egyszülött fia, aki megváltotta az emberiséget. Az egyház Pál apostol munkálkodása nyomán kilépett a zsidóság köréből, univerzálissá, egyetemessé, katolikussá vált. Nem volt többé szüksége zsidó nemzetre, zsidó közösségre, elfelejtkezett saját gyökereiről, a népről, amely létrehozta, s arról a lelki szabadságról, amelyben kivirágzott. Magát nyilvánította igazi Izraellé, s kizárta ebből a közösségből a voltaképpeni Izraelt, az izraelitákat.

A kereszténység kibontakozása arra az évszázadra esett, amely Júdeában Jeruzsálem pusztulását, a zsidók második nagy szétszórását, rabságba hurcolását jelentette. A zsidóságnak a maga nemzeti létéért vívott elkeseredett harcában meg kellett tagadnia a zsidó léten átlépő kereszténységet. Megmaradásának egyetlen lehetősége a templom megőrzése – annak fizikai elpusztulása után – a lelki-szellemi létben.

A galutban, vagyis szétszórásban élő, tőle idegen törvényeknek és feltételeknek kiszolgáltatott zsidóság egyszerre vágyódott a megváltás, a mennyei Jeruzsálem eljövételére, és az ígért földjére, Izraelbe. Ez a kettős kívánság összefonódott és máig egyszerre fejeződik ki.

Mint vallják: Aki Izrael földjén él, azt úgy tekintik, mintha az összes vallási törvényt teljesítette volna. Aki pedig Izrael földjébe lett eltemetve, az éppen olyan, mintha a Szentély oltára alatt nyugodna. Izrael a föld, a nyelv, és a tisztességes munka erkölcsi értékeinek foglalatja. Rabbi Méir megfogalmazásában: Aki állandóan Erec Jisráelben lakik, a szent nyelven beszél és a rendes (nem papi) búzáat is olyan tisztán tartja, mint a papit, annak része lesz a túlvilágban.

Tíz foka létezik a szentségnek. Izrael földje szentebb minden más földeknél, a fallal körülvett városok Izrael földjén még szentebbek, a Templom-hegy még szentebb, a hegytető még szentebb, az Asszonyok udvara még szentebb, az Izraeliták udvara még szentebb, a Papok udvara még szentebb, a térség az oltár körül még szentebb, a hékhál még szentebb, a devir még szentebb, mert ide be senki sem léphet, kivéve a főpapot jóm-kippur ünnepén.

A rabbik azt hirdették: a megváltás sorsfordító eseményeire mindig a Cijon-hegyen került sor: az őseredeti vizeket itt határolta körbe Isten a teremtés napján; Ádám itt született meg porból; Kain és Ábel itt áldozott, akárcsak Noé a vízözön után. A Templom-hegyen került sor Ábrahám körülmetélésére, Izsák felkínálására és Ábrám találkozására Melkicedekkel. A Messiás is Cijonban rendeli el majd az új kort, hogy megváltsa a világot.

A jeruzsálemi templom felszentelésekor Salamon így imádkozott: "... még az idegen is, a ki nem a te néped, az Izrael közül való, ha eljövendő messze földről a te nevedért; ... és eljövén imádkozánd e házban: Te hallgasd meg a mennyekből, a te lakhelyedből, és add meg az idegennek mindazt, a miért könyörög néked, hogy mind az egész földön való népek megismerjék a te nevedet," (1Kir 8:41-43). E helyhez kötődött az általános meghívás Isten kegyelmi szövetségébe: "Szent hegyemre viszem föl ezeket, és megvidámítom őket imádságom házában; ... mert házam imádság házában hívatic minden népek számára! (Ézs 56:7).

A zsidó gondolkodásban a megváltás mindig az egész világra vonatkozik, és magában foglalja az emberiség üdvét. A merőben lelki-spirituális értelemben vett, egyéni, individuális megváltást nem ismeri a zsidóság, hasonlóképpen nem fogadja el Isten országának eljövételét, ha az nem hozza magával az egész emberiség, sőt az egész teremtett világ egyetemes megbékélését, amikor a párdúc együtt legel majd a gödölyével. A zsidó megváltástan "új eget és új földet vár, az igazságosság hazáját" (2Pt 3,13), amely bizony még körvonalaiban sem bontakozott ki eddig. Az ismert haszid történet szerint elég kinézünk az ablakon, hogy meggyőződjünk róla: nem változott meg semmi. A zsidóság mindmáig az emberiség elkövetkező megváltásában reménykedik. Ebben az értelemben a zsidóság az örök reménység népe, zsinagógája pedig az örök reménység temploma.

A zsinagóga

A zsidóság egyetlen, kétszer felépített templomot ismer az Isten háza értelmében, ezt Szentélynek vagy Templomnak nevezik, amelynek a Szentek Szentje a harmadik, legbelső helyisége. A templom (bét ha-mikdás) kivételes hely volt, a köré tömörülő zsidó népnek központja és jelképe. A kisszámú, rövid életű kísérlet (például az Elephantiné-i, Felső-Egyiptomban) ellenére a templom szónak nincsen jelentése Jeruzsálem nélkül, míg a zsinagóga mindenütt megtalálható, ahol zsidó közösség él.

Az első zsinagóákat az Első Szentély pusztulása után Babilóniában állították fel. Az Ezékielnél – aki legalább húsz éven keresztül prédikált a babilóniai foglyok között – olvasható mikdás meat (kis szentély) kifejezést a Talmud bölcsei azonosították a zsinagóga fogalmával. „Ezokáért mondd: így szólt az Úr Isten: Mivelhogy távol vettem őket a pogányok közé, és szétszórtam őket a tartományokba, tehát én leszek nekik templomul rövid időre a tartományokban, a melyekbe mentek” (Ez 11, 16). Ahol Isten nevében összegyűltek a száműzöttek, s tekintetüket az elveszett Jeruzsálem felé fordítva imádkoztak, s ahol az Úr jelen volt, az lett a kis szentély.

Az i. e. VI. századtól kezdve nem csak Babilóniában, hanem más országokban is, ahol zsidók éltek, voltak imaházak, zsinagógák, ahol a gyülekezet tagjai összejöttek közös imádságra, szent szövegek olvasására, törvénytanulásra.

Az alexandriai nagyzinagóga leírása az i. e. III. századból maradt ránk: Aki nem látta a diplosztoont, sohasem látta Izrael nagy dicsőségét. Nagy bazilika volt, egy sztoa a másik sztoában... és benne 71 aranyból készült karosszék. Egy faemelvény volt a közepén (bima), a zsinagóga-elöljáró állt a sarkán egy kendővel, amellyel a gyülekezetnek jelt adott, amikor áment kellett mondania, mert a zsinagóga oly nagy volt, hogy a hangját elnyelte volna.

A Makkabeusok I. könyve (3,46; 48) említést tesz egy olyan izraeli helyről, ahol azelőtt imádkozni szoktak. Közösén olvasták a Tórát, himnuszokat énekeltek. A zsinagógákra Philón, Flavius Josephus is utalt. Említi őket az Apostolok Cselekedetei, Pál apostol is számosat meglátogatott. Magában Jeruzsálemben a második templom lerombolásakor 480 zsinagóga működött, egy a Templom-hegyen is. Az utóbbiban folyt jóm kippuri szertartást a Misna megörökítette (Szot. 7,7).

A salamoni templom leírása az ottani rítust is rögzítette. Az Örökkévalótól elrendelt áldozatbemutatás kizárólag a templom főpapjának a tiszte volt. Ő léphetett be egyedül a Szentek Szentjébe, amely csak az Egyisten egyetlen templomának a belsejében, s nem egyik vagy másik zsinagógának használt épületben helyezkedhetett el. Az istentisztelet szabályai a templom 70-beli kiégése után szükségszerűen megváltoztak a zsinagógákban.

A Szentély pusztulása óta az áldozatokat imák pótolják: “térjete vissza az Úrhoz! Mondjátok néki: Végy el minden álnokságot! És fogadd el azt, a mi jó, és ajkaink tulkaival áldozunk néked” (Hós 14,3). A zsinagóga közös imádkozásra szolgáló épület. A fontos imák, a Tóra felolvasása, magyarázata, a prédikáció – a rabbi és a hívek közös cselekménye. Így a zsinagógának mint imaháznak (héberül bét tefilla) olyan belső térrel kellett rendelkeznie, ahol a jelenlévők a felolvasót láthatták, és mindenünnen jól hallhatták. A zsinagóga – amint a neve is mondja (szünagógé) – gyülekezeti hely. A jeruzsálemi templommal ellentétben – amelyben a pap a hívektől elkülönített helyen végezte a szent cselekményeket – a zsinagógákban közösségi aktusokra került sor, térkialakításuk ezt a funkciót tükrözte. A galutban – a száműzetésben – az idegen környezetben tóranulásra, gyermekek oktatására (tanház – bét ha-midrás) is használták. Először 1111-ben fordult elő a scola kifejezés a római zsidóknál. A zsinagóga szinte kizárólagos európai elnevezése a scola judeorum – Judenschule, Schul lett.

A zsinagóga (bét ha-kneszet) a sokrétű és decentralizált zsidó vallás intézménye, mely híveinek megtanította a túlélést, biztosította a közösségi, népi megmaradást a politikai hatalom birtoklása nélkül.

A zsinagóga nem helyettesíteni, hanem pótolni igyekezett a templomot. Már az épület kialakításában jelen volt valamennyire a szentség, ahogy az elveszett jeruzsálemi Szentélyhez hasonlóan az egyes terek között spirituális hierarchia állt fenn, amelynek egyes fokaira csak kiválasztottak juthattak el. A terem, ahol a szertartásokra sor került, előrébb állt a szentségben, mint a környezet vagy az előcsarnok, ezután következett a bima (olvasóasztal), végül pedig az új szentek szentje, a Tórát tartalmazó láda. Az emberek (férfiak) tehát itt is fokozatosan közelíthettek csak a szentséghez. A bimát általában emelvényre, jelképes szent hegyre állították, így a gyülekezet Tóra-olvasásra felkért tagjának a pódiumra lépve mindig meg kellett tennie a felemelkedést, az aliját.

A férfiak és nők elválasztása a Második Templom időszakától terjedt el. Nagyobb épületekben a csarnokot három hajóra tagoló oszlopsorok felett helyezték el a női karzatot.

A diaszpórában a zsinagógák külső megjelenése gyakran hasonlított a környezet középületeire, de mindig törekedtek az idegen formai elemeket a zsidó szellemiségnek alárendelni. A hellenisztikus középületek, bazilikák több évszázadon át formálódtak zsinagógákká, s váltak a keresztény és iszlám templomépítészet előképeivé. Századok múltán megfordult az irány: az emancipálódni akaró zsidóság közeledett a keresztény templomépítészet és térrendezés formáihoz.

A keresztény környezet templomainak térrendezéséhez igazodó zsinagóga Napóleon korában jelent meg azokban az országokban, amelyekben az általa támogatott emancipáció az alkalmazkodást serkentette. A Vesztfáliai Királyságban – ahol 1807 és 1813 között Napóleon testvére, Jeromos uralkodott – a liberális-vallásos Israel Jacobson, a Kassel-i udvar bankárja, az Izraeliták Királyi Vesztfáliai Konzisztóriumának elnökeként az egész zsinagógai istentiszteletet hozzáigazította az evangélikus egyház modelljéhez. Ő, aki nem volt rabbi, talárt, papi fejfedőt és nyakravalót öltött, úgy lépett fel a Kassel-i zsinagóga szószékére. Orgonát is épített a zsinagógába. Ettől kezdve a hagyományos külsőségekhez nem ragaszkodó közösségekben az istentisztelet középpontja fokozatosan a szószék és a prédikáció lett. Az orgonával és kórusokkal ellátott zsinagógát, ahol a héber nyelvet csaknem teljesen vagy nagyrészt kiszorította az ország nyelve, többnyire templomnak, kultusztemplomnak nevezték.

23. ábra. A Kassel-i zsinagóga belső tere. = Museum of the Jewish Diaspora, No. 394800 bharciv2@post.tau.ac.il (Zippi Rosenne [asszony], Director, Visual Documentetion Center)

Nem változtak azonban a hitbéli alapvetések, a vallásgyakorlás és életvezetés micváit, parancsolatait. A rendkívüli jelentőségű közös imák változatlanul a zsinagóga-hoz kötődtek.

Az 1135 és 1204 között élt Maimonides, rövid nevén: Rambam szerint mindenütt, ahol tíz zsidó lakik, templomot, azaz zsinagógát kell építeni.

A vallási törvények szerint csak tíz felnőtt férfi jelenlétében lehet közösségi imát elkezdni. Tíz ember jelenléte szükséges a Semóne eszré (tizennyolc áldás) imához, a tóraolvasáshoz, a haftarához (vagyis a tóraolvasást befejező prófétai fejezethez), az ehhez kapcsolódó áldásokhoz, általában: a legfontosabb kultikus aktusokhoz.

Halaftha ben Dosza rabbi, Hananja falvából, szokta volt mondani: Honnan tudjuk, hogy ha tíz zsidó együtt ül és Tórát tanul, akkor az isteni dicsfény ragyog felettük? Onnan, hogy írva vagyon: "Az Örökkévaló áll az isteni gyülekezetben" (Zsolt 82,1), és a gyülekezet (minján) az minimum tíz ember.

A közös imák jelentősége Izrael hitének gyökeréből, a nép egészének Istennel történt szövetségkötéséből származik. A régi Izrael törzsi rendje az Örökkévalóval kötött szövetségben született, és a szövetség tartotta össze. Izrael létének alapja egy közösségi tapasztalás volt.

A zsinagógák ennek a közösségnek őrhelyei.

A tökéletesség – emlék és remény.
Emléke annak, hogy egyszer Istennél voltunk,
és reménye annak, hogy egyszer ismét hozzá jutunk.
(Földi Mihály: Csillagok felé)

A szegedi Újzsinagóga épülete

A szegedi Újzsinagóga építése

A szegedi hitközség XVIII. század végi kialakulásával egy időben gondoskodott zsinagógaként használható helyiségről, majd a XIX. század elején zsinagógát is épített. Az 1843-ben felépült második zsinagóga nyújtotta lehetőségek dacára 1856-tól kezdve egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hívek növekvő számának nem felel meg az épület, amelyben az 1879-es, árvízét követő renoválás után 440 férfi és 300 női ülés volt. Bár a klasszicista stílusban épült Ózsinagóga nagyobb károkat nem szenvedett, a létszám növekedése miatt sürgetővé vált egy új zsidótemplom felépítése.

24. ábra. Az Ózsinagóga. Archiv felvétel a MFM fotótárából.

1885-ben többen, összesen 2 650 forintot ajánlottak fel az új épület javára. 1891-ben a hitközségi elöljáróság a tagok körében havi részletekben kezdte meg a gyűjtést, amely összesen 22 020 forintot jövedelmezett. 1892-ben a város törvényhatósága 10 000 forint segélyt szavazott meg erre a célra, s ezt utóbb még 10 000-rel megtoldotta. 1896-ban Márkus Géza budapesti műépítész az új templom számára tervvázlatot készített. Ennek alapján az épület leendő üléseinek egy részét előre eladták, ebből 138 330 forint folyt be az építkezésre. A következő évben, 1897-ben kiírták a pályázatot, amelynek az eredményeként Baumhorn Lipót budapesti műépítész tervét fogadták el.

25. ábra. Baumhorn Lipót arcképe = Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár XIX – Baumhorn hagyaték, közölte Hadik–Szegő (szerk.): Baumhorn Lipót építész. Architart Kiadó, 1999. <http://www.centropa.org/upload/Baumhorn.jpg>

Baumhorn Lipót 1860-ban született Kisbénen. A főreáliskolát Győrött végezte el, ahol apja tanító volt. Középiskolás éveinek emlékei a tanáraitól készített karikatúrák. A műegyetemet Bécsben látogatta. Budapesten 12 évig dolgozott Lechner Ödön és Pártos Gyula építész irodájában. 1893-ban és 1899-ben Olaszországot, 1904-ben Közép-Európát utazta be építészeti tanulmányok céljából.

Első önálló műve, mely hírnevét megalapozta, az 1888-ban épült mór stílusú esztergomi zsinagóga volt. A közadakozásban, mely az épület felépítését lehetővé tette, 250 forint adományozásával részt vett Simor János esztergomi érsek is.

Baumhorn Lipót nevéhez 19, néhány esetben társtervezővel felépített, és 7 átalakított zsinagóga fűződik, összesen 27 alkotás (egyiken két ízben dolgozott). Más művészettörténész szerint Baumhorn 24 zsinagógát épített (beleértve az átalakítási munkákat is) az első világháború előtti Magyarország területén. Köztük a legjelentősebb a szegedi (1903.), mely 740 férfi és 600 női üléssel az Osztrák-Magyar Monarchiában a legnagyobbak egyike volt. Jelentős még az újvidéki, nagybecskereki, fiumei, brassói, temesvári, szolnoki, ceglédi, egri, losonci, lipótszentmiklósi, budapesti Aréna (ma Dózsa György) úti, Páva utcai, Csáky (ma Hegedűs Gyula) utcai zsinagóga. A zsinagógaépítészetben ő képviselte legjellemzőbben az eklektikából a szecesszió felé tartó irányzatot.

Egyéb épületei: a győri királyi tábla (1890), a salgótarjáni üveggyárak (1893), az ezredéves kiállítás papír és sokszorosító pavilonja (1896), a Temes–Begavölgyi Vízszabályozó Társulat temesvári székpálotája, a Temesvári Állami Felsőbb leányiskola, a Szeged–Csongrádi Takarékpénztár székpálotája (1903), az Újvidéki Takarékpénztár palotája,

a Bajai Takarékpénztár, a Temesvári Lloyd és tőzsdepalota (1910–12). Baumhorn tervezte a szegedi Zsidó temető imaházát is.

Baumhorn Lipót 1932-ben halt meg. A budapesti Kozma utcai temetőben díszsírhelyen áll Somogyi György tervezte síremléke, amelynek költségeit Löw Immánuel kezdeményezésére azok a hitközségek gyűjtötték össze, amelyek számára Baumhorn templomot tervezett. A síremléket a szegedi Újzsinagóga felhőkből kiemelkedő kupolája díszíti és arra 23 templomnév mellé (Trencsén és Makó nem szerepel) Löw Immánuel sírverse került:

Ihletett művészünk: Ájzatkelző zsinagógák
Égkereső vonalát ihleté, szíve szülé!
Békés hajlékán lebegett áhítatos érzés:
Égkereső vigaszát férj s apa lelke szülé.

A zsidó templomépítésben a XIX. század elején még az empire és klasszicista stílus uralkodott, de ezt követően a legkülönbözőbb stílusirányzatok jelentkeztek az építészetnek ebben a speciális műfajában. Közép-Európában főként a mór stílushoz nyúltak vissza. Ennek fő oka az lehetett, hogy a hispániai mór uralom, a Szeferád időszakát tekintették az európai zsidó élet és tudomány fénykorának. Mór-zsidó stílusban épült a magyarországi zsinagógák egy része is, élén a budapesti Dohány utcai templommal. Ezek az épületek romantikus jellegűek, bennük sötét és mély színek uralkodnak.

Néhány évtizeddel később, a XIX. század végén, a XX. század elején Európa-szerte – ha nem is nagy számban – a korábbiaktól eltérő stílusú zsinagógák emelkedtek. Ezekben a légiesen könnyed, világos és vidám színek skálája a szecesszió világát tükrözi. Erre a templomtípusra legjellemzőbbek századunk elején a Baumhorn Lipót által országszerte épített zsinagógák. Remek alkotásai közül is kiemelkedik a szegedi Újzsinagóga, melynek belső terében mindössze négy pasztellszín nyújtja a magával ragadó látványt: az arany mellett a kék, a világoszöld és a márványrózsaszín.

Baumhorn Lipót szegedi munkája visszautal a Második Szentély újjáalakításának módszerére, amelynek során az alapvető adatok, falak és funkciók nem változtak, de a látvány az alkalmazott anyagok színei révén varázslatossá vált. Nagy Heródes nem változtatott a Szentély méretén vagy alakján, de az épületet szebbé tehetette. A falakat fehér márvánnyal burkoltatta, amelyben úgy futott a kő vörös és kék erezte, mint a tenger hullámai. A szegedi Újzsinagóga összehatásában az előbb említett festés, a falak színezése szintén döntő szerepet játszik.

„Az épület architektúrájának jellege szabad és egyéni; nem veti alá magát egy határozott szigorú stílusiránynak sem. Főgerince középkori irányzatból indul ki, de kiforrasztása és részletezése teljesen egyéni érzék szülte és bizonyos tekintetben a modern zsidóság asszimiláló képességének kifejezője. A tervező főleg azt tartá szem előtt, hogy úgy a külső, mint a belső architektúrában a monumentális jelleg nagy, összhangzatos arányokban nyerjen kifejezést, és hogy az épület a fejlett műízléshez és magasztos céljához méltó legyen.” – írta a templom első főrabijja.

A közízlés szemszögéből Baumhorn csúcsteljesítménye a szegedi Újzsinagóga. Ez az alkotás hatalmas méreteivel, dús formáival és vibrálóan mozgalmas körvonaljaival egy emancipált vallási kisebbség felszabadult, mámoros diadaléneke. Az eklektika teljes formakincse megtalálható az épületen a szecessziótól már megérintett felfogásban. A központi nagy kupola és a lépcsőtornyok díszes sisakjai felfokozott „lechneri” motívumok, összehasonlíthatók Lechner Iparművészeti Múzeum épületével.

Az épületen szinte valamennyi építészeti stílus elemeit megtaláljuk.

Az alaprajz reneszánsz ihletésű. A reneszánsz templom egységes geometriai szervezettsége a körön és a négyzeten, mint a legtökéletesebb geometriai formák alkalmazásán alapul, mivel ezek a formák – a korabeli teoretikusok nézetei szerint – a makrokozmosz és a mikrokozmosz összefüggéseit jelenítik meg. Az e formákat alkalmazó épület harmóniája abból ered, hogy arányai az emberi test felépítésének törvényszerűségeivel is megegyeznek. Ezt mutatja az úgynevezett vitruviusi ember, a négyzetbe és körbe rajzolt kiterjesztett karú ember ábrája: homo ad quadratum és homo ad circulum. A világ és az ember a templom arányaiban tükröződik. Ki tudja, talán ez a közvetlenül nem érzékelhető, de térszervezés egészét átható arányosság hat a látogatóra, midőn körültekint a szegedi Újsinagógában.

26. ábra. A Vitruvius-i ember ábrája.
www.usc.edu/.../comm544/library/images/835bg.jpg

A reneszánsz templomépítők számára a centrális templom volt Isten világegyetemének ember alkotta visszhangja vagy képmása, és ez az a forma, amely kifejezi „Isten egységét, végtelen lényegét, egylényegűségét és igazságosságát.” (Wittkower, Rudolf: 1986.)

Baumhorn szegedi zsinagógájának felépítéséhez a hitközség nagy áldozatok árán megszerezte a nyugat felé eső szomszédos telkeket, amelyekkel együtt négy utca határolta jelentős kiterjedésű tér állott az építész rendelkezésére.

A telek nem csupán a felépítendő templom számára adott helyet, hanem a körülötte kialakuló díszkertnek is.

A kert megszelídített természet, egy darabka kultúra, amely az ember munkája által keletkezik. A kert annak az emberi törekvésnek is kifejezése lehet, hogy a természetet a művészet révén fölemeljük és tökéletesítsük. Kertjeiben az ember bizonyosságot tesz világképéről és szépségideáljáról, s ideális kozmoszt alakít ki. A kertek a tökéletes, célba ért természetet akarják bemutatni, ellentétben a káosszal és a pusztasággal, a vadonnal és az erdővel. A kert szimbolizálja az ember fáradozását az otthon, a meghittség és az oltalom megteremtéséért egy bizonytalan, sőt kaotikus világban. Az embernek szüksége van a kertre önmagában és maga körül ahhoz, hogy élni tudjon. Amint a zsinagóga otthont nyújtott a zsidóknak az idegen környezetben, a sokszor ellenséges diaszpórában, úgy lel nyugalomra a zsinagóga a botanikus főrabbi által ihletett, s a szegedi Süvegh Mihály által tervezett, Horváth Károly által megvalósított kert közepén.

A százéves épületet jellemzően tiszafák (*Taxus baccata*) veszik körül. Ez egy lassú növekedésű, széles, kúpos, idősebb korában kupolaszerű koronájú kétlaki fa. Tüszérű, lapos levelei sötétzöldek. Nedvük mérges alkaloidát, taxint tartalmaz. A magköpenyt nem számítva az egész növény mérgező. A tiszafa árnyéktűrő, a talajban nem válogat, 10-15 méter magasra is megnő.

Az épület bejáratának két oldalán, egészen a falnál császárfák (*Paulownia tomentosa*) állnak őrt. Ennek a növénynek hatalmas szív alakú levelei vannak. Fiatal korában erőteljesen növekszik, 8-10 éves korában kezd virágozni. Liláskék illatos virágai a lombfakadás előtt, áprilisban kúpos bugákban nyílnak. Virágzás idején feltűnően szép az akár 10-20 méteresre növő díszfa. A levelek alakja és a virág színe jól illik a templom hangulatához.

Az istentiszteletek idején a zsinagóga kertjében sétáltak fel s alá gyermekkocsikat tolva a kisgyermekes anyák, akik szombatontként a család idősebb, szertartásokon résztvevő tagjaira várakoztak e szép környezetben. A szokás emlékét őrzi a bejárat falon jobbra olvasható felirat: Babakert.

Az építőmunka 1900. augusztus hetedikén kezdődött meg, és 1902 őszén annyira haladt, hogy az épület 1902. október 2-i átadása után a tél folyamán és kora tavasszal a festési munkálatok is megkezdhetők és befejezhetők voltak. A teljes befejezésen és a kertépítésen a nyilvános felavatás idejéig, 1903. május 19-ig dolgoztak. Az épület kivitelezésében részt vettek Szilágyi János, Schaar Ede és Stark Vilmos vállalatai, a főpallér Kovács Sándor volt.

A templom felavatása alkalmából a szegedi sajtó napokkal előbb ismertette az előzményeket, az építés történetét. Névaláírás nélkül főtisztelendő Löw Immánuel közölt ismeretterjesztő célzatú cikket. A kultuszminiszter, Wlasits Gyula levélben köszöntötte a templomszentelés résztvevőit. Említést tett arról is, hogy nagykanizsai gyermekévei idején a dunántúli városban élénken élt az emléke az egykor ott lelkeszkedett Löw Lipótnak.

Löw Lipótnak a fia által megidézett halhatatlan szelleme a két frigyláda kíséretében – az egyik a Törvényt, a másik az összetört kőtáblákat őrizte illetve jelképezte – az Öregtemplomból 1903. május 19-én indult az Istennek szentelt új hajlékba. Három hupa – baldachin – alatt vitték át a tórákat. A templomavató beszédet Kecskeméti Ármin makói főrabbi mondotta. Schorr Mór főkantor imádkozott, majd Löw Immánuel átvette tőle a borral telt aranyserleget, s ráöntötte a zárókőre, amelyet a főpallér a kórus szárnyaló éneke mellett az oltár falába illesztett. A főoltárban elhelyezett alapító okmány „Kelt a záróünnep órájában a fent kitett napon, az alkotmány helyreállításának és egyenjogosításunknak ... esztendejében.” Az okmánnyal együtt az aznap megjelent szegedi lapokat és a forgalomban volt váltópénzek egy-egy példányát tették az üregbe.

Löw Immánuel felszentelő beszédében bemutatta a zsinagógát, majd felajánlotta a gyermeknek szeretetével s a teremtmény alázatával a Mindenható trónjának zsámolyául, nevének lakóhelyéül az emberi kéz alkotását. Ezt követően részletenként avatta fel a keleti fal előtti berendezési tárgyakat, köztük a szószéket, „amelyről – mind mondotta – hirdetjük az ígét, amelyről hirdetni fogunk hitet és hazát, lánggal égő, de nem hamvasztó tüzét hogy keltsük hitbéli buzgalomnak, honszerelemnek; fölavatom az ősi hitnek, fölavatom zengő anyanyelvünknek szolgálatára. Ne legyen közöttünk felekezés gyűlölsége, fajok torzszalkodása, hisz a szeretethez is kevesen vagyunk, mennyivel inkább a gyűlölet népfogyasztó versengéséhez. Versengés nélkül, de nemes versenyre kelve akarjuk megmutatni, hogy nem vagyunk hazátlan lelkek, hogy nekünk ez a föld, még ha nem ápol is, csak eltakar, még akkor is hazánk, a kóbor lábat, kósza kedvet megkötő honunk.”

Az ünnep zeneművét Wöber Ottokár, a szegedi 46. gyalogezred karmestere komponálta, és adta elő zenekarával. A fölavató 30. zsoltárt Schorr Mór főkantor megzenésítésében ugyancsak a katonazenekar adta elő. A szintén új hitközségi palotában tartott díszközgyűlésen a templom domborművé rajzával díszített aranygyűrűt húztak Baumhorn Lipót ujjára, s neki is átadták az ünnepi alkalomra vert ezüstérmet. Leleplezték Endrey Sándornak dr. Rósa Izsó hitközségi elnököt ábrázoló festményét. Ünnepi lakomát tartottak, amelyen Erdélyi Kálmán zenekara Dankó-nótákat muzsikált – a Himnusz és a királyt éltető köszöntő után. A hölgyeknek teaestélyt rendeztek a Kárász utcai Lloyd helyiségeiben. Az eseményekről, a résztvevőkről, közöttük az építőkről és az építtetőkről a lapok részletesen beszámoltak.

27. ábra. A zsinagóga-avatás emlékérmé. = Dr. Nagy Ádám felvétele.

Az épület és az előcsarnok

28. ábra. Az Újszinagóga épülete archív felvételeken, korabeli képeslapokon.
http://www.bibl.u-szeged.hu/inf/szakdoli/2003/puskas/bl_zsinagoga.jpg

Az épület kivitelezésben igen hangsúlyozott volt a szegedi zsidóság hazafisága. Mint Löw Immánuel írta: "Összes iparművészeti és ipari munkáink a hazai iparnak fejlettségét dicsérik."

A beépített összterület 1483 m². A külső befoglaló méret 34,50 m x 48,00 m, a belső tér alapterülete 363,24 m² és 497 m².

A templom belső tartószerkezete, tehát a karzatot, tetőszéket és kupolát tartó szerkezet kizárólag vas. Ennek fő részeit a következő szerkezeti elemek adják: a négy kovácsolt vasrácsos főoszlop, egymástól négyzetesen 15,35 méter fesztávolságban helyezve, közbeiktatott öntöttvas oszlopokkal, a karzattartó vashevederek hálózata, a tetőszéket hordó rácsos tartók, fölöttük a kupolaváz.

Az épület kupoláját és tetőszerkezetét 1979 és 1989 között felújították. Ennek elsőrendű célja a beázás megszüntetése volt. Javították az ablakokat, padozatcserét hajtottak létre, kijavították a kerítést és kapukat, járdákat, rendbe tették a templomkertet. 1989. július 16-tól lett újra látogatható a zsinagóga. 1991-ben kicserélték a földszinti ablakok díszes rácsait. A karbantartási munkák 1999-ben az előcsarnokban, 2000-ben ismét a kupolában folytatódtak.

Fekete Pál (1873-1908) a készítője a nyugat felől a főhomlokzaton elhelyezkedő három rácskapunak, amelyek a 110 m² területű előcsarnokba vezetnek. Mesteréről kevés adatunk van. Műhelyében harminc legény is dolgozott. Legjelesebb műlakatos munkái az Európa-hírű zsinagógához készültek. Nem csupán a vállalkozók versengésében nyert elsősege, de a tervezők választékos igénye, a kivitelezés magas követelménye miatt ez önmagában elismerést jelentett.

A nyugati főbejárat fölött a gazdag kovácsoltvas díszítésben közepén olvasható a négybetűs istennév, a tetragramma. Ez különleges neve Istennek, 6823-szor fordul elő a Szentírásban. Nem ejtik ki, helyette Adonájt (Uram) mondanak. A név annyira szent, hogy az Adonájt is csak imádságokban említik, különben a ha-Sém (a Név) kifejezés utal rá, mivel Isten nevét tilos kiejteni. Mára a tetragramma helyes kiejtése feledésbe merült. A jeruzsálemi Templomban kizárólag a főpap használta a papi áldás során, és a jóm kippuri szertartásban. A rabbik hétévente egyszer tanították rangidős tanítványaiknak, de azokat, akik nyilvánosan kiejtették volna, azzal fenyegették, hogy elvesztik részüket az eljövendő világban. A tetragrammát Isten akkor nyilatkoztatta ki Mózesnek (2Móz 6), mikor elmondta neki terveit, melyekkel megszabadítja a zsidókat az egyiptomi rabszolgaságból. Ez idő óta jelenti a név Isten szeretetét.

Egy zsidó bölcs, Rasi szerint az Elohim istennév a kérlelhetetlenül szigorú Istenre, az Adonáj pedig a kegyelem Istenére mutat.

A három nyugati bejárat kapu héber feliratainak együttes olvasata: Jáhél ha-Sém Cijon! Hozzávetőleges fordítása: Bízzál az Örökkévalóban, Cijon!

A templom ajtófélfájára nem erősítenek mezuzát, amelynek szó szerinti jelentése: ajtófélfá. Ezt a Tóra-idézetet tartalmazó kicsiny tokot a zsidó otthonokba érkező megcsókolja, megérinti. Mivel a zsinagóga nem csak az imádság helye és a tanulás hajléka, hanem a közösség találkozásának háza is, vannak zsinagógák, amelyekben időről időre szokás lakomát tartani. Megtalálható bennük a hit (a Tóra-olvasás) asztala mellett az étkezés asztala is. Az ilyen zsinagógák bejáratára – akárcsak a hagyományos zsidó otthonokéra – az ajtófélfá jobb oldalán kéz magasságban mezuzát szerelnek.

A mezua egy kis pergamentekercs, amelyre két bibliai szakasz van írva: „Halljad Izrael, az Örökkévaló, a mi Istenünk, az Örökkévaló egy!” (5Móz 6,4) és „És léssen, hogyha hallgatva hallgattok parancsolataimra, ...” (5Móz 11,13). A mezua ősidők óta jelöli a zsidó

otthont, és hirdeti a házon, hogy zsidók laknak benne. De magukat a zsidókat is emlékezteti – valahányszor belépnek otthonukba, vagy elhagyják azt – Isten jelenlétére és egyetlen voltára, valamint kötelességeikre, amelyeket a Tóra törvényei és előírásai tartalmaznak. Egy érdekesség: a mezuzá tokján lévő felirat egy vélemény szerint betűszó: "Izrael ajtajainak őrzője" – mondja Radnóti Zoltán rabbi.

Az előcsarnokba lépve a középső kaputól jobbra és balra a zsinagóga megalkotóinak neveit olvashatjuk, élükön a királyéval, a szemben lévő falon pedig az 1979-1989 közötti restaurálási munkálatokban részt vállalt személyek és hozzátartozóik nevét örökítették meg szimmetrikusan elhelyezett márványtáblákon.

Az előcsarnok viszonylag nagy mérete egyrészt a fölötte elhelyezett női karzat térszükséglete, másrészt az esketési szertartás miatt lett kialakítva, hiszen itt gyülekezik a nászközönség, és itt megy végbe az esketést megkezdő lefátyolozás. Az itt nem gyakorolt ortodox szokás, a szabad ég alatt történő esketés az Ábrahámnak tett ígéretre emlékeztetett: „Hogy megáldván megáldalak téged, és bőségesen megsokasítom a te magodat mint az ég csillagait...” (1Móz 22,17). A neológ esketés a zsinagógán belül, de a hüpe, az esküvői baldachin alatt – a családi otthon bensőségeségére utal. Az esküvő zsinagógai megrendezéséhez biztosítani kellett a vőlegény és a menyasszony előcsarnokból megközelíthető, egymásétól elkülönített várószobáit is.

Alamizsnálkodásra, a mártírok emlékének ápolására szolgál a bejáratnál jobbra a falba süllyesztve elhelyezett szekrényke. A persely (matan be-széter: névtelen adomány) – talán nem meglepő – a salomoni templomból eredeztethető. Joás király, aki időszámításunk előtt 830 körül Jezabel lányát, Atalját követte az uralomban, hozzáfogott a bálványimádó elődök idején tönkretett Szentély megtisztításához, rendbehozatalához, a falakon lévő rések betöméséhez, de nem volt elég pénze. Ádár hónapban ugyan elkezdték gyűjteni a sékeleket: minden húsz éven felüli férfi adományozott egy fél ezüst sékelt, és annak összességéből tartották fenn a templomot, de most ennél több kellett. Joás, a fiatal király várt türelmesen 10 évig, 20 évig, 23 évig, hogy csak összegyűljön a szükséges summa, de nem jött össze. Tovább nem várt, egy ládát helyezett el a bejáratnál, melynek tetejére rést vágott, megalkotva az első perselyt. Aki belépett a szent helyre, mindenki adakozott. Jutott pénz a felújításra, sőt a szent szolgálat edényeinek pótlására is.

Az előcsarnok falában elhelyezett persely felirata magyar fordításban: Temetésre, oktatásra, gyermekeknek.

29. ábra. A fali persely. Fotó.

A bejárat kapuktól balra kézmosó – kijór – található. A víz, a vízzel való megtisztulás a zsinagógai szertartás és a zsidó vallási előírások fontos része – a tisztátalantól, a bűnöktől való megszabadulást jelképezi. Minden áldozóhely közelében el kellett helyezni a megtisztulásra szolgáló készséget. A rituális tisztátalanság mintegy az anyaghoz láncolta az embert, ezért meg kellett tőle szabadulni; ezt tette lehetővé a mosakodás. Minthogy az Isten szent, az ember imádság közben vagy áldozat bemutatása közben csak tiszta kézzel közeledhetett hozzá; ezért a törvényben számtalan előírás kötelezte a papokat és Izrael fiait is a mosakodásra. “A mikor a gyülekezet sátorába mennek, mosakodjanak meg vízben, hogy meg ne haljanak; vagy amikor az oltárhoz járulnak, hogy szolgáljanak és tűzáldozatot füstölögtessenek az Úrnak.” (2Móz 30,17). A bibliai időkben a kohaniták, vagyis a papok kezét a Szentély szolgálatát ellátó leviták törzséből származók öntötték le. A jeruzsálemi Nyugati Fal előtti térségben a férfiak számára nemcsak vízcsapok, hanem kétfülű edények teszik lehetővé a rituális kézmosás elvégzését. A nőknek, akik csak hallgatók lehettek a szertartásokon, nem volt és jelenleg sincs szükségük kézmosóra.

Az előcsarnok falán elhelyezett kijór felirata: Siratlak a Mindenhatóval, hiszen a kézmosó a halottas házból érkezettek számára is a rituális megtisztulás eszköze.

30. ábra. A rituális kézmosó. Fotó.

Az előcsarnok baloldali (északnyugati) oldalajtaja mögött található az első világháború kisteleki zsidó hősi halottjainak fekete márványból készült emlékműve, Fábíán Lajos (Szeged) alkotása. Külön emlékmű örökíti meg Weinberger Lajosnak az I. világháborúban, Rava Ruskánál történt hősi halálát. Két fehér márvány lapon az 1940-1945 közötti időszakban mártírhalt szenvedett kisteleki emberek neve olvasható.

Az előcsarnok két oldalfalán, 1947. szeptember 21-én – a vészkorszak mártírjainak jelképes temetésekor – helyezték el négy méter magas márványtáblákon az áldozatok névsorát. Az emlékmű Fenyő Lajos tanácsos tervei szerint épült. 1947-ben került sor kilencvenkilenc elhurcolt mártír szegedi újratemetésére. A Szent Egyet 1949 nyarán újabb emléktáblák állítását határozta el. 1950 augusztusában további áldozatok maradványainak hazahozatalakor ismét kegyeleti szertartásra került sor. Az elhunytak névsora a folyamatos kutatómunka eredményeként változik, ezt jelzik a karzattartó pillérekre pótlólag felvésett nevek is. Eredetileg 1664, majd 1990-ig újabb 246, 1941 és 1945 között meggyilkolt ember nevét örökítették meg. 1990-ben 2214 áldozatról tudtak a történészek, mintegy 300-zal többről, mint ahány név a zsinagóga falain olvasható.

Az emléktáblák márványát a fasiszta olasz kormány küldte a második világháború idején Szeged városának, Mussolini szobrát tervezték belőle kifaragtatni. A Mártírok Emléksarnokában márványba vésett, héber és magyar nyelvű költemények is olvashatók, melyekről alább bővebben szólunk.

A földszinti előcsarnok középtengelyében 3 bejárat nyílik a templomba. Ezek két oldalán a férfiak innen megközelíthető ruhatárai vannak elhelyezve, amelyekből szintén megközelíthető a templom csarnoka.

31. ábra. A zsinagóga kicsinyített alaprajza a szöveg hely nyíllal vagy más jellel történő megjelölésével. Beszkennelve.

Az előcsarnokkal átellenben, a csarnokon túl, a keleti oldalon a szószék emelvénye mögött helyezkedik el a hétköznapi istentiszteletek részére szolgáló helyiség a melléklépcsőházak előtereiből nyíló külön bejáróval. Innen nyílik az északi oldalon a papok, kántorok öltözője. A melléklépcsőházi előterekből a földszinti csarnok is elérhető. A délkeleti lépcsőházban a kijóráll ellátott, rézdomborítással fedett, falba építhető kettős persely az iskola és a szegények javát szolgáló adományokat fogadta be. Ez nem csak a férfiaknak, hanem a női karzat látogatói számára is lehetővé tette a jótékonykodást.

Az épület négy sarkán elhelyezett, a kertből nyíló fő- és melléklépcsőházak szolgálják a karzatokra való közlekedést.

A zsinagógában épp úgy, mint egykor a katolikus, s néhány helyen az ortodox (görög keleti) templomokban ma is, a nők elkülönített helyen tartózkodnak. Németországban a XIII. század elején még csak egyszerű függöny különítette el a nőket, de ugyanennek a századnak a végén már adatok vannak arról, hogy a templomnak volt egy külön, kizárólag a nők számára fenntartott része. A középkorban még általánosan azonos szinten elhelyezett női imaház a XVIII. századtól kezdődően a belső tér karzati szintjére került. A női karzaton északon, nyugaton s délen összesen 600 ülőhely van. A két lépcsőházból az emeleten két, a nők részére kialakított ruhatáron keresztül közelíthető meg a déli és az északi karzat, míg a nyugati az előcsarnokokból közvetlenül érhető el. Mindhárom karzat olyan szögben emelkedik, hogy a hívők az utolsó padosorból is láthassák az előimádkozót. A harmadik padosor mögött hosszában vezet a közlekedő út, amelyről az összes ülőhely kényelmesen elérhető.

Az épület északkeleti és délkeleti saroklépcsőházaiból szintén bejárat nyílik a déli és az északi karzatra, illetve néhány lépcső innen vezet az emelet keleti oldalán található kórusához.

32. ábra. Az emeleti alaprajz kicsinyítve, az orgona-karzat megjelölésével. Beszkennelve.

Az orgona-karzat a keleti fal fölött helyezkedik el, az oltárkupolát közrefogott, két részre osztott orgonaművel. A karzat ablakainak felső része az évszámon kívül a hat nagy

mezőben a 104. zsoltár 33. versének szavait tünteti fel: “Énekelek az Örökkévalónak, amíg élek, zengek Istenemnek, amíg megvagyok.” Alul az orgona játszóasztala közelében a helyiség rendeltetésére utal az ablakok felső mezőiben a zsoltáros király, Dávid hárfája és a jeruzsálemi szentély jeladó kürtjei által képzett címer. A karzat negyed-gömb kupoláját a tóraolvasást megkönnyítő festett neginákkal, dallamjelzőkkel díszítették.

A kórus és az orgonamuzsika alkalmazása egyike azon újításoknak, amelyeknek magyarországi élharcosa a XIX. században Löw Lipót szegedi főrabbi volt. Az ortodoxia mindkettőt ellenezte, utóbb férfikórus tekintetében engedményt tett, vegyes kórust azonban ma sem lehet hallani ortodox zsidó templomban.

33. ábra. Az orgona-karzat. Fotó.

Wegenstein C. Lipót (1858-1937) temesvári orgonaépítő mester az orgona készítője. Az alsó-ausztriai Kleinhadersdorfból született, 1880-ban került Temesvárra, ahol Hromadka orgonaépítő mester lányát vette feleségül. 1886 augusztusában kapott hivatalos lakhatási engedélyt, két esztendő múlva vette át Hromadka műhelyét. Közel hatvan éven át működött, több mint 400 orgonát épített.

Az orgona csőpneumatikai rendszer szerint készült 1903-ban. Két manuálra és egy pedálra volt felosztva, az első manuálban 10, a másodikban 7, a pedálban 4 változattal. Összesen 21 szóló változat volt. A sípok száma előbb 1276, majd 1302.

A pneumatikus kúpláda rendszerű orgona közel száz esztendő alatt teljesen használhatatlanná vált. Az Alapítvány a Szegedi Zsinagógáért kuratóriumának a megbízásából 1999-ben megkezdődött az orgona felújítása. A munkát pályázaton a Pécsi Orgonaépítő Manufaktúra Kft. nyerte el. A rekonstrukció és bővítés koncepcióját Csanádi László orgonaművész, a Szegedi Tudományegyetem Konzervatóriumának docense dolgozta ki, a munka művészi irányítása is az ő feladata lett. A 20 regiszteres, 1272 sípos hangszer új típusú modern játszóasztallal, több mint 9 millió forintba került. A hangszert elektronikus üzemmódra szerelték át. Beépítették, Szegeden és környékén sípos orgonában először, az úgynevezett Setzer-kombinációt, mely Itáliában már 1928-tól standard tartozéknak számít. 2000. szeptember 17-én a rekonstrukció első lépcsőjének befejezésére került sor.

Az ünnepi hangversenyen Kármán György orgonaművész szólaltatta meg a hangszert, közreműködött a Goldmark Kórus, Tóth Emil főkantor, ünnepi beszédet dr. Schweitzer József országos főrabbi mondott.

A második fázisban, 2001-ben újabb 1045 síp került az orgonakarzatra, s ezzel egy 42 regiszteres, 2317 sípos modern orgona teszi lehetővé a vallási célú felhasználás mellett az orgonairodalom legnagyobb alkotásainak méltó megszólaltatását.

34. ábra. A földszinti alaprajz az előcsarnok bejelölésével.

Az előcsarnokban a külső fal két sarkába a deportáltak jelképes sírjaként 1947. szeptember 21-én két fekete gránit szarkofág került.

A zsidó temetők sírkövein a születés napját a nyolcágú csillag, az isteni vezetés, útmutatás és pártfogás szimbóluma jelzi. A házasságkötést két karikagyűrű, a halálózást, mint itt is, az álmra, az éjre és a gyászra emlékeztető mákgubó véset szimbolizálja.

A szarkofágok fölött egy-egy fekete kovácsoltvas konzolon kosaras örökmécses, úgynevezett gyászlámpa található, velük szemben kétülékes díszes tölgyfa ülökét helyeztek el. Az egyik, a délnyugati sarokban elhelyezett koporsón a Él malé rahamim kezdetű halotti ima olvasható, amelyet a temetési szertartásokon és ünnepeken a Jizkor, a megemlékezés imája után mondanak. A felavatási ünnepségen Bán Ernő főkantor adta elő.

Kegyelmes Isten, magasságban lakozó, adj teljes nyugalmat lelkének, kinek áldott emlékére ma itt vagyok. Vedd isteni jelenléd szárnyai alá az Éden-kert mennyei birodalmában, a fényes égboltként tündöklő szentség és tisztaság

szférájában! Emlékére adományt ajánlok fel. Könyörület istene, hadd nyugodjék szárnyaid menedékének békéjében, és mondjuk: ámén!”

35. ábra. A szarkofág a fedőlapon látható héber imával. Fotó.

A Mártírok Emlécsarnoka északnyugati sarkában elhelyezett szarkofágra egy olyan költemény került, amelyet 1947-ben jelíges pályázaton választottak ki. A bíráló bizottság elnöke dr. Frenkel Jenő főrabbi, egyik tagja dr. Pap Róbert hitközségi elnök volt. A jelíges borítékok felnyitása után kiderült, hogy írókat, újságírókat megelőzve a legjobbnak ítélt költemény szerzője egy első éves orvostanhallgató.

Gergely Judith azok közé a szegediek közé tartozott, akik közvetlen hozzátartozóikkal együtt élve tértek vissza a deportálásból. A költő családja ekkor már négy nemzedékre visszamenően élt Szegeden. Felmenői között volt dédnagyapjának bátyja, Reitzer Jakab, aki a koporsó fölkébe elhelyezett díszes tölgyfa ülökét adományozta a templomnak. Gergely Judith (Szeged, 1927), akinek nagynénjei, nagybátyjai sohasem tértek vissza a halálgyárakból, fájdalommal emlékezett meg egykori iskolatársairól, a Margit utcai Izraelita Elemi Népiskolába járt, vészkorszakban megölt gyermekekről.

Ti vér voltatok Ábrahám fajából
Ezért haltatok vértanú halált
Ezért égtetek iszonyú máglyákon
És hamvatok a lében szerteszállt.

Te jelképes sír foglald magadba
A sok gyermeket és apát anyát
S mi eljövünk a lelkek csarnokába
Elsírni szívünk sajgó bánatát.

A bejárati falon márványtábla került elhelyezésre „3000 délvidéki áldozat emlékére, akiket Szegedről hurcolt halálba a fasiszta örület.” Az emléktáblát Raj Tamás rabbi 1965. augusztus 1-jén leplezte le az újvidéki, szabadkai és hazai hitközségek képviselőinek részvételével.

A délvidéki áldozatok emléktábláján a legnagyobb újkori héber költőtől, az Oroszországban született, Palesztinában 1924-ben megtelepedett Hajjim Nahman Bialiktól (Redi, 1873 – Bécs, 1934) olvasható sorok:

Óh bárcsak gyászotok s keservetek
A mindenség egébe térne meg,
S lebegne nemzedékről nemzedékre.

Bialik a legzsidóbb héber költő. Nyomában egész költői iskola támadt, melynek poézise zsidóbb a régi spanyol (szefarádi) iskolának és utódainak költészeténél. Az 1873-ban az oroszországi Volhíniában született Bialik már fiatalon kirobbanó tehetséggel verselt jiddisül, érett költőként azonban a hébert használta, annak mesterévé vált.

36. ábra Bialik, H. N. fotója, lexikonokban megtalálható. Beszkennelhető.

A világ számos országában beszélték az askenázi zsidók jiddis nyelvét, amely a germán nyelvek egyike, közép- és felnémet dialektusokból keletkezett, a héberből, arámiból is építkezett, és szláv hatásokat is mutat.

A szent nyelvet, a hébert a Török Birodalomba tagolt Szentföldön élesztették újjá. Ez lett a hetven országból érkezett, s hetven nyelven beszélő, érző, gondolkodó zsidó népesség minden tagjának egyenlőképpen megtanulandó közös ősi-új nyelve.

Különleges jelenség, s egyáltalán nem gyakori a világirodalomban, hogy a XX. század első felében a héber költők nem voltak héber anyanyelvűek. Nem beszéltek héberül mindennapi életükben, és így nem is tudták a Biblia segítségével, mélyebb érzéseiket jól kifejezni. Egyik elemzőjének hasonlata szerint a Bialik előtti költők a Biblia mezejéről zöld ágakat és színes virágokat szakítottak le és azokkal díszítették költészetük hajlékát. Bialik azonban a Biblia melegágyából áttűntette a maga talajába, gondozta és ápolta ezeket a növényeket, míg végül szép zöldellő kertté varázsolt a poézisét.

Bialikot biblikus nyelvezete, pátosza, tehetsége és küldetéstudata jelölte ki arra a vezető szerepre, amely a próféták jelentőségéhez hasonlítható. Amint megtalálta az e szerephez illő témáját, akkor alkotott nagyot.

Oroszországban, az 1903. évi rendkívül véres kisinyovi pogrom után írta meg elégiáját, amelyet a cári cenzúra miatt először Nemirovi látomás címen közölt. Ennek az egész versnek a kerete egy prófétai vízió. Égi hatalom szólítja fel a költőt, hasonlóan Ézsaiáshoz (Jesájához): „Menj az öldöklések városába”, aki a földöntúli vezetés irányításával sorban keresi fel a tragédiák színhelyeit, hogy hangot és hírt adjon, figyelmet keltsen és figyelmeztessen.

1947. szeptember 21-én helyezték el az előcsarnokot a csarnoktól elválasztó falon, a három bejárati ajtó két oldalán két táblán, héber és magyar nyelven a megrendítő verset, amely az áldozatok nevében szól a látogatókhoz. Szerzőjét nem jelzik.

37. ábra. Ben Slomo arcképe, digitalizált, CD-n.

38. ábra. Brusztura látképe Varga Attila felvétele. Digitalizált.

A héber eredetű Ben Slomo – Steinmetz Herman – írta az avató ünnepség meghívójának bizonyossága szerint. A költő a máramarosi Bruszturáról származott, de Budapesten született 1915. március 20-án. Fiatalsága idejét a kor eszméire, például a freudizmusra nyitottan, de haszid életvitelben töltötte. Kezdetben németül verselt, sajátosan szöve egyébe Rilke-i hangulatokat és Heine-i ötleteket. Költői tónusa és ideológiája Bialiktól Csernihovszky – jelentős zsidó költő – felé hajlik. Zsidó feljajdulását kozmopolita módon egyéni, impresszionisztikus képei váltogatják. Gazdag zeneiségű, meghitt darabok mellett filozofikusan elmélyedő, reflexív verseket is írt. Magyarországon egyetlen kötetét Gesarim (Hidak) címmel jelentette meg 1942-ben Debrecenben, ahol 1940. június 26-án kötött házassága révén telepedett le. Debreceni tartózkodása idejétől csak héber nyelven írt. Bizonyára jelentős hatással volt rá Kardos László (Debrecen, 1898 – Budapest, 1987) környezete, amelyben héber és magyar nyelvű műfordítások készültek. Kardos László Ben Slomo verseiből is készített fordításokat.

A vészkorszakban a költő családjának jelentős része elpusztult. A háború, majd a kommunista hatalomátvétel után kivándorolt az Egyesült Államokba, ott egy darabig héber néven Cvi Meirként ismerték, majd új költői neve Cvi Jair lett. A XX. század második felében ezen a néven jelentette meg munkáit. Verseit tananyagként használják az izraeli iskolákban.

A kamenyec-podolszki tömeggyilkosság után tiltakozásul írott A nemirovi gyűlés című költeménye a világháború múltán a cionista fiatalok táborozásain a legnépszerűbb versként hangzott el számtalanszor. E poémában az 1648. évi kozák pogromot idézve kap küldetést a megismerésért Félelem, hogy reagáljon az 1941-ben történt szörnyűségekre. A költő e verssel Ézsaiás (Jesája) nyomába lépett, nem térhetett ki a küldetés elől.

A kevés számú hazai héber költők egyikének talán leghatásosabb verse márványba vésve Kardos László és Gáspár Endre (Debrecen, 1897 – Budapest, 1955) művészi magyar átköltésében olvasható a zsinagóga falán.

A költemény alcíme, amely itt nincs feltüntetve, az 1941. augusztusi kamenyec-podolszki tömeggyilkosságra utal, ám a magyar szövegből az egész vészkorszak gyásza és döbbenete kérdezi a látogatót:

Testvér, kit egykor elküld hozzánk egy messze föld,
Élő testvér, ki eljössz, hogy sírunk megjelöld,
De sírunk nincs, csupán nevünk őrzi e tábla,
Testvér, mire gondolsz előtte állva?

Látod a magányos, agyontiport szívet,
Szánó tekintetet rá senki sem vetett.

Látod-e, mondd, a gázban fuldokló kisededet,
Kit féltő gonddal anyja ölében rejteget?

Látod a holt anya mellett hogy áll a gyermek,
S bénuló szíve a halál szemébe dermed

Látod-e azt, ki ásva önnön sírjába néz,
A szív alél, de gépként, parancsra jár a kéz

Látod-e azt, ki élt még, hogy rázuhant a hant?
Vergődik még, de nincs út a hullák közt alant,

Látod, hogy tele volt szóval, dallal a lelkünk,
S még a madár se járt, hol utolsót leheltünk.

A puszta templomokban árván búsulva bent
Évadján az iszonymnak erről beszél a csend.

Testvér, kit egykor elküld hozzánk egy messze föld,
Élő testvér, ki eljössz, hogy sírunk megjelöld,
De sírunk nincs, csupán nevünk őrzi e tábla,
Testvér, erre gondolj előtte állva.

Ben Slomo az áldozatok hangján szólalt meg, a szentek és tiszták – Kedosim u-Tehorim – szólítanak meg bennünket általa.

A megszólítás: Testvér – nem kapott birtokos személyragot. A szöveg kinyílik minden ember számára. Így nem csak a túlélő zsidókhoz szól a költemény. Nem csupán az üldözöttek hozzátartozóié a gyász.

„Testvér, kit egykor elküld hozzánk egy messze föld” – nem annak az embernek szól, aki keresi a megemlékezés helyét, hanem annak, akit elküldetett, bármilyen messziről. Nem tudható pontosan, ki az elküldő. Ahogy Bialik Nemirovi látomása, vagy Bern Slomo Nemirovi gyűlése felütésében, úgy valójában itt sincs megnevezve. A hívő zsidók nem ejtik ki a nevét...

Mindenki, aki eljön, rész vállalhat a gyászból, hiszen minden egyes versolvasó maga szólíttatik fel belső válaszádsra, a szakaszok elejére helyezett „Látod-e?” kérdésekkel. A kérdést követő képek ily módon nagyobb súlyt kapnak, a kérdések nem rántják vissza az általuk keltett érzelmek hatása alól a vershelyzet jelenébe azt, akitől a felidézett valóságalelemek közvetlen hatásaként személyes állásfoglalás várható.

A tragédia képeinek kérdés formájában történő közvetítése szabadon válaszoló, érett, erkölcsileg ép embert tételez fel. A szöveg nem írja elő, mit kell, mit kellene érezni, nem határozza meg a részvét vagy az állásfoglalás szavait. Nem használja a társadalmi

érintkezésben megszokott, közeledést könnyítő automatizmusokat, ezzel elutasítja a közhelyekkel történő reagálást. Az autonóm erkölcsi lényt aktivizálja.

Ben Slomo kérdéseire a választ a belülről vezérelt, a totalitarizmus által birtokba nem vett emberi személyiség keresheti és lelheti fel magában. Minél inkább ilyenek maradunk, vagy ilyené építjük magunkat, annál kevésbé lesz esélye az ordas eszmék bármelyikének „államosítani” vagy csak „elbirkásítani”, elszigetelt egyénekből álló, jól vezényelhető tömeggé változtatni bennünket.

Vajon lehetséges-e ezt a tragédiát felfogni, belőle részt vállalni annak az embernek, aki egyébként nem látogatná a szegedi őskert zsidó sírhelyeit, aki nem szokott követ, kavicsot helyezni a hantra, aki nem a mártírok névsorában keresi véreit, felmenőit, szeretteit?

A költemény nem a lehetetlenre szólít. Nem kíván hangos feleletet. A kifejezés, a nyelv lehetetlenségének kihívását Kertész Imre vállalta fel. Bennünket csupán személyes belső válaszadásra készítet a vers halk, mélységesen őszinte megrendülésre.

A költemény megrázó ereje abból fakad, hogy csupán felidéz és kérdez. Gyöngéden felidézi az elhurcolt ember végtelen magányát a határtalan gonosszal szemben. Az anya és gyermek egymáshoz kapcsolódó teste és tekintete örök bensőségességének lerombolása után a nagyüzemi halál cinizmusa néz a saját sírját megásó emberre. A tömegsírba élve hullott, aki legfeljebb a szent golyót remélheti, egyszerű üzemzavar volna, már ha életben maradna végül.

„Sírunk nincs, csupán nevünk őrzi e tábla”, mondja ez a szöveg 1944, Auschwitz után. A halál beláthatatlan és elfogadhatatlan tényével nem a sírnál, nem a temetőben szembesülünk, nem is a tragédia helyszínén, hanem egy véletlenszerű helyen, amely bárhol lehetne a világban, ahol értik a költeményt. A műremek szegedi Újzsinagóga falán elhelyezve a vers kiemeli a teremtés művét folytatni rendelt alkotó ember – és az európai kultúrát tagadó pusztítás közötti ellentétet.

39. ábra. Márványtábla fotója Ben Slomo költeményével (magyar és/vagy héber nyelven. Beszkennelve.

A csarnok

A templom fogalma az egész keresztény kultúrában a jeruzsálemi egyetlen Szentélyre megy vissza. A bejárat előtér, a csarnok és a szentély hármasság felosztása, valamint a világtájakat figyelembe vevő tájolás innen ered. Nincs ez másként a magyarországi, a szegedi istentiszteleti helyeket illetően sem.

40. ábra. Az alaprajz grafikája, megjelölve a csarnok.

Az Újszínagóga négyzet alakú belső helyisége, vagyis a (jeruzsálemi hékhálnak megfelelően) csarnok területe 815 m². Ez az a térség, amelyben a közös istentiszteletek megtörténnek. A csarnokban 1340 ülőhely van: ebből a földszinten – eredetileg a férfiaknak – 740. A falak mentén elhelyeztek még néhány ülőpadkát. A templomnak e belső tere körül a keleti és a nyugati oldalon szimmetrikusan helyezkednek el a szükséges kiszolgáló helyiségek.

Mint említettük, a szinagógának kialakulásától kezdve egyik rendeltetése az volt, hogy imádkozni lehessen benne.

A közös imádkozásnak a zsidók életében meghatározó jelentősége van. A zsidóság mint nép lett Isten választottja, Isten a népnek adta a Törvényt és a néppel kötött szövetséget ennek a törvénynek a betartására. A rabbik azt tanították, ha a zsidók együtt tanulmányozzák a Tórát, a Sekhina, Isten földi jelenvalósága nyomban közéjük telepszik, és az angyalok is csatlakoznak a minjához.

A minján (szám, közhasználatban: tíz felnőtt férfiből álló gyülekezet) hagyománya az ősatyák korából ered. Tíznel kevesebb ember csak néhány egyén, akiknek a személyes érdemei nem ellensúlyozhatják a kollektív bűnösséget. Isten hajlandó lett volna megkegyelmezni a bűnös szodomaiaknak, ha Ábrahám talált volna közöttük tíz igaz embert. Másutt örökösödési és családjogi ügyben döntött tíz ember: "Ekkor ő [Boáz] maga mellé vett tíz férfiút a város vénei közül és monda..." (Rut 4,2). A döntés következtében lett asszonyává Ruth, s ők ketten válhattak Isai és Dávid őseivé.

A közösségi szertartásokat a bibliai előírások részletesen szabályozták. Számos törvény érintette a templom rituáléját, így a Tórát együtt tanulmányozó zsidók a mai napig is az elveszett templom képzeletbeli újjáépítésében vesznek részt, akik újra átélhetik a szentség élményét. A szinagóga csupán helyet ad ennek az újraélésnek, ugyanakkor az épület külsőségei lehetőség szerint az egykori templomnak a lélekben való megőrzését szolgálják.

Ha a három üvegbetétes ajtó egyikén, – gyakorlatilag a középsőn – a csarnokba lép a látogató, a férfiembert megkérlik, fedje be a fejét valamivel. Aki sapka, kalap nélkül érkezett, annak kölcsönöznek egy kicsiny textil-fejfedőt. A neve héberül kipa (boltozat, kupola), jiddisül: kápedli (német: kappe, sapka), vagy jarmülke. A vallásos zsidó ember, azaz a férfi, nem látható fejfedő nélkül a templomon kívül sem. A hároméves fiúgyermek az első ünnepélyes hajvágás után kapja meg első kipáját. Nem jár födetlen fejjel a muszlim, és egykor a magyar parasztember sem ment ki a házból hajdonfőtt, sokszor még a vendéglőben is a fején hagyta a kalapot. Az európai szokások a tiszteletadás jelének tekintik a kalapemelést, az ortodox zsidók viszont illetlenségnek tartják a fej szabadon hagyását, s a megemelt kalapjuk alatt fejüket kipa fedi.

A befödött fej a régi rómaiak idejében a szabadság jelképe volt. A nagy francia forradalom óta híres frígiai sapkát Rómában a felszabadított rabszolgák hordták, szabadságuk jeleként. A rabszolgákat kalapfeltétellel (manumissio per pileum) szabadították fel. A pileum tehát az a vászonsapka, amelyet a rabszolgák kaptak szabaddá tételükkor. A zsidók átvették ezt a gyakorlatot: Isten házában, imádkozás közben vagy bármikor, ha Isten nevét említették – például étkezéskor, amelyet áldással kezdenek el és fejeznek be –, ezzel nyilvánították ki, hogy Isten előtt szabadnak érzik magukat. Később már nyílt területen is hordani kezdték a

fejfedőt. A főveg az Isten iránti tisztelet kimutatásának jelévé vált. “Född be fejed, hogy az istenfélelem lássék rajtad!” (Talmud, Sabbát 156b).

Férfi, nő fejének befedése (kiszuj ros) így lett zsidó szokás és törvény. A Szentély korában a főpap micnefet-tel fedte be a fejét. A Szentírásban találunk példát arra, hogy a micnefet eltávolítása a fejről a tisztelet megvonását jelenti (Ez 21,31). Az asszonyok szemérmességéből fedték be a fejüket. Néha a fej és az arc befedése a gyász jele volt: Dávid befedte arcát Absolon (Ávsálom) feletti gyászában (2Sám 19,4).

A Talmud a fej befedését a jámborság egyik kifejezőjének tartja. Steinsalz rabbi kommentárja szerint egykor csak a Talmud-tudósok jártak befedett fejjel, és azok közül is csak a házasok, illetve az idősebbek. Rabbi Nahman bar Jichak anyjának azt jövendölték, hogy a fia tolvaj lesz. Ettől kezdve az anya azt a tanácsolta, hogy fedje be a fejét az Ég iránti félelemből. Egyszer ez a Nahman, aki a babilóniai amórák (tanítók) negyedik nemzedékéhez tartozott, egy datolyafa alatt ült és tanult, miközben lecsúszott a kendő a fejéről. Fölemelte tekintetét, és meglátott a fán egy fűrt datolyát. Erőt vett rajta rossz ösztöne, a jécér ha-rá, felmászott a fára – amely nem volt az övé –, és szedett magának néhány szem datolyát. Eddig a talmudi példázat (Sabbát, 156,2), egyike azoknak, amelyek alapján kialakult az a szokás, hogy zsidó férfi nem mehet négylépésnyit födetlen fejjel.

Rabbi Mose ben Majmun (Maimonides), a zsidóság egyik legnagyobb jogszabály alkotója és filozófusa azt írja: “Nagy szerénységet tanúsítanak azok a tanult emberek, akik magukat nem gyalázzák, és nem járnak fedetlen fővel.” A More nevukhim-ban írja, hogy a nagy mesterek nem járnak fedetlen fővel (giluj ros), mivel a Sekhina – Isten dicsősége – ott lebeg fejük fölött. Rabbi Huna 4 rőfnyi távolságra sem ment fedetlen fővel. Imádkozáskor pedig tallit-tal, imakendővel fedték be a fejét.

A fej befedésének gyakorlati okai is vannak. Az egyik a szemérmesség, a másik, hogy nem akarták más népek szokásait utánozni. Akad olyan nézet, mely szerint még alvás idején is be kell fedni a fejét.

Az asszonyok fejének befedése a zsidó bölcsek szerint tórai parancs, mely erre a versre támaszkodik: “És állassa a pap az asszonyt az Úr elé és fejét meztelenítse meg az asszonynak, és tegye annak kezére az emlékeztető ételáldozatot, féltékenységi ételáldozat az; és a papnak kezében legyen átokhozó keserű víz. És eskesse meg őt a pap” (4Móz 5,18-19). Mivel ez az eljárás a hűtlenséggel vádolt asszonnyal kapcsolatos, a bölcsek úgy vélték, hogy a tisztesség jelképe a befedett haj. Rabbi Mose ben Majmuni (Maimonides) írja: “Aki kimegy a piacra és a haja nincsen befedve, az áthágja Mózes vallásának törvényeit.”

A hajlevágás a házaselet tisztaságának megőrzését szolgálta, mivel a női haj látványának paráznságra csábító erőt tulajdonítottak. Az esküvői szertartás előtt a leendő új asszonynak – az áskénáz-ortodox rítus szerint – levágják a haját, ezentúl parókában és bekötött fejjel éli házaseletét.

A vendéghaj használata az ókori egyiptomiaktól ered. Előbb az észak-afrikai keresztények vették át az egyiptomi szokást, majd a zsidók őrizték meg azt. A legvallásosabbak mindössze vékony hajcsíkot, sterclit helyeznek a kendő felső részébe. A zsidó asszonyok által hordott sájtli a rabbik ellenzése dacára a XVI. századi francia divat követésével terjedt el, maga a paróka szó a francia perruque átvétele.

A kipával a fején a csarnokba lépő látogatónak először az épület tágas, világos, könnyed jellege tűnik fel, amely a teremtet világról alkotott zsidó elképzelést hirdeti: minden, ami létezik, jó, mert Isten műve. A zsidó vallás számára magának az életnek, a valóságnak, a világiasságnak az elfogadása hitvallás: azt jelenti, hogy az ember minden dolgában, az élet jóságával és akarásával az Egyetlenegy felé fordul. Az általános benyomáson túl a zsinagóga festése részleteiben is a hit és a vallásgyakorlás jegyében készült.

“A festés az épület alapját és célját kívánja illusztrálni: alapját a hitben, célját a közös istentiszteletben. Ezért kettős gondolatkört dolgozott fel: az egyik a Tórának, a hit alapjának

jelképezése, a másik az épület rendeltetésének és tagolásának összefüggése. A templom festése a szerény mértékben használt aranyozáson kívül csak három színt alkalmaz. Hamvas-szürke falsík, elefántcsont színű dongák, élek és baluszterek, és a kettővel váltakozva világoskék szegélyek és hátterek. Kék szegélyeket alkotnak a mellékes díszítő motívumok a falakon s karzat alatti boltozatokon. Mintázatukat a szentírásnak a békességet jelképező növényei, a szőlő és fügefa és stilizált írás-szalagok adják” – írta Löw Immánuel.

41. ábra. A karzat alatti boltozat szőlő vagy füge mintázattal. Fotó.

A tudós botanikus főrabbi emlékét őrző márványtáblát a Mártírok Emlécsarnoka felé eső nyugati fal egyik sarkában születésének 100. évfordulóját ünnepeelve, 1954. május 2-án avatták fel. Édesapja, Löw Lipót emlékeztét a szimmetrikusan elhelyezett hasonló kivitelű márványlapon örökítették meg 1911. május 22-én.

Kisebb méretű márványba vésett feliratok őrzik mellettük a zsinagóga felavatása után elhunyt szegedi, vagy Szegedhez kötődő főrabbi nevét. Schindler Józsefét 1963. szeptember 15-én, halála egyéves évfordulóján avatták fel. Emléktáblát kapott még: dr. Löwinger Adolf (1864-1926), dr. Birnfeld Sámuel (1906-1944), a fiatal tudós, aki nem került rabbi-székbe, dr. Frenkel Jenő (1902-1989), Zucker István (1949-1983).

Az északnyugati sarokban az előcsarnok melletti helyiségbe nyíló ajtó két oldalán az épület 2003-ban is folyamatban volt restaurálásában részt vett személyek nevét hirdeti két márványlap. A csarnok oldalfalain még 1903-ban négy mázkír táblát helyeztek el a hitközség elhunyt tagjainak neveivel. Egyik táblán a rabbik, másikon a többtagú családok, a harmadikon a házaspárok, a negyediken az egyedülállók nevei lettek bevésve. Az elhunytak emlékét őrző márványlapok elhelyezése folyamatos.

A kupolában s a karzati könyöklőn, a réztáblákon és az üvegfestésben az építés idején stilizált írást alkalmaztak, amelyet egy 1776-ban készült, s egy hamburgi múzeumban őrzött szédertálról vettek át. Az épület más feliratainak betűi egy még régebbi kéziratból vétettek. Ezeket a betűsorokat, valamint a kupolában és a fő dongákon elhelyezett feliratokat Tardos-Taussig Ármin (1874-1936) grafikus művész készítette.

42. ábra. A hamburgi, 1776-ból való szédertál rajza digitalizálva. CD-n.

A csarnokban, mely a szent sátor, a miskán utóda, szembeötlő a négyzet alaprajzú centrális elrendezés.

A négyzet a négy alapvető geometrikus szimbólum egyike, a pont, a kör és a kereszt mellett. A föld szimbóluma, szembeállítva a kör jelképezte éggel. Egy másik szinten a megalkotott világmindenségnek, a földnek és az égnek együttese, szemben a meg nem alkotottal és magával az alkotóval. A halál bizonyossága az élet és a mozgás dinamikus körével szemben. Statikus forma; négy oldala határolt. A döntés vagy a döntés pillanatának alakzata. A kockához hasonlóan felidézi a stagnálás, a megszilárdulás és a tökéletességben való stabilizáció képét. A négyzet a világmindenség jelképe, négy sarka a négy őselem.

43. ábra. A földszinti alaprajz, kiemelten a négyzet és a kör.

A négyszögletű forma az időhöz tartozik, így a véglegesség kifejezője. A négyszög tehát nem más, mint az égi szféra tökéletessége a földön, az anyag világában. A négyszög a testet öltött isteni gondolat, a teremtet világ. A négyesség Isten nevére is utal sok nyelvben és vallásban. A héber tetragramma, a görög, latin, arab istennév négy jeltől áll. A négyzet ezért az állandóság, az időtlenség, mozdulatlanság és szilárdság szimbóluma.

44. ábra. <http://alhaaq.over-blog.net/categorie-174893.html> الله és الله vagy الله [Allah] Deus, Θεός יהוה

A négyszög szimbolikája elválaszthatatlan az előbb említett, időben és térben megmutatkozó négyességtől. Az e szellemben fogant építmények kivétel nélkül meghatározott szempont szerint tájoltak. Minthogy az imákat kelet felé fordulva mondják, a templom kapuja általában nyugati irányban van. Európában, Magyarországon a zsinagóga hossz tengelye gyakran északkelet-dél nyugati irányban húzódik.

A bejárat és a frigyszekrény között a hossztengely és egyben a keresztirányú tengely közepén – mely az oldalajtókhoz vezet –megállva éppen a hatalmas kupola alá érkezünk. Ez az épület központi négyzetének a centruma. Ebbe a négyzetbe rajzolja a kört a kupolatér. A négyzetben elhelyezett, a kupola alapját képező 20 méter átmérőjű kör felettünk az anima mundit, a világ szellemét, lelkét, lényegét jelképezi.

A kör a teljesség, az egész szimbóluma; mint végtelen vonal egyszerre az idő és a végtelenség, az örök és az Egy. Az örök visszatérés, a ciklikus világszemlélet kifejezője. A kör mindig az isteni, az égi, a szellemi tartalom, szemben a négyzettel, amely az emberi, a földi és a testi jelképe.

Válasszuk kiindulási pontnak a kör és négyzet középpontját.

A hajlék négyzetének közepéről még mindig fölfelé tájékozódva szemlélhetjük a négy karzat- és kupolatartó pillért és oszlopot. Az oszlopok rendben állva és épületelemekké válva a hatalmat fejezik ki, az égit és a földit. Így volt ez mind az egymást követő elő-ázsiai, egyiptomi, kisázsiai birodalmakban, mind Cipruson, Krétán, görög és itáliai földön, majd Európa további területein, méghozzá az éppen uralkodó vallástól és a változó stílusirányzatoktól függetlenül. A parasztporták tornácainak tartóelemeként is láthatók ma még, a szebbeknek az oszlopaik ívezetek kötik össze, akárcsak itt, a gyönyörű templomban.

Ahol a négy főoszlop a kupolával találkozik, a csegelyekben (gömbháromszögekben) arany pajzsokon kék színnel írt héber nyelvű feliratok olvashatók: tora (délkeleten), avoda (északkeleten), gemilut (északnyugaton) haszadim (délnyugaton). Fordítása: törvény, istenszolgálat, emberszeretet gyakorlása – három, az emberrel szemben támasztott erkölcsi törvényt jelent.

45. ábra A csegelyek bármelyike, ha lehet: a nyugati kettő valamelyike. Fotó.

Simon, az Igazságos szerint három dolgon áll a világ: a Tórán, a munkán, és a jó cselekedeteken. Magától értetődik a zsidó bölcsélet alaptétele: a Tóra tanulmányozása és betartása képezi a világ fundamentumát. A midrás szerint az Örökkévaló ahhoz a feltételhez kötötte a világ teremtését, hogy a zsidók majd annak idején elfogadják és betartják a Tórát. Ha nem, akkor a világ visszatér a teremtés előtti káosz állapotába.

A munkán a zsidó bölcsék eredetileg a szentélybeli szolgálatot értették. Mióta a Szentély elpusztult, azóta ez a munka a bensőséges imádkozást jelenti. Egy másik Tóra-magyarázó szerint a fizikai munka: szántás, vetés, aratás – kenyeret teremtő produktív munka, amellyel az ember társa lesz a Teremtőnek. Ez a világteremtés folyamatának továbbvitelét jelenti az ember eszközeivel, bár ezt istenkáromlás volna ugyanazzal a szóval jelölni.

A harmadik alappillér, a jótétemények, talán a zsidóság egyik legalapvetőbb követelménye. Valakivel jót tenni, önzetlenül, minden hátsó szándék nélkül, magáért a jóért – olyannyira zsidó tulajdonság, hogy a bölcsék megtették a zsidó ember egyik ismertetőjelének. Akiben nincs meg ez a három tulajdonság, az biztos lehet abban, hogy ősei nem álltak a Sínai-hegy lábánál a Tóra-adáskor – mondják. A három alaptulajdonsággal rendelkezők szegénylősek, könyörületeseek és jó cselekedetet gyakorlók.

Bahja ibn Pakuda, a XI-XII. századi hispániai Tóra magyarázó szerint jótéteményen a meztelenek felruházását, a betegek látogatását, a gyászolók vigasztalását és a halottak eltemetését kell érteni.

Az intézményes jótékonyosság neve: cedáka. Ez utóbbi szó régi jelentése az igazságosság. Azt tartja róla a zsidó bölcsélet, hogy mindent Istentől kapunk, és amit embertársunknak adunk, azt igazság szerint Istennek adjuk vissza. Ábrahám ősatyáról mondta az Úr: „Mert tudom róla, hogy megparancsolja az ő fiainak és az ő háza népének ő utána, hogy megőrizték az Úrnak útját, igazságot (cedáka) és törvényt tévén, hogy beteljesítse az Úr Ábrahámon, a mit szólott felőle” (1Móz 18:19). Izrael számára csak a cedáka hozhat megváltást, mert le van írva az is: „Sion ítélettel váltatik meg, és megtérői igazság által” (Ézs

1:27.). A nyugati aranypajzsok feliratai ennek a normának az egyénre vonatkozó folyamánára utalnak, az emberi lét harmadik alappillére.

A jelentős zsidó gondolkodó, Samuel David Luzattónál (Trieszt, 1800 – Padova, 1865) a Tóra három alapon nyugszik, amelyek közül első az irgalom. Az irgalom a szeretet, az adakozás, és az erény gyökérzete, és ez indít bennünket tiszta szándékú, jó cselekedetekre. Az irgalmasságból merít erőt az erény és az igazságszeretet is. Ily módon az erényt és az igazságot a jóság és az irgalmasság kiterjedésének tekinti. A Biblia felszólítását az emberhez, hogy kövesse Istent, már a legkorábbi időkben úgy tekintették, mint felhívást, hogy az ember utánozza az irgalmasság és a jóság isteni kvalitásait. “Az egész Tórát ez a fogalom hatja át”, hangsúlyozza Haféc Hájim Ahavat heszed című művében.

A Talmud-bölcsek kimondták, hogy a jó cselekedet (gemilut haszadim) sokkal nagyobb érdem, mint az alamizsnaosztó jótékonykodás (cedáka), és pedig több okból. Egyrészt jó cselekedetet lehet gyakorolni élő emberrel, akárcsak halottal (gondoskodni illő temetéséről például), míg alamizsnát csak élő embernek lehet adni. Ugyancsak jó cselekedetet lehet adni a szegény embernek és a jómódúnak is, aki pillanatnyilag megszorult. Az emberi együttélés egyik előfeltétele a jó cselekedet, ami feltételezi, hogy az ember lemond bizonyos jogairól, javáról, jussáról, pénzéről felebarátja javára.

A csegely feliratai alatt, ahol a vörös műmárvánnyal borított vasoszlopok a női karzat bábos korlátjával találkoznak, ugyancsak kék alapon tüntették fel a felül arany pajzsokon olvasott erkölcsi útmutatás részletezését. A Szentírásból vett idézetek a szülők iránti tiszteletre, az irgalom cselekvésére, a szeretet gyakorlására; az emberek közötti béke szerzésére, a Tóra tanulására utalnak. Ezzel azt jelzik, hogy amint a négy oszlopon nyugszik az egész építmény, úgy a zsidóságnak ez a négy eszme a tartóoszlopa.

Magát a tudós főrabbit idézve fedhetjük fel a központi térség további mondanivalóit: Az épület rendeltetésének és tagolásának összefüggését úgy emeltük ki, hogy a kupolát körülvevő négy hatalmas donga-boltozatot a négy főimával kapcsoltuk össze, s ezeket egy-két aranybetűs szóval a boltozatok közepén jeleztük.

46. ábra. Bármelyik emeleti boltozat az ima felíráttal a közepén. Fotó.

A keleti dongaboltozat közepén: a reggeli saharit ima, felirata: jocér ha-meorot, magyarul: aki megalkotta az égitesteket.

Délen: a szombati és ünnepnap i muszáf, felirata: naarickha ve-nakdiskha – magasztaljunk és szentnek hirdessünk Téged.

Nyugaton: a belső mezőben a déleesti mincha ima, felirata: asré josvé vétekha – Boldogok háznak lakói. Ezt az imádságot és az utána következő 145. zsoltárt naponta háromszor kell mondani. A zsidó bölcsek szerint túlvilági jutalomban részesül, aki háromszor mondja el ezt az imát. Engesztelő napkor (jóm kippur) a neila ima előtt is mondják. Szavai az alef-bét sorrendjében íródtak, csak a nún betű hiányzik belőle. Népszerűsége talán e versnek köszönhető: „Kitárod kezedet és jóllakatsz minden élőlényt kívánsága szerint.”

A nyugati középső donga az engesztelő napi neila ima, felirata: petah lánu saar – nyisd meg kapuidat előttünk. A harmadik, külső nyugati dongán a záróima: be-ét neilat saar – amikor bezárulnak az ég kapui.

Az északi dongán az esti ima a maariv, felirata: ha-maariv aravim – aki elhozza az estét.

Az éjszakai imát – hacot, éjfél – a nagyon vallásos zsidók mondják, éjfélkor felkelve és a földre ülve. Az imák Izrael szenvedéseit festő versekből és zsoltárokból állnak.

A dongák szélén – és a kupola alján – igen régi biblia-kézirat betűiből alkalmaztak az illető világtájra vonatkozó szentírási verseket. Mintául a legrégebbi, már pontozott betűkkel készült kézirat szolgált, amely 916-ban keletkezett. Eredetijét Szentpéterváron őrzik, szövegét 1876-ban adta ki Hermann Strack. Az említett falfeliratokat alul-felül őshéber rovásjellegű írásban egy-egy zsoltárvers szegélyezi.

Az imádság – héberül tefillá – a gyarló ember beszélgetése Istenével. A zsidó bölcsek szerint az ősapák voltak az elsők, akik meghatározott időben imádkoztak: Ábrahám szerkesztette a reggeli imát, Izsák rendelte el a délutáni imát és Jákob az esti imát. Dániel volt az első, akiről a Szentírás elmondja, hogy naponta háromszor imádkozott, meghatározott időben. A Második Szentély idejéből már megszabott imarendje van a zsidóságnak. A reggeli imarendben, a saharitban szerepel az a talmudi passzus (Jomá 33), amelyben Ábájé – Ábá Sálul nyomán – rekonstruálta az egykori Szentély-szolgálat felépítését: a kohaniták munkarendjét és az áldozatbemutató módját és idejét. Ez a szakasz – más, az áldozatok rendjéről szóló talmudi szöveggel együtt – azért került a mindennapi imarendbe, hogy a Szentélyben végzett szolgálat feledésbe ne merüljön. Az imaidők megfeleltek a Szentélyben bemutatott mindennapi áldozatok idejének.

A mindennapi áldozatokon kívül, amelyeket reggel és estefele mutattak be, jelesebb alkalmakkor még egy áldozatot mutattak be, a korbán muszáfot (többlet áldozat). Muszáfot mutattak be szombaton, ros hódeskor (újholdkor), a három zarándokünnepen, valamint ros hasánakor (újévkor) és jóm kippurkor (engesztelés napján). A Szentély pusztulása után az ezekre az ünnepekre rendelt áldozat pótlására imádkozták a muszáf imát. A muszáf ima ideje a déli órákra esik, és csak közösségben szabad imádkozni. Ez tehát a negyedik ima, melynek szövegrészlete a déli dongaboltozaton került elhelyezésre.

A 304 305 betűvel írott és a történelem során 5 485 versre felosztott Tanakh részeit a csarnok négy emeleti sarkának festésében egy-egy onnan vett jellegzetes növény képviseli. A zsidó kánon szerinti Biblia felosztása: 1. a Tóra, vagyis Mózes öt könyve, 2. a korai és kései próféták könyvei, 3. a Szentíratok, melyek közé az úgynevezett Öt tekercs (Énekek éneke, Ruth könyve, Jeremiás siralmi, A prédikátor könyve, Eszter könyve) is tartozik.

A Tórát a délkeleti keresztboltozatú sarok festésében a csipkebokor (*Rubus sanctus*) jelzi, hiszen Mózes számára ebben nyilatkozott meg az Úr, megígérve a szabadulást, a törvényadást és ezzel a szövetségkötést. Van olyan fordítás, amely szerint égő tövisbokorban, földiszeder (*Rubus sanguineus*) bokrában történt az elhívás. Ez a növény fajta manapság is megterem a Sínai-félszigeten. A Biblia egyébként negatív értelemben említi: “Mert olyan a bolondnak nevetése, mint a tövisnek a ropogása a fazék alatt; ez is hiábavalóság!” (Préd 7,6). Amint Löw Immánuel bibliai botanikai kutatásaiból tudható, a keresztény legenda szerint a szedret (*Rubus*) egyenesen az ördög ültette. Annál szebben írt a rózsáról: “ötös a vadrózsa szirma, éppen, mint a csipkebokoré, ötös zöld levele is. Kelyhe a mágikus ötszög, Dávid pajzsa, amely újabb évszázadoknál jelvényünké vált. A fájdalom tövise s a remény pirosuló hajnala egyesül a rózsá bokrában.” (Az ötágú csillagra is értették a Dávid pajzsa nevet, s Löw itt bizonyosan az Ötkönyv, a Tóra jelképezésére gondolhatott.)

47. ábra. Növényi levelek, illetve szirmok az épület emeleti sarkainak festéséről: 1. csipkebokor (vadrózsa), 2. sártök, 3. ricinus, 4. dió. Fotók.

A korai prófétákat, másként: a történelmi könyveket az északkeleti keresztboltozatos sarokban a koloquint (*Citrullus colocynthis*), a sártök levele mutatja. Ezt a növényt nevezik epetöknek, keserütöknek is. A Földközi-tenger térségében őshonos, szőrös, talajon kúszó szárú növényfaj. Virágai aprók, halvány zöldessárgák. Kerekded termései sárgára vagy zöldre érnek, keserű ízűek. Elizeus próféta szolgálja “kiméne azért egy mezőre, hogy paréjt szedjen. És holmi vad indákra találván, tele szedé az ő ruháját azokról sártökökkel, és mikor hazament, belevagdalta a fazékba főzeléknek; de nem tudta, hogy mi az? Mikor azután feladták a férfiaknak, hogy egyenek, és ők enni kezdenek a főzelékből, felkiáltanak és mondák: Halál van a fazékban, Isten embere! És nem bírták megenni.” (2Kir 4,39-40). Az ártalmasnak tartott ételt Elizeus próféta ehetővé tette, és kevésből sokakat jóllakatott vele. A csalódásban is állhatatos hitet jelképezi a keserű gyümölcsű indázattal.

A kései prófétákat az északnyugati keresztboltozatokban a bűnbánat tanításával Jónás próféta csodafaja jelzi, amely a Szent István Társulat Bibliájának szövege szerint

ricinusbokor: “Az Úr parancsára egy ricinusbokor nőtt Jónás fölé, árnyékot vetett a feje fölé, és megvédte a rosszulléttől. Jónás nagyon megörült a ricinusnak.” (Jón 4,6). Károli Gáspár fordításában tök olvasható: “Az Úr pedig mondta: Te szánod a tököt, a melyért nem fáradtál és a melyet nem neveltél, a mely egy éjjel támadt és más éjjel elveszett” (Jón 4,10). A ricinus (*Ricinus communis*) gyorsan növekszik, és olyan nagy levélernyőt fejleszt, hogy egy ember árnyékot talál alatta magának. Ez mindig fontos volt a forró vidéken. Egyiptomban már hatezer éve terem, a Nílusnál három méteres magasságig megnő. Izraelben is honos, a pusztaságban és a sivatagi vádikban.

A Szentiratokat délnyugaton az Énekek énekének barkás diófa ága képviseli: “A diófás kertekbe mentem vala alá, hogy a völgynek zöld füveit lássam; hogy megnézzem, ha fakad-e e szőlő, és a pomagránátfák virágzanak-e?” (Én 6,8). A diófa (*Juglans regia*) a Szentföldön csak a kertekben fordul elő, a természetben nem. A gránátalmafával, a pisztáciafával és az eperfával termesztik együtt.

A zsidó hagyomány szerint a Sínai-hegyen kapott írott törvénnyel – a Mózes öt könyvével – egyetemben a szóbeli törvény is megadatott. Az utóbbi kiegészítése az előbbinek, és a bölcsek adták tovább egymásnak nemzedékről nemzedékre, az Írott törvény tanításaival együtt. Mindkettő szent, mindkettő magában foglalja a Tórát. Ilyesformán tehát egyetlen Tóra van, ám ennek a Tórának két forrása létezik: Isten írásba adott szava és az azzal párhuzamos törvényrendszer, amelyet a tradíciót őrző bölcsek szájhagyomány útján adtak tovább. Ezt a szájhagyományt először a kereszténység korának második évszázadában foglalta rendszerbe a talmudi korszak egyik legnagyobb bölcse.

A szóbeli törvényt, vagyis a Misnát a II. századot követően rögzítették. A nagy történelmi megrázkódtatások után tágult a Könyv népének látóköre. Haladó művelődést, feldolgozott idegen tudást jelképez erre a korra emlékeztetve a nyugati dongákban a hagyomány irodalmának egyiptomi vízi lilioma, vagyis a kék alapon fehér szegélyt képező tündérrózsa (*Nymphaea alba*), az örmény felföldről bevándorolt színes kivitelű vadrózsa, s Európa délének keletre szakadt patak menti leándere (*Nerium oleander*, deréce).

48. ábra. Tündérrózsa

http://www.triangololariano.it/assessorati/flora/nymphaea_alba.gif

<http://www.vulkaner.no/t/rv17/pics/vannlilje-770.jpg> és leánder növény http://ispb.univ-lyon1.fr/cours/botanique/photos_dicoty/dico%20L%20a%20P/Nerium%20oleander.jpg
http://toptropicals.com/pics/garden/m1/Podarki/Nerium_oleander4ang.jpg a nyugati
 dögákról, vagy a valóságos növényekről. Fotó.

Mindezen tanítások, a szóbeli és az írott tan, a zsidó felfogás szerint az emberek nyelvén szólnak, ami azt jelenti, hogy az emberek képesek azok megértésére, és vállalhatják a Törvény betartását, az erkölcsi útmutatások követését.

A zsidó vallás szemlélete szerint az ember áll a világegyetem középpontjában, de ez a középpont nem csupán a fizikai tér közepét jelenti. A kupola alatti körben s egyben a négyszög átlóiban lévő középpont csak jelképe a szellemi koordinátáknak. A kör az ember szimbóluma is. Az embernek is kerek egésznek kell lennie, befejezettnek, önmagában lezártnak, egységesnek. Ez azonban nem jelenti, hogy magának való, zárkózott rész legyen. Az embernek olyan szellemi dimenziói vannak, amelyek felelős teremtménnyé teszik. A felelős szó itt eredeti jelentésében szerepel, azt jelöli, akit választásra kértek fel, aki felel. Ez a tény határozza meg a helyét a világegyetemben.

49. ábra. Fotó a világűrből, vagy az égboltról.
<http://www.fpsftlab.com/images/screenshots/earth-640x480-2.jpg>
<http://universe-review.ca/I07-12-Earth.jpg>

A kupola

A belső középső négyzet sarkain emelt négy pillérre emelt oszlop tartja a kupolát. A kupola szerkezete a klasszikus megoldást mutatja: az oszlopok közötti húsz méteres távolságot hatalmas félkörívek hidalják át, közöttük cselegyek képezik az átmenetet az oszlopok alkotta négyzetből a kupola hengeres indításához.

50. ábra. Az alaprajz, a benne lévő kör hangsúlyozottan, jelölten.

A négyzetbe rajzolódó kör az egyik leggyakoribb és legsokoldalúbb szimbólum, amit ismerünk. A kör a tökéletesség és az azonosság jelképe, egy kerek egész, a teljesség jele. Különleges értelemben kerek egész a kör három dimenzióban: a gömb a legtökéletesebb idom. A nap, mint mindig tökéletes kör a fogyó és telő holddal szemben sok régi népnél az istenség jelenvalóságának számított, ha nem éppen magának az istennek. Az emberi világ is kerek, és környezetét, a világmindenséget mindenkor kereknek képzeltek el, a csillagos eget pedig a föld fölé boruló boltozatnak. A Biblia földkerekségről beszél.

Isten kereknek alkotta meg teremtményeit: a napot, a holdat, a földet – és az embert is. Az ember testi felépítésében a kör különböző domborulatok formájában játszik jelentős szerepet. Az ember első világképe kerek volt (és az ma is), mert antropocentrikus. Az ember megismeri és megismeri a dolgokat maga körül, és önmagát tekinti szűkebb és tágabb környezete középpontjának. Minden ember így alkotja meg saját mikrokozmoszát, amely a makrokozmosz része.

Mindenekelőtt az ember a világ köldöke, középpontja, a saját külön világáé, amíg csak föl nem fedezi más emberek, népek és kultúrák világait. Ily módon az ember koncentrikus körökben nő túl önmagán. Ezeket a köröket olyan a különböző világokként szemléljük, amelyekhez az ember kötődik. A kör a világnak, mint olyannak a szimbóluma.

Ez a világszimbólika megfelel a Biblia szavainak. Ott esik szó arról, hogy “Istené a föld oszlopai”, “melyekre a földkerekséget alapozta” (1Sám 2,8; vö. még Zsolt 9,9, 24,1). A kör, mint önmagába zárt végtelen vonal az örökkévalóság szimbóluma.

A kör háromdimenziós megjelenítése a gömb, ennek nem látható, alsó féltekéjének negatív csúcsán áll meg a látogató a kupolanégyzet közepén.

A kupola kettős szerkezetű: kívül az épület külső arányaihoz igazodó magas építmény, körben elhelyezkedő bevilágító ablakokkal, melyek a belső alacsonyabb ólomüvegezett kupolát átvilágítják.

A külső kupolaszerkezetre alkalmazták a bordázott, palával fődött kupola-héjazatot a kupolavégződéssel. A külső kupola magassága a járdától számítva legmagasabb csúcsáig 48,5 m. A belső kupolaszerkezet kovácsolt vasbordázatban végződik, mely színes, gazdagon festett ólomüvegezéssel van kiképezve. A belső üvegekupola záradéka a templomhelyiség padlójától számítva 31,6 méter magas, átmérője 10 méter, a kupola alsó átmérője 14 méter

A kupola a templom ékessége, büszkesége, nagyszerű építészeti teljesítmény.

51. ábra. A kupola-külső. Fotó.

Nem akármilyen létesítményeket fednek ezzel az épületelemmel. Csúcs-intézmények: uralkodói rezidenciák, parlamentek, törvényszékek és a XIX. század végétől gőgös bankpaloták ékessége a kupola.

A nagy jelentőségű épületek félgömb alakú beboltozása azokban a korai időkben is elengedhetetlen volt az emberek számára, amikor alig-alig álltak rendelkezésre a kupola megalkotásához szükséges anyagok, technikai eszközök, mérnöki ismeretek. Barlangszentélyek, sziklasírok boltozatos mennyezete lehetett a mintája a kupolaboltozatnak.

52. ábra. Atreusz kupolasírja. Rajz = Levi, Peter: A görög világ atlasza 1994. 27. p. <http://www.gutenberg.org/files/9628/9628-h/images/45.jpg>

vagy ugyanott 55. p.: Bronzkori kupolisír makett.

53. ábra. A Pantheon kupolájának metszete = Koch: építészeti stílusok 1997. 34. p.
<http://www.arch.columbia.edu/DDL/DDLF/films/pantheon/images/pantheon.jpg>
<http://www.antikefan.de/Bilder/rom/tempel foren/pantheon querschnitt.gif>

Ott, ahonnan a kupolát a reneszánsz örökölni vélte, vagyis az ókori Rómában sem a Pantheonnal kezdődött a kupolák emelése. Már az etruszk temetkezések során is használták ezt a formát. A többnyire kör alaprajzú, kupolaborítású épületek a legkorábban épített királyi paloták, templomok és sírok voltak. Előterük, rávezető terük általában négyszögletes volt, s két részre oszlott. A belső tér többnyire ívesen záródott és kupola fedte. A kör alaprajz legtovább a mauzóleum-építészetben élt, nálunk a temetői csontházakban. Aligha oktanul.

54. ábra. Galerius mauzóleuma Thesszalonikében. Metszet. = Koch: építészeti stílusok. 1997. 35. p.

<http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/im.Kamara/Arch%20Galerius.Anapara stasi.jpg>
http://www.mcah.columbia.edu/dbcourses/kampen/thumb/rome_andreae77_f788_080404.jpg

Az élet és halál misztériumát sejtetik a kupolás palotásírok. Az onnan kifelé vezető út a szülőcsatorna leképezése, a boltozat maga az anyaméh. Az oszlopos előterek az életút labirintusát is jelentik, a kupolatér pedig nemcsak az élet kisarjadási pontját, hanem a földi végállomást – és ama másik, nem földi utazás kezdetét jelképezi.

De ne riadjunk meg e felvetésektől, a kapcsolatok bár valóságok, nem közvetlenül, hanem áttételesen kötődnek ahhoz a gondolatkörhöz, amelyben a zsinagóga épülete elhelyezkedik. Az Izsák feláldozásának próbatételét elrendelő, azt tudomásul vevő – de el nem fogadó, az emberáldozatot megtiltó Isten tiszteletének helyén vagyunk!

Az elsőszülött fiú feláldozása általános gyakorlat volt az egész ókori Keleten. Úgy tartották, hogy az elsőszülött gyermek Istené, s vissza kellett adni neki azt, ami az övé. Ábrahám és Sára Izsákot hitük folytán kapták: ő az ígéret és hit fia volt. Ábrahám áldozata csak külsőleg lett volna olyan, mint az egész ókori sémi világban: pusztán szokás, világosan érthető és követhető szertartás. Ábrahám áldozata azonban hitbeli cselekedet. Nem érti, miért követeli tőle az Úr ezt az áldozatot. Ám mégis megteszi, mert az Úr követeli tőle. Ezzel a látszólag érthetetlen cselekményével az új vallásos élmény, hit megtapasztalója lett.

A zsinagóga kupolája alsó körívén belül az Isten örök hűségéről szóló 146. zsoltár 10. verse koronázza a központi teret: „Uralkodni fog az Úr örökké, a te Istened, oh Cíjon, nemzedékről nemzedékre! Dicsérjétek az Urat!”

A szegedi Újzsinagóga kupolájában a festés kettős feladatát – a Tóra tanításainak kifejezését és a gyakorlati használat céljait – egyfelől az üvegkupola egét a földdel összekötő s az architektúrát áttörő csipkebokor virága, a kinyilatkoztatás jelképe, másfelől a dob 24 mezejében festőileg elhelyezett nyitott tallit mintája valósítja meg.

55. ábra. A kupolabelső. Fotó.

A kupoladobban 24 oszlopköteg, mint a héber Szentírás 24 könyve tagolja a nyitott imakendőt, s tartja meg maga fölött a kupolaépitményt.

Az imalepel (tallit) négyszögletes, gyapjúból vagy selyemből készül, négy oldalán cicittel (szemlélőszálakkal). Az ókorban ez volt a zsidó férfiak nappali viselete, lényegesen nagyobb méretben, mint a mai, imasáznak is nevezett tallit. A szegényebbek éjszakára ezzel fődtek be magukat, nekik a takaró ébresztőórául is szolgált. A négy sarkán lévő rojtokra kék-bíbor zsinórt helyeztek, továbbá az anyagon színes csíkok is húzódtak, s amikor ezek a színek a hajnali szürkületben megkülönböztethetőkkelé váltak a lepeltől, akkor jött el a napfelkelte, az ébredés ideje.

Azt mondják, hogy egy zsidó tallitba burkolózva olyan, mint a Seregek Urának angyala, és sok ortodox zsidó, aki a régi iskola tanait tanulta, hord fején Isten jelenlétében tallitot, mint az áhítat jelét. A halottat tallitjában temetik el, de annak egyik szegélyéről

levágják a bojtokat, hiszen már nem tudja megtartani a parancsolatokat, melyekre a bojtok emlékeztetnek.

A tallitot a zsidó férfi imája egész ideje alatt magára ölti, hogy eleget tegyen a tórai parancsnak: “És készítsetek magatoknak szemlélőszálakat nemzedékről nemzedékre” (4Móz 15,38-40). Bővebben idézve a Károli Biblia-fordításból: “Szólj Izráel fiainak, és mondjad nekik, hogy készítsenek magoknak bojtokat az ő ruháik szegleteire az ő nemzetségeik szerint, és tegyenek a szeglet bojtjára kék zsinórt. És arra való legyen néktek a bojt, hogy mikor látjátok azt, megemlékezzetek az Úrnak minden parancsolatjáról, hogy megcselekedjétek azokat; és ne nézzetek a ti szívetek után, és a ti szemeitek után, a melyek után ti paráználkodtok.” A ruha négy szélén (arbáa kanfot) bojtok vagy más néven szemlélő szálak viselése a Tóra cselekvő parancsa. Minden ruhára, amelynek négy széle van, cicitet kell tenni. Azért van oly nagy jelentősége ennek a parancsnak, mert a Tóra ebben sűrítette össze az összes többi parancsot.

56. ábra. Zsidó férfi tállitban, cicittel. Fotó.

<http://fzp.jewish.org.pl/images/religia/tallit.jpg>

<http://www.olam.cz/encyklopedie/grafika/ilustrace/cicit.jpg>

<http://www.olam.cz/encyklopedie/talit.html>

A latin betűkkel írott számokat római számoknak mondjuk. A héber betűknek épp úgy van számértékük, mint néhány latin betűnek. A héber szavak mindegyikének van számértéke. Ezeknek a kombinációival a gematria foglalkozik.

A gematria a Tóra magyarázatának 32 módja közül az egyik. Egyesek szerint a görög geometria szóból származik. Maimonides szerint „Olyan a gematria, mint a csemege az étkezésnél, kellemes befejezése a lakomának, de nem lényege.”

A cicit önmagában kell, hogy emlékeztessen az Örökkévaló összes parancsára, melynek száma rabbi Szimlajtól tudható meg a Talmud Makot 23b lapján. Ez az emlékeztetés úgy valósul meg, hogy a cicitet kétszer négy szálból fonják (az egyik szál hosszabb a többinél, ennek neve sámes-szál) és öt csomót kötnek a szálakra, így kijön a tizenhárom szám. A cicit szó héber betűinek számértéke: hatszáz. Így e két összeget összeadva a 613-as számot kapják. Rabbi Aba tanítja: “A Tóra 613 vallási törvény betartását írja elő. 248 cselekvő parancsolat az emberi test részeinek száma szerint. E parancsolatok ezzel biztatják a test részeit: ha bennünket teljesítesz, hosszú életed lesz. A 365 tiltó parancs száma megfelel az év napjainak. Minden nap arra inti az embert: ne hágd át a tilalmakat, mert csak így biztosítod magadnak a hosszú életet a földön.”

A tallit és a cicit már nevükben is hordozzák rendeltetésüket: Isten felé fordítani az embert testestül, lelkestül.

Ilyen értelemben említi Máté 9,20-22, midőn Jézus tallitjának cicitjét megérintette egy beteg nő, „Jézus pedig megfordulván és reá tekintvén, monda: Bízzál leányom; a te hited megtartott téged. És meggyógyult az asszony abban az órában.”

A cicit első ábrázolása a Dura-Európosz-i zsinagóga III. századi falfestményén látható.

57. ábra. Dura-Európosz-i zsinagóga falfestményének részlete a cicittel. Forrása: Scheiber – Féner: és beszéld el fiadnak 1984. 107.

[p.http://www.arthistory.upenn.edu/smr04/101910/Slide9.10.jpg](http://www.arthistory.upenn.edu/smr04/101910/Slide9.10.jpg)

http://www.fh-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_ante03/VT/vte_arca.jpg

<http://images.encarta.msn.com/xrefmedia/sharemed/targets/images/pho/t013/T013101A.jpg>

valószínű:

A kupolában a tallit mintázata felett látható csipkebokor-virághoz kapcsolódó szimbolikát a Mózes II. könyvében (3,2-4) olvasható bibliai részlet határozza meg: “És megjelenék néki az Úr angyala tűznek lángjában egy csipkebokor közepéből, és látá, hogy ímé a csipkebokor ég vala; de a csipkebokor meg nem emésztetik vala. S monda Mózes: Oda megyek, hogy lássam e nagy csudát, miért nem ég el a csipkebokor.” Akkor Isten a Hóreb

az égő csipkebokorban arra hívta meg Mózes, hogy a népet Egyiptomból vezesse el Kánaánba (2Móz 3,17). A csipkebokor ma használatos tudományos neve “szent málna” (*Rubus sanctus*), gyümölcse hasonlít az eperhez.

A zsidó tanítások fejlődésének az épület dongáiban ábrázolt részei és jelképei – az építető főrabbi szavaival – a kupolának a szinte szabadon lebegő merész boltozatát beszövő csipkebokorral, az ősi hittel maradnak egybeszöve. Ezt, az ősi hitben megőrzött egységet hirdeti az egész épület, amely nem akar lelketlen körengeteg lenni, hanem tagolásában és díszítésében hirdeti önnön rendeltetését: a négy világtáj felé az imának szentelt időket, ódon betűsoraiban az erkölcs alapjait, s végül megértését a mindent felölelő igének, amely az írás szívében, Mózes közbülső könyvének tizenkilencedik fejezetében van letéve: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!” (3 Móz 19, 18). A keleti fal bemutatásánál értelmezzük.

Az épület koronája a nagy kupola belsejét borító 10 méter átmérőjű üvegkupola, amely úgy terjedelmére, mint művészi színhatására nézve párját ritkítja. Opalescens üvegből készült sugárkorong fut szét a kék égen, amely lefelé ereszkedve a kupoladob árkettjei mögött a virágokkal ékesített földön nyugszik. Megragadó benyomást tesz nappali világításban is, de áhítatra hangoló, magasztos látvány, ha az üveg fölött elhelyezett éppen 24 lámpa fénye a sugarakon áttör, s ezek az esti sötétkék ég fölött a kupoladob homályában ragyognak.

58. ábra. Az üvegkupola. Fotó.

Az üvegkupola a barna termőföldből sarjadó zöld növényzettől a csillagos égboltig terjedő térben teremtett világot dicséri. A növényzet zöldje fölött a Hasmoneusok pénzéről vett stilizált liliomok fonadéka látszik, amely a földszinti ablakszegélyeken is feltűnik. A kék ég arany csillagokkal a világ teremtésének szimbóluma. A kék az égbolt és a tenger színe; a megfoghatatlanság, a végtelenség, a transzcendencia szimbóluma. E szín az emberfeletti, mennyei hatalom kifejezője, ebben az értelemben a földi szenvedélyeket jelző piros-vörös ellentéte.

A teremtett világ nemcsak térben, a földtől a magas égig, hanem az időben is létezik, ezt a kupoladobban a nap 24 órájára is utaló oszlopkötegeken kívül az idő megszentelését megvalósító imarendre emlékeztető tallit jelzi. A történelmi időre, amely a zsidó szemléletben mindig áthatja a jelent, nem vallási, hanem egy igen régen keletkezett népi jelkép vonatkozik. A kupola legmagasabb pontján nem a fénysugarak forrása, vagyis a Nap, hanem a napkorong fölött látható hatágú csillag uralkodik.

A hatágú csillag (hexagramma) két egymásba fonódó háromszögből van megszerkesztve, melyek sarkain hat másik háromszög formálódik. Az ókori világ kultúrájában igen elterjedt szimbólum volt. Valószínűleg babilóniai eredetű. Jelenthette a két ily módon összekapcsolt háromszög az ég és a föld, a férfi és nő összetartozását. A háromszög: ha hegye lefele mutat, vízszimbólum (a lehulló csepp iránya), ha felfelé mutat, tűzszimbólum (a láng iránya).

Két egymásba tolt háromszögből zárt, duális rendszer jön létre.

59. ábra. Hexagramma grafikák. = Biedermann, Hans: Szimbólumlexikon. 160., 161. p. Fénymásolatban.

A perzsa mitológiában a felfelé törekvő világosság urát, Ormuzdot, és a lefelé törekvő rombolás istenét, Ahrimánt szimbolizálta a két háromszög. Az európai mágikus hagyományban a szellem és az anyag egymáshoz kötődésének, az aktív és a passzív elv egyesülésének, magának a teremtésnek a szimbóluma. Goethe Faustjában a világszellem jele, hiszen a mágiában jártas Faust ezt mondja róla: „E jelet talán Istenség írta le ... rejtelmes hatóereje a létnek titkait mind megvilágosítja.” Alexandriai Philón szerint a hexagramma az isteni ige (logosz) kifejezője.

Az újabb kozmológiai spekuláció a tűz-víz kettősségen túllépve, az elemek számát négyben határozta meg, és a hexagrammát négy alkotóelemből összetettnek véli; az eredeti két háromszög mellett belelátja a levegő jelét (csúcsával felfelé mutató háromszög, keresztben

áthúzva) és a föld jelét (csúcsával lefelé mutató háromszög, keresztben áthúzva). Az ellentétek egyesülését fejezték ki vele.

Az egészen kézenfekvő szófejtés szerint ilyen alakú volt Dávid király harcosainak pajzsa. Mások úgy magyarázzák, hogy vándorlásaik során a fenyegető támadásokat ebben az alakzatban várták be és hárították el a zsidók. A csillag közepén a gyengék, nők, betegek, öregek foglaltak helyet, míg a harcosok a csillag ágaiban-hegyeiben védelmezték Izraelt.

A monda szerint Salamon ezzel a jellel idézte meg a démonokat, és hívta magához az angyalokat; a legtöbb hagyomány azt állítja, hogy a műveletben a négy betűből álló istennév játszotta a döntő szerepet, amelyet a hexagramma közepébe és csúcsaiba is beírtak.

A mágén Dávid kifejezés a zsidó liturgiában Istent jelenti, aki Dávid védelmezője (pajzsa) volt. "De te, oh Uram! paizsom vagy nekem, dicsőségem, az, a ki felmagasztalja az én fejemet" (Zsolt 3,4). Ennek alapján nevezték a jelet régen hol Salamon pecsétjének, hol Dávid pajzsának.

A középkorban Dávid pajzsa (latin: scutum Davidis) néven volt használatos. A zsidó legendának megfelelően a Dávid király által viselt pajzs mágikus célra használt kisméretű utánzatát nevezték így, főleg tűzveszély ellen alkalmazták amulettként vagy tűzvarázslatként. Mind a hat sarkába, valamint a közepébe is az agla szó, vagyis az istennév, a tetragramma notarikonja (gemátriai változata) volt írva héber betűkkel.

A notarikon a görög gyorsíró szóból származó rövidítési rendszer neve. A szavak néhány első betűjét, vagy csak az első betűjét írják ki. Ez a Tóra magyarázatának egyik módszere, amely segítségével az egyes szavakat elemeikre, szavakként értelmezhetetlen részekre bontják, vagy betűnként értelmezik.

Egy, az időszámításunk előtti VII. századból előkerült sírkövön már ábrázolták a hatágú csillagot. A választott népet azonban szigorú törvények intették a csillagok tisztelete ellen. "Se szemeidet fel ne emeld az égre, hogy meglásd a napot, a holdat, és a csillagokat, az égnek minden seregét, hogy meg ne tántorodjál, és le ne borulj azok előtt, és ne tisztelj azokat, a melyeket az Úr, a te Istened minden néppel közlött, az egész ég alatt" (5Móz 4,19). Az ószövetségi zsidóság sohasem tette a csillagot vallási jelévé! Az legfeljebb Dávid királynak hat kiváló tulajdonságát szimbolizálta. A zsidó szerzők közül legelőször a XII. században élt karaita (csak az írott tant elfogadó, a Szóbeli tant, a rabbinikus hagyományt elvető) Juda Hadasszi említette könyvében.

Franz Rosenzweig (Kassel, 1886. – Frankfurt am Main, 1929.), a XIX. század elejének nagyhatású zsidó filozófusa a mágén Dávidban a „megváltás csillagát” látta és ebben a zsidóság központi eszméjét vélte felfedezni. Szerinte az alapháromszög jelenti az általános filozófiai gondolkodás alapját: Istent, embert és a világot. A Tanakh (Biblia) gondolatvilága egy második háromszöget fektetett az elsőre: kinyilatkoztatást, teremtést és a megváltást. Így született a mágén Dávid. A második háromszög által képviselt fogalmak szoros kapcsolatban vannak az elsővel. A világ teremtése az első háromszögre helyezett második háromszög segítségével Istent a világon kívülre helyezi. A kinyilatkoztatás célja, hogy az embert a lehető legközelebb hozza Istenhez. A teremtés és a kinyilatkoztatás által érünk el a megváltás pontjához, mely az ember megalkotásának gyümölcse. Az ember Isten művét egészíti ki.

A hatágú csillag, mint vallási jelkép, a kereszténység körében fontos szerepet tölt be. A XIX. század közepén épült romantikus főtéri katolikus templom tornyát Dávid-csillagok díszítik. A betlehem-i csillag jelét a johannita lovagoktól vették át a középkori zsidó kaballisták, tőlük került a zsidó folklórbá. A 17. zsoltár szövegével értelmezve: "Mentőpajzsodat nyújtottad nekem" lett Dávid pajzsa a neve. Károli Gáspárnál: És adtad nekem a te idvességednek paizsát, és a te jobbod megszilárdított engem, és a te jóvóltod felmagasztalt engem. (Zsolt 18,36).

A középkor folyamán zsidó jelképként alkalmazta IV. Károly német-római császár, midőn 1354-ben a prágai zsidók zászlajára helyeztette. Prágához és a császár kései utódához

fűződik Israel Shahak magyarázata. III. Ferdinánd azért adományozott a svédek elleni városvédelemben kitűnt zsidóknak hatágú csillaggal díszített zászlót, mert Dávid király nevének első és utolsó betűje – amolyan delta-forma – egybe szerkesztve ezt a szimbólumot formázta. Mátyás király és Beatrix esküvőjén 1476 decemberében a budai zsidók vörös zászlaján hatágú fekete csillagot vittek. De a XIX. század közepéig egyetlen kutatónak vagy kabbalistának sem jutott eszébe, hogy a jel értelmének titkát akarja felfedni. Minthogy nem volt vallási mondanivalója, ez alkalmassá tette arra, hogy a Szentföldön kétezer év után újra államot teremteni kívánó zsidók, a cionisták mozgalma felhasználhassa politikai céljaira.

A cionista mozgalom folyóiratának, a Herzl Tivadar szerkesztette Weltnek az 1897. június 4-én megjelent első száma címlapján hozta a jelvényt. Az 1897. augusztusban Baselben tartott első cionista kongresszusuk óta a cionisták védjegyükkül elfogadták. Azért volt számukra megfelelő szimbólum, mert hiányzott a kapcsolata a vallási képzetekkel, és így a jövő felé mutatott. Az 50 évvel később, a cionisták erőfeszítésének és a vészkorszakot követő megrendülésnek a következtében újra megalakult Izrael zászlaján a hatágú csillag látható.

60. ábra. A Welt címlapja a hexagrammával. CD-n.= Wandlungen Brüche von Herzls „Welt” Herausgegeben von Joanna Nittenberg, Wien, 1997. 10. p. Fénymásolat.

Azért ne gondoljuk, hogy ez a jelkép teljesen nélkülözi a zsidó bölcséleti jelentéstartalmat. A zsidó imakönyvbe is felvett talmudi könyvecskében (a Pirké Avotban) az atyák bölcs mondásai között találunk egy magyarázatot a hatágú csillagról, az égi és a földi háromszög kapcsolatáról. Három alapelven nyugszik az erkölcsi világ – olvassuk. Három dolog Isten kezében van, három másik pedig az emberen múlik. A lefelé forduló (az égi) háromszög sarkai, alapelvei: igazság, törvény, béke. A fölfelé ívelő (a földi) háromszög oszlopai: Tóra, istenszolgálat, szeretet gyakorlása, amelynek megvalósulása az emberen áll. S ha a két háromszög egymásra talál, az igazság és a Tóra, a törvény és az istenszolgálat, a béke és a szeretet, akkor nyugodt boldogságban, harmóniában élhet az emberiség.

A csillag középpontjában – akárcsak a menóra, a hétágú mécses középső szárában – a Mindenható Isten jelenlétét szimbolizálták a régiek. A csillag héber neve éppen hat betűből, s a legfőbb zsidó imádság, a Sema Jisráél első mondata is pontosan hat szóból áll. A Dávid-csillag hat ága megfelel a világ hat irányának. Így nevezte az ókor ember a három dimenziót: előttem, mögöttem, jobbra, balra, fent és lent. A szimbólum tehát utalás Istenre, aki uralkodik a négy világtájon, valamint lent és fent. Méltán került tehát a Dávid-csillag az épület mennyezetének legmagasabb pontjára, a kupolacsúcsba.

61. ábra. A Dávid-csillag, csúcsaiban a héber neve: Mágén Dávid. = Raj: Halljad Izrael. 1990. 116. p.

A kupola alóli fel- és széttekintés után az előttünk magasodó keleti falat vegyük szemügyre, és kutassuk meg hagyományait. A zsinagógai belső tér legjelentősebb része a belső keleti – mizrah – fal, és az előtte elhelyezkedő, néhány lépcsőfokkal kiemelkedő, korláttal elhatárolt terület, a mizrah-emelvény.

A keleti fal és előtere

“Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.” A keleti fal fölött, a legmagasabb helyen olvasható az ismert bibliai idézet (3Móz 19,18), amely tömören és napnál világosabban fejezi ki az emberi erkölcsi világ központi értékét.

A felirat elhelyezése és formája a vízözön katasztrófája elmúltán Noénak tett ígéretet, s ennek jelét, a szivárvány ívét idézi fel: “Szövetséget kötök ti veletek, hogy soha ezután el nem vész özönvíz miatt minden test; és soha sem lesz többé özönvíz a földnek elvesztésére. ... Az én ívemet helyeztetem a felhőkbe, s ez lesz a jele a szövetségnek közöttünk és a föld között.” (1Móz 9,11,13). Ez az ígéret, ez a szövetségkötés az özönvíz utáni egész emberiségnek szólt, ahogyan a vele együtt kinyilatkoztatott hét parancsolat (1Móz 9,1-7) és ahogyan a földkerekség minden népe fölött a szivárvány ragyog.

Nyilvánvaló, hogy Löw Immánuel mindannyiunk számára a legfontosabbat festette fel a leghangsúlyosabb helyre. A szentélyt jelképező teret félkörben közrefogó boltívre íratta, magyarul és héberül, szavanként váltogatva a nyelveket. Ebben a templomban mindennek, a legkisebb díszítménynek is oka, jelentése van. Itt mindent Löw Immánuel tervezett, minden az ő elgondolása szerinti. Zord idők jöhetnek. Betörhetnek a gyönyörű üveglablakok. Széthasadhatnak a belső tér oldalfalainak márványtáblái. Olvashatatlaná válhatnak rajtuk a szövegek. De egyvalami csak a templommal együtt pusztulhat el: a szentélyt félkörben közrefogó hatalmas fölírat – írja Hidvégi Máté.

62. ábra. A keleti fal magasa a negyedgömb kupolával, benne a hangjegyek mintáival. Fotó.

A XX. század második felében, a nukleáris energia korszakában érdemes felidéznünk Raj Tamás főrabbi magyarázatát, amely a Biblia legelső szavához fűződik. Segít értelmezni Löw Immánuel üzenetét.

A Szentírás első szava berésit, azaz kezdetben. A héber szó eleje és vége: berit, vagy brit annyi, mint szövetség. Az általa bezárt középső héber szó – és – pedig a tüzet jelenti, amely elszabadulhat, ha Isten és ember szövetsége megbomlana. A Noé utáni emberiségnek ugyanis csak a vízözöntől való mentességet ígérte meg az Úr. A tűzözönt a brit, az Istennel kötött szövetség tartja féken. A Biblia első szavában rejlő figyelmeztetés – és az ígéret – minden embernek szól, akik valamennyien az özönvizet túlélte Noé és fiai leszármazottai. Külső kifejezése ennek a sorsközösségnek és erkölcsi közösségnek, hogy a fő falon a felírat nemcsak a szent nyelven, hanem magyarul is olvasható.

Ez a tízparancsolat mellett az Ószövetség legfontosabb erkölcsi törvénye: “Bosszúálló ne légy, és haragot ne tarts a te néped fiai ellen, hanem szeressed felebarátodat, mint magadat. Én vagyok az Úr.” (3 Mózes 19,18).

A Talmud elmond egy, az időszámításunk előtti első században keletkezett történetet ezzel a parancsolattal kapcsolatban. A benne szereplő két tudós két irányzatot képviselt az írások magyarázatában. Sammaj szigorúbb természetének megfelelően magyarázta a Tórát, Hillél szelíd volt, szerény és bölcs.

„Történt, hogy egy pogány Sammaj elé lépett és így szólt hozzá: – Végy fel engem a zsidóságba, azzal a feltétellel, hogy az egész Tórára megtanítasz, míg fél lábamon meg tudok állni. Sammaj a mérőruddal, mely a kezében volt, elkergette a pogányt. Elment Hillélhez. Ez felvette őt a zsidóságba. És így szólt: – Amit magadnak nem kívánsz, azt ne tedd másnak. Ez az egész Tóra. A többi csak magyarázat. Menj és tanuld meg.”

Hasonlóan vélekedett rabbi Akiba, a nagy tanító a római Palesztinában. Egyszer megkérték, határozza meg, mi a judaizmus lényege. “Ne tedd azt a szomszédoddal, amit magadnak nem szeretnél – felelte. – Minden más tanítás ebből következik.”

A héber-magyar felírat alatt látszó kórus negyed-gömb kupolás mennyezete kék-arany színárnyalatú, mely kiemeli az oltár aranyozott fehér felépítményét. Az orgonaszekrény fölél

összefutó bordázat a gótikát idézi, a közük lévő mezőket a Tóra felolvasása dallamát jelző neginákkal hintették be. A zsinagóga stílusegyvelegében, melyben a gót, a román, a reneszánsz és a bizánci stílusjegyek is fellelhetők, keleti, mór jelleg uralkodik. A mértéktartó színezés egységbe fogja ezt a gazdag sokféleséget, akár az építés idején ezeréves Hungária a különféle kulturális hatásokat.

A keleti fal mindkét oldalának magasán aranyozott alapon arany domború betűkkel megörökített zsolnárszöveget olvashatnak az értők. Ez a nagyméretű, ragyogó díszítés a közöttük-alattuk elhelyezkedő keleti fal jelentőségét hivatott kiemelni.

A jobboldalon a 100., hálaadó zsolná (Mizmor le-toda) olvasható, melyben köszönetet mondanak Istennek, hogy mindennap jót cselekszik és csodát művel az emberért, még ha az nincs is ennek tudatában.

Vígan énekelj az Úrnak te egész föld!
Szolgáljatok az Úrnak örvendezéssel;
menjetelek eléje vígassággal.
Tudjátok meg, hogy az Úr az Isten;
ő alkotott minket és nem magunk;
az ő népe és az ő legelőinek juhait vagyunk.
Menjetelek be az ő kapuin hálaadással,
tornácaiba dicséretekkel;
adjatok hálákat néki, áldjátok az ő nevét!
Mert jó az Úr, örökkévaló az ő kegyelme,
és nemzedékekről nemzedékekre való az ő hűsége!

A hagyomány szerint ezt az imát először Mózes mondta. Mivel mondását a hálaáldozat helyett rendelték el, szombaton, a peszah előtti és a jóm kippur előtti napon nem mondják, hiszen ezeken a napokon nem mutattak be hálaáldozatot a Szentélyben. A Midrás ígérete szerint a messiási időkben – miután persze felépül a harmadik templom – a magán áldozatok közül csak a hálaáldozat marad fenn, mivel az emberek nem fognak vétkezni, és ezért nem lesz arra szükség, hogy engesztelő áldozatot hozzanak vétkeikre.

Intim kapcsolat és kölcsönösség fejeződik ki a zsolná szövegében: a nyáj, a nép, és pásztora, a Teremtő között. Ahogy a pásztornak kötelessége ellátni a nyáját minden szükségletével, és védeni a leselkedő veszélyektől, úgy a nyáj elemi kötelessége hallgatni a pásztor szavára. Ezékiel 34. fejezetét egészében a pásztor-nyáj komplexumnak szenteli. A nép vezetői a hűtlen pásztorok, akik elhanyagolják a nyájat és megesszik a kövérjét. A fejezet utolsó mondata így hangzik: „Ti pedig az én juhaim, legelőm nyája vagytok, emberek vagytok, én pedig Istenetek, ezt mondja az Úr Isten” (Ez 34,31).

A nép énekelte a 100. zsolnárt a jeruzsálemi templom elé érkező körmenetben. A negyedik verstől kezdve, amikor odaértek és megnyíltak a templom nagy előcsarnokának a kapui, a zsolnárnak ezt a második részét már a papok és a kórus énekelte. Felelgető előadása is kifejezte a nyáj és a pásztora közötti szoros kapcsolatot.

A baloldalra a szombatnapi áldozat bemutatásakor a léviták által mondott 92., Zsolnárének szombat napjára szövegét írták fel (Mizmor sir le-jom ha-sabbát). Jelenleg is mondják a szombat beköszöntésekor, és az olyan ünnepek előestéjén, melyek szombatra esnek.

Jó dolog dicsérni az Urat, és éneket mondani a te nevednek, oh Felséges!
Hirdetni jó reggel a te kegyelmedet, és éjjelente a te hűséges voltodat.
Tízúrú hegedűvel és lanttal, hárfán való zengedezéssel.
Mert megvidámítottál engem Uram a te cselekedetteddel,

a te kezdednek műveiben örvezdem. ...

Ez az egyetlen zsoltár, amely kizárólag a szombatnak van szentelve. Egyesek szerint maga a szombat komponálta. Ugyanakkor a zsoltár első négy szavának (Mizmor sir le-jom ha-sabbát) kezdőbetűi a Mózesnek szót adják. Mózes volt az, aki először bevezette és intézményesítette a hatnapos munkahetet és a szombatnapot, még Egyiptomban.

A midrás a zsoltár korábbi keletkezéséről tud. Amikor Ádám engedett az asszonyi csábításnak és evett a tiltott gyümölcsből, kiűzetett az Éden-kertből, pénteken, késő délután. Az Örökkévaló aláírta a halálos ítéletét, de közben este lett, beállott a szombat és ez megmentette Ádámot a haláltól (mivel szombaton nem lehet halálos ítéletet végrehajtani). Jött Ádám és örömeiben himnuszt énekelt a szombatnak. Mondá erre a szombat: Nekem énekelsz te himnuszt? Jer és énekeljünk együtt himnuszt az Örökkévalónak, ahogy írva van: „Jó dolog dicsérni az Urat, és éneket mondani a te nevednek, oh, Felséges!”

Egy másik verzió szerint Ádám, aki a hatodik nap késő délutánján vétkezett, egyszer csak azon kapta magát, hogy a horizont szűkül, sötétedik, és egyhamar éjszaka lett. Ádám, aki aznap lett teremtvé és nem ismerte az éjjel-nappal visszatérő mechanizmusát, megrettent: Jaj nekem! – kiáltotta. Mivel vétkeztem, Isten most örök sötétségbe borítja a világot, miattam! Másnap, szombat reggel, amikor kisütött a nap, Ádám örömeinek nem volt határa: Isten mégsem hozott világvéget! Ekkor nagy örömeiben áldozatokat mutatott be az Örökkévalónak, mikor is szolgálattevő angyalok milliói dicshimnuszokat zengtek annak, akinek „jó hitvallást tenni... és hírnevéről dalt zengeni! Reggel szeretetedről beszélni, és hűségéről éjszaka”. Ádámot csak az mentette meg, hogy odaadón hitt az Örökkévalóban, és ez a hit hozta őt a sötétségből a fénybe... (Avot de-rabbi Natan 1).

A zsoltárszövegek alatti egy-egy aranszín mezőt csupán néhány betűből álló két szónak szentelték. Jobbról: Jákhin, így nevezték el Salamon templomában a Szentély bejáratának jobb oldalán, az előcsarnokban álló bronz oszlopot. A szó hozzávetőleges jelentése: Ő, azaz Isten megerősít, megalapoz, ő ad tartósságot, szilárd. A baloldali oszlop volt a Boáz – jelentése: az erősség ura –, az ezt jelölő szó ezért baloldalra került.

63. ábra. A keleti fal, középpontjában a frigyszekrény, fölötté a baldachin és az örökmécses. Fotó.

Az aron ha-kódes (frigyláda, frigyszekrény, szent szekrény), amit neveznek hékhálnak (palota, templom, szentély) is, a templom keleti falának közepén helyezkedik el. Európában és Magyarországon a frigyszekrény elhelyezkedésének iránya északkelet. A frigyszekrény fölött vízszintesen és hármaskör ívelésében a felirat Mózes Tórájának jelentőségét idézi fel. E szegély-feliratok és a kiskupola között a tízparancsolat két táblája látható a tíz ígével.

A frigyszekrény és közvetlen környezete ornamentális részletei – koronként változó módon – jelképi kifejezői a Mózes által közzétett Isteni kinyilatkoztatásnak: “És előjárulátok, és megállátok a hegy alatt; a hegy pedig tűzben ég vala mind az ég közepéig, mindamellet sötétség, köd és homályosság vala. És szóla az Úr néktek a tűz közepéből. A szavak hangját ti is halljátok vala, de csak a hangot; alakot azonban nem láttok vala. És kijelenté néktek az ő szövetségét, a melyre nézve utasított titeket a tíz ige teljesítésére, és felírá azokat két kőtáblára” (5Móz 4,11-12-13).

A héberben az aron főnévnek négy jelentése van: asztal, frigyláda, könyvszekrény, koporsó. A Haggáda, a zsidó legendakincs őrzi az utóbbi értelmezést. Izraellel a pusztában két láda vonult: József koporsója és a frigyláda. Azt szimbolizálja, hogy aki az egyikben pihent, megvalósította mindazt, ami a másikon le van fektetve.

Kötelező a zsinagógában, hogy a frigyszekrény az előtte lévő mizrah-emelvényénél magasabb szinten álljon, hogy a jeruzsálemi templom iránya felé forduló előimádkozó a 130. zsoltár szavainak megfelelően: “A mélységből kiáltok hozzád, Örökkévaló”. Emiatt a középkorban az európai zsinagógák padlószintje eleve alacsonyabb volt a bejáraténál.

A frigyszekrény fülkeszerű bemélyedésben foglal helyet, s általában timpanonos, vagy mint itt, kupolás fedést kap. A sátorszerű borítás, a baldachin a pusztai sátor-szentélyre, a miskánra emlékezteti a vallásos embereket.

A földkerekségen sokfelé elterjedt, hogy az emberek felajánlással, áldozattal, engeszteléssel tartoznak a földön túli, ember feletti hatalomnak, az istenségnek. Az áldozat a legértékesebb, a legszebb, a legkedvesebb kellett legyen. Az ősidők népeinél az elsőszülött, a szent király, az őt helyettesítő ember, vagy a hibátlan állat vére csordult ki az áldozati oltárokon. A Bibliában az első véres áldozat Ábelé volt, majd a vízözön után Noé oltára és áldozata következett. Ezt Ábrahám oltára követte, amelyet az Úrnak épített, amikor az ígért földjére lépett.

Izsák föláldozásának, az akédának a történetével a Mórija-hegyen kezdődött meg az emberáldozatok szokásával való szembefordulás. Abban a korban csodálatra méltó volt, hogy Ábrahám Istene a gyermekáldozás megakadályozására lépett közbe, és nem annak végrehajtása érdekében.

Az itt a frigyszekrény fölé magasodó baldachin az idők mélyén, barlangok rejtekén történt véres események hagyományaként az áldozat tiszteletére borítja be a szent teret. A Szentély pusztulása óta a zsidó liturgiában az áldozatokat imák helyettesítik, s ezeket az oltárasztal szerepét átvett, frigyszekrény elé került bimáról mondják, a baldachin voltaképpen e fölé magasul.

64. ábra. Csavart oszlopok által tartott baldachin. Fotó. = Szent Péter bazilika, Róma, vagy Zolnay: a művészetek eredete, 1983., 516, 518. p. illetve forrásaiból.
<http://www.artlex.com/ArtLex/b/images/baldchino.stpetrs.lg.jpg>

A baldachin egyúttal a védelem szimbóluma, menedéket biztosít az alatta elhelyezettnek, e helyen a tóratekercseknek. A baldachin királyi, uralkodói hatalmat is jelezhet, ebben az értelemben a világ középpontja, kisugárzó erő. Mint látni fogjuk, a tóra koronás díszítése is erre utal. A kör alakú baldachin az égi javakkal, a lelki-szellemi adományokkal kapcsolatos. Az eredetileg a csarnok közepén helyet foglalt bima tóraolvasó emelvény négyszögletű baldachint kapott, talán gyakorlati okokból, talán a földi élet minden részletét magában foglaló parancsolatokra emlékeztetve.

A szegedi hagyomány elmeséli, miért is került egy kis kupola a templomon belül a frigyszekrény fölé. A templom építész, Baumhorn Lipót a belső tér kialakításában és főleg díszítésében a tudós Löw Immanuel intencióira támaszkodott. A főrabbi – az anekdota és az ortodox hagyományok szerint – azt kérte a tervezőtől, hogy a frigyszekrényt a kupola alatt helyezze el. A tapasztalt építész igazi zsidó találékonysággal oldotta meg a feladatot, a frigyszekrényt a keleti, mizrah emelvényre helyezte, föléje pedig egy baldachint emelt, amely a nagy kupola kicsinyített külső formáját idézi fel. Így teljesült a főrabbi akarata, a tervező pedig a kupola alatti tér megőrzésével biztosította a hajlék egységes terét, jó akusztikáját és átláthatóságát. A hagyományos templomokban a tóraolvasó emelvény foglalta el a központi helyet, a neológ térszervezés a szegedi Újzsinagógában is a sátras-baldachinos bima keleti falhoz történő áthelyezésével valósult meg.

A kő-baldachin alatt, a bima és a tóraszekrény fölött örökmécses ég.

65. ábra. Az örökmécses. Fotó.

A fény, a világosság szinte minden vallásban az istenség jelképe. Keresztény egyházak is örökmécses égetnek az oltár előtt. A mécses világítóeszköz; a fény a sötétség elleni harc jelképe. Óv a démoni befolyástól. A Bibliában is megjelenik az éjszakai lámpa, illetve mécses védelmező hagyománya (3Móz 24,1-4). Átvitt értelemben a hívők lámpása Isten szava. Zakariás látomásában a hét mécses “az Úr szeme: bejárják az egész földet” (Zak 4,10). A Példabeszédek könyvében az igazak és a gonoszok megkülönböztetője: “Az igazak világossága vigassággal ég; de az istenteleneknek szövetnéke kialszik” (Péld 13,9). A lámpás kialvása a teljes pusztulást jelzi Jeremiásnál “És elveszem tőlök az öröm szavát, a vigasság

szavát, a vőlegény szavát és a menyasszony szavát, a malmok zörgését és a szövétnek világosságát (Jer 25,10), és Jób könyvében “Sátrában sötétségre változik a fény, kialszik a lámpa, amely fölötté függ” (Jób 18,6).

A zsidó bölcsek a lámpát Izrael jelképének tekintik, mert Izrael küldetése volt, “hogyan legyen a nemzetek világossága” (Ézs 42,6).

A zsidók pusztai vándorlása idején örökmécses égett a frigyláda előtt, a szent sátorban. “Te pedig parancsold meg az Izrael fiainak, hogy hozzanak néked tiszta faolajat, a melyet a világításhoz sajtoltak, hogy szünet nélkül égő lámpát gyújthassanak. A gyülekezet sátorában a függönyön kívül, a mely a biznyság előtt van, készítsék el azt Áron és az ő fiai, estvétől fogva reggelig az Úr előtt. Örök rendtartás legyen ez az ő nemzetségüknél Izrael fiai között”(2Móz 27,20-21).

Mivel a jeruzsálemi Szentélybe nem hatolt be napfény, állandóan mesterséges világítást kellett használni. A örökmécses alkalmazásának alapja a Szentély menorája, melynek mindig égett egy ága, akkor is, ha a többi már elaludt, annak ellenére, hogy ugyanannyi olaj volt mindegyikben. A zsinagógát “kis templom”-nak tartják, és a szentélybelire emlékeztető örökmécses itt azt üzeni, hogy Isten mindig jelen van a világban. A gondviselést jelképező örökmécs neve: *nér tamid*.

A szegedi Újsinagóga örökmécsese Herpka Károly budapesti iparművészeti iskolai tanár munkája.

Amiképp a Szentélyben parokhet (függöny) választotta el a Szentek Szentjét a hékháltól (hajlék, csarnok), ugyanúgy választja el a parokhet a tórafülkét, benne a frigyszekrényt a templomcsarnoktól a zsinagógában is.

Az Újsinagóga számára két új függöny készült. Hagyományosan általában heraldikus oroszlánok és az adományozónak a neve kombinálódtak a hímzés rajzában, addig ezeken a függönyökön az oroszlánokat teljesen mellőzték s az adományozók nevét a függöny visszáján tüntették fel.

66. ábra. Az egyik függöny fotója. Esetleg: Löw Immánuel: Az új zsinagóga. 34. oldal képe is.

A nevek helyett a fehér függönyön a templom architektúrája s díszítő motívumai vannak kihímezve, míg a részletekben azok a szertartások és vonatkozások vannak feldolgozva, amelyekkel a fehér függöny használata összefügg. A középmezőben a jeruzsálemi füstölő oltár áll, melyből tömjénfüst emelkedik, alatta ezzel a zsoltárigével: “Szálljon fel eléd imám, mint a tömjén illata”, Károli Gáspár szerint: “Mint jó illatú füst jusson elődbe imádságom, s kezem felemelése estvéli áldozat legyen” (141,2). A függönynek a Tórára vonatkozó felső felirata: “Emlékezzél meg Mózes szolgám Tórájáról” (Mal 3, 22.). Károli Gáspárnál: “Emlékezzetek meg Mózesnek, az én szolgámnak törvényéről, a melyet rendeltem ő általa a Hóreben, az egész Izraelnek rendelésekül és ítéletekül” (Mal 4,4).

A függöny rajzát láthatták egykor a királyima szövegét magában foglaló szép mívű ezüstitáblákon és aranynyomásban az oltárasztal számára készült nagy imakönyvek tábláin. Ugyanez a felirat díszíti a függöny kisebbített rajzát a függönyhöz tartozó fehér abroszon és a terítőhöz tartozó szószekteritőn. A fehér függöny a zsidó nőegylet adományaként került a szegedi templomba.

A másik függöny búzavirág színű selymen nagyobbítva ismételi meg egy régi Szmirnából származó, s egy amerikai múzeumban őrzött tórafüggöny mintázatott, amelyen a gazdag virágdiszen kívül csak e két szó áll: “Szent az Örökkévalónak!” Ugyancsak ez a virágdisz ismétlődik az abroszon és szószektakarón, amely e függönyhöz tartozik, s négy ugyanolyan színű és kivitelű tóraköpenyen. A kék függöny Szécsi Edének és nejének adománya.

2002-ben a hívek egy csoportja bíborszínű függönyt és hozzávaló terítőket adományozott a templomnak. 2005-ben, a zsinagógai naptár szerint az 5766. esztendő újéve

alkalmából új fehér színű függönnyel gyarapodott a zsinagóga. Az új függöny, amely a réginek másaként készült, felül keretre akasztva szabadon lóg és egészében félretolható a frigyszekrény előtt. A függönyt tartó rudazat 1903-ból való, egy budapesti cég munkája.

67. ábra. A bíborvörös függöny. Fotó.

A függöny mögött lévő frigyszekrény mai, függőleges elhelyezése a reneszánsz idején alakult ki, midőn a korábbi frigyládát gyakorlati okokból felállították és oldalajtóval látták el.

A szekrény fölötti karéjos ívelés két oldalán a növényi díszítésű keretbe foglalt felirat Molnár Zoltán közlése szerint két adományozó emlékét őrzi. Egyikük állta a frigyszekrény költségét, másikuk az első tóra takarót.

A tóraszekrény belsejében a tekercsek számára kilenc fülke van – mint Löw Immánuel megjegyezte – a modenai templom példájára. Vannak, akik a két oldalsó fülke kiképzése okán a középkori toledói zsinagógával (ma: Santa Maria la Blanca) hozzák összefüggésbe.

Az egész frigyszekrény borítása és ajtaja a bibliai sittim fa gyönyörű színes kemény fájából készült. A nyersanyagot, a 12 darab nilusi akácból való deszkát Falu Zsigmond küldte Kairóból Szegedre. A tóraszekrény ajtókerete libanoni cédrusból való: „És [Salamon] csinált két ajtót ciprusfából, és az egyik ajtón is két forgó ajtószárny volt, a másik ajtón is két forgó ajtószárny” (1Kir. 6,34). A zsinagóga csak utalhat az egykori templomra, nem helyettesítheti, és nem valósíthatja meg azt, ezért itt az ajtókeret készült cédrusfából, s nem az ajtó. Magának az ajtónak az anyaga az egykori frigyládaéval egyezik meg!

68. ábra. A modenai zsinagóga keleti fala a frigyszekrénnel. = Museum of the Jewish Diaspora, No. 3367100 = bharciv2@post.tau.ac.il (Zippi Rosenne [asszony], Director, Visual Documentation Center)

69. ábra. A frigyszekrény ajtaja a réz-domborítással. Fotó.

A frigyszekrény ajtaját rézdomborítás díszíti, amely izsópot ábrázol. Az izsópot (Hyssopus officinalis) falakon növekvő kis növény, amelynek dús ágai a vérrel vagy vízzel meghintés eszközével szolgáltak. „Hints meg izsóppal és megtisztulok” (Zsolt 51,9). Főleg a tisztulási áldozathoz használták vagy az ágát, vagy a hamuját (2Móz 12,22; 3Móz 14,4.6; 51; 4Móz 19,18). A Földközi-tenger partvidékén vadon termő izsópot sötétzöld, erősen fűszeres illatú, sűrű kis bokor, amelynek kékek a virágai. Az áldozati szertartásoknál is használták: Mózes és Áron “cédrusfát izsópot és karmazsint” dob a tűzbe a vörös tehén feláldozásakor, hogy illatosítson és megtisztítson (4Móz 19,6). A leprás házat madárvérbe mártott izsópköteggel hintették meg, s ha így elvégezték az engesztelést a házon, az tisztává lett (3Móz 14,49). Szintén vérbe, a húsvéti áldozati bárány vérebe mártott izsópköteggel kenték meg az ajtófélfát és a szemöldökfát, hogy az így megillatosított és vérrel megjelölt ház a megszentelés pecsétjét hordja magán.

A szent szekrényben vannak elhelyezve a Tóra tekercsei. A Tóra Mózes öt könyvének kézzel, lúdtollal, pergamenre, hívatásos másoló, a szofér által írott példánya. Az Ötkönyv kódex alakú, nyomtatott formájáról, a Humasról (hames: öt) nem szabad másolatot készíteni, csakis a széfer Tórát, azaz egy másik tekercset lehet erre a célra használni.

Az írnoknak nagyon képzettnak kell lennie a pergamen előkészítésében, a különleges tinta és tollszár használatában. Írás során a bőrt megkarcolni, arra pacát ejteni nem szabad, ha mégis előfordul, az ilyen hibás Tórából tilos felolvasni. A munka igen nagy figyelmet igényel. Elválasztás a héberben nincs, a szavak mégis sorkizárással szabályos hasábot képezve kerülnek a pergamenre. A véletlenül kimaradt szót a sorközbe kell illeszteni. Mielőtt bárhol a szövegben a tetragrammát, a négybetűs istennevet leírja, a másoló megfürdik a mikvében (rituális fürdő) hogy megtisztuljon. Egy szofér egész életében három-négy tóratekercset képes megírni, így azoknak bármi okból történő pusztulása pénzben alig kifejezhető csapást okoz.

A héber írás – Raj Tamás professzor szerint – a világ legrégebbi betűírása, belőle ered a föníciai, az arámi, közvetve a görög, a latin írás is. Az első betűkészlet a pusztai vándorlás korából, az időszámításunk előtti 1450 körüli évekből való, s éppen a Sínai-hegy közelében

találták meg. A második legrégebbi, haifai lelet közvetlenül a zsidó honfoglalás után, 1400 körül keletkezett, egy Jákob nevű ember sírjára vésték. Eredetileg az óhéber betűket használta a zsidó közösség, Simon Bar-Kochba, az utolsó zsidó szabadságharc (132-135) vezetője is ezt vésette a pénzekre. A babilóniai fogság után kezdték használni a maihoz hasonló írásmódot, amely a héber írás egyik arámi változata. Bár az arámi a perzsa birodalom közvetítő nyelve volt, a zsidók ezt az írást mégis mikrá asúrinak, asszír olvasatnak nevezték. Ma az imakönyvek és a (nyomtatott) bibliák héber betűtípusa a korai reneszánszban kialakult héber antikva.

Az Újzsinagógában a tórakat rejtő kilenc fülkéből és egy középrészből álló frigyszekrényt tükrboltozatú fél-kupola tetőzi be, amely opalescens üvegen a lánggal égő csipkebokrot ábrázolja, közepén lebegő héber felirattal: „Ehje aser ehje!”

70. ábra. A nyitott frigyszekrény üvegkupolája a felirattal (ha lehet: a tekercsekkel is). Fotó.

Az égő, de nem hamvadó csipkebokorhoz közeledő Mózesnek jelentette ki magát először e néven Isten: “És látá az Úr, hogy oda méne megnézni, és szólítá őt Isten a csipkebokorból, mondván: Mózes, Mózes. Ez pedig monda: Ímhol vagyok.” (2Móz 3,4).

“És szólt Isten Mózeshez: Ehje aser ehje – Én vagyok, aki a Lét vagyok – és mondta: Így szólj Izráel fiaihoz: Ki a lét vagyok, az küldött tihozzátok.” (2Móz 3,14).

Ez a név Mózes idején új fogalmat fejezett ki: a történelmi ígéretet megvalósító, az emberi történelmen uralkodó, irgalmas és jóságos Örökkévaló fogalmát. Az új fogalomra mesterségesen, a volt, van, lesz (hájá, hove, jihje) héber szavakból összevonva új szó keletkezett: JHVH – ám ezt nem lehet kimondani. Voltaképpen innen ered, hogy a végtelen és láthatatlan Isten neve kimondhatatlan. Helyette legtöbbször az Úr jelentésű Adonáj szót használják, de azt sem szabad imán kívül kiejteni! Ezek helyett mondják a nevet, a ha-Sém-et: Ha-Sém jerahém! – Isten legyen irgalmas!

Eredetileg héberül csak mássalhangzókat írtak, a VI. és VIII század között jött létre a magánhangzók jelölésére a pontozás. Ekkor a négy héber betű – JHVH – közé a kiejtendő szó magánhangzójeleit rajzolták, hogy mindenki tudja: Adonáj kell olvasni. Egyes teológusok ezt nem tudták, és egybeolvasták az Örökkévaló mássalhangzóit az Uram héber szavának (Adonáj) magánhangzóival, s így jött létre a vallásos zsidó által soha nem használt, értelmetlen Jehova elnevezés.

A frigyszekrény üvegkupolájában látható idézetben az Örökkévaló Istent jelölő négy héber betű a szeretet Istenére, a történelem gondviselő Urára utal.

A Mindenható neve oltalom a teremtménynek. „Erős torony az Úrnak neve, ahhoz folyamodik az igaz, és bátorságos lészen” (Péld 18,10). Ezt a védelmet az ember azzal biztosítja a maga számára, ha segítségül hívja Isten nevét, mint Ábrám, Bételtől keletre (1Móz 12,8). A név összekapcsolódik Isten jelenlétével akkor, amikor Mózes látni akarja az Úr dicsőségét. „És monda az Úr: megteszem, hogy az én dicsőségem a te orczád előtt menjen el, és kiáltom előtted az Úr nevét: És könyörülök, a kin könyörülök, kegyelmezek, a kinek kegyelmezek” (2Móz 33,19). A Mindenható neve áldás. Így kívánja Isten Mózesről – közölvén az ároni áldást: „Így tegyék az én nevemet Izráel fiaira, hogy én megáldjam őket” (4Móz 6,27).

A zsinagógai térben a tórafülke (frigyszekrény) és a tóraolvasó emelvény kapcsolatának, helyének és távolságának építészetileg és a szertartásrendben egyaránt kormeghatározó a szerepe.

Az ókori híres alexandriai nagy zsinagógában a jeruzsálemi Szentély építkezési módjának megfelelően ez az emelvény a közepén volt elhelyezve. Ez az elrendezés megmaradt egészen a felvilágosodás emancipációt igénylő koráig. Az ősi mintától csak a XIX. század elejétől fogva kezdtek eltérni a modern, úgynevezett, neológ templomokban. Ettől az időtől kezdve a mizrah (keleti) fal előtt elválasztó korláttal ellátott széles emelvényt

építettek, amely a liturgikus reformok következtében átvette a középponti bima emelvényének szerepét. Erről az emelvényről áldják meg a kohániták a gyülekezetet, és a rabbi is itt prédikál.

Talán az emelvénynek a keleti fal elé történt áthelyezését mentegette az előbb már írott, bizonynyal a hagyománytól nehezen megválók körében született, kis kupoláról szóló anekdota. A tóraolvasó-emelvény helye hagyományosan a zsinagóga közepén, esetünkben a nagy kupola alatt lett volna. A kupolát formázó baldachinnal kapott illő kiemelést a zsinagóga legszentebb része, az Istentől adott törvény tekerceit őrző aron ha-kódes, melyet önmagában is neveznek szentélynek, templomnak.

Az eredeti ige, melyből a templomot jelentő görög és latin főnév származott, a temnó. Feltételezik, hogy e szónak a vág jelentése ment át a földdarabot a többiből kivág, kihasít, elkülönít értelemben. Sokkal valószínűbb azonban, hogy ez az ige eredetileg nem a földdarab elkülönítésére, hanem arra a cselekményre vonatkozott, amelyet e természetes templomokban, a későbbi időkben pedig a helyükön kiépített szent körzetekben hajtottak végre: az áldozat levágására. Elképzelhető, hogy egy bizonyos helyet valamely isten tiszteletére szenteltek, mert első ízben ott történt meg az a cselekmény, amelynek jóvátételére később az áldozatbemutatót végezték. Emlékeztetünk arra, hogy a jeruzsálemi Templom-hegy Izsák feláldozásának, az akédának a helyszíne. Helyettesítő áldozatként a kos szolgált.

A szent (sacer, tabu) szóhoz minden nyelvben valami baljós is tartozik: átkozottat, érinthetlent is jelent. A holttest a zsidó hagyományban tisztátalanná tesz, tabu. Az áldozóhelyek majd minden műveltségben, vagy éppenséggel mindegyikben, a korábban föláldozottaknak a sírjai. Megközelítésük és elhagyásuk rituális tisztálkodással jár.

Vannak helyek, ahol a temetést követő egy vagy több év után a csontokat kisméretű koporsóba helyezik át. A csontokat tartalmazó kőládákat, osszuáriumokat, melyeket őskori kupolás-boltozatos barlangszentélyekben találtak, az általunk ismert legősibb – ereklyéket rejtő – oltároknak tekinthetjük. Ilyen temetkezési mód emlékei láthatók a jeruzsálemi Olajfák-hegyén álló Dominus flevit – az Úr sírt – kápolna kertjének barlangjaiban. A katolikus templomok római szarkofág alakját követő oltárai, szentek földi maradványait rejtik, ezek fölé épül a templom.

71. ábra. Dominus Flevit kertje, Jeruzsálem. A barlangsírban látható osszu vb árumok. Fotó Columbarium(?) of Dominus Flevit on Mount of Olives. Jerusalem., = http://images.google.hu/imgres?imgurl=http://www.asergeev.com/pictures/archives/2002/245/jpeg/14.jpg&imgrefurl=http://www.asergeev.com/pictures/archives/compress/2002/245/14.htm&h=589&w=889&sz=119&hl=hu&start=15&tbnid=-0kNfrRb9dC0vM:&tbnh=97&tbnw=146&prev=/images%3Fq%3DDominus%2BFlevit%26svnum%3D10%26hl%3Dhu%26lr%3Dlang_fr%7Clang_hu%26sa%3DG http://images.google.hu/imgres?imgurl=http://198.62.75.1/www1/ofm/sbf/escurs/Ger/13tomba2DFBig.jpg&imgrefurl=http://198.62.75.1/www1/ofm/sbf/escurs/Ger/13escursEn.html&h=600&w=802&sz=120&hl=hu&start=39&tbnid=1TQWRXZEMESGcM:&tbnh=107&tbnw=143&prev=/images%3Fq%3DDominus%2BFlevit%26start%3D20%26ndsp%3D20%26svnum%3D10%26hl%3Dhu%26lr%3Dlang_fr%7Clang_hu%26sa%3DN

A szent helyeken az anyaméhre és a mennyboltozatra – a kezdetre és a végre – egyaránt emlékeztető kupola az áldozat tiszteletére emelkedik. Talán azokat a barlangokat utánozza, amelyekben egykor az áldozást elvégezték. Az előbbiektől értelmében éppen az akédát Jichak, Izsák feláldozása kiszemelt helyének, az oltárkönek lett őrzője a körje és fölé emelt első jeruzsálemi templom.

A zsinagógában álló emelvény az egykori jeruzsálemi templomban a hékhálban (csarnok, hajlék) állott aranyoltárt szimbolizálja, és azért kellett a hagyományos zsinagóga közepén lennie, mert az oltár is a Szentély közepén állott. Ebben az elrendezésben a közösség tagjainak figyelme a zsinagógában az imarendtől függően hol a tórafülke és általában a

mellette jobbra álló előimádkozó asztal, hol a tóraolvasás helyét jelentő bima vagy más néven almemor emelvénye felé irányult. Az oltártemelvényt szukkotkor vagyis a sátoros ünnepen az ünnepi csokorral, szimhat Tóra idején, a Tóra-adás ünnepén a tórakkal járták körül. A sófárt is a bimánál állva fűjják, annak emlékére, hogy a jeruzsálemi külső oltárnál az áldozat bemutatásakor sófárt fűjtak.

A bimára, vagyis az emelvényre lépcsőkön mennek fel. Az emelvényre hajdan hat lépcső vezetett, a hetedik lépcső egyúttal az asztal szerepét is betöltötte, amelyre szintén alkalmazzák a bima szót. A neológ zsinagógákban, mint a szegedi is, a tóraolvasó emelvényen (a frigyszekrény előtt) áll a sulhán, vagyis a tóraolvasó asztal.

Ezra (Ezsdrás) tíz szabályrendelete közül az egyik a Tóra-olvasásra vonatkozik. Ő rendelte el a hétfői és csütörtöki, valamint szombat délutáni Tóra-olvasást, nehogy három egymást követő napon a Tóra nélkül legyenek a zsidók. A bima alkalmazásának gyakorlata ugyancsak a vele kapcsolatos bibliai hagyományon alapul. „Áll vala pedig az írástudó Ezsdrás egy ezen a célra csinált faemelvényen, és mellette álla jobb keze felől Mattithia ..., balkeze felől pedig: Pedája ...” (Neh 8,4). Vagyis a törvényt felolvasó mindkét oldalán álltak.

A Tóra felolvasásakor ma is hárman állnak az emelvényen. Az egyik maga a tóraolvasó (baál koré, hivatásos tóraolvasó), a másik a tóraolvasáshoz felhívott, s ezzel megtisztelt tagja a gyülekezetnek, és a harmadik a gabbaj, a szertartások vezetője, aki mutatja a sorokat, a szavakat az olvasónak. A Tóra betűit kézzel nem szabad érinteni. A sorokat a jádnak (kéz) nevezett, egykor fából, egy ideje ezüstből való díszes mutatópálcával követik. A gabbaj (vagy gabe) nemcsak a sorokat mutatta egykor, hanem megszervezte a felhívandó személyeket és a felolvasás sorrendjét, egyébként ő a templom és az istentisztelet felelőse.

A Tóra-olvasás megtiszteltetésnek számít a zsidó közösségben. A felnőtt férfiak közül bárki végezheti. A Tóra heti szakaszának felolvasásához hét tagot hívnak fel, befejezésül pedig a maftirt, aki a heti szakasz tartalmának megfelelő prófétai szemelvényt olvassa. Az első két felhívott hívó személyének kiemelése csak akkor okozott problémát, ha egyszerre több kóhen, vagy lévi (vagyis a papi és templomi szolgálatot ellátó rend leszármazottjai) volt a templomban: akkor többnyire arra került sor, aki régen volt már felhívva. Sokkal több körültekintést igényelt a többi öt tisztség elosztása. Bizonyára a számok misztikája hozza magával, hogy a harmadik és a hatodik nagyobb értéket reprezentál, mint a negyedik, vagy az ötödik, hacsak az előttük felolvasandó szöveg nem bír olyan fontossággal, ami a sorszámot magasán a többi fölé emeli. A csodálatos átkelés a Vörös-tengeren a heti szakasz negyedik helyén áll, az csak természetes, hogy ezen a szombaton a legnagyobb tisztesség azt illeti, akit ehhez a passzushoz hívnak fel. De, hogy ki legyen az: a rabbi, vagy valaki, aki születésnapot ünnepel, fia házasodik, vagy unokája született, vagy hosszú idő után újra a gyülekezetben van – mindezekben a lehetőségekben a gabbaj néha egész héten elgondolkozott, nagyon vigyázva, hogy a legmegfelelőbb személyt válassza ki, és senkinek az érzékenységét ne bántsa meg.

Az emelvény magasán, amelyet felső szószéknek is neveznek, tölgyfából készült pultot helyeztek el. Ez az előimádkozásnak szentelt hely. Úgy e tömör tölgyfából készült pultnak, mint a reá alkalmazott sivviti táblának ornamentikája – Löw Immánuel szerint – teljesen magán viseli a műépítész konvenciómentes, teljesen egyénített stílusának bélyegét.

Az előimádkozói asztal neve ámuđ. Az ámuđ héber szó, eredetileg oszlopot jelentett, amely a jeruzsálemi Szentélyben a Szentek Szentjét elválasztó függöny két oldalán állt. A jobboldali oszlopot jelző hely tövéhez szokás helyezni az előimádkozói pulpítust. Előtte áll, a keleti fal felé fordulva a kántor, aki az istentiszteletet vezeti. Az állványhoz kis ferde asztallap tartozik, amelyen az előimádkozói könyv fekszik. Az előimádkozói pulpituson általában két gyertyatartót helyeznek el, amelyek istentisztelet idején égni szoktak. A pulpitus fontos tartozéka az előimádkozó szemmagasságába helyezett, gyakran művészi kivitelű sivviti tábla és mizrah tábla.

A sivviti táblán a következő felirat található: Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam (sivviti), Károli Gáspár fordítása szerint: "Az Úrra néztem szüntelen; ..." (Zsolt 16,8). Ez a sivviti tábla emlékezteti a kántort, hogy ne csak a dallamra gondoljon és arra, hogy elnyerje a hallgatóság tetszését, hanem arra is, ki előtt áll és kihez imádkozik. Az ilyen táblák azt fejezik ki, hogy az embernek mindig szem előtt kell tartania Istent. A tetragramma négy betűje általában fő helyet foglal el a sivviti táblán.

72. ábra. A sivviti tábla. Feltételezés: az előimádkozó pult tetején elhelyezve. (lásd fent). A díszteremben is van egy bekeretezve, Raj Tamás sivviti táblának vélte a fotóját, hasonlít a mizrah táblára. Fotó.

A mizrah tábla gyakorlati célja, hogy a Jeruzsálem felé fordulás irányát jelezze. Az imák a szent városon keresztül jutnak fel Istenhez, mivel a város maga a mennybe vezető kapu. Amikor Jákob Jeruzsálemben a mai templom-hegyen elaludt, lajtorjáról álmodott, mely leért a földre, de a teteje elérte az eget.

73. ábra. A mizrah tábla. Vagy: Egy mizrach tábla. = Új Élet, 2006. 12. szám, vagy: Harang, 1990. 7. szám, 28. p. (A szerkesztőséget keresni, elkérni!).

A mizrah tábla szövege lehet ez a talmudi mondat: "Tudd, hogy ki előtt állsz!", gyakran írják reá a következő zsoltárverset is: „A mélységből kiáltok hozzád, Uram!” (Zsolt 130,1)

Az oltár márványból felépített hatalmas asztalának kiemelkedő hátsó támasza az előbb említett felső szószéknek az alapja. A szószék, pódium héber neve: dukhan. Előtte az oltárasztal pentelei fehér és soborsini rózsaszínű márványból, részben aranyozott, lapos ornamentikával, részben domborított, kemény forrasztású rézlapokból készült díszével méltón emeli ki céljának fontosságát. Az oltárasztalt fedő márványlap vízszintestől kissé eltérő elhelyezése valószínűleg arra figyelmeztet, hogy e középponti jelentőségű kegytárgynak a funkciója megváltozott: a zsinagógában nem mutatnak be áldozatot. A tóraolvasást végzik rajta, ez indokolja olvasópult-szerű elrendezését.

Az oltáremelvénynek a csarnok felé eső, frontális lapján a felírat jelentése: Eddig jutottam a Mindenható segítségével – arra utal, hogy ez a kő Jeruzsálemből érkezett a Tisza partjára. A frigidárius fa anyagával együtt jelképesen a zsidó magyarok két hazáját, Szegedet és a Szentföldet kapcsolja össze.

Az oltár megnevezés csak emlékeztet az egykori templomi áldozatokra. A zsidó vallási hagyomány szerint az egykori áldozattételek helye, a Mórija-hegy sziklája Izsák fölálldozási eseménye után állatáldozatra szolgált. 70-ben, Jeruzsálem és a Templom pusztulása idején, a Javne-i kor kezdetén rabbi Johanán ben Zakkáj Hóseás próféta szavát idézte: "Mert szeretetet kívánok én és nem áldozatot: az Istennek ismeretét inkább, mintsem égőáldozatokat" (Hós 6,6). Ez idő óta az áldozatokat imádságok pótolják.

A szegedi zsinagógában az oltár – melynek záróköve az építés történetét takarta – felidézi Salamon templomát. Az oltárt és az alatta levő követ valószínűleg szimbolikus hegyként és a világ köldökeként fogták fel. Salamon temploma, amelyet majdnem háromezer éve kezdtek építeni, a zsidó világszimbolikában a föld eszményített képmása volt. Az előcsarnok a tenger, a Szentély a szárazföld – közepén a föld köldökét képező heggyel, vagyis az oltárral –, a Szentek Szentje pedig a menny jelképe volt.

A magasított területen, az oltárasztallal szemben, az elválasztó korláton belül, közepén helyeztek el egy különleges bútordarabot. Ez tulajdonképpen egy szék, amelynek két oldalán nyolcas alakú kettős fémgyűrűket rögzítettek a padozatba, így ezekre függőlegesen egy-egy tóratekereszt helyezhetnek. A szék és a tartó nyolcasok arra szolgálnak, hogy itt a székbe a gyülekezetnek háttal ülő személy és a neki segítő férfiak elvégezzék a tóratekereszek öltöztetését. Ez a művelet igen nagy körültekintést igényel, hiszen a zsidóság legszentebb tulajdonával kapcsolatos. Ha a tóratekereszek eldőlnének, ha leejtik őket, nemcsak a vétkes, de a mellette lévők is 40 napos böjttel tartoznak engesztelést szerezni.

74. ábra. A szék belülről, a keleti fal irányából, lehetőleg a két oldalán felállított tóratekerccsel. Fotó.

A zsinagóga keleti fala mentén, a gyülekezettel szemközt ülnek a köztisztelőben álló személyiségek. A hívő zsidók szemében ez a legrangosabb hely, hiszen ez esik legközelebb a Tóra-fülkéhez, a frigyszekrényhez. A baloldali rabbi székben először Löw Immánuel foglalhatott helyet, azóta ide ülhetnek mindenkori utódai. A jobboldalon két, az előbbihez hasonlóan díszesen faragott kántorszéket helyeztek el. A jobboldali ülőhelyek fölött a falon, kissé a közép irányában, iparművészeti igénnyel készült rézműves korongon jelölték a mindenkori ünnepeket. Ezzel szimmetrikusan, a baloldalon óralap mutatja az imaidők rendjét. Helyreállítását egy Szegeden tanult, a magyar zsidó közösségben vezető szerepet vállalt férfi, Feldmájer Péter és felesége házasságkötésük alkalmából végeztette el.

75. ábra. A rabbiszék a fölötte lévő falrészlettel. Fotó.

A kántor (hazzán) a zsinagóga tisztségviselője, ő vezeti a szombat-napi és az ünnepi imádságokat. Felolvashat a Tóra-tekeresből, és tanítja a gyülekezetben a gyerekeket. Seliah cibburnak, vagyis a gyülekezet hírvivőjének is nevezik, mivel az istentiszteleteken részt vevők nevében ő mondja el a közösségi imádságokat.

A rabbi felszentelt tudós volt egykor, aki a hagyományok szerint volt jogosult dönteni rituális kérdésekben, melyek általában az étkezési törvényekkel álltak kapcsolatban. Miután tilos elfogadni pénzt a tanításért, vagy a halákhával kapcsolatos rendelkezések kiadásáért, a rabbikat egykor nem fizették, maguknak kellett gondoskodni önmagukról. Manapság a rabbik fizetett zsinagógai tisztségviselők, akiknek széleskörű prédikáló és lelkesítő kötelezettségeik is vannak. Hivatalosan azonban ma sem vallási szerepükre hivatkozva fizetik őket, hanem azt ellensúlyozandó, hogy rabbinikus kötelezettségeik miatt nem tudnak más tevékenységet végezni.

A felszentelés – szmikha – a szellemi tekintély átruházása, mely Mózesrel kezdődött, akinek Isten azt mondta, helyezze kezeit (szmikha) utódjára, Józsuára (4Móz 27,23). A felszentelés ezen formáját csak hazájukban gyakorolták, lehetővé téve a felszentelt számára, hogy megválasszák a szanhedrinbe, és bíróként (dajján) működhessen. A felszentelés láncolata a III-IV. században szakadt meg az üldözések hatására. Azóta a szmikhából, melyet a rabbi felvesz, hiányzik a Mózes által közvetített isteni szellem, és az csupán a tanító engedélyévé vált tanítványa számára, hogy a zsidó törvényeket tanítsa, és velük kapcsolatban döntéseket hozzon.

76. ábra.	Rabbiszentelés	–	Szmikha.	Fotó.
http://ct.pbase.com/u47/trellis/small/30278768.DSC03764.jpg			Nőnek	oklevél:
http://www.rebcandy.homestead.com/files/hebrew_szmicha_op_800x593.jpg				

Ennek az engedélynek a megadása azonban hatalmas felelősséget ró a tanítóra. Közülük egy, a huszadik századi regényhős – Chaim Potok Rav Kalmanja – így beszél erről tanítványainak: „Én az egyik leghíresebb európai tudóstól és szenttől kaptam meg a szemikhámat. A ti szemikhátokra nemcsak a saját nevemet írom rá. Az én nevem magán hordozza a tanárom, Rav Zvi Hirsch Finkel nevét – legyen áldott az emléke – meg az ő tanárának a nevét, csupa nagy tudású bölcs nevét, akik nemzedékről nemzedékre adták tovább a szemikhát. Megértettétek? Ha választás elé kerültök, válasszátok a Tórát. Máskülönben nem adhatom nektek a szemikhámat. Ez az én felelősségem.”

A kézrátétel mozzanata része a Rómában, nagyhatású külsőségek között megvalósuló püspökszentelési szertartásnak is. A keresztény egyház legrégibb, Szent Hippolitosz Apostoli hagyományában olvasható szertartásrendjében a megválasztott püspök fejére a jelenlévő püspökök teszik fel a kezüket, s egyikük a kézrátétel közben elmondja a szentelési imát. Az új, így felszentelt püspök mutatja be azután a szent liturgiát.

77. ábra. Püspökszentelés Rómában. Fotó. Esztergomban: <http://www.esztergomi-ersekseg.hu/img/puspsze/s9.jpg>

Az almemor mellvédjének négy pontján lévő menórák a Magyar Fém- és Lámpaárugyár remekművei. Mind a négy Titus római diadalívének domborműve után készült, így a Szentély hétkarú mécstartóra emlékeztet. Az imapultot megvilágító menórák aranyozottak, címerrel és féldrágakövekkel díszítettek, a másik kettő az emelvény két oldalán szintén művészi kivitelű.

78. ábra. Menóra a szegedi Újszinagógában. Fotó.

A menóra hétágú mécstartó a zsidóknál.

A hetes szám a három mellett az ókori keleti kultúrák legfontosabb szent száma. Sumer-akkád írott források hét démont említenek, akiket hét ponttal ábrázoltak, és a Plejádok csillagképében jelennek meg. A sumer-akkád hagyományban Gilgamesnek hét hegyet kellett megmásznia és hét démont kellett legyőznie, miközben a halhatatlanság fűvét kereste. Aki Istenhez akar feljutni, annak hét emeletet – zikkurat – kell megmásznia. A sumereknek haláluk után az alvilág hét kapuján kellett áthaladniuk. A hetes rend a zsidóságnál is megvan.

Magának a Szentírásnak hét szóból áll az első mondata: Berésit bára Elohim et hasámajim ve-et ha-árec... – Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. Az Úr hét nap alatt teremtette meg a világot. Noénak egy hetes haladékot adott: „Lőn pedig hetednapra, hogy megjöve az özönvíz a földre” (1Móz 7,10). Jákob hét esztendeig szolgált Rákhelért. Egyiptomban hét termékeny év után jött a hét szűk esztendő, szabadulásuk idején Izrael fiai hét napig ették a kovásztalan kenyeret. A Biblia egyik híres jelenetében hét pap hét sófár kürtöt fújva hét napon át járta körül Jerikót, a hetedik napon hétszer járták körbe a város falait, amelyek a zsidók harci kiáltásai mellett leomlottak (Józs 6,6-20).

A hetes nevezetes mivolta valószínűleg a 28 napos holdhónap négy részre osztásából ered.

A menóra hét ága az ókorban ismert égitestek számával állhat összefüggésben. Zakariás próféta látomásában: “Az a hét mécses pedig az Úr szemeit jelenti, amelyek áttekintik az egész földet” (4,10) (A Magyar Bibliatánács fordítása.) Flavius Josephusnál is megtalálható a menóra, mint a Nap, a Hold, és az öt szabad szemmel látható bolygó azonosítása (A zsidó háború V. 5,5). A zsidó misztika, a kabbala összefüggést lát a menóra hét lángja és a zenei skála hét hangja, a hét alapszín, a hét magánhangzó és a Tóra első mondatának hét szava között.

A menóra ágait úgy alakították ki, hogy a három oldalsó láng fénye a középső láng irányába tartson, mert a menóra fényeinek egyesülniük kell. Voltaképpen egyetlen fény, Isten táplálja a világ minden létezőjét. Az ágak ferdén felfelé történő, a közép felé irányuló elrendezését Maimonides és Rasi, a középkor nagy bölcselői tanácsolták.

A 67. zsoltárnak, amelynek első verse csupán bevezető technikai megjegyzést tartalmaz (Az éneklőmesternek, hangszerekkel; zsoltár; ének.) hét további verse van, annyi, mint a mécstartó ágainak száma. Ha ezt a zsoltárt a szövegrészek menóra szerű elrendezésével lejegyzik, kiderült, hogy a versek hossza éppen a lámpás ágainak hosszával arányos. A kabbalisták szerint ez a zsoltár szoros kapcsolatban van azzal a tűzből formált menórával, amelynek tervrajzát maga Isten adta át Mózesnek, amikor megparancsolta, hogy a pusztai Szentélyben legyen egy hasonló, tömbaranyból kikovácsolt mécstartó. A menóra ágain szerepelt az említett zsoltár hét verse. Van, aki az istenfélelem fontosságát emeli ki belőle – a zsidók és a többi nép viszonyát illetően. A föld termésére utaló kifejezés más gondolkodók szerint egy földműves nép nyelvén utal a jövődő megváltásra.

Az Isten könyörüljön rajtunk és áldjon meg minket; világosítsa meg az ő orczáját rajtunk. Szela.

Hogy megismerjék e földön a te útadat, minden nép közt a te szabadításodat.

Dicsérnek téged a népek, oh Isten, dicsérnek téged a népek mindnyájan.

Örvendnek és vígadnak a nemzetek, mert igazsággal ítéled a népeket, és a nemzeteket e földön te igazgatod. Szela.
 Dicsérnek téged a népek, oh Isten, dicsérnek téged a népek mindnyájan.
 A föld megadta az ő gyümölcsét: megáld minket az Isten, a mi Istenünk;
 Megáld minket az Isten, és féli őt a földnek minden határa!

Az arany mécstartó leírását 2Móz 25,31-40 tartalmazza: "És készíts színarany lámpatartót, vertművű munkával készüljön a lámpás, törzse, csövei, kelyhei, bimbói és virágai egy darabból legyenek." A frigysátorban és a silói szentélyben egy darab volt belőle (1Sám 3,3). Salamon is készíttetett a templom számára 10 mécstartót (1Kir 7,49; 2Krón 4,7). A fogság utáni templomban állt egy minden bizonnyal aranyból készült menóra; amely Nehemiás idején (i. e. 445 után) került a régi mécstartó helyébe. Ezt IV. Antiokhosz Epiphanész elrabolta (1Mak 1,21); Makkabeus Júdas újat csináltatott (4,49); ennek a helyébe, Heródes templomába egy nagyobb került; ezt vihették el hadizsákmányként a rómaiak. A győztes hadvezér, Titus római diadalívén látható kifaragva. Maga a mécstartó Rómából Hispániába kerülhetett Alarik nyugati gójtjai révén, innen a vandálok Afrikába hurcolták, esetleg 455-ben mégiscsak Rómából rabolták el. Az ariánus keresztények kezéből Belisarius (kelet-) római hadvezér vitte az új Rómába, Konstantinápoly-Bizáncba, ahol diadalmenet keretében mutatta be 534-ben. Justinianus császár helyezte el Jeruzsálemben, ahol 614-ben II. Huszrau perzsa uralkodó zsákmányává vált. Feltételezik, hogy ő Takht-i Szulejmán városában helyezte el, a tűz templomában. Ezek szerint Bíborbanszületett Konsztantínosz idején a bizánci körmenetekben épp úgy egy másolatot hordoztak körbe, amint a szegedi új zsinagógában is hű másolatok láthatók.

79. ábra. Ha megtaláljuk: Mattathiasz Antigonosz menórás pénze. Fotó.
<http://www.geocities.com/uripi/jewish07.jpg>

A menóra első képi ábrázolása az utolsó Hasmonaeus uralkodó, Mattathiasz Antigonosz i. e. 37-ben vert bronzpénzén látható. A heródesi korszakból további három ábrázolása ismert. A hétágú mécstartó csak a III. században vált az otthon és a szétszórásban élt zsidók kedvelt szimbólumává. Ugyanabban az időben vált a zsidóság jelképévé, amikor a kereszt lett a keresztények első számú jelképe. A menóra zsidó nép és hit szimbóluma a messianizmus, a feltámadás, az elpusztított templomra való emlékezés jelképe lett, válaszként a keresztény szimbólumok kialakulására.

80. ábra. Ein Degasper: Ein frohes Chanukkah-fest (fénymásolatban, fekete-fefehér). Grafika. CD-n.

81. ábra. A mória növény. = Tények Izraelről. Az állam. Izraeli Nagykövetség, Budapest, 1994. 3. p. Beszkennelve. vagy egy rajz:

http://images.google.hu/imgres?imgurl=http://www.machanaim.org/images/prazdn/menora.jpg&imgrefurl=http://www.machanaim.org/holidays/in_tubis.htm&h=256&w=192&sz=22&hl=hu&start=22&tbnid=a2VA3xxIVCNg0M:&tbnh=111&tbnw=83&prev=/images%3Fq%3Dmenora%26start%3D20%26ndsp%3D20%26svnum%3D10%26hl%3Dhu%26lr%3Dlang_fr%7Clang_hu%26sa%3DN
http://www.neot-kedumim.org.il/public/hebrew/what_h/school/images/moria.jpg
<http://www.jewukr.org/center/hanuka/moria.gif>

A hétágú világítótűst a hagyomány szerint az ókorban mória néven ismert növényt formázza. A menóra növényi elemeivel feltehetően világfára utal, babilóniai előképek alapján, amelyet a rekonstruálható ősi magyar hitvilágból szintén ismerhetünk. Ennél is ősbibb az ilyen forma lélekábrázolás. Az ágszerű mintázat az őskori karcokon jobbra a száj elé került, ám a növények valójában nem érdekelték az őskori művészeket. A leveleket hajtott lélekágacska menórával való kapcsolatát egy a British Múzeumban őrzött III. századi római aranyozott üveg mutatja.

A menóra talapzatának folytatása a negyedik, a középső ág. A babilóniai papság szerint a negyedik bolygó a csillagászatot feltaláló Nabu istené. A középső mécstartó arra emlékeztetett, hogy Isten a negyedik napon teremtette az égitesteket.

Egyes korai rabbinikus kommentátorok észrevették, hogy Isten a fő elemeket az első három napon teremtette, és a következő három napon megszépítette, feldíszítette őket; továbbá hogy szoros szimmetriát lehet felfedezni az első és a negyedik, a második és az ötödik, a harmadik és a hatodik nap között. Ebben a felfogásban az immár kiemelkedő jelentőségű szombatot jelképező középső ág két oldalán sorakoznak az ágak és a napok:

Első nap az ég megteremtése és elválasztása a sötétségtől. A negyedik napon az égitestek megteremtése, hogy a nappal elkülönüljön az éjszakától és az évszakok egymástól, elkülönüljenek az ünnepek, napok és esztendők.

Második nap az ég megteremtése és a felső vizek elválasztása az alsó vizektől. Ötödik nap a madarak megteremtése, amelyek a levegőben szárnyalnak, valamint a halak megteremtése, amelyek az alsó vizekben úszkálnak.

Harmadik nap a szárazföld, valamint azon a mozdulatlan fák és növények megteremtése. Hatodik nap a négy lábú állatok, a csúszómászók és az ember megteremtése, tehát a szárazföldön élő, mozgó lények megalkotása.

A Szentély menóráját napnyugtakor gyújtották meg, s annyi olajat helyeztek a csészékbe, hogy napkeltéig égjenek, bármilyen hosszú volt az éjszaka. A menóra előtt kis emelvény volt, amelyre a kohen, a pap fellépett, amikor a nérotot, az olajcsészéket megtöltötte, vagy tisztította.

Zsinagóga-díszként a menóra lángjainak száma egykor hétnél kevesebb volt. A hétágú menóra háromdimenziós megjelenítése a templom elpusztításának idejétől az újkorig nem fordult elő, mivel ez a templom kegytárgyának utánzása lett volna, s így tiltották. A középkorban – de még a XVIII. században is – sok helyen gyertyaadót vetettek ki a zsidókra. Ezért minimálisra csökkentették a világítást, így a gyertyatartók, lámpások elsősorban szükségleti és nem díszítési eszközök voltak. Az újabb kori liturgikus gyakorlat ismeri az ötágú, úgynevezett makkabeusi gyertyatartót is. Matitjáhu fiai, a Makkabeusok szabadságharcának vezetői öten voltak testvérek. A szegedi Újzsinagóga mizrah emelvényének elválasztó korlátján (szóreg) ötkarú mécstartó látható.

82. ábra. Az ötkarú lámpatest az elválasztó korláton. Fotó.

A menóra Izrael állam hivatalos jelképe lett. Az állami címeren a menórát körülölelő két olajág a zsidó nép békevágyát jelképezi. Egy zsidó hagyomány a hétágú mécstartó minden egyes lángocskájában a Zakariás 4,6 egy-egy szavát látta: “Nem hatalommal és nem erőszakkal, hanem az én Szellememmel”. Héberül ez a mondat hét szóból áll. Izrael állam megalapítása eszerint nem emberi erő vagy hatalom műve, hanem Isten Szent Szelleméé.

83. ábra. Izrael állam címere. Internetről vagy CD-ről. Beszkennelve.

Az ablakok üvegfestményei

Ne imádkozzon az ember olyan templomban, amelynek nincsenek ablakai, mondja a Talmud, ezért szokás általában tizenkét ablakkal ellátni a templomot. A 12 ablak a 12 zsidó törzset jelképezi. Ha a szegedi új zsinagógában a felülvilágítókat – amelyeket az építető főrabbi, Löw Immánuel ezzel a szakszerű elnevezéssel különböztetett meg a többi nyílászárótól – nem számítjuk, akkor a földszinten 8 ablakcsoport, az emeleten 3, az orgonakarzaton egy található, ez összesen 12. Mindez azonban csak játék a számokkal, az épületen jóval több ablak van. Még több azonban az, amit közölnek. Sokak szerint az ablakok szépsége, a közvetített hitigazságoknak és erkölcsi értékeknek az üvegfestésben megvalósított láthatóvá tett rendszere a szegedi Újzsinagóga egyedülálló nevezetessége.

A középkori gótikus keresztény templomokban a hívők áhítatát a színes ablakok által keltett sejtelmes fények, az üvegeképben ábrázolt, többnyire bibliai jelenetek tobzódása mélyíti el. Magyarország korabeli épületeinek festett üveglablakai nem maradtak fenn.

Az üvegfestési technika hazai feltámasztása Trefort Ágoston miniszter nevéhez fűződik, aki Budapestre hívta az akkor még Münchenben tanuló Eduard Kratzmant. Trefort létrehozta az Üvegfestészeti Intézetet, amely Kratzmannak rendszeres jövedelmet nyújtott. Itt készültek ugyanis a főváros középületei és templomai számára a historizáló üveglablakok. A szegediek közül a (lebontott) Szent Demeter- és a Havi Boldogasszony-templom ma már nem létező színes üveglablakai készültek Kratzmann műhelyében.

Az Intézet mellett egyetlen műhely vívott ki magának tekintélyt. Vezetője Róth Zsigmond volt, akinek fia a magyar üvegművesség nemzetközi rangú képviselőjévé emelkedett.

Róth Miksa (1865-1944) apja műhelyében tanult, majd külföldi tanulmányutat tett, s 1884-ben nyitotta meg saját vállalkozását. 1897-től meghonosította az üvegmozaikot, 1898-ban kiállított opaleszcens üvegfestményeket is. A szegedi Újzsinagóga építésének idején elismert művész. A szép üvegekép alkotója azonban az akkor fiatal Róth Manó volt.

Róth Manó (Emmánuel) Miksának az öccse, aki bátyja műhelyében dolgozott. Önálló munkája látható – a szegedi új zsinagógán kívül – a budapesti Gellért Szállóban.

A zsinagóga üvegmozaikjait, amelyek például a lépcsőházakban találhatók, Pór Sándor szegedi üvegfestő készítette. A szegedi mester a zentai templomi üvegfestménye után a Szegedi Kézműves Bank épületének (ma a Kárász és Kölcsey utca sarkán a TIT székház) ablakaival bizonyította tudását, majd az Újzsinagógát követően nagyobb munkaként az újszegedi Szent Erzsébet-templom ablakaira kapott megbízást.

A zsinagóga ablakképei szépségükben és szimbólumgazdagságukban is az épület rendeltetésével összefüggő gondolatokat szolgálják. Az üvegfestés terve, annak sajátkező rajzai Löw Immánuel-től erednek.

84. ábra. Ablakterv Löw Immánuel-től. Igen kicsiny méret! CD-ről. Beszkennelve.

Ha lineárisan vennénk sorra az ablakképeket, akkor a délkeleti ablakcsoporttól az óramutató járásával egyező irányban haladva ismertetésünk az alkalmi látogatók tájékozódását könnyítené meg. Mivel a zsinagóga elsősorban imádkozásra, másodsorban tanulásra, harmadjára a közösségi összefüggések céljára szolgál, ezért a bemutatást az e célokat tükröző rendszerben folytatjuk.

Ha a mondanivalóra összpontosítunk, akkor felfedezhetjük, hogy a déli és az északi oldal egymással szemközti földszinti ablakai tartalmi szempontból összekapcsolhatók. A mindennapi munkát megörökítő ablakcsoporttal szemben a szombati ünnepi munkatiltalom, az egyiptomi kivonulással az annak célját és értelmét jelentő törvényadás, az újévvel szemben az azt beteljesítő bűnbánati ünnep, a sátrak ünnepével átellenben a szintén őszi Tóra ünnepe, végül a történelmi örömneppekkel a gyász, a Jeruzsálem pusztulására emlékeztető ablakképeket szembesítették. A csarnok északi és déli emeleti ablakai a földszinten velük

szemben látható üvegfestményeket ismétlik és összegzik újszerű kompozícióban. A nyugati karzat fölötti ablakcsoport, amely a földszintiektől távol került, az előzőek rendszerén látszólag kívül esik, ám összegzésként is szemlélhető, mert egységbe foglalja a történeti tényként kinyilatkoztatott vallástörvényeket az építés jelen idejével. Az orgona-karzat ablakainak mondanivalója a karzat funkciójának jelzésével együtt illeszkedik a templomi üvegeképek rendjéhez.

A földszinti ablakképek kompozícióinak egységes rendszerét érzékelteti a minden egyes ablakot övező külső keret, amelyen a Hasmoneusok pénzéről vett hármassziromlevelű stilizált liliom valamint a gránátvirág, a sarkokban pedig Salomé Alexandra királynő uralkodása idején (i.e. 76-67) kibocsátott pénzek nyolcágú csillaga látható.

85. ábra. Hasmoneus pénz stilizált liliommal. =
WWW.amuseum.org/book/page5.html:12., 16. Alexander Jannaeus Prutah with lily and anchor <http://encyclopedia.quickseek.com/images/JanaeusCoinPhoto.JPG>
<http://www.cartage.org.lb/en/themes/Arts/sculpturePlastic/NumismaticsSigillography/CoinsThroughHistory/AncientMedievalWorld/Judea/mite600.jpg>

86. ábra. Hasmoneus pénz stilizált gránátvirággal. = Triton I. dec. 2-3, 1997.114. p.: 580. Judaea. First Jewish War. Year 2. (67 AD) AR Shekel (14.26 gm). „Shekel of Israel”, chalice with beaded rim /”Jerusalem the Holy”, sprig of three pomegranates

87. ábra. Pénzérme Salomé Alexandra királynő idejéből. =
www.jewishencyclopedia.com/images.jsp?artid=1167&letter=A&imgid=122= **Images for: Alexandra**

A numizmatikai szakirodalom ma – Löw Immánuelnek az üvegfestményeken is érvényesített véleményétől eltérően– nem Alexander Jannáj özvegyéhez köti a főpapi jogon történt pénzkibocsátást, hanem az ő főpap fiához, aki később II. Johannes Hyrcanus néven uralkodott. Nyolcágú csillagos fél pruta érmét, valamint a napkerék nyolcágú sugarai köré írt felirattal pruta érmét Alexander Jannájnak, kettős prutát ugyancsak nyolcsugaras verettel Johannes Hyrcanusnak tulajdonítanak. A pruta váltópénz lett kétezer év múltán, 1949-1959 között is. Az ablakdísz keretekben az ősi pénz szerepel.

Az ismétlődő kereten belül mindegyik ablak olyan belső szegélyzetet mutat, amely az ablak-kompozíciók alsó részeit foglalja egybe, a felső részekben pedig a stilizált héber betűs feliratokat és a szimbolikus képeket keretezi. A belső szegély mintázatai szoros kapcsolatban vannak az egyes üvegfestmények mondanivalóival.

A hétköznapi munka

88. ábra. A földszinti alaprajz a délkeleti ablak bejelölésével.

Az építtető főrabbi a hétköznapi munkáról megemlékező ablakképek helyét a zsinagóga délkeleti szögletében jelölte ki. Mint írta, nem tartja el a teremts az embert munka nélkül. "Ezek az én ünnepeim: hat napig végezzetek munkát". Az Úr ünnepe az ember munkája, mert a hit megszenteli a munkát. A hit, mondotta Löw Immánuel, nem csak a pihenés óráiban, a munka szünetében akar beköszönő vendégül érkezni, hanem a munkának, akaratnak, erőnek akar állandó rugója, irányítója lenni.

89. ábra. A hétköznapi munka ablakképe.

Az embernek kitüntető méltósága a munka, ezt hirdeti a ház első jelképe, a munkavégzést jutalmazó kalászkok között ragyogó szentföldi faeke a középső üvegfestményen. Az emberi erőfeszítésnek és eredményének az arányaira utal a háromtagú ablakcsoport bogáncsfejekből és kalászkokból alkotott belső kerete. Eredetileg hat-hat bogáncsfej és egyetlen kalász jelképezte a munkanapokat és a szombati ünnepet. A jobb és baloldali alsó ablakokban a tüskés növényeket kék iringó, mezei aszat (*Eryngium campestre*) képviseli.

Az üvegfestmény kompozíció két ablakszárnya a Szentírás ezen igéjét jelképezi: "Töviset és bogáncskórót teremjen tenéked; s egyed a mezőnek fűvét. Orcád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszel" (1Móz 3,18-19). A felső és alsó ablakmezőket elválasztó héber felirat erre utal.

Az ablakfejekben a hat-hat bogáncsvirágot egy-egy búzakaralász koronázza. Közéjük illesztve a köznapi reggeli imára a tefillin, vagyis az imaszíj; a jótekonyságra két gyűjtőtányér figyelmeztetett. A hétfői és csütörtöki istentiszteletek adománygyűjtő tányérjai a két szélső ablakcsúcsból eltűntek, mert az elmúlt száz év során az ablak sérülést szenvedett, a pótlást az eltérő színek mutatják. A tefillin szalagjai a középső csúcsban stilizálva láthatók, ám a valamikori javítás után eltűntek az üvegtől azok a tokocskák, amelyek a tefillin lényegét alkotják. Az átellenben lévő emeleti ablakkompozícióban a nagy távolság ellenére szabad szemmel is felismerhetők az előírás szerinti imaszíjak.

A Szentírásban a tízparancsolat első rendelkezéséhez fűzött magyarázat tartalmazza a tefillin követelményét: "És ez igék, a melyeket e mai napon parancsolok néked, legyenek a te szívedben. És kössed azokat a te kezre jegeül, és legyenek homlokkötőül a te szemeid között" (5Móz 6,6.8).

A tefillin szó szerinti jelentése: imatárgyak, vagy arámi nyelven: díszek. Legkorábbi ábrázolása egy antiókhiai ókeresztény serlegen figyelhető meg: az egyik apostol karján imaszíj van. A legrégebb tefillin példányt a Holt-tenger parti barlangokban találták meg.

Tefillinnek a finom bőrből készült fekete dobozakkal ellátott imaszíjat nevezik. A dobozok neve bátim (házikók), amelyeket a hétköznapi reggeli ima idején a rájuk erősített szíjakkal a fejre és a bal karra tesznek fel. Felvételük is, levetésük is állva történik. A fiúgyermeknek 13 éves koruktól kell tefillint rakni. A négy részre osztott fejre való házikó mindegyik részében egy-egy szakasz van a Tórából. A négy üreg Isten négy világtájra kiterjedő gondviselésére utal. A kézre való tefillinnek csak egy házikója van, jelöl az Isten egységének, és ebbe helyezik el az egyetlen pergamenre írt négy szakaszt. Mind a négy szakaszban meg van említve a tefillin, az Isten uralmának elfogadása, az Isten egységes volta, és az egyiptomi kivonulás.

Abban, hogy a fej-tefillinben négy üreg van, míg a kéz-tefillinben csak egy, a zsidó bölcsek a zsidó hit jellegének szimbólumát látták. A zsidóság ugyanis elismeri a véleménykülönbségeket, az akár négyféle megközelítést is a dolgoknak. Ezért volna hát több

üreg a gondolatokat megtestesítő fejre való tefillinben. Ha azonban megtörténik a konszenzusos döntés, akkor azt minden zsidónak egységesen kell végrehajtania, megcselekednie, ezért a kézre való tefillin egy és oszthatatlan.

A tefillin egyik jele az Isten és a zsidóság közötti szövetségnek, ezért nincs szükség arra, hogy szombaton és ünnepnapon is felvegyék, mert az ünnepek ugyancsak ennek a szövetségnek a jelei.

A kézre való tefillint (tefillin sel jád) a könyék fölött a felsőkar izmára kell helyezni. Ezáltal a kar fel van fegyverezve! De nem az erőszak fegyverével, hanem az igével, ami Istenre hivatkozik. Az imára készülő férfi a szíjat (recuá) hét fordulattal a karja köré, ezt követően az ujjaira csavarja, hogy aztán a kezén rögzítse. A tefillin számára a jobbkar nem megfelelő hely: viselője a bal felsőkarjára erősíti jobb kezével úgy, hogy a tok a szív irányába nézzen. Hiszen a harmóniának a szív és az ige között kell meglennie.

A fejre való tefillint (tefillin sel ros) az imádkozó férfi magasan, homloka felső részére illeszti. Az isteni ige a szellem középpontjába hatol be, vele harmonikusan egyesül: ezt jelenti ez a szimbólum. A tokba fűzött szíj hurka körüléri a koponyát. A szíj két ága a tarkórésznél, ahol az agyvelő folytatódik a gerincvelőben, meg van csomózva (keser), a szíj két vége előre kerül, a mellre.

**90. ábra. Imaszíj a házikóval. Fotó. http://jewish-art-and-gifts.com/images/JK%20w_02%20Tefillin%20lg.jpg
<http://www.milechai.com/judaism/images/tefillin-wrap-butterfly-L.jpg>
<http://www.dmt.oslo.no/grafikk/tefillin-200x267.gif>**

A Saddaj – Mindenható – szó három héber mássalhangzóból áll. Az első betű a fejre való tefillin pergamenjébe kettőzve van beírva. A második betűt a tarkóra kerülő csomó formázza, a harmadik pedig az a csomó, amivel a karra való tokot a helyére kell szorítani.

A tefillin kéz köré tekerésekor elmondják az Istenbe vetett reménységről és Izrael megváltásáról a következő verseket: “És eljegyezlek téged magamnak örökre, és pedig igazsággal és ítélettel, kegyelemmel és irgalommal jegyezlek el. Bizony hittel jegyezlek el téged magamnak, és megismered az Urat” (Hós 2,18-19).

Azt tartják, hogy a tefillin mélyíti az alázatot, és viseléséért hosszú élet a jutalom. A felkötésüket megelőző elmélkedés során a kézre való tefillint úgy értelmezik, mint ami Isten kinyújtott kezét szimbolizálná, amely kihozta a zsidókat Egyiptomból: “Legyen azért jel gyanánt a te kezeden és homlok-kötő gyanánt a te szemeid előtt, mert hatalmas kézzel hozott ki minket az Úr Egyiptomból” (2Móz 13,16).

A szív közelébe helyezett tefillin azt jelképezi, hogy a szív vágyait alá kell vetni Istennek. A fejre helyezett tefillin az értelmet és az agyat segít Istennek alárendelni.

A szertartás fontosságát kifejezendő, a Talmud magát Istent is tefillint viselve gondolja el.

Azt a prófétai verset, “Az Örökkévaló esküre emelte jobb kezét, erős karját...” (Ézs 62,8) a Talmud (Berákhót 6) akként magyarázza, hogy maga az Örökkévaló is, úgymond, tefillint légol, ezzel is példát mutatva népének.

A Talmud arra is “kíváncsi”, hogy mi lehet abban a tefillinben, amit az Örökkévaló köt, azaz milyen írásverset tartalmaz? Az Örökkévaló tefillinjében a következő vers rejtezik: “Van-e még olyan nemzet e földön, mint a te néped, Izrael...?” (1Krón 17,21).

A Talmud rákérdez: “Hát az Örökkévaló dicsekszik Izrael népével?” A válasz egyértelmű igen. Ezt a két egybecsengő vers támasztja alá, melyeken a két szerződő fél – a Teremtő és a zsidó nép – elismeri egymást és kölcsönös kötelezettségeket vállal. Íme: “Ma megígértetted (elismertetted) az Örökkévalóval, hogy Ő lesz a te Istened, és te jársz az Ő útján és megtartod törvényeit, parancsolatait és hallgatsz a szavára. És az Örökkévaló megígértette (elismertette) veled ma, hogy te leszel az ő tulajdon népe, amint megígérte neked, ha megtartod minden parancsolatát” (5Móz 26, 17-18). A Talmud pedig: “Mond az Örökkévaló

Izraelnek: ti egységemet hirdettétek a világon, én pedig a ti magában-állóságotokat, világszerte. Ti azt mondjátok: Halljad Izrael, az Örökkévaló, a mi Istenünk, egyetlenegy, én pedig azt, hogy van-e olyan nép a földön, mint Izrael?” (Berákhót 6).

A Talmud a tefillint alapvető fontosságúnak tartja, ebben látja Izrael erejét. “A népek félni fognak tőled” írásverset a haszid felfogás akként értelmezi, hogy a népek az Örökkévalót félik majd – tőled, vagyis általad. „És félik a népek az Úrnak nevét, és e földnek minden királya a te dicsőségedet; Mivelhog az Úr megépítette a Siont, megláttatta magát az ő dicsőségében.” (Zsolt 102.16-17.) S ha majd azt látják, hogy a zsidók, Isten népe, mily odaadással tartja be a Tóra parancsait – ők is erre az útra lépnek, s rajtuk is úrrá lesz majd az istenfélelem.

Mivel a bibliai vers nem mondja ki, hogy a tefillint állandóan viselni kell, csupán azt, hogy a jeleknek időről időre a karon és a fejen kell lenniük, a munka és a társadalmi érintkezés során nem viselik. A hétköznapi reggeli imához azonban fel kell kötni. Ezért tünteti fel a szegedi zsinagógában éppen a hétköznapi ablak.

91. ábra. Löw Immánuel: Az új zsinagóga 31. oldalán látható ablakkép alapján. Csak a hétköznapi ablak csúcs mezője! Rekonstrukció!

A tárgyakkal történő adománygyűjtés, amelyet szintén a hétköznapi ablak jelzett, a gabbaj (felügyelő) feladata volt. Köztisztelőben álló férfiakat bízott meg a közösség a szegények számára adományok, ételek és ruhanemű összegyűjtésével, a rászorulóknak történő kiosztásával. A Talmud megszabta azt is, hogyan kell eközben a gabbajoknak viselkedniük.

A huszadik század elején, a zsinagóga felépítésének idején a zsidó közösség nem hagyatkozott egyedül a gabbék hagyományos tevékenységére. A főbb segélyezési alapokon kívül, amelyeket az iskolás gyerekek, öregek, betegek, árvák javára létesítettek, harmincnégy jótékonyági alapítványt kezelt a hitközség. A jótékonykodás anyagi alapjait a szegedi zsidók buzgó gazdasági tevékenységgel, saját magukat és a várost gyarapító munkálkodással teremtették meg.

Ha verejtéktől gyöngyözik homlokod, az Úr parancsát teljesíted: az ő parancsa teljesül akkor is, ha munkád után a szombat nyugalma emel föl. Ez az új templom második tanítása, mondotta Löw Immánuel.

A hétköznapi munka ablakával szemben, az északi oldal szélső, észak-keleti első ablaka a sabbátnak, vagyis a szombat napnak lett szentelve.

Sabbát

Az északkeleti ablakcsoport a szombat szertartásait tünteti fel jobbról balra, a héber írásmód irányának megfelelően. A hét napjait a szombat kivételével eredetileg csak számozták a zsidók, a klasszikus görög-római korban nevezték el őket a hét égitestről.

92. ábra. Hét: a hét napjainak megfelelő hét bolygó, a hétágú csillag szerkezete szerint elrendezve. = Biedermann, Hans: Szimbólumlexikon. 1996. 159. p. Fénymásolatról beszkenne.

A hetedik nap, a szombat héber nevének elődje bizonyára az akkád úmu sabattu vagy sapattu, amely eredetileg a holdtölte napjának jelölésére volt használatos. A szógyök eredeti jelentése: megszűnni, befejezni, több esetben a Biblia is használja ilyen értelemben. Ezzel bizonyára az újholdtól holdtöltéig terjedő időszakban a Hold alakváltozásainak befejeződésére utaltak. A holdfázisok kezdő napjait szerencsétlen napoknak tartották, melyeken egyes cselekvések, például az orvoslás, tilosnak számítottak. A zsidók a szombat nap nevével annak tiltó előírásait is átvették.

A szombat a csúcsa és szüntelen megújuló forrása annak a liturgiának, amely megszenteli az egész zsidó életet, s amely a családi élet keretei között zajlik. A szombat a zsidóság legszentebb ünnepe, a vallásos élet alapja, amikor minden munkától tartózkodni kell. A bálványimádás tilalmán kívül nincs még egy olyan parancs, amelyet a Tóra annyiszor ismételne, mint a szombat megszentelését. A Tóra 613 parancsolatából egyedül a szombatot magyarázza meg részletesen.

Kettős törvény tünteti ki a szombatot minden napok közül. Egy parancs és egy tilalom: a megszentelés parancsa és a munka tilalma. "Megemlékezzél a szombatnapról, hogy megszenteljed azt. Hat napon át munkálkodjál, és végezd minden dolgodat; De a hetedik nap az Úrnak a te Istenednek szombatja: semmi dolgot se tégy azon se magad, se fiad, se leányod, se szolgád, se szolgálóleányod, se barmod, se jövevényed, aki a te kapuidon belől van" (2Móz 20,8-10).

A tízparancsolatban szereplő egyetlen kötelezően előírt rituális szabály a szombat megtartására utasított. A szombat megtartására vonatkozó utasítást, a tízparancsolat negyedik parancsát a Tóra kétféleképpen írja: Mózes második könyvében (20,8) az emlékezz (zákhor), míg az ötödik könyvben (5,12) az őrizd (sámor) szavakkal. A hagyományos magyarázat szerint a zákhor szó a cselekvő parancsokra vonatkozik, míg a sámor szó arra figyelmeztet, hogy milyen tevékenységeket nem szabad szombaton végezni.

A 613 parancsolat (micva) közül sok azzal foglalkozik, hogy a dolgok a helyükre kerüljenek. Mary Douglas antropológus mutatta ki, hogy a Tóra úgynevezett papi szövegrésze azokat a személyeket és tárgyakat bélyegzi tisztátalannak, akik és amelyek kiléptek saját fogalomkörükből, és hozzájuk nem tartozó szférákba hatoltak be. Tisztátalan, tehát a helyére nem illő dolog, akár egy idegen istenség az Örökkévaló templomában, akár a ruhára került penész, mely a természetet elhagyva tolaodott be az emberi kultúra szférájába. A halál minden dolgok közül a legtisztátalanabb, mivel drámaian tanúsítja kultúránk törékénységét, azt, hogy nem lehetünk képesek szabályozni és elrendezni saját világunkat. A szombatnap micva azt a bensőséges viszonyt igyekezett helyreállítani, melyet Ádám és Éva élvezhetett, amikor az Örökkévaló még velük járta az Éden-kertjét.

A babilóniai fogságban a számkivetett júdeaiak a parancsolatok segítségével hozhatták létre az új szent helyet maguknak, ahonnan kirekeszthették a zavar és az átláthatatlan káosz erőit. A zsidóknak a babilóniai fogság idejétől kellett elválasztaniuk a szombatot a hét többi napjától, hogy ezzel Istennek az idők kezdetén végrehajtott teremto aktusát utánozzák.

A káosz elrendezése útján teremto világot Mózes első könyvében az Örökkévaló úgy hozza létre, hogy elválasztja a napot és az éjszakát, a fényt és a sötétséget, a tengert és a

szárazföldet. Határvonalakat húz és a kozmosz minden elemének kijelöli a helyét. A száműzött zsidók régi világát lerombolta Nabukodonozor, a száműzötteknek új világot kellett létrehozniuk. Az újfajta rituálé és imitatio dei (Isten utánzása, követése) nem kívánta meg a templomot vagy a liturgiát, azt az egyébként köznapi életet élő emberek is végrehajthatták nap, mint nap. Az isteni teremtés szertartásos megújítása révén építhették fel új világukat, hogy rendet vigyenek a fogság zavaros és hontalan életébe.

Amiként a teremtés művében a hat nap alkotó tevékenységét a tökéletes nyugalom követte, azonképpen kell az ember életében is a hat munkanap szinte túláradó tevékenységét a hetedik nap tökéletes pihenésének felváltania. Csak a munkazaj elnémulásának, a szent elhalkulásnak idején tudjuk meghallani önmagunkban Isten hangját: csak a test teljes pihenésének napja teszi képessé lelkünket a legnagyobb erőfeszítésre, arra, hogy kiszakítva magát a köznapiságból, egy napon át szentségben, tisztaságban élhessen – írta Hahn István professzor. A szombat munkatiltalmának negatívuma adta meg az alapfeltételét a szombat nagy pozitív értékének: szentségének.

Az ember hat napon át Isten akaratából uralkodhat a földön. A hetedik napon tilos átalakítani bármit is saját céljaira. Így tudatosul benne, hogy nem rendelkezik tulajdonosi jogokkal a világ fölött. Semmi sem történhet az ember kénye-kedve szerint, mert a Teremtő Isten tette az embert úrrá a földön. Minden szombaton visszatér a világ Isten tulajdonába, s a szombat által az ember kinyilvánítja, hogy csak használati jogot kapott rá.

Tilos munkát végezni és olyasmit csinálni, ami a hétköznapiakra jellemző.

A Misna megállapítja a 39 alaplunkát, a Talmud és a későbbi vallási törvényeket (halákha) magyarázó könyvek részletesebben foglalkoznak e kérdéskörrel, leírják ezek leágazásait, a rabbinikus tilalmakat. A Vilna-i gáon (korának legnagyobb zsidó tekintélye) szerint 1560 tevékenység tilos a Tóra alapján. Ezeknek jellemzője, hogy a pusztai szentély (miskán) felállításához voltak szükségesek, illetve az ehhez szükséges munkákból levezethetők.

Mások a teremtett világban változást előidéző munkák körében látják a szombati munkatiltalom lényegét. Amiként az ember mindennapi munkájában hasonlatos a Teremtőhöz, úgy kell tartózkodnia ezektől a tevékenységektől, ahogyan a Mindenható tette azt a világ megalkotását megkoronázó szombatnapján. A munkatiltalom arra is figyelmeztet, hogy bár az emberek képességeiknél fogva megfigyelhetik a világmindenséget, regisztrálhatják törvényeit, termelésre tudják használni a már adott világot, de a teremtés műve nem az embereké. A korlátlanul vélt uralom trónjáról hétnaponként egyszer le kell szállni, megemlékezni a teremtés sabbátjáról.

Ha a szombat egyrészt Istennek való szolgálatunkat tanúsítja, másrészt az emberek szolgálata alóli felszabadulás tanúsága. A szombat ezért hetente ismétlődő isteni tiltakozás a szolgaság és elnyomás ellen.

A szombat, mint a világ teremtésének emlékeztető jele az emberiség egyetemes ünnepe, az egyiptomi kivonulás kapcsán pedig a szabadság élményéé, a zsidók felszabadulásáé, a nemzetté válásé is. Egyiptomban, ahol – későbbi néven – dekádok osztották kisebb részekre a hónapokat, a szombat megtartását és ünneplését még tiltotta a fáraó. “És megemlékezzél róla, hogy szolga voltál Egyiptom földén, és kihozott onnan téged az Úr, a te Istened erős kézzel és kinyújtott karral. Azért parancsolta néked az Úr, a te Istened, hogy a szombat napját megtartsad.” (5Móz 5,15).

A rabbik korában a szombat új jelentőségre tett szert. A szombati pihenés megtartását ekkor már az eljövendő világ megtapasztalásának tartották, így a zsidók hetente egyszer beléphettek a létezés másik dimenziójába. A szombat templommá vált az időben, ahol a zsidók nem a szent tér, hanem a megszentelt idő révén találkozhattak Istenükkel.

Rabbi Johanán mondja: Ha Izrael gyermekei legalább két szombatot megőriznének, és annak minden szabályát betartanák, rögtön eljönne számukra a megváltás. Ábájé hozzáfűzi: a

Szentély csak azért pusztult el, mert Izrael fiai megszegették a szombatot. A szombat Isten és Izrael örök szövetségnek jelképe, ezért mindenki, aki a szombatot annak szabályai szerint megtartja, olyan, mint aki az egész Tórát megtartaná, és aki a szombatot megszejtetlenti, olyan, mint aki az egész Tórát megtagadta.

Nem csoda tehát, hogy a szombattartás szabályai nemcsak a zsinagógára, hanem a hetedik nap folyamán több mint 24 órán keresztül az egész vallásos zsidó életvitelre kiterjednek.

A hagyományos szombat megtartásához már jóval előtte; péntek reggel el kell kezdeni az előkészületeket. Jesája (Ézsaiás) próféta írja: “Ha megtartóztatod szombaton lábadat, és nem űzöd kedvtelésedet szent napomon, és a szombatot gyönyörűségnek hívod, az Úr szent és dicsőséges napjának, és megszenveded azt, dolgaiddat nem tevének, foglalkozást nem találván, hamis beszédet sem szólván: Akkor gyönyörűséged lesz az Úrban; és én hordozlak a föld magaslatain, és azt mívelem, hogy Jákobnak, atyádnak örökségével élj; mert az Úr szája szól!” (58,13-14).

A szegedi Újzsinagóga szombati ablakcsoportjában a jobboldali ablak a péntek estét, a szombat bejövetelét ábrázolja, felül a hagyományos szombati csillagos függőmécse, alul a két péntek esti kalács, a barhesz, a kiddus serleggel. Kerete olajbogyó és szegfűszeg.

93. ábra. A szombat hármasszablakkepe. Fotó.

A próféta által említett szombati gyönyörűséghez pedig a lélek táplálásán kívül a test táplálása is hozzátartozik jóféle ételekkel. Különösen a régmúltban volt ez így, mikor a hús általában csak szombaton illetve az ünnepnapokon került az asztalra. Először is be kell vásárolni és meg kell főzni az ételeket úgy, hogy legalább háromszor tudjanak étkezni szombat napján. A sabbát tiszteletére legalább három étkezést kell előkészíteni: a péntek esti vacsorát, a sabbati reggelit és az általában késő délután esedékes úgynevezett harmadik étkezést.

A zsidó hagyomány a szombatot megszemélyesíti; királynőnek nevezi és akként is várja. Egy királynő fogadására pedig fel kell készülni alaposan: ki kell takarítani a lakást, meg kell fürödni a rituális fürdőben (mikve), ünneplő ruhát kell öltönni. Az asztalt szépen meg kell teríteni, oda kell készíteni minden szükségeset, mert majd egy napig semmilyen munkát nem végeznek.

Péntek este napnyugta előtt két gyertyát gyújtanak meg a zsidó otthonokban, amelyek a sabbát bejövetelét jelzik. A régi időkben felfüggesztett kanócos olajlámpásokat használtak gyertyák helyett. Egykor hétköznapi csak egy mécse világított a lakásban, az ünnep követelte meg a több fényt. Vannak olyan helyek, ahol a gyerekek számának megfelelően gyújt a ház asszonya gyertyát. A két szombati gyertya a tízparancsolat két mondatát jeleníti meg: “Emlékezzél meg a sabbát napjáról” (2Móz 20,8) és “Őrizd meg a sabbát napját” (5Móz 5,12). Jelképezik még az isteni fényt is, mely sabbát napján leszáll a világra, és azt a külön, kiegészítő lelket, mely minden zsidóban jelen van, míg tart ez a nap. A szombati külön lélek az Istennel kötött szerződés megújításának a lehetőségét nyújtja, általa megújulnak a képességek Isten szolgálatára.

Az a szokás, hogy a ház asszonya gyújtja meg a sabbát-lámpást. A Misna az asszony három micvája (parancs, kötelesség) között említi a gyertyák meggyújtását (Sabbát II,6). Hogy miért a nő gyújtja meg a gyertyákat, arra több magyarázat is született az idők folyamán.

A hagyományos magyarázat szerint ő dolgozott otthon, ő készítette fel a lakást a szombat méltó fogadására, ezért az ő joga megszentelni azt a gyertyák meggyújtásával, mert ezek jelzik, hogy a lakásba, az otthonba „bejött” a szombat.

Egy másik magyarázat szerint azért gyújt az asszony világosságot, mert ő oltotta ki a világ fényét. Éva, az első asszony adott a tiltott fa gyümölcséből férjének, az első embernek: Ádámnak. Ez végzetes hiba volt, hiszen Isten megtiltotta, hogy egyenek a jó és rossz tudásának fájáról. Ezek után olvashatjuk a Tórában: „mert porból vagy és porba térsz vissza”,

holott az ember (Ádám) mécsese az Örökkévalónak – írja a Példabeszédek könyve (20,27). Így oltotta ki az asszony a mécsést, a világosságot. Mivel ez a dolog pénteki napon történt, ezért gyújt pénteken az asszony gyertyákat – írta Ávrahám Gumbiner kommentárjában.

Ha az asszony elmulasztja ezt a kötelességét, gyermekágyi halállal bűnhődik.

Miután meggyújtja a gyertyákat, kezeit elhúzza a lángok fölé, majd eltakarja szemét, elmondja az áldást, és a sabbát fényére tekintve nyitja ki a szemét. Ekkor kell saját imáját is elmondania családjáért.

Egy közel kétezer éves magyarázat szerint azért fedik el szemeiket, nehogy a gyertyákat körülvevő isteni ragyogás, amely ekkor jelen van, elvakítsa azokat. Más magyarázat szerint a szemek befedésére azért volt szükség, hogy a zsidók elkerüljék a tűzimádás látszatát. A tűzimádás több ókori kultuszban megvolt.

A szombati gyertyák gyújtása igen fontos parancs, nem egy alternatív lehetőség, ahogy a nagy bölcs, Maimonides (rövidített nevén Rambam) is írta: “A gyertyák meggyújtásáért mindent meg kell tenni. Még akkor is köteles mindenki beszerezni a gyertyát és meggyújtani, ha nincs mit ennie és ajtóról ajtóra jár koldulni. A gyertyák a szombat örömei”. Rav Hunáról, az amórai (219 és 500 közötti palesztinai és babilóniai) bölcsek egyikéről feljegyezték, hogy – nyilván idős korában, felesége halála után – gazdag ember letéve, akinek szolgák sokasága leste a parancsát, mindig maga gyújtotta meg a szombati gyertyákat.

A gyertyákat azon az asztalon szokás meggyújtani, ahol a vacsorát tálalják, ezzel is emelvén az ünnepi étkezés meghittségét. Égésük időtartama legalább olyan hosszú legyen, hogy a vacsora végéig égjenek, világítsanak.

A szombati asztal megterítésének mély szimbolikus tartalmú jelentése van. Először is egy szép fehér abrosszal szokás leteríteni, annak emlékére, hogy az egyiptomi kivonulás után, a pusztai vándorlás során hullott manna, mint fehér zúzmara, betakarta a földet. Más magyarázat szerint a jeruzsálemi Szentélyben az áldozati kenyerek asztala volt a “tisza asztal”, a fehér szín pedig a tisztaság ősi szimbóluma. A Szentély elpusztult, de a zsidók még a legnagyobb örömök idején is, közel kétezer év óta mindig emlékeznek rá. A fehérrel leterített asztalra teszik (a régi időkben csütörtök este bedagasztott és péntek délelőtt kisütött) szombati kalácsot, a barheszt.

Van, akit a két fonott kalács az egykori szentélybeli két kalácsból álló áldozatra emlékeztet. Amikor bementek arra a földre, ahova beviszlek titeket, és esztek annak a földnek a kenyeréből, akkor ajánljatok föl ajándékot az Úrnak. ... Az első tésztát adjátok ajándékkul az Úrnak nemzedékről nemzedékre.” (4Móz 15,18-21). Ez volt a Szentélyben a kohanitáknak juttatott huszonnégy féle adomány egyike.

Vannak helyek, ahol kenyérsütéskor napjainkban is elkülönítenek egy darabka tésztát, s az egykori áldozat emlékére egyszerűen elégetik. Ez a kenyéráldozat a halla. Elkülönítése és az aktust kísérő áldás a háziasszony felelőssége. Vannak, akik emiatt a berákhót (áldások) szó eltorzult alakjának tartják a barheszt. A kalács sokfonatúvá germán hatásra lett, átvéve a germán nők hajáldozatot helyettesítő süteményének alakját, sőt nevét is (barhesz–Berchesbrot–Perchta, azaz Berta, a téli napforduló istennőjének kenyeré).

A barhesz fonott, kelt sütemény, egy kalácsszerűség, melynek finomabb a tésztája, mint a hétköznapi kenyérnek. Két barheszt tesznek az asztalra, mert ez a pusztában, a vándorlás során Istentől kapott élelemre, a mannára emlékeztet, melyből pénteken kétszeres adag hullott. Ez a hagyomány azt jelzi, hogy a szombat tartása már a törvényadás előtt megvolt Izrael körében: “A hatodik napon pedig két annyi kenyeret szednek vala, két ómerrel egyre-egyre. Eljövénék pedig a gyülekezet fejedelmei mindnyájan és tudtára adták azt Mózesnek. Ő pedig monda nékik: Ez az, a mit az Úr mondott: A holnap a nyugalom napja, az Úrnak szentelt szombat” (2Móz 16,22-23). “Lássátok meg! Az Úr adta néktek a szombatot;

azért ad ő néktek hatodnapon két napra való kenyeret. Maradatok veszteg, ki-ki a maga helyén; senki se menjen ki az ő helyéből a hetedik napon.” (2Móz 16,29).

Szokás az abroszra helyezett barheszeket szép, hímzett takaróval leteríteni, mert a manna – rabbi Slomo ben Jichak, rövidítve: Rasi magyarázata szerint – két harmatréteg (egy alul, egy felül) közé volt ágyazva. Így ábrázolja a szombati ablakkép jobbszárnya.

Az asztalon van még egy díszes sótartó is, mert mielőtt majd ennének az ünnepi kalácsból, meg kell azt sózni. A só az állandóság, a romolhatatlanság egyik szimbóluma. A Szentélyben bemutatott lisztáldozatokat sem volt szabad só nélkül bemutatni. A zsidó és keresztény hagyományban az Isten és az ember szövetségének a jele az áldozati ételbe tett só: “Sózz meg minden áldozatot, melyet felajánlasz, és ne szűnjél meg a te Istened szövetségének sóját hinteni áldozatodra. Minden ajándékkal mutass be sót Uradnak, Istenednek (3Móz 2,13). A szombati asztal a só által oltárrá szentelődik, mert a só, ahogyan a Biblia tudósít róla, egy örök, halhatatlan szövetség szimbóluma (4Móz 18,19; 2Krón 13,5).

Kell lennie még az asztalon bornak és egy-egy pohárnak is mindenki számára. A bor az ünnepet megszentelő imához (kiddus) szükséges, szokás vörösbort használni. A bor mindig az ünnepek itala, a jókedv szimbóluma: A bor „megvidámítja a halandónak szívét” – (Zsolt 104,15).

Az összes előkészület, terítés, gyertyagyújtás után a férfiak, vagy az egész család elmennek a zsinagógába, ahol megtörténik a hivatalos, a közösségi szombatfogadás. Az ünnep a 92. zsoltár (Mizmor sir le-jom ha-sabbát...) elmondásával és a szombatot köszöntő dal eléneklése után “jön be”.

A szegedi Újzsinagóga szombati ablakcsoportjának üvegeképe pontosan felidézi a szombatnapról eddig elmondottakat. A felső és alsó ablakmezőket elválasztó héber felirat a szombat-köszöntő ének kezdő és befejező szavait tünteti fel.

Ágai Adolf, a XIX–XX. század fordulójának neves szerkesztője és kisprózaírója emlékezete szerint: “Leszáll az est: péntek estéje. Lechó daudi likrasz káló! Jövel, óh szépséges menyasszony! Hadd járuljunk mi a te boldogságos színed elé, aki népünk legbúsabb napjait is meleg sugárzásba vonod. Csatak és üldözések sebeitől vérző fejedet édes békében hajtod az ő nyugasztaló vállára, óh Izrael!”

A Lekha dodit Slomo Alkábec komponálta, aki a Cefátban élt misztikusok körének volt a tagja a XVI. században. Az utolsó versszak éneklésekor a gyülekezet elfordul a Tóraszekrénytől, meghajol az ajtó felé, miközben a következő szavakkal jelzik a sabbát bejövetelét: “Jöjj, óh, menyasszony, jöjj, óh, menyasszony.”

Rabbi Simon ben Joháj tanítja: A – megszemélyesített – Szombat panaszra ment az Egek Urához, és felpanaszolta neki, hogy a hét minden napján mindenkinek a világon van párja, csak neki nincsen.

Nem kell keseregned – mondta az Úr –, mert neked tetsző párról gondoskodtam. Izrael gyermekei lesznek a te párod.

Mikor Izrael fiai Sínei-hegyénél álltak, hogy átvegyék a Tórát, Isten így szólt hozzájuk: Emlékezzetek, és sohase felejtsetek el, hogy titeket választottalak a szombat párjául, és tartsátok meg ezt a parancsot: Emlékezz meg a szombatról, hogy megőrizd azt.

A szombat beköszöntése után a szokásos köszönés: Sabbát sálom!

Az esti ima (maariv) után a zsinagógából hazatérőket két angyal kíséri, a jó és a gonosz angyal. És amikor ezek látják, hogy ez ember otthonában égnek a gyertyák, az asztal meg van terítve és az ágy be van vetve, a jó angyal azt mondja: “Így legyen jövő sabbátkor is!” És a rossz angyalnak áment kell rá mondania. Ha azonban nincsenek meg a sabbáti előkészületek, a rossz angyal mondja: “Így legyen jövő sabbátkor is!” És a jó angyal kénytelen áment mondani rá. Ha minden rendben van, akkor a hagyomány szerint a “jó angyal” ott marad a családdal az egész ünnep idején.

Szokás énekelni a jó angyal tiszteletére (Sálom alékhem...), az ének felemelő befejezését a zsoltár szavai adják: “Mert az ő angyalainak parancsolt felőled, hogy őrizzenek téged minden útadban.” (Zsolt 91,11), és “Megőrzi az Úr a te ki- és bemeneteledet, mostantól fogva mindörökké!” (Zsolt 121,8). A ház asszonyának, az anyának a tiszteletére a Példabeszédekéből hangzik el felsorolás (Péld 31,10-31), a Derék asszony dicsérete.

Az éneklés előtt azonban az apa megáldja gyermekeit. Mindkét kezét gyermekei lehajtott fejére teszi és elmondja az erre az alkalomra írt áldásformulát, majd a papi (kohanita) áldást (4Móz 6,24-26). Az ároni áldásnak is nevezett szöveg hat részből, hat áldásmondásból áll, ezért van, aki a mágén Dáviddal, a hatágú csillaggal az áldások áldását is jelképezettnak véli. A főpapi áldásról bővebben a történeti (nyugati) ablakképek ismertetésénél szólnunk.

A közös éneklés után a szombat megszentelése (kiddus) következik. A családfő a borra, majd a szombatra elmondja a szokásos áldást, és mindenki iszik a borból vagy a szőlőléből.

A Bibliában a szőlőtő Izraelt jelképezi, amelyet az Úr Egyiptomból telepített Kánaánba, hogy ott gyökeret eresszen, és terebélyesedjék (Zsolt 80,9-12). “Mint szőlőfürtöket a pusztában, úgy találtam Izráelt; mint a fügefa első termésének zsengejét, úgy néztem a ti atyáitokat”, mondja Hóseás könyve (9,10).

A szőlő az egyik legősibb kultúrnövény, élet- és haláljelkép. Egy zsidó hagyomány szerint a paradicsomi fa szőlőtöke volt. A Biblia a szőlő első ültetőjének a vízözön utáni emberiség ősapját, Noét teszi meg. Az összefüggés: a vízözön ősszel kezdődik (őszi esőzések) mint a szüret, s az ókori Közel-Keleten az őszi napéjegyenlőség tájára eső újhold volt az újév kezdete, amikor az istent újhold alakú bárkán hordták körbe.

A Szentírásban a szőlő, mint példázat, hasonlat vagy jelkép újra és újra felbukkan, s a próféták messiási szimbólummá teszik. Az ígért földjének gazdagságát egy óriás szőlőfürt példázza, melyet Mózes kémei vállukra fektetett rúdon cipeltek: “Mikor pedig eljutának Eskol-völgyéig, lemeteszének ott egy szőlővesszőt egy szőlőfürttel, és ketten vivék azt rúdon...” (4Móz 13,24). Erre a gazdagságra utalt Heródes, midőn a hékhál ajtaját bearanyoztatta, és fölé díszítőelemként került egy arany venyige, melyről ember nagyságú szőlőfürtök csüngtek.

A bort minden kultúra a vérrel asszociálja, így az az élet és a halhatatlanság jelképe. A Tórában az örömet is szimbolizálja, s Noé alakjával fonódik össze (1Móz 9,21). Az emberi lélek felemelkedését is segíti: “Melkhisédek pedig Sálom királya, kenyeret és bort hoz; ő pedig a Magasságos Istennek papja vala.” (1Móz 14,18). Melkicedek már bort áldozott Istennek, s megáldotta Ábrámot, a zsidók ősatyját is.

A héberben a bor (jajin) és a misztérium (szod) szavaknak ugyanannyi a számértéke: 70. Az öröm jelképeként az isteni adományok sokaságára utal. Kifejezi a menyasszony vágyódását a vőlegényhez: “Bevisz engemet a borozó házba, és zászoló felettem a szerelme.” (Én 2,4).

A borból illetve a szőlőléből történt ivás után – mint minden étkezés előtt – a kézmosás (jiddis eredetű szóval vassolás) következik, annak ellenére, hogy a család minden tagja a sabbát kezdete előtt alapos tisztálkodást végzett. Ez a kézmosás úgy történik, hogy az apa előbb az egyik, aztán a másik kezére önt vizet egy csészéből vagy bögréből úgy, hogy közben elmondja az odaillő áldásokat (netilat jadaim). A cselekmény inkább áldozásra és megszentelésre, mint étkezésre vonatkozik. A kézmosásra mondott áldást követően már nem beszél senki, visszamennek az asztalhoz, és a családfő ráteszi kezeit a barheszekre (az egyik barheszt egy picit már előzőleg bevágta), elmondja az áldást (hamoci lehem min haarec) a kenyér fölött, majd mindenkinek ad egy darabot, melyet megsózva elfogyasztanak. Mindezen dolgok után következik a szombati lakoma, melynek velejárója a hal és a hús.

A hal a sokasodás, a szaporodás, a termékenység egyik jelképe. A halat jelölő héber szó betűinek számértéke 7, ez a szombatra, a hét hetedik napjára utal. Előételként töltött hal,

gefilte fish, hal hiányában a helyettesítő húsétel a falshe fish, majd húsleves következik. Utána a benne főtt hús mártással, vagy sült hús körettel. Ezt sütemény, kompót vagy gyümölcs követi.

Az étkezés szüneteiben szombati dalokat (zemirot) énekelnek, mert ez is az öröm, a jókedv egyik kifejezője. Az étkezés végeztével köszönetet mondanak (jiddisül: bencsolnak), hogy teljesítsék a Tóra előírását: “Ha azért eszel majd és megelégszel: dicsérjed az Urat, a te Istenedet azért a jó földért, a melyet néked adott (5Móz 8,10).”

Másnap reggel szokás valamivel később fölkelni, mint a hétköznapiakon, a “szombati öröm” jegyében. Ennek a napnak a középpontjában a Szentírás, a Tóra áll. Erre utal a szombati középső ablakban felül a nappali kiddus serlege szőlőfürtök között, alatta a mezőben teljesen felszerelt, díszesen felöltöztetett tóratekerces.

Mikor először hoznak egy tóratekerceset a zsinagógába, azt az esküvői baldachin, a hűpe alatt viszik be, s a jelenlévők közben énekelnek és táncolnak, épp úgy fogadják tehát, mint a szombatot, mint egy menyasszonyt.

94. ábra. A szombati középső ablakkép a díszesen felöltöztetett Tórával. Fotó.

Az ablakképen a tóratekerceseket borító díszesen hímzett takaró színe bíbor. Ezt az igen értékes festéket a Közel-Keleten elsősorban kultikus célokra használták. A szent sátorba (2Móz 26,31.36) és a templomba (2Krón 3,14) bíborból készült a függöny, maga a szent sátor (2Móz 26,1-4), a papok és a főpap öltözeke (2Móz 28), a frigyládanak, a kitett kenyerek asztalának, az aranyoltárnak a terítője. Bíbor volt az a lepel, amelybe a mécestartót és a mécseseket, valamint a szent edényeket göngyölték, amikor Izrael fiai tábort bontottak (4Móz 4,13).

A gazdagon hímzett takaró fölött aranyozott ezüsből készült Tóra-pajzs, más szóval Tóra-vért (tász) látható, amely askenáz hagyomány. A Tóra-pajzs héber neve hósen, emlékeztet a régi szentély főpapjának mellvértjére, ezüst vagy ezüstözött igényes ötvösmunka. Gyakran a tízparancsolat kőtábláit mutatja, vagy oroszlánokat ábrázol, az utóbbiak Júda törzsére, a zsidó népre utalnak.

Egy hagyományos magyarázat szerint a Tóra hordozza manapság a főpap jelvényeit, és minden családfő a maga otthoni asztalánál a főpap szerepét tölti be.

Kezet formázó, ezüsláncra függesztett ezüst mutató pálca (jád) fekszik a Tóra-pajzsra, ezzel a mutatják a felolvasó számára a kézzel nem illethető szentírási sorokat.

A mutató (jád) három részből áll. Kéz alakban végződik oly módon, hogy a mutatóujj előrenyúlik. Ehhez járul a középső rész, a mutató teste, ahova a – többnyire héber nyelvű – felirat kerül. Ez általában az adományozó nevét és a héber évszámot tartalmazza. A mutató felső része láncban végződik, használaton kívül ugyanis a “felöltöztetett” Tóra-tekercesre akasztják a korona vagy a rimmónim (gránátalma formájú díszek) alá. Míg ez utóbbiak inkább csak ünnepeken vagy szombaton kerülnek a Tóra-tekercesre, a mutató mindig ott található: elengedhetetlen része az olvasásnak.

A két tekerceset tartó rudakat életfának (éc hajjim) nevezik. Az életfa Éden kertjének közepén áll. Isten kiűzte onnan Ádámot és Évát, miután ettek a tudás fájának gyümölcséből, hogy ne ehessenek az élet fájának gyümölcséből is, és így ne legyenek örök életűek. Az Édenkert bejáratát egy kerub őrzi lángpallossal, hogy az emberek ne juthassanak be, és ne ehessenek az élet fájáról. Erről a fáról vágta Isten Mózes varázserejű botját. A fa gyümölcseit az igazak fogják megkapni az eljövendő világban (olám ha-ba), ágai pedig árnyat adnak az Éden-kert minden lakója számára. Olyan nagy ez a fa, hogy ötszáz évig tartana elhaladni törzse mellett. A Paradicsom vizei, melyek az egész földet öntözik, az élet fája alól fakadnak. A Tórát, melyet Isten az embernek adott, szintén az élet fájának nevezik, mivel az ennek a paradicsomi növénynek a földi megfelelője.

A középső ablakot héber hangjegyek, neginák, keretezik, amelyek eredetileg a szentírási szöveg helyes hangsúlyozását segítették elő, megkönnyítették az olvasást. Az

olvasás helyes módja – taamé ha-mikra – a bar micvóra való felkészülés része. Ezzel a keret a szombat reggel legfontosabb istentiszteleti részére, a tóraolvasásra (lejnolásra) utal. Ezt követi a haftára (befejezés), amit a maftir (befejező személy) olvas a próféták könyvéből.

A Misna előírása szerint kétszer kell elolvasni a Tórának szombatára, a zsinagógai felolvasásra kijelölt szakaszát és a hetiszakasz arámi nyelvű fordítását, a Targumot. Szokás még az Énekek énekét (Sir ha-sirim) is olvasni, mert a királynő (szombat) és a vőlegény (zsidók) frigyeről, szerelméről szól – allegorikus értelmezésben.

A reggeli istentisztelet után következik a második szombati étkezés, a reggeli. Ehhez az étkezéshez is hozzátartozik a két macca vagy halla, amelyek mindig terítő alatt várnak sorsukra az asztalon. Az étkezés általában süteményekből áll: ejer kihli (tojásos lepény), delkli (túrós vagy lekváros batyu), kuhen (tejes kalács), amelyet a teához, vagy tejeskávéhoz fogyasztanak. Reggel még egyszer körbejár a bor, magától értetődően a hozzá tartozó áldás elmondásával, de a péntek esti sabbát szentelő formula nélkül. Bevezetésképpen elmondják a 2Móz 30-ból a 16. és 17. verset és a tízparancsolatot. A bor szükség esetén más itallal helyettesíthető.

A szombat reggeli istentiszteletet követő délelőtti imarend két főrészből áll: a tóraolvasásból és a muszáf-imából. A Tóra felolvasásának külsőségei, a Tóra-kivétel ünnepélyes szertartásai, a Tórához felhívott 7 férfi (akiket ezzel tisztelnek meg, hogy felolvassák előttük a Tóra egy-egy szakaszát), továbbá nyolcadikként a prófétai szakaszt felolvasó maftir áldásmondásai teszik emlékezetessé ezt a szertartást. A prófétai szakaszt is külön áldás vezeti és rekeszti be.

A Tórát a felolvasás után a tekercset két oldalról összegöngyölik. Egy erre a célra készült vászon- vagy selyemövvel átkötik (ez az avnét), majd díszes selyem- vagy bársonyhuzatba (kuttonet) bújtatják, amelyre ráhímezték az adományozó nevét, egy mágén Dávid-ot (Dávid-csillagot), és a keter Tora (a Tóra koronája) szó két kezdőbetűjét. A folyamatos olvasást könnyíti meg ez a tárolási mód, hiszen minden alkalommal ott találják kinyitva, ahol az olvasást abbahagyták, s felöltöztették a két rúdon levő tekercset.

A két rúd előbb már említett elnevezése közvetlenül a Példabeszédek könyvének egyik mondatára utal: “Élet fája ez azok számára, akik ragaszkodnak hozzá, s akik támogatják, boldogok.” Károli Gáspár szerint: “Életnek fája ez azoknak, a kik megragadják, és a kik megtartják boldogok” (Péld 3,18). Ezt éneklik, valahányszor – szombat és ünnepnap délelőtt a tóratekercseket ünnepélyesen visszahelyezik a szekrénybe.

A tekercseket felül tórakorona (keter Tora) díszíti, amelyre csengettyűket (paamonim) helyeznek. Az apró ezüstcsengettyűk az öröm kifejezői, hiszen a Tóra körbehordozásakor a hangjuk ad hírt a kinyilatkoztatásról. A hívek, amikor az ekként felszerelt Tóra közelébe kerülnek, csókkal illetik annak takaróját.

A Talmud egyik könyvében, az Atyák bölcs mondásai között olvassuk: “Simon rabbi mondta, három korona van a világon, a Tóra koronája, a papi korona, és a királyi korona”. Mivel a mester elsőként a tudás (a Tóra) koronáját említi, fontosnak tartották ennek a dísznek a szerepeltetését a zsinagógában. Simon rabbi a királyi korona harmadikként történt említését követően hozzátette: a jó hírnév koronája mindennél többet ér (Misna, Atyák mondásai 4/13).

A Tóra ünnepélyes visszatételét követi a muszáf ima. A Szentírás korában a szombatot és ünnepet a hétköznaptól a kiegészítő (muszáf) áldozat különböztette meg. Ennek emléke él a vallásban most is, amikor az év kiemelkedő napjait a reggeli ima után elhangzó muszáf imával tüntetik ki. Ennek megfelelően a muszáf imák (mert minden kiemelkedő nap kiegészítő imájának szövege más) a nap jelentőségének magasztalásán túl szombaton az áldozati kultusz szépségéről szólnak. A muszáf imát követő himnuszokkal fejeződik be a szombat délelőtti istentisztelet.

Az ebéd előételét, a hagymás-májás tojást a hagyományos szombati fogás követi, melyet már a Talmud is említ. Eltömött nyílású, forró tűzhelybe rakják be ezt az ételt még

pénteken. A sólet szó, amely egyébként ófrancia eredetű, azt a babételt jelentette, amelyet pénteken délután helyeztek el a befűtött kemencébe, a sóletkályhába, és szombaton délből fogyasztották. Manapság hús, töltött libanyak (helcli) járul hozzá. Befejezésül a borsos vagy almás kugli szintén a szombat jellegzetes, hagyományos étele.

95. ábra. Az ételek fotói Patyi Árpádtól = Herbst-Krausz Zorica: Régi zsidó ételek. 2004. 40., 56. p.

A délutáni (minha) ima után a harmadik szombati étkezés (sálos szeudot/salesüdesz) következik. A keleti ember a bibliai időkben naponta kétszer étkezett. Az ünnep e tekintetben is különbözik a hétköznaptól. A kimondottan szombati étkekből, a borból és a barheszből minden jelenlevő kap egy keveset. A szombati három étkezést hagyományosan a három bibliai ősapá – Ábrahám, Izsák és Jákob – lakomájának tekintették.

A harmadik lakomát haszid körökben a férfiak egymás között költik el. A lakoma rendszerint igen egyszerű: egy üveg bor, néhány hering vagy szardínia, amit a cadik kezéből vesznek át, mert így az ő lényéből az ételen keresztül átárad valami abba, aki a falatot elfogyasztja. Áhítatosan hallgatják rabbijuk, cadikjuk rendszerint misztikus tóramagyarázatait, és rajongó hittel éneklük a kaballisztikus szombati énekeket.

Izraelből indult ki az utóbbi évtizedek egyik legszebb szombati intézménye: az oneg sabbát (szombati öröm). Újjáélesztője Hajjim Nahman Bialik, akiről a zsinagóga előcsarnokában olvasható sorai kapcsán már említést tettünk. Ő emlékeztetett arra, hogy minden zsidó embernek kötelessége a szombati örömök élvezetét jó ételekkel fokozni. „És nevezi a szombatot örömnak”, írja Jesájá próféta. Ennek értelmében Bialik szombat délutánonként összegyűjtötte azokat, akik különböző országokból, különböző szokásokkal kerültek Izraelbe és többé-kevésbé elidegenültek a vallásosságtól. Új formában tárta eléjük a régi zsidó szombati ünnepet.

A zsidók a szombat délutánt a tanulásnak szentelik az ősi hagyományoknak megfelelően. A zsidó nők népszerű szombat délutáni olvasmánya a XVI. században keletkezett Cenerene (Ceena u-reena) című, nőknek szánt szemelvényes jiddis Tóra-fordítás, magyarázatokkal, liturgiai szövegekkel kiegészítve. Az írásmagyarázatot közös éneklés követi, majd az asztali áldás (bencsolás), utána pedig az esti ima következik.

Szombaton az esti (maariv) imát a szokásosnál egy kicsit később, nem napnyugtakor, hanem csak a csillagok feltűntekor kezdik, ezzel meghosszabbítva a szombati örömet. Amikor az égen megjelenik három csillag, beáll az éjszaka, és az éjszaka beálltakor véget ér a sabbát. Az esti ima a szokásos hétköznapi sorrendet tartja, de a megszokott formulába szombaton beiktatódik néhány eltérő mondat. Az egyik imát halkán, ünnepélyesen, arccal Jeruzsálem felé fordulva, s mindig állva (amida) mondják. Megvallják hitüket, majd az eltávozó sabbátra még elmondják a havdálát, az elválás, az elbúcsúzás áldásmondait. Ezt jelképezi a harmadik szombati ablak.

A baloldali ablak a szombat kimeneteléről emlékezik meg: felül illatszerek tornyos tartója, középpütt égő viaszgyertyák és almavirágok közt a havdálát, a szombat kimenetelének a serlege. A belső ablakszegélyek a kanócos olajmécsnek megfelelő olajágbogyókkal és az illatszerekhez tartozó szegfűszegvirággal (Caryophyllis aromaticus) díszítettek.

96. ábra. Szegfűszeg, almavirág az ablakképről, olajág. Fotók. A valódi növényekről is Fotók. CD-re.

A szombat végét jelző havdálát szertartásához sodrott kanócra, illetve az ezt jelképező sodrott gyertyára van szükség, mivel Ádám csak a teremtés szombatjának kimenetele után fedezhette fel a tűz használatát. A Teremtő szándéka szerint Ádám két követ dörzsölt össze, s a megszülető tűz fölött mondta ki: „Áldott vagy Te, Örökkévaló Istenünk, a Világ Királya, ki a tűz fényét teremtetted!” A Prométheusz mítosztól eltérően az ember nem ellopta, hanem Isten akaratából ismerte meg a tüzet!

A kanócra, száraz fűre emlékeztető havdálá gyertya 3, 4, 6 vagy nyolcágú, általában kék-fehér, Magyarországon előfordul piros-fehér-zöld színű.

A fényen kívül szükségesek a fűszerek (beszámim) is. A fűszerszagolásról úgy vélik, hogy életre kelti a testet, miután eltávozott belőle a különleges sabbáti lélek. Ez leszál minden zsidóra, jelképe a sabbát lámpás. A kiegészítő lélek teszi lehetővé, hogy a zsidók a sabbátot nagy örömmel ünnepeljék, és hogy többet egyenek, mint egész héten. A Zóhár szerint a kiegészítő lélek a mennyei élet fájától ered, és az a fajta lélek, amelyet majd az emberek a holtak feltámadása után bírnak.

A bor helyett szolgálhat más kóser ital is, szükséges hozzá pohár vagy serleg. Először a bőség jeléül csordultig megtöltik a poharat, majd meggyújtják a több százból font havdálá-gyertyát, melyet rendszerint a legkisebb gyermek tart a kezében. A fényt, amelyet, amíg az ünnep tart, nem szabad meggyújtani, a szombat kimenetele után legelőször vallási célra használják. Mint az új héten végzett első tevékenység, szintén a világ teremtésének első pillanatát jelképezi, amikor Isten azt mondta: Legyen világosság!

Az elválasztó ima (ha-mavdil) elmondása előtt a borra, a fűszerekre és a lángra mondanak áldást.

97. ábra. A szombati (ÉK) bal felső ablak: Fűszertartó. Fotó.

Az áldásmondások között megszagolják a fűszereket, melyeket hagyományosan egy torony alakú tartóban (migdal beszamim, fűszerek tornya) tartanak, utalásul az Énekek éneke egyik versére: “orcái, mint fűszeres virágágyak, illatszeres tornyok” (5,13). E versben a menyasszonyról, a királynőről van szó, ki megszemélyesítője a szombatnak. Maimonides (Rambam) szerint a fűszeráldást azért mondják, mert: “az ember lelke elszomorodik a szombat távoztával és jó illattal vidítjük fel, nyugtatjuk meg.” Az illatos fűszer jó ómen az elkövetkező hétre.

Ekkor mondják el a havdálá imádságot, áldva Istent, aki különbséget tesz a szent és a profán között, elválasztja a fényt a sötétől, Izraelt a pogányoktól, a hetedik napot pedig a hétköznapiaktól:

A havdálá gyertyákat, miután a hívő néhány pillanatig minden egyes ujját megmártotta a fényükben, a serleg peremén kicsorduló itallal oltják el, s az utóbbi maradékát megisszák. A hagyományos magyarázat szerint a gyertyafénynél való szemlélődés azért történik, hogy használják is a gyertya fényét valamire, így ne mondjanak hiábavaló áldást (berákha le-vattála). A zsidó néphitben ez egyúttal jóslási mód: ha szép fehér foltok látszanak ilyenkor a körmon, akkor minden bizonnyal jó lesz az elkövetkezendő hét.

Magyarországi szokás a gyertya lángjának egy úgynevezett havdálá tányérba öntött pálinkában történő kioltása, így a gyertyaláng kihunyta után a pálinka kékes lánggal tovább ég. Ezután a belemártott kis ujjat a tarkóhoz (egészség), a homlokhoz (értelmi képesség) és a zsebhez (anyagi jólét, megélhetés) érintik.

A misztikusok értelmezésében a havdálá védelem a tisztátalan erők ellen, melyek a sabbát után lesznek ismét aktívak a világban. A havdálá bevezető szavai szerint:

Ábrahám, Izsák és Jákob Istene
óvd meg Izrael népét minden rossztól!
Drága, szent sabbát, te távozol,
akkor hát a hét jöjjön meg szerencsére,
békére és hasznosan!
Ámen, ámen, szelá.

Mindezek után vessünk egy pillantást arra, hogyan illeszkedik a modern, New York-i irodalmi-színházi világban élő Herman Wouk életéhez népének több ezer éves szombatja.

„Otthagyván a ragacsos kávéscsészéket, a számárfüles szövegkönyvet, az elkínzott színészeket, az üvöltő ügyelőt, a megszállott rendezőt, a körmét rágó producert, a csattogó írógépet és a tömör dohányfüstöt, hazaérek. Olyan érzés fog el, mintha a háborúból eltávozást kaptam volna. Feleségem és fiaim, akiknek a létezéséről már majdnem megfeledkeztem a nagy tántorgásban, jókedvűen, ünneplőbe öltözve fogadnak. Csodálatos vacsorához ülünk. A virágdíszes asztalon a régi szombati jelképek: az égő gyertyák, a fonott cipók, a töltött hal és nagyapám ezüst borospohara, színültig töltve. Megáldom fiaimat az ősi áldással, együtt énekeljük a kedves szombati dalokat. A tántorgásról nem sok szó esik: egy hét közben abbamaradt beszélgetést folytatok a feleségemmel. A fiúk tudják, hogy a szombat a kérdés ideje, hát kérdeznek. A Biblia, az enciklopédiák, az atlaszok halomba gyűlnek az asztalon. A zsidóságról beszélgetünk, a szokásos gyermeki képtelenségeket akarják tudni Istenről. Feleségemmel együtt, ha nehezen is, álljuk a sarat. Olyan ez, mint a jótékony varázsital.

Nagyjából így telik el a szombat. A fiúk otthon vannak a zsinagógában: szívesen járnak oda, annál is inkább, mert a szüleikkel lehetnek. Hét közben az iskola, a háztartás, a munka – különösen bemutató idején – alig hagy időt az együttlétre. De tudják, hogy szombaton együtt vagyunk. Azt is tudják, hogy nem dolgozom, az anyjuk is pihen: ez az ő napjuk.

És az enyém is. Nem szól a telefon. Gondolkozhatom, olvashatok, tanulhatok, sétálhatok vagy semmittevéssel foglalkozhatom. A nyugalom oázisa ez.”

Ahad Haam (Szkvira, 1856 – Tel-Aviv, 1927), a jeles héber író azt tanította, hogy nem a zsidóság tartotta fenn a szombatot, hanem a szombat ereje őrizte meg mindmáig a zsidóságot.

Peszah

98. ábra. A földszinti alaprajz, bejelölve a peszah ablaka.

A déli falon a hétköznapi munka ablaka és az oldalajtó felülvilágítója (ros ha-sána – újév) között nyílik a peszah szertartásait feltüntető kettős ablak. A peszah a három zarándokünnep egyike, amelyen a zsidó nép felment Jeruzsálembe és a Szentélyben bemutatta az áldozatát, majd elfogyasztotta a sült bárányt, a minden családnak előírt peszahi áldozatot. Ennek a jeruzsálemi ünnepi előestének üdvtörténeti jelentőségűvé vált szertartása a katolikus templomi liturgia részeként meghódította a világot. A zsidóság számára Jeruzsálem és a Templom lerombolása után a családi ház asztala lett az oltár, s maradt meg a szentség helyeként.

A peszah minden szertartása beszédes, édes emlék a zsidóság számára, mondotta Löw Immánuel.

Mint minden zsidó ünnepnek, ennek is több rétegű a jelentéstartalma.

A legismertebb ezek közül az a történelmi esemény, amely mintegy megelőzte a zsidóság nemzetté-néppé válását, mi több: lehetővé tette, hogy hite szerint Isten választott népe legyen Izrael. Ekkor valósultak meg először az Ábrahámnak tett ígéretek, amely annak az Istennek a hűségét bizonyította, aki megmentette népét. Ezek az események, amelyek felkészítették a népet a szövetségre, egyben előképei az utolsó, messianisztikus szabadulásnak is.

A Szentírás szerint az akkori világ leghatalmasabb birodalmában, Egyiptomban rabszolgasorban élt zsidókat csodás események sokasága után szabadította ki az Úr. A fáraó ellenállása miatt az Egyiptomra mért tíz csapás utolsójaként “lőn pedig éjfélkor, hogy megöle az Úr minden elsőszülöttet Égyiptomnak földén, a Faraónak elsőszülöttétől fogva, a ki az ő királyi székiben ül vala, a tömlöczbéli fogolynak elsőszülöttéig és a baromnak is minden első fajzását” (2Móz 12,29).

A peszah ünnep nevét a Tóra így magyarázza: “mert elkerülte (pászah) Izráel fiainak házait Egyiptomban, midőn sújtotta Egyiptomot. A mi házainkat pedig elkerülte” (2Móz 12,27). A zsidók az elrendelt pászka-áldozat megtartásával, a bárány vérével meghintették ajtaikat. A pusztító szellem (máshit) a vér láttán elinal. A vörös szín bajelhárító. Ez a jel (ót) az eredete annak a szokásnak, hogy a zsidó házak ajtófélfájára amulettet, mezuzát erősítenek.

A tizedik csapást követő szabadulásra, az Egyiptomból történt kivonulásra emlékezve kellett később bárányt áldozniuk és elfogyasztaniuk a Jeruzsálembe zarándoklóknak, mégpedig úgy, hogy húsa sült, csontja meg nem törtetett legyen, s másnapra abból semmi ne maradjon. A házból kivinni, a húsból idegennek adni nem lehetett, ami megmaradt volna, azt át kellett adniuk a tűznek. A pászka áldozat a templom lerombolásáig, 70-ig volt kötelező.

A peszahi ablak felső része széder-tálat ábrázol, amelyre a pászkát, ma gyakran az azt helyettesítő sültet helyezik.

A széder estén bármilyen kóser húst lehet enni, akik nem esznek bárányt, azok ennek hiányával emlékeznek a Szentély pusztulására. Maga a tál csakis peszah ünnepén használatos.

99. ábra. A peszah kettős ablakképe. Fotó.

Az ablakképen látható széder-tál eredetije 1776-ban készült, a XIX. század végén egy hamburgi múzeumban őrizték. Héber feliratok díszítik. A középső: “Minél többet beszél valaki az egyiptomi kivonulásról, az annál dicséretre méltóbb.” A szélén lévő feliratok a széder esti szertartásra utalnak. A felirat és az ornamentális díszítés keleti, perzsa stílusú.

Az ablakcsúcsban ábrázolt széder-tálat ősi egyiptomi vályogtégla tartja. Ez utóbbi a zsidók sorsára emlékeztet, akik megsokasodván félelemből fakadt elnyomó intézkedésekre készítették az egyiptomiakat: “Rendelének azért feléjük robotmestereket, hogy nehéz munkákkal sanyargassák őket. És építe a Faraónak gabonatartó városokat, Pithomot és Ramszeszt” (2Móz 1,11). Az ábrázolt vályogtéglaiból építették a fáraó városait a rabbá tett

zsidók. A rabszolgaság kínjaira az ablak szegélyének katángvirág (*Cychorium*) díszítése utal, ez szimbolizálja az ünnep ételei közé kötelezően előírt keserű salátát. A belső szegélyt képezi a peszahkor bemutatandó árpa-áldozat növénye, amely a szabadulást és az ígéret beteljesedését idézi fel: “Mikor bementek a földre, a melyet én adok néktek, és megaratjátok annak vetését: a ti aratástok zsongéjának első kévét vigyétek a papnak” (3Móz 23, 10).

Az ünnepre vonatkozó héber felirat (zemán hérutenu), mely a megszabadulás napját hirdeti, négy ünnepi serleg ábrázolásával együtt a bíbor színű mezőben jelenik meg. A peszah előestéje, a széder este az egyetlen alkalom, amelyre a haggádában rögzített hagyomány négy pohár bor elfogyasztását írja elő.

A peszahi ablak alsó nagy mezejében a Nílus szélén sarjadó papirusz sást láthatjuk. Vannak, akik a Keserű-tavakat vélik a kivonulás csodája helyének, mások a Sínai-félsziget és Egyiptom közötti tengerrészt, vagy a deltavidéket: itt sarjadt egykor e növény.

Bárhogy értelmezzük is részleteiben a kivonulás topográfiai adatait, ezt a helyet a Sínai-félszigettől nyugatra kell keresni. A héber Jam Szuf kifejezésben szereplő szuf biztosan azonos az egyiptomi twf 'sás' szóval. A papirusz édesvíz közelében élt, a többi sásféle és nád a tenger közelében is. Bár a Sás-tengernek nem lehet egyiptomi megfelelőjét kimutatni, a Sás-föld egy mocsaras vidék a delta északi részén, ahol a papirusznád bőségesen nőtt. Néhány tudós lehetőnek tartja, hogy a szuf eredetileg a Földközi-tenger olyan tengeröblére vonatkozott, amely elég nagy volt ahhoz, hogy tengernek lehessen tekinteni. Másrészt viszont megnehezíti a tengeri csoda helyhez kötését, hogy a bibliai hagyomány nem egységes. Így a voltaképpen átvonulás történetében csak általában 'tenger' szerepel.

A vízparton nőtt papirusz-sás, amely ma már nem lelhető fel Egyiptomban, a kivonuló zsidók érdekében támasztott csodát idézi: “És szárazon menének az Izráel fiai a tenger közepébe, a vizek pedig kőfal gyanánt valának nékik jobbkezők és balkezők felől. Az Egyiptombéliek pedig utánok nyomulának és bemenének a Faraó minden lovai, szekerei és lovasai a tenger közepébe.” (2Móz 14,21-22)

Zsidó bölcselők szerint nem az volt a csoda, hogy kettévált, megnyílt a tenger, hanem az, hogy pontosan ott és pontosan akkor történt ez meg, ahol és amikor a menekülő zsidóknak erre a legnagyobb szükségük volt. Hiszen Isten mindenre képes, ám csodás jótétemény az, ha kegyelmét az emberek megmentésére gyakorolja.

A természettudományos magyarázatok egyike a Szantorin-vulkán időszámításunk előtti 1477-ben történt felrobbanását követő szökőárnak tulajdonítja az üldöző egyiptomi sereg pusztulását. “És kinyújtá Mózes az ő kezét a tengerre, és reggel felé visszatére a tenger az ő előbbi állapotjára; az Egyiptombéliek pedig eleibe futnak vala, és az Úr beleveszté az egyiptomiakat a tenger közepébe”(2Móz 14,27).

A peszahi megemlékezés ünnepi étele a macesz, másképpen macca, vagyis a kovásztalan kenyér, az ablakon nem látható. Ennek elfogyasztása nem a zsinagógában, hanem a zsidó otthonokban történik, először a széder estén, amelyen felelevenítik a szabadulás történetét. Annak idején csak keletlen kenyeret ehetett a kivonuló zsidó nép, hiszen menekülésük olyan sietve történt, hogy a kenyértésztát “minekelőtte megkelt volna, sütőteknőivel együtt ruhájába kötve, vállára veté” (2Móz 12,34). “És sütenek a tésztából, melyet Egyiptomból hoztak vala, kovásztalan pogácsákat, mert meg nem kelhet vala, mivelhogy kiűzetének Egyiptomból és nem késhtének s még eleséget sem készitének magoknak” (2Móz 12,39). Ezért tilos azóta is ezen az ünnepen kovászos ételeket enni: “Megemlékezzél e napról, melyen kijöttetek Egyiptomból, a szolgálatnak házából; mert hatalmas kézzel hozott ki onnan titeket az Úr; azért ne egyetek kovászoszt” (2Móz 13,3). A kovásztalan kenyér előírásának magyarázatát, s a mindennapi emlékezés parancsát Károli Gáspár a következőképp fordította: “Ne egyél azzal [páskával] semmi kovászoszt, hanem hét napon át egyél azzal kovásztalan lepényeket, nyomorúságnak kenyerét, (mert sietséggel jöttél

ki Egyiptom földéről) hogy megemlékezzél arról a napról életednek minden idejében, a melyen kijöttél Egyiptom földéről.”

Az élet minden idejére, tehát nemcsak a peszahi ünnep tartamára előírt parancs a szabadulásról való megemlékezés. Ennek az a magyarázata, hogy az egyiptomi kivonulás jelentősége túlnőtt egy történelmi esemény keretén. Megerősítette Isten és kiválasztott népe között azt az örök szövetséget, melyet Ábrahámmal, Izsákkal és Jákobbal kötött. Meghallotta a rabszolgasorban szenvedő népe jajkiáltását és kivezette a rabszolgaságból a szabadságba. Ezért nevezik peszah ünnepét zemán hérutenu-nak (megszabadulásunk ünnepének). Isten nem a világteremtés csodájának említését parancsolta meg a mindennapi imában és a kiddusban a zsidó népnek, hanem az egyiptomi kivonulását, mert a szabadulás és a szabadság csodája, annak fontossága hasonló a világ teremtéséhez.

Az ünnepnek az volt az őseredeti funkciója, hogy az egykor megtörténtet jelenvalóvá, újra átélhetővé tegye. Vagyis kiemelje az időből, a mulandóságból, és az időtlenség, az örökké létezés szentségébe helyezze. Az ünnep mindenki aktív részvételével zajlik, a közösség minden tagja cselekedve éli át a kultuszt. Az ünnep, mint szakrális idő ugyanazt jelenti, mint a szakrális tér. Ünnepek idején az ég közelebb van a földhöz, átjárás van a szellemi és anyagi világ között. Ezért ünnepkor fontosabb az áhítat, mint hétköznapiokon. A zarándoklat összeköti a szent időt és a szent teret. A zsidóság három legfontosabb ünnepének mindegyike zarándok-ünnep, amikor az emberek felmennek Jeruzsálembe, fel a Templom-hegyre, fel Istenhez.

A földi mikrokozmosz élményvilágából az áhítat átsegíthet a makrokozmosz megéléshez, a valódi emberi történet időtlen örökkévalóságának a megtapasztalásához. Ezt az ősi attitűdöt legpontosabban a peszahi szertartáskönyv, a Haggáda fogalmazza meg, amikor azt kéri a hívőtől, hogy “ne úgy ülj itt, mint aki egy régmúlt eseményre emlékezik, hanem úgy, hogy te magad vagy, aki ezen az éjszakán kivonul a szolgaságból a szabadságba.”

A zsidó liturgia emlékezés és titok minden megnyilatkozásában, a múlt emléke, amely máig él minden zsidó és minden közösség életében. A széder külsőségein és egyes részletein nyomot hagytak nemcsak az egyiptomi, de a görög és római iga korának tapasztalatai. A szabadság megünneplése a szabadulás átélésével történik. A zsidók meggyőződése szerint a széder estén, amely a szombattal együtt a liturgia középpontjában áll, minden zsidó személyesen hagyja ott Egyiptomot, maga kel át a Vörös-tengeren, állja ki a sivatag próbáit és éri el az ígért földjét. Ez a mély meggyőződés befolyást gyakorol azután a szertartásra, a liturgia mozzanataira, a ruházatra. “És ily módon egyétek azt [a bárányt] meg: Derekaitokat felövezve, saruitok lábaitokon és pálczáitok kezetekben, és nagy sietséggel egyétek azt; mert az úr pászkája az” (2Móz 12,11). Mindez világosan utal egy pásztorkodással foglalkozó nép múltjára, amely szüntelenül úton volt, és aggodalmak között töltötte a hontalanság éveit.

A peszah nemcsak egy nagyszerű, de immár a távoli múltba vesző esemény emléke, hanem egy isteni cselekedetnek a jelenbeli időszerű megnyilvánulása, egy olyan cselekedetnek, amelynek belső ereje mindmáig hat. Maga Isten fordul népe emlékeztetéséhez: a széder esti vacsora családi rítusán és a haggádá felolvasásán keresztül meghívja Izrael minden gyermekét, hogy élje át atyái kalandját. Mindenki átélheti a nagy eseményt, méghozzá a jelenben.

Mindenkinek személyesen kell megélni a szabadság, a megszabadulás élményét, erre hivatott ez az este. Minden nemzedékben köteles az ember úgy tekinteni magát, mintha ő maga jött volna ki Egyiptomból, írja a peszahi Haggáda.

Írva van: “Ki fogható hozzád ... félelmetes, csodákat művelő” (2Móz 15,11). Nem az van írva, hogy csodákat műveltél (múlt idő), hanem művelsz (jelen idő), melyet az idézet folyamatos, azaz jelen idejű melléknévi igenévvel fejez ki. Nem véletlen elírása ez a Tórának, hanem utalás arra, hogy az Úr csodákat művel az ő népének minden nemzedékével. A csodák, melyek az ősökkel történtek, egyszer az utódok osztályrésze lesz. S amit az Úr nem tett meg

velük, azokat megteszi gyermekeikkel. Megcselekedte a Makkabeusokkal is, akiknek az elnevezése erre a szentírási helyre megy vissza.

Károli Gáspár fordítása is híven tükrözi a peszahi csoda jelenvalóságát és az eljövendő nemzedékeknek szóló ígéretet: “Kicsoda olyan, mint te, szentséggel dicső, félelemmel dicsérendő és csudatévő?” – hiszen jelen idejű: “dicső” és “csudatévő – valamint jövő idejű, beálló alakot “dicsérendő” használ.

A kultusz mindig egy múltbeli történés drámai felelevenítése. Az egyik ünnepen a cselekménynek az első, a másikon a második, a következőn pedig a harmadik felvonását adják elő. Bátran és joggal használhatunk színházi kifejezéseket, a lényegre utalnak. A kultusz ugyanis nem csupán drámai – vagyis megjelenítő –, hanem dráma. Sőt! A kultusz maga a dráma. Nem valóságos esemény, hanem megjátszott megismétlése egy múltbeli eseménynek.

A széder este, a peszahi ünnep előestéje az előbb, Csillag Ilona kutatásai alapján elmondottak szerint drámai és színházias,

- mert a görög, majd a római elnyomás alatt raboskodott zsidó nép ezen a szabad ember szokásait imitálta: A családfő számára odakészített párna és a könyékre támaszkodás a görög-római lakomák szokásának hódol;

- mert szereplői vannak: a házigazda a hosszú halottas ing jelmezében a pap szerepét viszi ezen az estén, a szertartás főszereplője pedig a gyermek, a “protagonista”, akinek kérdéseire a családfő ad feleletet;

- mert a kérdéseket négy különböző természetű ifjú, a bölcs, a gaz, a jámbor, és a bamba szerepében teszik fel, és a válaszok a megfelelő szinthez igazodva hangzanak el;

- mert a kérdések és a feleletek egymásutánjában Isten, a zsidók, a fáraó, az egyiptomiak és a történet minden egyes alakja saját személyében beszél, és ebből bontakozik ki a zsidók üdvtörténetének teljes eseménysora.

A széder este drámai és színházias,

- mert szinte mondatról mondatra hangsúlyozódik az a követelmény, hogy a jelenlévők azonosak az eredeti történet szereplőivel,

- hogy a történet nemcsak a múltban, hanem itt és most játszódik le,

- hogy “a mostani az a nemzedék”, amely átélte és most újra éli a szolgaságot, a szabadulást, az új megpróbáltatásokat és várja megint a szabadulást a mindenkori jelenben.

A széder estéje dramatizálja a történetet, és annak újraélésével a jelen kérdéseire is választ keres. Ezért követi a szertartást néha hajnalig tartó beszélgetés a múlt és az adott pillanat égető kérdéseiről.

Magyarországon a házigazda a széder megkezdése előtt gyakorta batyut vett vállára, benne macesszel, hogy példázza az Egyiptomból kivonuló őst. Az ország különböző helyein peszah hetedik vagy nyolcadik napján megjátszották a Vörös-tengeren való átkelést. Makón a Rubinstein-féle templom padlójára peszah nyolcadik napjának délutánján 10-12 vödör vizet öntöttek ki s abban táncoltak. Fehérgyarmaton az apa a szédernél gyakran kérdezett a gyermektől s így párbeszéd alakul ki közöttük. A keserűfü adagolásánál például a család tagjaitól sorra kérdezte, hogy megvan-e a szükséges olajbogyónyi mennyiség.

A széder estét tovább színházasítja a gödölye-mese balladás előadása.

A gödölye (Had gadja) népszerű dal a haggádában, amelyet széder esti istentisztelet alkalmával énekelnek. A dal egy apáról szól, aki vesz egy kecskegödölyét. A gödölyét azonban megeszi egy macska, a macskát megmarja egy kutya, a kutyát elverik egy bottal, a bot elég a tűzben, a tüzet eloltják vízzel, a vizet megissza egy ökör, az ökröt levágja egy mészáros, akit pedig a halál angyala öl meg. A történet végén Isten elpusztítja a halál angyalát. A Had gadja jelképes értelmet nyert a zsidó öntudatban. A gödölye Izrael népét jelenti, akivel a többi nemzet nagyon mostohán bánik. Büntetésük azonban az lesz, hogy mások igázzák le őket. A Messiás korszakában végre eljön majd az igazság ideje, amikor a halál angyalát Isten megsemmisíti a holtak feltámadásának napján: „Jön a Szent, áldott

legyen, és levágja a halál angyalát”. Noha a gödölye eredetileg gyermekdalocska volt, jelentését nagyon komolyan veszik.

Egy másik, énekes formában előadott példázat, az Ehad mi jodéa, vagyis a Ki tudja, mi az egy? a zsidó hit alapelveinek elsajátítását teszi lehetővé.

Peszah ünnepe niszán hónap 14-én este köszönt be: “Az első hónapban, a hónapnak tizenegyedikén, estennen az Úrnak páskhája” (3Móz 23,5). Niszán az első tavaszi hónap, s bibliai előírás szerint az ünnepeket és hónapokat niszántól kezdve sorolják fel. Niszán hó elsején van a királyok, az ünnepek és a zarándoklatok újéve. Esztendőnként négy ízben tart Isten ítéletet a világ felett. Peszah ünnepén a gabona éréséről ítél.

A babilóniai fogság előtt bizonyosan tavasszal (niszán hónapban) köszöntött be az újév. A visszatérés után az újév őszre, a hetedik hónapra (tisri), annak is az újhold napjára tevődött át.

Egy ünnepre sem készül olyan nagy gonddal és fáradsággal a vallásos zsidó család, mint a peszahra. Már több mint egy hónappal előbb elkezdik tisztogatni a lakást, a szekrényeket, takarítani az éléskamarát. Gondosan elkülönítik a lisztet, a gabona- és kovásztartalmú ételeket, ecetet stb. Peszah előtti napon az éléskamarába vagy más, jól lezárható helyiségbe gyűjtik ezeket. Pontos listát készítenek róluk, hogy eladják azt – szabályos szerződéssel – nem-zsidó szomszédjaiknak, vagy ezt az üzletet a hitközség gondjaira bízják. Így elmondhatják, hogy az ünnep napjain nincs birtokukban semmiféle kovászos étel. Ünnepe után természetesen visszavásárolják a peszah idején tiltott dolgokat.

Niszán hó tizenharmadikán este a családfő viaszgyertyával végigjárja a házat, s megkeresi az előre elkészített kenyérdarabokat. Hajdan a maradék kis morzsákat a házigazda egy új fakanálra söpörte lúdtollal, aztán általában fehér gyolccsal összekötötte, és másnap a vidéki templomok udvarán, a gyerekek nagy öröme a templomszolga (samesz) ünnepélyesen elégette.

Mivel a kovász átvitt értelemben az emberben található megkelt élesztő, a gőgöt és az önteltséget jelképezi, ezért a kovász keresésének hagyományát a zsidó moralisták úgy értelmezték, mint a belső tisztaság utáni vágyat. Az embernek meg kell keresnie magában a titkolt önzést, és törekednie kell arra, hogy kivesse magából azt.

Niszán 14-e erev peszah, azaz a peszah ünnep előtti nap. Nevezik még a széder (rend) estét az örökös vagy megőrzés éjszakájának (lél simmurim), mert “örökös éjszakája volt ez az Örökkévaló előtt, hogy kivezesse őket Egyiptom országából, ez az éjszaka az, mely az Örökkévalónak van szentelve, amelyet meg kell őrizni Izrael összes gyermekeinek, nemzedékeiken át”(2Móz 12,42).

Sok nevezetessége van ennek a napnak:

A peszah előtti napon tartják az elsőszülöttek böjtjét (taanit bekhorot) annak emlékére, hogy életüket megkímélte az egyiptomi tizedik csapás. Ha az elsőszülöttek egy hónappal az ünnep előtt kezdték a peszahi törvények tanulását, akkor a tanulás befejezése (szijjum) a széder estét megelőző reggelre, erev peszahra esik. A Talmud-tanulás befejezése felmenti az elsőszülötteket a böjt kötelessége alól. A jámborok és Talmud-tudósok akkor is böjtölnek, ha nem elsőszülöttek; ám ha ilyenkor fejeznek be egy Talmud-traktátust, a szijjum rájuk is vonatkozik.

Ezen a napon kapta Jákob az elsőszülöttségi áldást apjától, Izsáktól.

A Szentélyben ekkor mutatták be a peszah-áldozatot.

Ezen a reggelen fogyasztható utoljára kovászos étel.

A házban fellelhető összes kovászos ételt ekkor kell megsemmisíteni.

A nedvességtől őrzött búzalisztból, egy nappal előbb merített vízzel készített macca smura sütésére ekkor kerül sor.

Ha az ünnep csütörtök-péntekre esik, akkor ezen a napon készítik el az éruv tavsillint; azaz hagynak az ünnepre készített ételből szombatra, és ezt kiegészítve és folytatva az ünnepen is főzhetnek.

Előkészítik a hozzávalókat a széderhez.

Az ünnep előtt haját vágatnak (ez peszah után sokáig tilos lesz), meglátogatják a rituális fürdőt, kora délután sütik meg a parancsteljesítés maceszét (maccat micva), melyet majd a széder estén fogyasztanak el. A széder-tál elkészítése és az asztal megterítése után elmennek a zsinagógába az esti (maariv) imához, amely után beköszönt a peszah ünnepe a széder estével.

100. ábra. A széder esti asztal az alkalmi étkekkel. Fotó.
<http://www.vallasforum.hu/kepek/keptar/5/zsidokep4.jpg>
<http://www.chocolategelt.com/catalog/images/passover-disposable-seder-d.jpg>
<http://www.szyk.org/szykonline/2levgrafx/seder.jpg>
<http://images.encarta.msn.com/xrefmedia/sharemed/targets/images/pho/0018a/0018a8ce.jpg>

A széder estére vonatkozó peszahi Haggáda (széder esti elbeszélés) az est forgatókönyve. Ebben a hagyományos sorrendben van leírva, hogy mikor és mit kell mondani, cselekedni. A Haggáda a Biblia után a zsidóság legnépszerűbb könyve. Szövege folyvást bővült a Misna korától a XVI. századig.

Széder este a családfő előtt az előírt rend szerint elkészített széder-tál van.

Balra felül egy sült vagy főtt tojás (béca). Vannak, akik azt állítják, hogy a tojás a gyász szimbóluma. Ez igaz is. Amikor a gyászolók drága halottjuk temetéséről hazatérnek, első étkezésül kenyér és tojás várja őket. Az is igaz, hogy a széder este a hétnek mindig ugyanarra a napjára esik, mint az év hó 9-ének az előestéje, azé a boldogtalan napé, amelyen a zsidó állam és a templom megsemmisült, s amely azért Jeruzsálem pusztulásának emlékére böjtnap lett. Ámde nem okvetlenül ez a végső magyarázata annak, hogy a széder-tálon tojás is van. Ezt a magyarázatot csupán a számtalan kommentár egyike és a kommentárok kommentárjai adják.

A rómaiak ab ovo, azaz a tojástól kezdték az étkezést. A római lakomán, a jókedv tetőfokán emberi koponyát hordtak körül, hogy emlékeztessenek a halálra (memento mori). A széder kialakulásának idején a rómaiak voltak a szabad emberek, akiket most az akkori szolgák utánoznak. A széder-tálon lévő tojás a sors változását jelképezi. A lakoma előtt szokás tojást enni, de nem a széder-tálon lévő, mert ez csak emlékeztető jel.

Peszah ünnepén sós vízbe mártott tojást fogyasztanak, ezzel emlékeztetvén a résztvevőket az izraeliták Egyiptomban hullatott könnyeire. A széder-tálon látható sült tojás az ünnepi áldozatot jelképezi.

Jobbra felül egy darab sült hús (zeroa) a Szentély udvarán bemutatott peszahi bárányáldozatot jelképezi, melyet egészben kellett megsütni, csontot nem volt szabad eltörni benne. Ez is szimbolikus étel. A kivonulás idején nagy sietve kellett elfogyasztani a zsidóknak peszahjukat – ez volt az étkezésük neve. A peszah bárányt nem lassúdadon készítették el, hanem gyorsan sütötték, nyáron. Nem darabolták fel gondosan, hanem egyben maradt; egyetlen csontját sem volt szabad széttörni.

A tojás és a sült hús alatt középen van a keserűfű (maror), rendszerint reszelt torma, melyet majd két macca között fogyasztanak el a Szentély emlékére. Hillél azt mondta, hogy mind a három dolgot, kovásztalan kenyeret, a tormát és a bárányhúst együtt kellene elfogyasztani, de a hús hiányával a két kovásztalan kenyér közé tett torma fogyasztása emlékeztet az elpusztult Szentélyre.

Jobbra a keserűfű alatt található a haroszet, ami alma, dió, mandula, fahéj keveréke. Ez az étel emlékeztet az agyagra, habarcsra vagy vályogra, melyet a zsidók készítettek az egyiptomi rabság alatt, két várost építvén rabtartóiknak.

Balra a keserűfű alatt található valamilyen zöldség (karpasz), például zeller, retek vagy főtt burgonya, melyek a tavaszra, az újjászületésre utalnak. Ezt sós vízbe mártják, mielőtt megennék.

Legalul, középen ismét keserűfű (maror vagy hazeret) van, amely lehet torma vagy saláta, és az egyiptomi élet keserűségeit jelképezi. Legalább egy olajbogyónyi (ke-zájit) mennyiséget kell majd a hároszetbe mártva elfogyasztani.

A széder-tál mellett egy kis tálkában a sós víz az egyiptomi szolgaság könnyeit, vagy az ott hullatott verítéket hivatott jelképezni. A széder-tál mellé elkülönítetten három darab maccát (maceszt) helyeznek. A három macca jelképezheti a zsidóság három összetevőjét: kohaniták, lévíták és a többiek, illetve a három ősatyát: Ábrahámot, Izsákot és Jákobot is.

A középső kovásztalan kenyeret kettétörik, s egyik felét kendőbe csavarva eldugják. Amikor vacsora előtt a széder vezető kezét mos, ezalatt a gyerekek ezt a darabot elcsenik, s csak ajándék fejében adják vissza. A széder estét ugyanis addig nem lehet befejezni, amíg ez az afikomannak nevezett maceszdarab elő nem kerül. Ez igazában véve játék, s ez a játék sok helyütt polgárjogot nyert. Kezdetben arra szolgált, hogy a kisgyermeket ébren tartsa, figyelmüket lekösse. (S valószínűleg azért is, hogy erről az utóéletről nehogy megfélemedjenek, lévén, hogy ez szimbolizálja a peszahi áldozati állat húsát).

Az afikoménosz későn érkezőt jelent. A Misna hű fordítása: "Nem küldjük el a peszáhi lakomáról a későn érkezőt." Ez a fél darab macca mindenkinek részül juthat.

Legalább két ünnepi gyertya, Illés serlege és mindenkinek egy-egy pohár 3,5 deciliter, de legkevesebb 8,8 centiliter borral található az asztalon. A kiszabadulás, a szabadság érzése – az öröm érzése. A bor az öröm, a vidámság jelképe, mert: "A bor megörvendezteti az ember szívét" (Zsolt 104,15).

Az asztalhoz odakészítenek a széder vezetőjének egy kényelmes széket, melyre balra támaszkodni tud, ezzel is jelezvén, hogy a széder résztvevői is szabad emberek, kényelmesen esznek, mint egykor a rómaiak. A házigazda fehér köntöst, kitlit is felvehet, amelyet az esküvőn is visel, s amelyben majd az utolsó útra indul. A legfelszabadultabb alkalomkor, a legboldogabb pillanatban is gondolnia kell az embernek az elmúlásra.

A zsinagógából hazaérve, a gyertyák meggyújtása után a széder a kiddus imával kezdődik, majd a legkisebb gyermek kérdésére:

Ma nistana ha-lájla ha-ze mi-kol ha-lélot? Miben különbözik ez az éjjel minden más éjjeltől – a családapa eleget tesz a Szentírás parancsának: "És add tudtára a te fiadnak azon a napon, mondván: Ez a miatt van, a mit az Úr cselekedett velem, mikor kijövék Egyiptomból" (2Móz 13,8). Más fordításban: "És beszéld el fiadnak azon a napon".

Avadim hajinu... szolgák voltunk Egyiptomban, kezdi a kivonulás történetének elbeszélését a családapa.

A Haggáda szerint négy féle embertípus van, közülük először a bölcs kérdez, majd a gonosz, aztán a jámbor. Ezek a peszah ünnepén elhangzó kérdéseket eltérő módon teszik fel. Mindegyik neki megfelelő választ kap. A negyedik olyan buta, hogy kérdezni sem tud, számára a válasz a Mindenható erős kezéről szól, mely a népet kivezette Egyiptomból – hiszen az erős kéz a legbutább számára is érthető. A kivonulás céljai között az is fellelhető, hogy kérdésre bírja a tudatlant, hogy felnyíljon a szája.

A kivonuláshoz négy féleképpen viszonyuló nemzedékekre is utal a kérdések száma. Az első, mely részt vett a kivonulásban, azt magáénak érezte, benne élt. A második, amely ismerte azt, de megtagadta, a harmadik, amely számára emlékként létezik, és a negyedik a mai nemzedék, amely már kérdezni sem tud. Az Ábrahám látomásában tett isteni ígélet (1Móz 22,18) állt a kivonulók és minden más nemzedék mellett is, melyet el akartak pusztítani, de amelyet Isten megvédett.

A szimbolikus ételek elfogyasztása közben az egyiptomi kivonulás elbeszélése következik, amelyet Isten négy szabadító igéjének öröme egy-egy pohár bor ürítésével

szakítanak meg. Négyyszer kell majd inni, mert négy kifejezéssel említi a Tóra az egyiptomi kiszabadulást. E szavak a következők:

megszabadítalak (hocéti),
megmentelek (hicalti),
megváltalak (gáalti) és
népemmé fogadlak (lákahti) – ahogy a Tórában olvasható (2Móz 6,6-7).

Mivel azonban egy ötödik kifejezés (hévéti, beviszlek benneteket) egyesek véleménye szerint a Kánaánba történő visszatérésre utal, ennek megvalósulása azonban évszázadokig késedelmet szenvedett, ötödik poharat is előkészítenek, csak hogy azt már Illés prófétának (Élijáhunak) hagyják és nem isszák ki..

Rabbi Jósua ben Lévi szerint a négy pohár bor az egyiptomi főpohárnok álmában négyszer megemlített szónak felel meg. “Álmomban, íme, egy szőlőtő vala előttem. És a szőlőtőn három szál vessző vala, s alighogy bimbózik, virágozik, és gerézdjei megérlelnek a szőlőszemeket. A fáraó pohara pedig az én kezemben vala, és én vevém a szőlőszemeket és facsarám a fáraó poharába, és adom vala a poharat a fáraó kezébe. És monda néki József: Ez annak a megfejtése: a három vesszőszál, három nap. Harmadnap múlva a fáraó felmagasztalja a te fejedet, és visszahelyez téged hivatalodba, és adod a fáraó kezébe az ő poharát” (1Móz 40,9-13). Ezt az álmot, mely a főpohárnok szabadulását jelezte, József fejtette meg. Rabbi Lévi szerint a négy pohár a négy világbirodalomnak (káldeus, perzsa, szír, római) felel meg. E birodalmakból a választott nép megszabadult, mindezek elmúltak, a peszahot viszont egy megszabadított nép üli meg.

A poharak a büntetés négy poharát is jelképezik, mely az eljövendő időben fog a világ népeire kitölteni.

A vörösbort a páska-barány vérének emlékeztetere isszák. Amikor a zsidókat a vérvadásban azzal vádolták, hogy keresztények vérért használják fel peszah idején, a vörösbort helyett fehér bort ittak.

A bortöltés kifejezésére a mázag (keverni) igét használják (vö. a latin miscere-vel). Palesztinában olyan erős volt a bor, hogy vízzel elegyítve itták. Innen ered a misén a bor és a víz keverése.

A poharakat maradéktalanul nem ürítik ki a széder este örvendezői. Hagyomány, hogy poharanként néhány cseppet előzetesen a földre hullatnak belőle, az emberi szolidaritás megható jelzéseként. Van, ahol az Egyiptomot ért tíz csapás említésekor egy-egy cseppet, összesen tízet hullatnak a földre. Arra emlékeznek ezzel, hogy a zsidók elsőszülöttjeinek megmenekedését és a zsidók szabadulását egyiptomi ellenségeiket sújtó csapások, elsőszülött gyermekeiknek pusztulása előzte meg. Nem illő tehát fenékgig üríteni az örvendezés poharát akkor, ha embertársainkat gyász, tragédia sújtja. Nem illik gáttalanul örvendezni, még ha ellenségeink is azok az emberek, akiket a szerencsétlenség sújtott.

A midrás szerint a szabadítás nagy művét követően, amikor az égben az angyalok kara dicshimnuszba akart kezdeni, akkor az Örökkévaló elhallgattatta őket, mondván: Teremtényeim elpusztultak, és ti énekelni akartok?! Ez okból mondanak peszahkor (az első nap kivételével) csak úgynevezett fél-hallélt, vagyis nem a teljes hallél hálaimát, mivel hogy nem szabad kárörvendőnek lenni és túlzottan örülni az ellenség vesztének.

Az est végén ugyanúgy köszönnek el, mint jóm kippur után: La-sána ha-báa bi-(Je)rusálajim! A jövő évben Jeruzsálemben!

A Haggáda állandóan visszatérő motívuma a négyes szám. arba kószot, azaz négy pohár bort isznak; a széder-tálon a már említett négy alkalmi étel van: zeroa: sült hús, bécá: sült tojás, macca: kovásztalan kenyér és maror: keserű gyökér. Négy oka volt – rabbi Eliézer szerint – Izrael gyermekei Egyiptomból való megszabadulásának: nem változtatták meg a nevüket, nem mondtak le nyelvükről, nem fedték fel titkaikat és megőrizték erkölcsüket.

Peszah bejövetelének estjén a hagyományos ünnepi menü: húsleves maceszgombóccal, benne-főtt hús hagymás tört krumplival, kompót és macesztorta. A peszahi ünnepek nyolc napja alatt csak olyan ételt lehet fogyasztani, amely kovászosodásra hajlamos alapanyagot nem tartalmaz. Szokás ekkor cibereleveseket (céklából, krumpliból készítve), krumplis hremzlit, más néven: latkeszt, tócsnit, lepcsánkát (reszelt burgonya maceszliszttel, fokhagymával, sóval, borssal, olajban kisütve), peszahi almás rétest, rántott maceszt, bundás maceszt, rakott maceszt, almás maceszt fogyasztani.

A széder estét követő niszán 15-e nevezetes dátuma Izrael népének. Nemcsak az egyiptomi kivonulás teszi ezt a napot feledhetetlenné számukra, hanem a midrásban előadott más események is. Jólesz Károly felsorolása szerint:

Ábrahám ezen az éjszakán kötött Istennel szövetséget és kapott Istentől ígéretet arra, hogy neki és gyermekeinek adja Kánaán országát.

Az angyalok ezen a napon érkeztek Ábrahámhoz, hogy hírül adják neki fia, Izsák születését.

Niszán 15-én született Izsák.

Niszán 15-én szabadultak ki Izrael fiai az egyiptomi rabszolgaságból.

Niszán 15-én fog véget érni Izrael gyermekeinek szétszórátása.

Rabbi Jehósua szerint a jövő megváltása niszán 15-én lesz.

Peszah első és második napján a zsinagógákban hálaadó zsoltárokat (egész hallél: 113-118. zsoltár) mondanak.

Az ünnep első napján délelőtt a többlet (muszáf) ima keretében a harmatért (tal) imádkoznak. Az előimádkozó a harmatért szóló ima előtt felölti a fehér halotti köntöst (kitli). Elhagyják az esőt kérő imabetoldásokat, melyeket e napig mondtak a mindennapi tizennyolc áldásban (Semone eszré). E szokások az izraeli éghajlat sajátosságaihoz igazodnak.

A peszah tavasz-ünnep (hag ha-áviv), ez az elnevezése az ünnep mezőgazdasági jellegére utal, mert a Szentélyben a zsengek áldozatát az ünnepek után mutatták be. Az ünnep napjaiba eső szombaton a reggeli (saharit) ima után az Énekek énekét (Sir ha-sirim) olvassák fel. A bibliai költemény a tavasz, az újjászületés, a szerelem dicsérete. Allegorikus értelmezése szerint a zsidóság és az Örökkévaló szerelme, a szeretet örökké tartó volta van benne megírva.

Peszah utolsó, nyolcadik napján a haftára (befejezés) versei a megváltásról, a Messiás eljövételéről szólnak. E részben olvassák:

“És lesz ama napon: az Úr másodszor nyújtja ki kezét, hogy népe maradékát megmentse, a mely meg maradt Assíriától, Egyiptomtól, Páthroszból, Szerecsenországtól, Elámtól, Sineárból, Hamátból és a tenger szigeteitől. És zászlót emel a pogányok előtt, és összegyűjti Izrael elszéledt fiait, és Júdának szétszórt leányait egybegyűjti a földnek négy szárnyairól” (Ézs 11,11-12).

Ám a feltámadás-motívum és a vele összeforrt Messiás-képzet már a széder estén is domináns szerepet játszik: az asztalon egy érintetlen teríték és borral teli pohár az ünnepi vacsorán Élijáhu (Illés) próféta betoppanására vár, aki a zsidó mítosz szerint majd akkor száll alá a mennyekből, amikor a Messiás is útban van már, hogy megváltást hozzon a világra.

“Ímé én elküldöm néktek Illyést, a prófétát, mielőtt eljön az Úrnak nagy és félelmetes napja. És az atyák szívét a fiakhoz fordítja, a fiak szívét pedig az atyákhoz, hogy el ne jöjjenek és meg ne verjem e földet átokkal” (Mal 4,5-6).

A zsidó vallás nem megváltó vallás abban az értelemben, hogy a földi életet önmagában is jónak ítéli, és nem pusztán eszköznek az örök élet eléréséhez. Az életet akkor is érdemes élni, ha az ember csak abban reménykedhet, amit itt a földön kap. Ugyanakkor a megváltás az ótestamentumi Szentírás értelmében kiterjed az egész világra, nem csak a zsidókra, vagy az emberekre általában: “És lakozik a farkas a báránnyal, és a párduc a kecskefiúval fekszik, a borjú és az oroszlán-kölyök és a kövér barom együtt lesznek, és egy

kisgyermek őrzi azokat”(Ézs 11,6). “Nem ártanak és nem pusztítanak sehol szentségemnek hegyén, mert teljes lesz a föld az Úr ismeretével, mint a vizek a tengert beborítják” (Ézs 11,9).

A keresztény értelmezés szerint a Messiás már megérkezett. Küldetésének jelentős állomása éppen peszah ünnepe volt.

Az utolsó vacsoraként ismert esemény a peszahi áldozati bárány elfogyasztása, melyet csak éjszaka volt szabad megcselekedni, és pedig csak az előre kijelölt személyeknek. A széder este itala, a bor az örök élet szimbóluma, így az esemény egyszerre utal keresztény értelmezésben Jézusnak, mint Isten bárányának feláldozására, valamint a megváltás műveként megnyíló örök élet lehetőségére. Az úrvacsora vételével Jézus megváltó cselekedetét ismétlik meg a benne hívők.

Jézus, mint vérbeli zsidó, követte az előírásokat. A keresztények azonban az utolsó vacsora eseményeiből nem a haggadában előírt mozzanatokat, hanem az üdvtörténeti eseményt emelik ki. Jézus tört a kenyérből, “a szegénység kenyeréből”, a maccából, osztott belőle tanítványainak és így szólt hozzájuk: “vegyétek és egyétek, mert ez az én testem”, poharából is kínálta őket és mondta: “ez az én vérem, az Újszövetség vére, mely sokakért ontatott”. S még hozzátette: “a bűnök bocsánataért” és “ezt tegyétek az én emlékezetemre!”

Ettől eltérő vélekedés szerint Jézus, mint kitaszított, nem ünnepelhetett együtt Izraellel, ezért tartotta a széder estét egy nappal hamarabb.

A kovásztalan kenyér ünnepének első napja, niszán hónap 15-e abban az évben, talán a polgári időszámításunk szerinti 30-ban, szombatra esett. A húsvéti bárányt pénteken kellett volna leölni. De ha niszán 14-e szombat előestéjére esett, akkor az áldozati állatot niszán 13-án kellett volna levágni, nehogy megszegjék a szombatot. Ezért áldozta Jézus bárányát csütörtökön, niszán 13-án. A széder lakoma, a kovásztalan kenyér és keserűfű lakomája a rákövetkező éjszakán volt. Péntekre, s nem szombatra virradólag.

Hillél, aki Jézus kortársa volt, s a zsidó bölcs mintaképének tekinthető, döntött a Szentélyben szombat napra eső peszah alkalmával bemutatandó áldozatról, összevetve a bibliai parancs, a peszahi áldozás és a szombati munkatiltalom problémáját. A peszah áldozat a közösség áldozata, a mindennapi áldozat is az. Mivel a közösségi áldozat a szombati munka tilalmát feloldja, a maga megállapított idejében elvégzendő peszah-áldozat is feloldja azt. E döntés meghozatalakor tették meg őt nászivá, vagyis fejedelemmé: a szanhedrin elnökévé.

Peszah második előestéjén az esti (maariv) ima végén kezdték el az ómer számlálást, melyet egészen sávuotig naponta számoltak.

A peszah ünnepének ablakával átellenben található a hetek ünnepének, héberül sávuotnak az ablaka.

Sávuot

101. ábra. A földszinti alaprajz, az É 2. ablak jelölésével.

A peszah ablakával szemben, az északi oldalon a sabbát ablakai és az oldalsó kijárat között a sávuot (hetek) ünnepét örökítették meg. A két ünnep szoros kapcsolatban áll egymással. Az első hónap közepén van a peszah, a pászkaünnep, ettől kezdve 49 illetve 50 nap volt a mezei munkák legfontosabb időszaka az ókori Izraelben: az árpa aratásától a búza aratásáig. Ennek bekövetkeztével “A zsengek napján is, a mikor új ételáldozatot visztek az Úrnak a ti hetes ünnepeteken: szent gyülekezések legyen néktek” (4Móz 28,26).

Az üveglablak belső szegélye: a sávuoti ünnepi áldozat egy-egy búzakalásza és a csipkebokornak hat-hat, a Tóra öt könyvét jelképező ötszirmú virága hétszeres ismétlésben együttesen az ómer számítás – szefirat ha-ómer – 49 napját, a kalászérés számolását jelenti.

102. ábra. A sávuot ablakcsoport. Fotó.

A Tóra parancsa szól ekképpen: “Az ünnep másodnapjától, az ómer áldozat napjától fogva számláljatok hét hetet”. Károli Gáspár magyar szövegével: “A hetedik hétre következő napig számláljatok ötven napot, és akkor járuljatok új ételáldozattal az Úrhoz” (3Móz 23,16). Az ómer áldozat a peszah tavaszi jellegének felelt meg: a kalászba szökkenő árpa első kévét a Szentélyben Istennek mutatták be.

A hetek ünnepe peszah második napjától hét hétre, az ötvenedik napra esik. 49 napon keresztül árpalisztból egy ómer mértékre valót mutattak be áldozatul (3Móz 23,15-16). Ennek az adománynak, amit a papnak kellett átadni, a formája és mértéke egy ómer, azaz kéve volt, lisztre átszámítva körülbelül 1,8 kilogrammnak felelt meg. Ezt ünnepélyes szertartás keretében adták át, éspedig további áldozatokkal egyetemben. Ezután Izrael földjén a búzaaratás ideje jön el, ezért sávuotot a zsengek ünnepének is nevezik, mert egykor a búza zsengejéből hálaáldozatot mutattak be a jeruzsálemi Szentélyben.

Az ómer számlálás (szefira) hét hetének régi idők óta gyászemlékü jelentősége van. A Talmud szerint ebben az időszakban halt meg a Bar Kochba szabadságharcban (132-135.) rabbi Akibának 24.000 tanítványa. Az első keresztes hadjárat (1096.) zsidóüldözései is, melyek az évnek ebbe az időszakába estek, hozzájárultak e napok komor hangulatának kialakításához. Ekkor tizenkétezer estek áldozatul a Szentföldre indulók vérszomjának. Emlékükre iktatták a szefira szombatjainak liturgiájába az Áv ha-rahamim (Irgalom atyja) kezdetű gyászimát. Ebben az időszakban nem tartható esküvő, s más korlátozó rendelkezések is érvényben vannak, mint például a peszahnál említett hajvágási tilalom. Csupán a 33. napon enged fel a gyász, mert ezen a napon nem szedett a halál áldozatot. A 33-as szám héber betűkkel: lag. Ebből ered a lag ba-ómer név (az ómer 33. napja).

Sok neve és meghatározó jellege mellett (az aratás ünnepe – hag ha-kacir, a hetek ünnepe – hag ha-sávuot, az érő gyümölcs ünnepe – hag ha-bikkurim, a peszah ünnepi sorozat záróünnep – aceret), a sávuot elsősorban mint a Tóra-adás ünnepe maradt meg. A zsinagógában ekkor olvassák fel a tízparancsolatot, miközben a gyülekezet áll.

Sávuot egyike volt annak a három zárandok-ünnepnek, amikor a zsidó nép aprajagja felkerekedett, hogy Jeruzsálemben örvendezzen az Örökkévaló színe előtt. A sávuot előtti szombatot sabbát kálának nevezik, mivel a menórához is kapcsolható hagyomány szerint a Tóra Izrael arája (kálá: menyasszony). Kabbalisztikus hasonlattal a Tórát menyasszonynak és a zsidó népet vőlegénynek látják: az esküvő napja pedig sávuot, a Tóra-adás ünnepe.

Sávuotkor olvassák Ruth könyvét. Ebben a könyvben nincs szó a tisztaságról és a tisztátalanságról, sem megengedett, sem tiltott dolgokról. Azonban igenis szó van arról, hogy az Isten megjutalmazza a jócselekedeteket. Ebből a könyvből tanulják meg az áttértek

törvényét, a szegények megsegítését, a föld megszerzésének (kinján) törvényét és egyéb törvényeket is.

Az ünnep első éjjelét a nagyon jámborok a vallásos irodalom klasszikusaival foglalkozva ébren töltötték. Ennek a szokásnak az alapja az a midrás történet, mely arról szól, hogy a Sínai-hegyen minden zsidó elaludt, és Mózesnek kellett felébresztenie őket. A kabbala is hangsúlyozza az egész éjszaka tartó rituálé, a tikkun lélekvédő fontosságát. Egyes feljegyzések szerint a vigíliák alkalmával misztikus kinyilatkoztatások történtek. A néphit szerint éjfélkor meghasad az ég, és amit akkor kívánnak, az teljesedik.

Az ünnep süteménye hétfokú létra alakját veszi fel. A hét égre emlékeztet, amely a Tóra-adáskor megnyílt. A Tóra olvasását, tanulását a gondos szülők másként is motiválták. A XIII. században a Worms-i Eleázár írta: sávuot reggelén az apa elviszi a kisfiát a zsinagógába, vagy a tanházba, és a tanító ölébe ülteti. Táblát tesznek elé, rajta a héber ábécé, az alef-bét. A betűk mézzel vannak bekenve. Ezt a gyerekek leleszi róla.

Sávuotkor, sziván hó 6-7-én a Tóra adásának ünnepnapjaiban a tejes ételek dominálnak, amelynek több magyarázata, megokolása is van. Vannak, akik tejet isznak és mézet is esznek: „Színmézet csepegnek a te ajkaid, én jegyesem, Méz és tej van a nyelved alatt, és a te ruháidnak illatja, mint a Libánusnak illatja” (Énekek éneke, 4,11). A tej és a méz jelenti még a tejjel-mézzel folyó országot is, amely a Tórában ígértetik meg a zsidóknak: „Le is szálllok, hogy megszabadítsam őt az Egyiptombéliek kezéből és felvigyem őt arról a földről, jó és tágas földre, téjjel és mézzel folyó földre, a Kananeusok, Khitteusok, Emoreusok, Perizeusok, Khivveusok és Jebuzeusok lakóhelyére” (2Móz 3,8). A tej ezen felül olyan, mint a Tóra, mert ahogyan a tej táplálja a kisgyermeket, a Tóra úgy táplálja és erősíti a zsidókat – a bölcsek szerint. Számelméleti (gemátriai) magyarázat szerint a tej héber betűinek számértéke 40, amely utalás a pusztai vándorlás negyvenéves időtartamára.

A galutban, vagyis görögösen: a diaszpórában (szétszórásban), ahol az ünnep kétnapos, a második napon zsoltármondással és 150 gyertya meggyújtásával (a zsoltárok száma 150) emlékeznek meg Dávid király születéséről és haláláról, amely szombatra eső sávuot napján történt.

A nagy ünnepek mindegyike emlékünnep. Izrael úgy mutatkozik meg ezekben a napokban, mint az emlékezet népe. Minden nemzedékben mindenkinek a kötelessége úgy tenni, mintha ő maga jött volna ki Egyiptomból, vagy ő maga kapta volna ajándékba a törvényt.

Maimonides szerint a kivonulás célja a Tóra-adás, a szövetségkötés volt.

A Sínai-hegyi szövetség teljesítette be Izrael vallásos és nemzeti sorsát, és tette a népet Isten népévé. Ezen az alapon az Isten és népe közötti törvény elválaszthatatlan attól a történettől, amelynek a végén megkötötték a szövetség. A zsidó hit és önértelmezés számára az eseménysor tagjai egységet képeznek: szabadulás, kivonulás, vándorlás a sivatagban, az egyetlen Isten elismerése, a szövetség megkötése, a Törvény adományozása.

Az üvegablak csúcsán felhőgomolyagból előtűnő tízparancsolat kőtáblái a Mózesnek megjelenő isteni bizonyosságra utalnak: “És lőn harmadnapon virradatkor, mennydörgések, villámlások és sűrű felhő lőn a hegyen és igen erős kürtzengés; és megrémüle mind az egész táborbeli nép” (2Móz 19,16). “És mondanak Mózesnek: Te beszélj velünk, és mi hallgatunk; de az Isten ne beszéljen velünk, hogy meg ne haljunk” (2Móz 20,19).

“És előjárulatok, és megállatok a hegy alatt; a hegy pedig tűzben ég vala mind az ég közepéig, mindamellet sötétség, köd és homályosság vala. És szóla az Úr néktek a tűz közepéből. A szavak hangját ti is halljátok vala mind az ég közepéig, mindamellet sötétség, köd és homályosság vala. És kijelenté néktek az ő szövetségét, a melyre nézve utasított titeket a tíz ige teljesítésére, és felírta azokat két kőtáblára” (5Móz 4,11-13).

Az erre a kijelentésre adott választ Mózes tolmácsolta “és monda: Uram, ha előtted kedvet találtam, kérlek, járjon az Úr velünk; mert keménynyakú nép ez! Kegyelmezz a mi vétkeinknek és gonoszságunknak, és fogadj minket örökségeddé” (2Móz 34,9).

Az Egyetlenegynek – aki szólt és cselekedett – adott válasz teszi az embert szellemi lénnyé, akinek osztályrésze, fő elhívatottsága az, hogy kifejezze az egész teremtés háláját az Örökkévaló iránt. Ez az elhívatottság a vele való szövetségben mutatkozik meg.

“Ő pedig monda: Ímé szövetséget kötök; a te egész néped előtt csudákat teszek, a milyenek nem voltak az egész földön, sem a népek között, és meglátja az egész nép, a mely között te vagy, az Úrnak cselekedeteit; mert csudálatos az, a mit én cselekszem veled” (2Móz 34,10).

A kinyilatkoztatást az Újzsinagóga északi ablaksora sávuotnak szentelt üvegfestményén a felső harmadban felhőkön nyugvó és a hagyomány értelmében zafírkék törvénytáblák jelzik. Alább bíbor alapon az ünnepet megjelölő héber felirat zemán mátán toratenu – a Tóra adományozás ideje –, az alsó mezőkben az ősi frigyláda emlékére a nilusi akác (*Acacia nilotica*) virágzó ága látszik. A kőtáblákat, a zsidóság legnagyobb kincsét a héber nevén sittim fából készített frigyládába, a szövetség ládjába helyezték. Ebben hordozták, s ebben nyugodott a Törvény a vándorlás idején. A pusztában persze nem volt fellelhető a megfelelő anyag, de Ábrahám ősatya egykor elültette, Jákob kívágta azokat a fákat, amelyeket Egyiptomban is megőriztek, s ezek álltak rendelkezésre a Tóra-adás idején. Ez a hagyomány szépen mutatja a zsidóság, a Biblia sajátos időszemléletét, amelyről a történeti ablakképek bemutatása során fogunk még szólni.

103. ábra. Nilusi akác. =

http://images.google.hu/images?svnum=10&hl=hu&lr=lang_fr%7Clang_hu&q=Acacia+nilotica+&btnG=Keres%C3%A9s

A zsidók sivatagi táborának közepén állt a sátorszentély, benne a frigyláda és az Örökkévaló dicsősége. Ez számított a legszentebb területnek, és csak Áron, a főpap léphetett be ide, a Szentek Szentjébe.

A táboron kívül terült el az Isten nélkül való pusztaság. Isten jelenvalósága választotta el a világ belső és külső részét, a megszenteltet és a profánt. A teremtés során Isten elválasztotta a napot és az éjszakát, a fényt és a sötétséget, a tengert és a szárazföldet. Később, a bibliai özönvízzel a teremtés előtti káosz tért vissza, amelyben az egyetlen szilárd pont a kocka alakú bárka volt. A bárka és a láda a héberben ugyanaz a szó: téva. A bárka Isten jelenléte volt a végpusztulásban, a vízözön idején. Hasonlóképpen képezett egyetlen menedéket az Egyiptomból történt meneküléskor a kocka alakú frigyláda, az Istennel kötött szövetség bizonyosága.

A vándorló héber pásztorok életmódjának megfelelően az Első Szentély megépítéséig a frigyláda (aron ha-berit) volt a zsidóság számára a bizonyság, a szövetség ládjája, az isteni jelenlét szimbóluma. Tartalmazta a két törvénytáblán (Sené luhot ha-berit) kívül Áron vesszejét és egy edényt, amely azzal a mannával volt tele, amellyel a nép a sivatagban táplálkozott. Formáját, anyagát és tartalmát pontosan meghatározta az Úr, s Mózes eszerint építette meg (3Móz 37,1-9). Az isteni védelem záloga volt, ezért a zsidók magukkal vitték vándorlásaik és harcaik során. Amikor nagy pompával Dávid palotájába szállították, a szekeret szállító ökrök megbillentették a frigyládát, aki pedig segítségképpen megfogta, holtan esett össze (2Sám 6,6-7), mivel a szent, az isteni – érinthetetlen. Aki ezzel szembeszegült, annak az Úr haragjával és büntetésével kell szembenéznie. A letelepedés után a frigyládát a szent sátorban, majd Salamon jeruzsálemi templomában helyezték el. Híres frigyláda-ábrázolásokként tartják számon a római Traianus-oszlopon (elkészült 114-ben) és a Titus diadalíven (81-ből) található domborműveket. Elképzelhető, hogy ezek az eredeti után készültek.

Érthető tehát, ha a frigyládát, illetve az azt helyettesítő szekrényt mindig nagy tisztelet övezte. Az igazi ünneplés azonban az egykori eseménynek, a Tóra-adásnak szól.

A Sínai-hegy lábánál azonban nemcsak a Tórát, az Írott tant, hanem a Szóbeli tant is elfogadták a zsidók. A hagyomány szerint ezt Isten közölte Mózesrel, Mózes átadta Józsuának, Józsu a Vének Tanácsának, amely önkormányzati testületté vált a perzsa királyok korában. Ezt az intézményt nevezték később szanhedrinnek. A bölcsek az Írott tanban keresték a Szóbeli tanra vonatkozó utalásokat, melyek közül a legfontosabb így hangzik:

„És szóla az Úr Mózesnek: Jőjj fel én hozzám a hegyre és maradj ott. És átadom néked a kőtáblákat, és a törvényt és a parancsolatot, a melyeket írtam, hogy azokra megtaníttassanak” (2Móz 24,12). Nos, a kőtáblák a tízparancsolatot jelentik, a törvény Mózes öt könyvét, a parancsolat a Misnát, „a melyeket írtam” – ez a próféták könyveire és az úgynevezett Szentiratokra (Zsoltárok, Jób, Eszter, Dániel, Ezra, stb.) vonatkozik, „hogy azokra is megtaníttassanak”, ez utóbbi Gemarára vonatkozik.

A Szóbeli tan egységesítése és rögzítése Ezra (Ezsdrás) irányítása alatt kezdődött a szöveget követő szövegmagyarázattal; ennek a neve: midrás. A törvények tematikus rendben való rögzítése egy későbbi iskola szerint történt, ezt a misna szó (ismétlés, tanulás) jelöli. Mindkettő szóban hagyományozódott évszázadokon át a júdeai és babilóniai iskolákban. Elvből nem írták le őket, hogy a Törvény ne váljon holt betűvé, vagy megértés nélküli, mechanikus szabályok gyűjteményévé. Mikor azonban a szanhedrin és az iskolák helyzete bizonytalanná vált, a második és az első század fordulóján rendezték és leírták a misnákat, s az egész gyűjtemény is a Misna nevet kapta. Vítás esetekben szavazással döntötték el, hogy a Szóbeli törvény melyik értelmezése legyen a kötelező érvényű, ez a halákha. De lezárása és írásba foglalása után sem vált holt betűvé a Törvény: a rabbik az Írott tanban kezdtek igazolásokat keresni a Szóbeli tan tételei számára, illetve a különböző hagyományok alapján kezdték rekonstruálni ezeket az igazolásokat. Ez a Gemára, a befejezés. 500 körül ezt is leírták. A Misna és a Gemára együtt a Talmud, vagyis a tanulmány. Kétféle, babilóniai és jeruzsálemi Talmud készült.

Most pedig lássunk egy kis írásmagyarázatot az előbbiekről!

A midrás elbeszéli, hogy amikor Isten a Tórát adta a zsidó népnek, előbb felajánlotta azt az akkori művelt világ több népének. Először az izmaelitáknak ajánlották fel, de azok megkérdézték, mi van a Tórában. Mikor hallották, hogy többek között ez áll benne: ne lopj, azt mondták, ez nem nekik való, hiszen az izmaeliták eredetileg útonálló rablók, akiknél ez a szakma atyai örökség. Ment hát az edomitákhoz, Ézsau fiaihoz, és nekik is felajánlotta a Tórát. Kérdésükre, hogy mi áll benne, azt mondta: ne ölj! Köszönjük szépen, mondták az edomiták, de apánk, Ézsau a kardot kapta atyai ajándékba, tehát a dolog részünkről tárgyaltan. Utoljára az ammonitákhoz és moábitákhoz fordult, akik a paráználkodás tilalma miatt utasították el a Tórát, mint ami, úgymond, az ő nemzeti létüket ássa alá.

Amikor Izrael fiaihoz ért, azok egyszerűen azt mondták, elfogadjuk, és meghallgatjuk.

A Tóra-adás eseményét, az elfogadást tovább differenciálták a bölcsek.

Rabbi Tahlifa Caesariából azt mondta: Így szólt az Örökkévaló: Amikor a világot teremtettem, először Ádámnak mondtam meg, mit tegyen, melyik fa gyümölcséből egyen, és ő aztán továbbadta Évának. Erre mi történt? Éva nem tartotta meg az utasítást, és megrontotta a világot. Nos, ha most nem beszélem meg a Tóra-adást először a nőkkel, akkor még képesek elrontani az egészet, és sutba dobni a Tórát. (Exodus Rabba 28,2).

Rabbi Pinhasz mondja, hogy egy pénteki napon állt a zsidó nép a Sínai-hegy lábánál, férfiak és nők külön. Ekkor mondta az Örökkévaló Mózesnek, hogy menjen és beszéljen előbb a nőkkel, és kérdezze meg őket, hajlandók-e elfogadni a Tórát? Miért előbb a nőket? Mert a férfiak úgyis a nők után mennek, és ha azok elfogadják, akkor biztos a férfiak válasza is pozitív lesz.

A fentiek szerint, mint annyi más mennyei adományt, a Törvényt is a nők közvetítésével nyerhette el a férfinép. Akárhogyan is esett, ez Izrael és az egész emberiség üdvtörténetének kiemelkedő jelentőségű eseménye, a róla való megemlékezés igazi örömnép.

Vágott vagy élő virágot csak ritkán láthatunk a zsinagógában. A tízparancsolat emlékűnnepén azonban szinte elborítja a templomot a sok virág, felidézve, hogy a Sínai-hegy kopár pusztaság volt, amely virágba borult, midőn Isten kinyilatkoztatta magát. Sávuotkor – hagyományos előírás szerint – a zsidó otthonokon kívül a zsinagógát is zöld lombokkal, virágkoszorúval és csokrokkal díszítik. A Tóra-adás emléknepje ez, amikor az illatos növényekkel a Tóra, azaz a zsidó tanítás frissességét és megújuló virágzását kívánják kifejezni. Újabban ilyenkor tartják a leányok csoportos felavatását (bat micva), s ők ünnepélyesen virágkoszorúval díszítik fel az ősi pergamentekercseket.

Van olyan zsinagóga, amelyet gyümölcsökkel is feldíszítenek sávuot napján, mert a Misna szerint ekkor mond ítéletet az Örökkévaló a fák gyümölcsei fölött.

Az Isten meghívására adott válasz, vagyis a szövetségnek a Tóra gyakorlásán át történő megvalósítása az egész zsidó életet egyetlen folyamatos liturgiává alakítja, amelynek parancsai körülölelik és megszentelik a cselekedetek legkisebbikét is. Löw Immánuel szavaival: Hasson át, vezéreljen mindenkit Isten lelke, Isten akarata: ez a vallásos élet lényege, tartalma, ereje, legyőzhetetlensége. A szív és az ész, az ég és a föld összhangja: ez az Úr ígéje. Ez az összhang az a bűvös létra, amelyet Jákob ősatya megálmodott, amelyen szárnyra kél az érzelem, megnyugszik a zaklatott kebel, elcsitul a szenvedély és boldogító mennyei béke csendül át a szíven.

Ros ha-sána

104. ábra. A földszinti alaprajz a déli felülvilágító jelölésével.

A középponttól jobbra, a déli fal közepén nyílik a déli oldalajtó, ezzel átellenben az északi. Az oldaltengelyben elhelyezett ajtók fölötti felülvilágítók a kezdet és a vég ablakképei, a déli az újévre emlékeztet. A ros ha-sána jelentése: az év feje.

A zsidó újévünnep nem esik egybe a zsidó kalendárium első hónapjának első napjával. Ez a megállapítás nem látszik nagyon logikusnak. Ennek ellenére igen egyszerű a magyarázat. Kezdetben az őszi tisri volt az év első hónapja, és akkor vált hetedikké, amikor a Szentírás bejelentette az egyiptomi kivonulás havának elsőségét. Ez a bejelentés feltehetően a babilóniai fogságból történt visszatérés után, Ezsdrás reformjainak idején tudatosult.

Minden hónap újholddal kezdődik. A tavaszi első hónap az, amelynek 15. napján – amikor telihold van – peszah, a kovásztalan kenyér ünnepe elkezdődik, és pedig a 2Móz 12,2-ben leírt parancs szerint: “Ez a hónap legyen néktek a hónapok elseje; első legyen ez néktek az esztendő hónapjai között.”

A hónapoknak tavasztól történő számozása a régi római naptárban is megvolt. Az első hónapot a monda szerint Romulus az apjáról, Mars istenről nevezte el (martius). Az ősidőkben a római parasztkalendárium csak a mezei munkák számba jövő részét foglalta magában, s az első hónapnak 36, a hetediknek 16 nap jutott, az esedékes földművelő munkák igényei szerint. A márciusi első hónaptól kezdve hetedik a szeptember és tizedik a december, ahogy a nevük mutatja. Róma második királya szeptember 1-jével kezdte az újévet, s két új hónapot iktatott be. A hónapok neve azonban megmaradt azután is, hogy az évkezdet megváltozott. Hasonlóképpen megmaradt a tavaszi niszán hó elsővé válása után a zsidók őszi újévének időpontja is.

A zsidó időszemlélet a napot az estalkonytól számítja és nem a hajnaltól; így az évet is az ősztől és nem a tavasztól.

A zsidó naptár – mint már említettük – négy évkezdő napot ismer, melyek közül három ma is érvényben van. Külön évkezdete van a hónapoknak (niszan hónapban), külön az esztendőnek (tisri hónapban), külön az újjáéledező természetnek (svát hónap közepén). Az állat-tized újéve (elul hónap) ma már nem él. A fák újévről mindmáig megemlékeznek.

A zsinagógai naptár újév ünnepét bemutató üvegfestménye a készítője, Róth Manó adományaként került a helyére. A déli kapu felülvilágítójában kettős sófár, továbbá a bűnt jelképező piros gránátvirág, pomagránát (*Punica granatum*) és a bűnbocsánatot jelző fehér lilium, tünderrózsa (*Nymphaea alba*), jelképezi az ünnep mondanivalóját.

105. ábra. A déli felülvilágító üvegfestménye. Fotó.

A gránátalmafa tűzpiros, illatos virágaival a bő terméssel megáldott szerelem és a házasság jelének számított. Mint valamennyi sok magvú és piros gyümölcs, a termékenység szimbóluma. A zsidó hagyományban szintén a megújulás a termékenység kötődött hozzá; azt az áldást is jelképezte, mely az Istennel kötött szövetség eredménye. A tudós főrabbi a Szentírás növényvilágának legjobb ismerője mégis a bűnt jelenítette meg a vörös gránátvirágnak az újév üvegfestményén történt elhelyezésével.

Ennek a magyarázata az idő mélységes mély rétegeibe vezet.

A törzsi-nemzetségi társadalmakban a menyasszonyt szokás volt elbúcsúztatni, elsíratni. A nász és a gyász külsőségei máig fennmaradtak, és meglepő párhuzamosságokat mutatnak. A nászra készülő menyasszonyt és egykor a gyászünnepeken előírt áldozati ökröt, továbbá a halottat (a koporsóját, a sírját, a fejfáját) egyaránt megkoszorúzzák. Úgy vélhető, hogy semmi közös bennük. Még furcsább a pravoszláv esküvői szertartás, itt egyenesen megkoronázzák a menyasszonyt – és a vőlegényt is, – miként a királyokat szokás. A koszorú és a korona, a nász és a gyász hogyan találkozik? Miben rejlik a közösségük?

A halálban. Az áldozati állat és a király egyaránt eljegyzettek a halállal (a királyölés szokása a régmúltban mindenhol élt). És a menyasszony? Ő is a halállal jegyeztetett el? Nem. A menyasszony halott. Úgy értjük, hogy mint leány meghal, hogy asszonyként támadjon új életre, miként a gabonát is el kell temetni, hogy új élet sarjadjon belőle.

A menyasszonynak valót helyenként, például a székelyeknél, alig száz éve is rabolták, ahogyan ez a még létező törzsi társadalmakban máig így szokás – noha a rablást jószerivel megjártsszák csupán. A menyasszonyt ily módon elszakították övéitől, így saját családjá, csoportja, nemzetsége törzse számára végképp meghalt (hacsak nem sikerült visszarabolni). Bizonyos, hogy meg is siratták, annak rendje és módja szerint meggyászolták. A néprajztudomány protestáns magyarok és szlovákok körében ismeri azt a szokást, hogy a menyasszony feketében esküdött. A nász és a gyász közeli, egymást feltételező fogalmak.

A zsidóknál is fellelhetők a gyász és nász rokonításának nyomai. Amikor a leányból asszony lesz, más nemzetségbeli férfi asszonya, ezzel bűnbe esik, haját bűnössége jeléül vágják le, mint a parázna asszonyokét. Ha a múltban egy olyan lány, aki a földet örökölt, egy másik törzs fiához ment házastársul, ezt egy évben egyszer, csupán áv hó tizenötödikén tehette, anélkül, hogy az örökölt birtokát a másik törzs tulajdonába adták volna! Ha pedig nem zsidóhoz megy feleségül egy vallásos zsidó lány, őt az apja, családja és minden rokona halottnak tekinti, és gyászuk jeléül megszaggatják ruházatukat.

Talán ez az ősi hagyomány bújik meg a mögött, hogy a szerelem szimbóluma a bűnt jelképezi a felülvilágítón, annak a bűnét, aki megcsalta nemzetségét, idegenbe ment házastársához, így paráznaság bűnébe esett. Lássuk, mit mond egy ilyen esetről a Biblia!

Jákob és Lea leányát, Dínát elrabolta Khámor fia Sekhem, lelkéből megszerette, majd feleségül kérte. “Mikor Jákob fiai megjövének a mezőről és meghallák a dolgot, elkeseredének s nagyon megharaguvának azok az emberek, azért, hogy ocsmányságot cselekedett Izraelben, Jákob leányával hálván, a minek nem kellett volna történni.” Dína bátyjai álnok cselt vetettek, “s bátran a városra ütének és minden férfit megölének. Khámort és az ő fiát Sekhemet fegyver élére hányák, és elvivék Dínát a Sekhem házából, és kimenének. A Jákob fiai a megölteknek esének és feldúlák a várost, mivelhogy megszeplősítették vala az ő húgokat” (1Móz 34,7.25-27). A házassági szándékra felelő bosszú ugyan Jákob egyetértésével nem találkozott, de jól példázza a veszteség fölötti elkeseredést.

A lilium, a két bűnbánó ünnephez rendelt másik virág a tisztaság, az ártatlanság és a fény jelképe, ugyanakkor erotikus jelentése is ismert. A zsidó és a keresztény szimbolikában az Istenben való bizalom és Júda törzsének jele. A Bibliában megjelenő lilium különböző vadvirágok gyűjtőneve. A világ bűnei között megőrzött tisztaság, a kiválasztottság képe. Az Énekek énekében a vőlegény így nevezi választottját: “mint bogáncs között a lilium” (Én 2,2). Szépsége és értéke kiviláglik a környezetéből. Zsuzsanna történetében – a héber sosanna liliumot jelent –, mely a keresztények által szívesebben forgatott Septuaginta (görög: hetvenes) bibliafordításban maradt fenn, már tisztaságjelkép. A testi-lelki tisztaságára kényes Zsuzsanna önhibáján kívül alantas vágyakat ébreszt a férfiakban, de tisztességét életénél is többre tartja.

A zsidó újévet leginkább a megtérés alapelve hatja át, ezért került a bűnt jelképező virág közelébe a tisztaság, a tisztesség jelképe.

A felülvilágítóban ábrázolt kettős sófár az újévi ünnep jelképe. Az ünnep jelentőségét ennek a hangszernek a megrázó hangja közvetíti. Ez a különleges hangszer és a belőle előtörő hangok adják az ünnepnek a jellegzetességét, ezek a hangok, amelyeket újévkor hallatni és hallgatni kell.

A sófár szép hangút jelent, mert ez a szó az arámi sapír (szép) rokona.

A jeruzsálemi szentélyben a sófár nyílását arannyal vonták be, míg a harsonák szája csupán ezüsttel volt kiverve. A Szentély pusztulása óta tilos arannyal díszíteni a sófárt.

A sófár a kos szarvából készül. Izraelben az ókortól kezdve úgynevezett rackajuhokat tenyésztettek, így a sófár a ma elképzelhetőnél és a felülvilágítón láthatónál sokkal nagyobb méretű, valamint látványosan csavaros formájú volt. A nép összehívására, háborúra szólítására és az ellenség megfélemlítésére használták a bibliai időkben. A sófár héber betűi e szavak rövidítését képezik: “én **Sz**átán **Ve**-én **Fega Rá**”: eltűnt a Sátán, eltűnt a baj”. A zsidó művészetben gyakori ábrázolás: a sófár hangjára menekül a Sátán. Sófárt fújni baj eltávolztatására, temetésen, esőt kérő szertartáson; fekete sófárt a kiátkozásnál. Sófárral várják a Messiást az idők végén (Ézs 27,13).

Sátán, akinek a neve: a vádló – mennyei ügyész a Bibliában, például Jób könyvében. Később Sátánt már a démonok királyának tartották, aki fellázadt Isten ellen, és Isten kiűzte őt a mennyországból. A mennyből való kivonulása során magával vitt egy csoport bukott angyalt, és a vezetőjük lett. A lázadás akkor kezdődött, mikor Sátán, a leghatalmasabb angyal, akinek kétszer annyi szárnya volt, mint a többieknek, megtagadta, hogy tiszteletét fejezze ki Ádámnak. Hiszen ez utóbbi csak egy teremtmény volt, akit Isten porból teremtett, míg őt Isten saját ragyogásából formálta. Sátán féltékeny volt Ádámra, és magának kívánta Évát. Ő csábította Ádámot bűnre az Éden-kertjében. A kígyón keresztül szexuális kapcsolata volt Évával, ő volt Kain apja. Segédkezett, hogy Noé lerészegedjen a bortól, és megpróbálta rávenni Ábrahámot, hogy ne engedelmeskedjen az Úrnak az akédánál, Izsák feláldozásánál. Félrevezette a zsidókat, elhitette velük, hogy Mózes meghalt, így tudta rávenni őket, hogy az aranyborjút imádják. A Talmud elbeszéli, hogy egyszer a nagy Akiba letépte ruháit, és elkezdett felmászni egy pálmafára, mert Sátán meztelen nőként csábította annak ágai közül.

Sátánt minden gonosz megszemélyesítőjének tartják, akinek számos különböző neve van, ezek közül legfontosabb a Szamáél. Mint a gonosz hajlam megtestesítője, csábítja az embereket a vétkezésre, és senki, még a legszentebb ember sem mentes hatásától, mert számtalan különböző formában képes megjelenni. Veszélyes helyzetekben a legtevékenyebb. Azokról, akik gonosz dolgokat beszélnek, úgy tartják: kinyitják a szájukat a Sátánnak, és alkalmat adnak neki, hogy véghezvigye leggonoszabb terveit. Ros ha-sána ünnepén azért fújják meg a sófárt, hogy összezavarják őt, és ne tudjon Izrael ellen vádaskodni Isten előtt.

A sófár az istenfélő ósatya által Izsák helyett feláldozott kosnak a szarva. “És monda: Ne nyújtsd ki a te kezedet a gyermekre, és ne bántsd őt, mert most már tudom, hogy istenfélő vagy, és nem kedvezél a te fiadnak, a te egyetlenegyednek én érettem. És felemelé Ábrahám az ő szemeit, és látá hogy íme háta megett egy kos akadt meg szarvánál fogva a szövevényben. Oda méne tehát Ábrahám, és elhozá a kost, és azt áldozá meg égő áldozatul az ő fia helyett” (1Móz 22,13).

A Talmud szerint a Tóra utasítása a sófár kürtölés: „Fújjatok előttem kosszarvat, hogy Izsák megköötzésére (akédat Jichák – 1Móz 22,13) emlékezzem, s akkor ezt úgy fogom nektek számítani, mintha ti áldoztátok volna föl magatokat érettem.”

Az újévi ünnep tisri hó 1. és 2. napjára esik. A Tóra még egynapos ünnepként említette (4Móz 29,1). Ebben a hónapban emlékezett meg Isten Sáráról, Rákhelről és Hannáról, a három meddő nagyasszonyról. József is ezen a napon jött ki a tömlöcből. A zsidók tisri 1-jén hagyták abba egyiptomi rabszolgamunkájukat, és kezdődött szabadulásuk ideje.

Ros ha-sánakor teremtette Isten az első embert.

A világ teremtése, mely elul hónap 25-én vette kezdetét, ezen a napon, a jóm harat olám napján fejeződött be az ember megalkotásával. A félelmetesen pontos megállapítás szerint időszámításunk előtt 3761 tisri 1-jén, késő este 11 óra 11 perc 20 másodperckor.

Az ünnep eszméjének három gondolata a muszáf ima három betoldásában nyer méltatást. A három gondolat: malkhujot, zikhronot és sófarot.

Az első szakasz a malkhujot – uralmak, királyságok – az ünnep első jelentőségével – az év első napja és a világteremtés évfordulója – függ össze és benne a teremtés és a fizikai

világ szerzőjének és mindenható királyának kijáró alattvalói hódolatot róják le Isten iránt. Ezek az imádság úgynevezett hódolati versei.

A második szakasz a zikhronot – emlékezések – az ünnep második jelentőségével, az ítélet napjával függ össze. Ezek az úgynevezett emlékversek. Benne Istent, mint a föld legfőbb bíróját, az abszolút igazság inkarnációját dicsőítik, annak alázatos elismerésével, hogy az igazság abszolút ugyan, de nem kérlelhetetlen. Nem kérlelhetetlen, mert ezt, vagyis az igazságot Istennek a teremtményeitől soha meg nem tagadott végtelen irgalma vezérli, mert a büntetést megelőzi, de legalábbis követi az irgalmas megemlékezés mindenről, ami enyhítő körülményként vagy a pusztá irgalom gyakorlásaként figyelembe jöhet. Ros há-sána az ítélet napja a világ minden teremtménye számára. Ekkor határozza el Isten, mi lesz a sorsuk az elkövetkező évben.

A harmadik szakasz a sófarot – kürtölések –, az ünnep harmadik jelentőségét, magát a sófár ünnepét méltatja, és a sófár megrázó és fásultságból felébresztő erejére utal, amint ez különösképpen a Sínai-hegyi kinyilatkoztatáskor nyilvánult meg és majdan, egész Izrael szűkebb hazájába való visszatéréskor fog megvalósulni. Ezek az úgynevezett sófár versek.

A Tórából manapság az újév mindkét napján Ábrahám életének egy-egy epizódját – Izsák születését és feláldozását – olvassák fel, mert a hagyomány szerint ezek az események kapcsolatban vannak az újévvel. A tóraolvasás befejezése után sófárt fújnak. A sófár-hangok száma száz. A sófár-fúvás ideje napkeltétől napnyugtáig tart, este már nem szabad sófárt fújni, ahogyan szombaton sem. A sófár-fúvót baál tókéa-nak nevezik, és az csak jámbor és vallásos férfi lehet.

Jeruzsálemben az 1969-75. évi ásatások során előkerült egy kő a Második Szentély korából (i.e. 517 és i.sz. 70 között), amely – felirata szerint – a térség délnyugati szegletében a kürtharsogás helyét jelölte.

A közelmúlt nevezetes sófár kürtölése 1967. június 7-én történt. Kétezer év után ekkor foglalták el az izraeli hadsereg ejtőernyősei egész Jeruzsálemet, benne a Szentély maradványát, a Nyugati Falat. A sófárt a hadsereg főrabbija szólaltatta meg. Több tucat katona zsúfolódott össze a fal előtti, akkor szűk helyen. Akik fedetlen fővel voltak, felvették sisakjukat. A harcoló, még izzadt ejtőernyősök Smuél Goren főrabbi után mondták a Sehehejánu imádságot: “Áldott vagy Te, Örökkévaló Istenünk, a Világ Ura, ki életben tartottál, megőriztél bennünket, és megadtad nekünk, hogy megérjük ezt a percet.” A Falnál Goren elmondta a Jizkort (Emlékezz) a csatában elesettekért, majd érdes hangján a nemzeti himnusz kezdte énekelni. A Falnál vigyázzban álló és tisztelgő katonák vele énekeltek, sokan közülük sírva.

106. ábra. Az izraeli hadsereg a Falnál. Valószínűleg fizetős lesz. Fotó.
http://www.geocities.com/alabasters_archive/images/goren.jpg

A hagyomány szerint Élijáhu (Illés) próféta majdan sófár fúvással jelzi a Messiás megérkezését.

A kétnapos újévi ünnepet és az engesztelés napját együtt két bűnbánó ünnepnek nevezik, s bár hét nap választja el őket egymástól, az önvizsgálat eszméje összeköti őket.

A zsidó hagyomány azt tartja, hogy az ember sorsát újévkor döntik el. Isten – könyörületessége folytán – ekkor még csak a jóknak minősülők ítéletét zárja le. A rosszakét nyitva hagyja egészen az engesztelőnapig. Tehát 10 nap áll a bűnösök rendelkezésére, hogy megtérjenek és megbánják bűneiket.

A Midrás szerint az első megtérő Ádám, az első ember volt, aki, miután megszegte a tilalmat és evett a tudás fájáról, megbánta tettét, bocsánatot kért, böjtölt és azt mondta: Világ Ura! Bocsásd meg bűnömet, fogadd el megtérésemet, és akkor a későbbi nemzedékek tudni fogják, hogy létezik bűnbocsánat a világon!

A két bűnbánó ünnepben nem a természet jelenségeinek szava, hanem lelkünk állandó érzései szólalnak meg, írta Hahn István professzor. A büntudat és felszabadulás vágya,

megtérés óhaja és megbocsátás reménye. A két bűnbánó ünnep független minden eseménytől, független magától a zsidó néptől is. Az egyetemes emberiségnek időközön feletti álmai élnek bennük: álmok Isten eljövendő világhatalmáról, az igazak végső győzelméről. A három zarándok-ünnep (peszah, sávuot, szukkot) a közösségé, a két bűnbánó ünnep minden egyes egyéné. A három zarándok-ünnep a múltba néző emlékezésé: a két bűnbánó ünnep a jövőt váró reménykedésé. A három zarándok-ünnep a zsidóság sorsáról szól hozzánk, a két bűnbánó ünnep hőse és középpontja: az emberiség.

Az egyén felelőssége mégis igen nagy, az egyén magatartása rányomja bélyegét a közösségre, amelyhez tartozik. A Zóhár, a kabbala szent könyve szerint "lássa az ember úgy magát és cselekedeteit, mintha az egész világ sorsa tőle függene, rajta múlna."

A ros ha-sána és a jóm kippur ünnepeket jámim noráimnak (félelmes napoknak) is nevezik, arra a félelemre utalva, mely az embert elfogja az ítélet napján.

A fehér szín – az ártatlanság és a megtisztulás színe – uralkodik a zsidó templomokban a két bűnbánó ünnepen. Fehér függöny borítja a frigszelekrényt, fehér takaró az előimádkozó asztalát, fehér a Tórát burkoló köntös is; az előimádkozó és vallásosabb gyülekezetekben a hívők nagy része is fehér gyolcsingben, az úgynevezett kitliben végzi imáját. A fehér gyolcsing egyúttal halotti ing is és az általános hit szerint azért viselik, hogy ezzel is fokozzák az ítékezés napjának félelmetesen komor hatását. Ez tévedés. A fehér gyolcsing eredetileg egyszerű ünnepi ruha volt, s csak a XII., XIII. században lett szokássá az, hogy az ünnepi köntösben temették el magukat igen sokan.

Ros ha-sána ünnep első napján, ha pedig ez szombatra esik, akkor a második napján a mincha ima után a taslikh (jelentése: el fogod dobni) szertartást végzik. Folyóvíznél történik, elmondják az előírt imát, amely bűnbánásra és megjavulásra ösztönöz. Azért tartják víz mellett ez a szertartást, hogy a gyorsan folyó víz vigye el a résztvevők bűneit. Egyes helyeken háromszor megrázzák a ruhák szélét, mintegy jelképezve a bűnök lerázását magukról. Más helyeken kenyérmorzsákat szórnak a folyóba, azt jelképezve, hogy amiképp a folyó elviszi a morzsákat, úgy vigye el az Úr a bűnöket az emberről. A szertartás neve Mikha (Mikeás) próféta szavaiból származik: "a tenger mélyére dobja minden vétünköt" (Mik 7,19).

Az évkezdet hangulatát semmiféle mulatozás, semmiféle lakoma nem befolyásolja, hiszen ez a nap nem csak az újévnek, hanem az ítéletnek is a napja. Ennek ellenére igen távol áll a ros ha-sána a komorságtól: jó reménységgel, jó kedéllyel kell megvárni az újesztendőt. Mivel az újév napjaiban arra törekednek, hogy jó és édes évük legyen, az e napokon fogyasztandó ételek is ezt szimbolizálják. Az étkezések általában édes és kövér (zsíros) ételekből állnak, jelképezvén az elvárásokat. A barhesz ekkor nem hosszúkás, mint sabbátkor, hanem kerekre fonott. Az étkezést megnyitó kenyérdarabkát hétköznapiokon sóba mártják, ros ha-sána napjától a Tóra örömmünnepéig mézbe. Az áldás elmondása után az édes, kerek és gazdag újév reményében fogyasztják el. Hagyományosan mézbe mártva eszik ilyenkor az almát, ellenben tartózkodnak a savanyú, keserű ízű ételektől.

Az újévi asztalon rendszerint van egy hal a fejével együtt, utalva a Tóra-i ígéretre, miszerint: „És fejjé tesz téged az Úr és nem farkká, és mindinkább feljebbvalóvá leszel és nem alábbvaló...” (5Móz 28,13). Szokás még gránátalmát is fogyasztani, melynek igen sok, a hagyomány szerint 613 darab magja van. Ennyi tórabeli parancsot, előírást kell egy zsidó férfinak betartania. A fogalom neve tarjag micvot, mert 613 héber betűvel leírva tárjág, a parancsok többes száma pedig: micvot. Van, ahol sárgarépát is esznek, általában főzelékként, édesen, mert ennek jiddis neve mérn, valamint a német sokasodik mehren ige mássalhangzói megegyeznek. A sárgarépa héberül gezer, amelynek pontoszatlan alakja a gázár, az isteni ítélet jelentésű héber szót idézi fel, az pedig az ünnepet. Mézes süteményt (lékoch), almás pitét és almakompótot is fogyasztanak az étkezések lezárásaként ros ha-sána napjaiban.

Különös szokás, hogy hósanna rabbáig, vagyis a nagy segítségkérés napjáig tartózkodnak a dió evésétől. Ennek okát abban szokták megjelölni, hogy a dió héber nevének számértéke körülbelül megegyezik a bűnével.

Az egyik újesztendei főima az U-netanne tókef, amely a X. században élt Mainz-i Amnóntól, egy gazdag és befolyásos embertől való. Amikor a város püspöke át akarta téríteni a kereszténységre, háromnapos gondolkodási időt kért. A három nap eltelte után szégyenkezve, hogy azt a látszatot keltette, egyáltalán fontolóra vette az áttérés lehetőségét, kérte a püspököt, büntetésből vágassa ki a nyelvét. Ehelyett büntetésként kezeit és lábait vágták le. Így megcsonkítva azt kérte, hogy vigyék a zsinagógába. Éppen a ros ha-sána istentiszteletének közepette érkezett. Itt hangosan elmondta az U-netanne tókef imádságot, a zsidó újévi ünnepségen elhangzó isteni ítélet nagyságának dicséretét, majd meghalt. Amnón később megjelent egy rabbi álmában, és megtanította neki az ő imáját. Az imádság a ros ha-sána és a jóm kippur szertartásának központi részévé vált, melyet ünnepélyes és gyászoló hangon énekelnek el.

Az ima szavai szerint “a múlt évi újesztendő napján beírták az ítéletet, az engesztelőnapon pedig lepecsételték.” Innen az újesztendei héber köszöntés: – Jó beírást és megpecsételtetést! –

Amikor ros ha-sána ünnepe szombatra esik, az egy igazi jó nap, mert ebben az ítélet csakis jó lehet. A zsidó hagyomány ezt tartja, mert szombaton ítélkezni, és ezzel a szombati munkatilalmat megszegni csak életmentés esetén lehet. Ebből következik, hogy a szombaton hozott ítélet az emberre csak jót hozhat.

A ros ha-sána felülvilágítóján a piros és a fehér virág sorrendje a bűnöket, majd az őket követő megtérés eredményeképp megszülető tisztaság ígéretét szimbolizálja.

A megtérés folyamatában a vétkek érdemmé válnak. A megbánás, a megtérés felér az égi trónusig. A zsidó bölcsélet szerint a megtérés fogalma egyike azon hét dolognak (közülük az egyik a Tóra), melyeket a Teremtő még a világ teremtése előtt megalkotott. Így, mivel ismerte az általa megteremtendő ember természetét, tudta, mily gyarló az; előre megteremtette az orvosságot, mielőtt a betegség megtámadta volna a gyarló embert.

Az újévet követő napokat – az új esztendő első tíz napját – a bűnbánat tíz napjának nevezi a hagyomány.

Haszid történet mesél arról, hogy egyszer Lévi Jichák rabbi, a berdicsevi cádik azt mondta egy sokat vétkező, mindenből kivetkezett zsidónak, hogy ő – a cádik, az igaz ember –, bizony irigyli őt.

– Engem? Miért? – kérdezte amaz meglepve.

– Hát csak azért – magyarázta neki a cádik – mert bölcsseink szerint, ha valaki megtér tiszta szívből, akkor vétkei mind érdemkévé válnak. Most képzelj el, – mondta a cádik –, neked mennyi érdemed lesz, ha megtérsz! –

A szemközti, északi oldalajtó fölött jóm kippur tiszteletére ismétlődik a fehér és a vörös virág, az engesztelés napját befejező, sugarakkal övezett héber szó alá helyezték őket. A két bűnbánó ünnepre emlékeztető ablak egymással szemben ugyan kicsiny, de nagyon hangsúlyos helyen, a be és kijárára rendelt oldalajtók fölé lett elhelyezve. A legnagyobb zsidó ünnephez, az engesztelés napjához fontos parancsok, szokások és hagyományok kapcsolódnak.

Jóm kippur

Ez a nap mikor az élet és halál könyve nyitva van Isten előtt, és ítélete megpecsételésének félelme hatja át a gyarló halandót.

A Talmud bölcsei azt mondták, hogy ros ha-sánakor három nagy könyvet nyitnak meg az égi bíróságon. Egyikbe az igazak íratnak be azonnal, hosszú és jó életre. A másikba pedig azok, akik az ellenkező kategóriába tartoznak. A harmadik könyvbe az úgynevezett közepesek kerülnek, akiket sem ide, sem oda nem lehet besorolni. Ezekkel – mondja a Talmud –, jóm kippurig vár az égi bíróság. Ha érdemesnek találtnak arra, hogy megtérjenek, akkor beíratnak az élők könyvébe. Ha pedig nem, akkor ...

Az engesztelés napja is bibliai eredetű. elul hónap 1-jén kapta Mózes a megbocsátó isteni parancsot: menjen fel másodszor is Sínai-hegyére, hogy az aranyborjú bűne miatt eltört két kőtábla helyett átvegye az újabb kőtáblákat, Isten könyörülő szeretetének jeleit. Negyven napon át bűnbánatban, önsanyargatásban várták Izrael gyermekei a vezér hazatértét: megbocsát-e Isten? A negyvenedik napot – tisri hónap 10-ét – különösen mély bűnbánatban, böjtben, önmegtartóztatásban töltötték. Ennek a napnak az estéjén tért haza Mózes a tíz ige két kőtáblájával karján.

Mózes tudta, hogy az „Örökkévaló irgalmas és kegyelmes Isten, türelmesen elnéző, nagy a kegyelemben és az igazságban. Megőrzi a kegyelmet ezredízíg, megbocsátja a bűnt, az elpártolást és a vétet, de teljes fölmentést nem ad, megemlékszik az atyák bűnéről a fiakon és unokákon harmadízíglen és negyedízíglen is.” (2Móz 34,6-7). Ezért kérhette: „Bocsásd meg, kérlek, e nép bűnét szereteted nagysága szerint és amint megbocsátottál e népnek Egyiptomtól egész mostanig. És szólt az Örökkévaló: Megbocsátok a te szavad szerint.” (3Móz 14,19-14,20). A szent nyelven: Szalahti ki-devarekhá!

Isten megbocsátott népének. Ettől fogva – így fejeződik be a legenda – Isten évről évre ezen a napon különös megbocsátó szeretetével fordul gyarló, de vétküktől megtisztulni akaró gyermekei felé.

107. ábra. A földszinti alaprajz az északi oldalajtó bejelölésével.

Az északi oldalbejárat felülvilágítóját díszítő ige: Szalahti! Megbocsátok! – az ünnep célját és megkoronázását jelenti. A rós ha-sánaéval megegyező lilium fehére az ártatlanság színe, míg a gránátvirág bíbora szimbolikus értelemben a bűnt jelenti. “No jertek, törvénykezzünk, azt mondja az Úr! Ha bűneitek skarlátpirosak, hófehérek lesznek, és ha vérszínűek, mint a karmazsin, olyanok lesznek, mint a gyapjú” (Ézs 1,18).

108. ábra. Az északi oldalbejáró fölötti ablak. Fotó.

“Szóla ismét az Úr Mózesnek, mondván: Ugyanennek a hetedik hónapnak tizedikén az engesztelés napja van: szent gyülekezések legyen néktek, és sanyargassatok meg magatokat, és tűzáldozattal áldozatok az Úrnak. Semmi dolgot ne végezzetek azon a napon, mert engesztelésnek napja az, hogy engesztelés legyen érettetek az Úr előtt, a ti Istenetek előtt” (3Móz 23,26-28).

Hármas szertartást írt elő a Tóra az engesztelés napjára – jóm ha-kippurim – így nevezi már a Tóra is:

Először a bűnbak feláldozását Azázelnek, a sivatagok rejtélyes démonának: “Azt a bakot pedig, a melyre az Azázelért való sors esett, állassa elevenen az Úr elé, hogy engesztelés legyen általa, és hogy elküldje azt Azázelnek a pusztába” (3Móz 16,10). “És tegye Áron mind a két kezét az élő baknak a fejére, és vallja meg felette Izrael fiainak minden hamisságát és minden vétkét, mindenféle bűneit: és rakja azokat a baknak fejére, aztán küldje el az arravaló emberrel a pusztába, Hogy vigye magán a bak minden ő hamisságukat kietlen földre, és bocsássa el a bakot a pusztában” (3Móz 16,21-22). A kabbalisták szerint a bakkal Sátánt vesztegették meg, hogy elhallgattassa vádaskodásait a mennyei bíróságon. A főpap a

kecskebak szarvát és egy követ vörös fonállal tekert körül. Amikor az Azázelnek szánt bakot lelökték egy magas szikláról, zuhanása közben a fonál fehér színűre változott, mutatva, hogy Isten megbocsátotta a nép bűneit. A vörös fonál fehérre változására, a bűnök bocsánatára utal. A ros ha-sána felülvilágítójában – szemközt – elhelyezett virágok sorrendje ezért először a vörös, majd a fehér.

Másodszor előírta a Tóra a főpap különleges áldozatát a legbenső szentélyben: “És ölje meg a bűnért való áldozati bakot, a mely a népé, és vigye be annak véré a függönyön belől, és úgy cselekedjék annak vérével, a mint a tuloknak vérével cselekedett: hintse ugyanis azt a fedélre és a fedél elé” (3Móz 16,15). A szövetség ládájának fedeléről van szó.

A jeruzsálemi templomban a Szentek Szentjébe csak a főpap mehetett be, egyszer egy évben. A hagyomány úgy tudta, hogy ott a teremtsés előtti sötétség honol, és a frigyládát az Isten szelleme sugározza körül. Amikor a főpap kilépett a Szentek Szentjéből, az Isten szellemével való találkozás élményéből annyit, amennyit elmondhatónak tartott, átadott a Hetveneknek, hogy együtt hordozzák a nép vezetésének terhét. A Hetvenek újra megszűrték ezt a misztikus anyagot, és továbbították a Háromezreknek, akik kellő meggondolás után a nép közé vitték. Tehát szigorú szellemi zsiliprendszer működött annak tudatában, hogy az idő előtt szerzett tudás veszélyes!

A Tóra harmadjára mindenki számára előírta az önsanyargatást: “Szombatok szombatja ez néktek, sanyargassátok meg azért magatokat; örökkévaló rendtartás ez” (3Móz 16,31).

Az engesztelőnap leglényegesebb eleme a szenvedés, ami bűnbánatra készítet. Ez az egyénre és a népre egyaránt érvényes. Sátán ereje hatástalan jóm kippur alkalmával, amikor az emberek imádságba és bűnbánatba menekülnek.

A zsidóság kétféle parancsot ismer: az aktív és passzív parancsot. Az elsőnél cselekednie kell. Például böjtölnie, imádkoznia stb. Ennek elmulasztását a hagyomány szerint az ember bűnbánata azonnal kiengeszteli. De a tilalmak esetében, mint pl. a vér ivásáé, a disznóhús evéséé vagy a szombati munkavégzése csak az engesztelőnap megbánás, a böjt és az ima hozhatja meg a kiengesztelést.

Isten irgalma nagy, és megbocsátja az ellene elkövetett bűnöket, ha igaz szívvél megbánjuk őket; de az emberek ellen elkövetetteket csak akkor, ha azokat tőlünk telhetően jóvátettük. A hagyomány szerint az ünnep előtt mindenki jót kíván a másinak, akik pedig haragban vannak, azoknak ki kell békülniük. Az általános engesztelést segítő eszközök: bűnbánat, imádság, játékonyság.

“Ünnepek ünnepe ez néktek, sanyargassátok meg azért magatokat. A hónap kilencedikének estvájén, egyik estvétől a másik estvéig ünnepeljétek a ti ünnepeteket” (3Móz 23,32). Azért nevezik e napot hosszú napnak, mert a szokásos ünnepi négy imán kívül most egy ráadás imát (neila) is mondanak a zsinagógában. Hosszú még azért is e nap, mert – biztos, ami biztos – 25 órán át kell böjtölni és ezen idő java részét a zsinagógában kell eltölteni.

A jóm kippur ünnep beköszöntekor két mécsest gyújtanak a templomban. A szokás alapja a bibliai vers: Nér Adonáj nismat ádám – „Az Úrtól való szövétnek az embernek lelke, a ki megvizsgálja a szívnek minden rejtekét” (Péld 20,27). De mielőtt a zsinagógába mennének, a zsidó otthonokban is meggyújtják a mécseseket, az egyiket az élőkért (nér ha-hajjim: az élet mécsese), a másikat a holtakért (nér nesama: a lélek mécsese). Áldásokat mondanak rájuk, majd az emberek a templomba indulnak, ünnepi öltözékben.

Mintha a hétköznapi salakjától való szabadulás vágyának lenne jelképe az, hogy ünnepi ruhát öltve, az utcai cipő helyett posztócipőt húznak – ősi elismerése ez a hely szentségének – és mint ros ha-sánakor, most az eredetileg ünnepi, de korunkban már halottas inget veszik magukra. Tiszta fehérret ölt a templom és a hívők is, amikor megszólal a jóm kippur előestéjének bevezető dallama: a Kol Nidré.

Először a frigyszekrényből a rabbi két Tóra-tekerceset vesz ki. Ezután két férfi a „Fény ragyog az igaznak, öröm az egyenes lelkűeknek” vers mondásával körbejárja velük a zsinagógát, és az előimádkozó mellé állnak. Hárman együtt már vallási bíróságot alkotnak (bét din), amely jogosult a fogadalmak feloldására. Olyan elkötelezettségek értendők ezeken, amelyeket valaki szabad akaratából önmagára vett valamilyen formában, olyan ígérek, amelyekkel valaki, meggyőződése szerint Istennek tartozik, és amiért ő egyedül Istennek, illetve önnön lelkiismeretének tartozik.

A kántor elmondja azt az imát „Isten beleegyezésével” – Al daat ha-makom, amely megengedi, hogy hitehagyottakkal is együtt imádkozzanak. Az előimádkozó (a kántor) elmondja a Minden fogadalom... kezdetű Kol Nidrét háromszor, a hagyományos dallamon. Ez az ima az év folyamán tett és nem teljesített fogadalmak feloldásáról szól. (C. H. Gordon említ arámi fordulatokat a Talmud korának babilóniai varázsszövegeiből, amelyek megtalálhatók a Kol Nidrében. Szerinte a közösség elleni átkot törték meg vele.) Ennek megfelelően először halkán, lefojtott hangon, mintegy meditálva adja elő a kántor. Aztán kevésbé visszafogottan, érthetőbben folytatja. Végül teli tüdőből zeng a dallam, hogy utána szinte ujjongva következzen a szentírási vers: „És megbocsáttatik Izrael fiai egész gyülekezetének, és a közöttük tartózkodó jövevénynek; mert az egész nép tévedésben volt” (4Móz 15,26). Ezt a bibliai verset az egész gyülekezet hangosan együtt mondja. Áldás, majd az esti (maariv) imák következnek, ezeket bűnvalló himnuszok és ünnepi elmélkedések sora követi, így az Omnam kén is:

Miénk a bűn, a szenvedés
Tiéd a jóság, kegyelem,
Hirdesd hát: megbocsátok!
Bűnünk felhőként szálljon el
S a megváltott nép hallja meg
Igédet: megbocsátok!”

„Hagyja el a gonosz az ő útát és a bűnös férfiú gondolatait, és térjen az Úrhoz, és könyörül rajta, és a mi Istenünkhöz, mert bővelkedik a megbocsátásban” (Ésa 55,7). Az aranyborjú története szemlélteti, hogy Isten megbocsát Izrael népének, és irgalmas, kegyelmes, hosszan tűrő Istennek jelenti ki magát (2Móz 34). Isten azt mondta Mózesnek, hogy az isteni megbocsátás ötszázszor erősebb, mint Isten haragja. Isten mindig megbocsát a bűnbánónak, akár halálos ágyán is, függetlenül az általa elkövetett bűn súlyától. A bűnbánat és az isteni megbocsátás gondolata a Biblián kívül a rabbinikus irodalomban is fontos helyet foglal el.

Szokás az elhunytak emlékére Jizkort mondani, és a temetőbe is kilátogatni, felkeresni az elhunytak sírjait, emlékezni az elmúlásra, mely a bűnök eredménye. Hagyomány az igaz emberek (caddikim) sírjait meglátogatni, kérve közbenjárásukat az Égi Bíróság előtt. Ilyenkor több adományt (cedáka) adnak a hívek, mert, ahogy a Példabeszédekben olvashatjuk: “a jótékonyság megment a haláltól” (11,4).

A tisztaságot, a bűntől való mentesítést szolgálta a kappára (engesztelés) szokása is, mely úgy zajlott le, hogy a férfiak általában egy fehér kakast, a nők egy fehér tyúkot megforgattak néhányszor a fejük felett, és egy erre az alkalomra összeállított szöveget (bené ádam) mondtak. Azért választott egykor a falusi férfi kakast emberhelyettesítő áldozatul, mert a héber geber férfit is, kakast is jelent. E szertartás a jeruzsálemi Szentélyben bemutatott áldozatot is jelképezhette, más vélemény szerint az állat az embert önmagát helyettesíti, az ő bűnei, vétkei mintegy átszállnak a szárnyasra. Ezt a baromfit meg lehetett váltani pénzzel is, és azt a rászorulóknak adományozták. A kappárát már nem gyakorolják.

Az engesztelő nap reggelén felolvassák Ézsaiás próféta igazi megbánást kérő szavait:

„Hát nem ez-é a böjt, a mit én kedvelek: hogy megnyisd a gonoszságnak bilincseit, az igának köteleit megoldjad, és szabadon bocsádsz az elnyomottakat, és hogy minden ígát széttépjetelek? Nem az-é, hogy az éhezőknek megszedsz kenyeredet, és a szegény bujdosókat házádba bevigyed, ha meztelent látsz, felruházzad, és tested előtt el ne rejtse magadat?” (Ézs 58, 6-7). Ezután megemlékeznek a halottakról (mazkir), majd a többlet ima (muszáf) következik. Ebben hangzik el ez a költői részlet: “Hasonlít az ember a tört cserépre, olyan, mint a hervadt fű, mint a fonnyadt virág, mint a tűnő árnyék, mint a szakadó felhő, mint a lélegzet, mint a futó homokszem és repülő álom.”

A délutáni (minha) imában elmondják a bűnbevalló (vidduj) imákat, ami a megbánás, megtérés egyik lényege. Ez az ima többes számban íródott, mert mindenki felelős a másik ember vétkeiért is. Megtalálja Istenét a lélek, s a bűnbánat imáiban a gránátvirág lángoló karmazsin szirma szeplőtelen, hósín liliommá varázsolódik, amint a felülvilágító üvegképe is mutatja.

A délutáni imát Jónás próféta könyvének olvasása követi, mely a bűnök megbocsátásáról szól. Ilyenkor, mivel már közel egy napja tart a böjt, szokás szegfűszeggel tűzdelt birsalmát vagy tubákot (dohányport) szagolgatni enyhülésképpen.

A nap utolsó és egyben rendhagyó imája a neila (a kapuk bezárása). A neila – bezárás – szót úgy értelmezték, hogy a jóm kippuri ítélet megpecsételése idején bezárulnak az ég kapui, ebben az időben dől el véglegesen az emberek sorsa a következő esztendőre.

A hagyományos időmeghatározás szerint: “Akkor, amikor a nap sugarai a fák koronájáig érnek”, körülbelül egy órával a napnyugta előtt, adja elő maga a gyülekezet rabbija az egész nap legbensőségesebb fohászatát. Nyitva áll a frigyszekrény, mintegy jelképezve azt a kívánságot, hogy közvetlenül Isten trónusáig hasson most a könyörgés – amikor az egész gyülekezet állva, különösen ünnepélyes, lassú melódiában mondja el a szent napot bezáró fohászokat:

Ó, tárd fel nekünk irgalmad kapuját
Mielőtt e kaput végképpen bezárnád
Lement immár a nap!

Megfordult immár a nappal
Lemegy, megpihen a nap:
Nyisd meg kapuidat!

Az ünnep kimenetelével megszólal a sófár, és sokan elmondják: A jövő évben Jeruzsálemben!
A jóm kippurt követő napon szokták megkezdeni a szukkot ünnepi sátor felszerelését.

Szukkot

109. ábra. A földszinti alaprajz a déli oldali szukkot ablakképének jelölésével.

A sátoros ünnep (helyesen: a sátrak ünnepe) szertartásaira a déli oldalbejárat jobboldalán lévő ablakban elhelyezett üvegképek utalnak. A nagy mezőben függönyös, nádtetős sátor látható az ünnepi csokor, a luláv által képezett gótikus ívtől keretezve. A győzelmi pálmaág a vezérlő isteni gondviselést hirdeti, s a belévetett reményt képviseli az örökzöld mirtusz. Ez utóbbi ágacska képezi a belső szegélyt. A mirtusz a Vénusz bolygó istennőjének attribútuma volt, a szegély fűz levelei a Holdat jelképezték a Mediterráneumban, a zsinagógában azonban másra utalnak.

110. ábra. A déli oldal szukkot ablakképe. Fotó.

Ez az ünnep az ősök pusztai vándorlására emlékeztet, amidőn Isten kegyes gondviselése őket minden bajban megsegítette, és állandó házak híján sátrakban (szukka) nyújtott számukra hajlékot és menedéket. "Sátrakban lakjatok hét napon át; mindenki, aki bennszülött Izraelben, lakjék sátrakban. Azért, hogy tudják nemzedékeitek, hogy sátrakban lakattam Izrael fiait, midőn kivezettem őket Egyiptom országából" (3Móz 23,42-43). A parancs előírja, hogy a szukkában kell inni, enni és aludni úgy, mint az állandó lakásban. A szukka építésének megvan a törvényes előírása a nagyságára, a külső, valamint a belső formájára egyaránt.

Maimonides szerint: "Az embernek jobb időkben gondolnia kell rossz napjaira. Ez őt állandóan hála fogja készíteni Isten iránt, mérsékelt és szerény életre fogja nevelni. Ezért hagyjuk el a sátrak ünnepén házainkat, és lakjunk sátrakban. Ezáltal emlékeznünk kell arra, hogy ez volt hajdan a mi helyzetünk." A Tóra intézkedése szerint erre figyelmeztet mindenkit az ünnepi sátor teteje, amelyet mindig lazán rakott gally, nád vagy kóró borít.

A szukkot a betakarítás ünnepe (hag ha-ászif) is, mivel régen szüreti ünnep volt. Ennek emlékére a Szentírás elrendeli, hogy négy növényfajtából (arbáa mínim – négyfésűség) álló ünnepi csokrot kell a mindennapi reggeli istentiszteletnél használni ezen az ünnepen. "És vegyetek magatokhoz az első napon dísz-fának gyümölcsét, pálmaágakat és sűrűlombú fának és fűzfának a gallyát és vigadjatok az Örökkévaló, a ti Istenetek színe előtt hét napon át" (3Móz 23, 40).

A lulávval, vagyis a négyfésűség legnagyobb méretű tagja után így nevezett csokorral járják körbe a zsinagógát az ünnep hét napjának reggelén, a hetedik napon hétszer is. Az ablakban felül a bima körüli ünnepi hét körmenetet hét koncentrikus kör szírványszínekben ábrázolja. Minden körmenet imádsága a hozsánna (segíts meg kérlek) felkiáltással kezdődik és végződik. Lejjebb etrog (citrusalma) növények közt bíbor alapon az ünnepet elrendelő parancs héber felirata látható: Ba-szukkot tésvu.

A szukkot ünnepi csokor egyik része a bal kézben tartandó etrog (pri éc hádár) és a jobb kézben lévő mirtusz (hadasz), fűzgally (aráva), pálmaágacska (luláv).

Az etrog, ez a citromhoz hasonló déligyümölcs, a zsidó hagyomány szerint egyenest az Éden-kertből való, mert gyümölcsének, levelének és a szárának egyazon íze van.

A mirtusz illatos, örökzöld növény, megjeleníti Isten szeretetét, aki nem hagyja el népét, a sivatagban cédrust, akácot, mirtuszt és olajfát ültet (Ézs 41,19). A próféta a messiási idők eljövételéről ír, amikor „A tövis helyén ciprus nevedik, és bogáncs helyett mirtusz nevedik, és lesz ez az Úrnak dicsőségül és örök jegyül, a mely el nem töröltetik (Ézs 55,13).

A fűzfa jelképe az ember boldogulásának, és ami ennek fontos része, a termékenységnek: „Így szól az Úr, a teremtőd és alkotód ... Ne félj én szolgám Jákob **Hiba! A hivatkozási forrás nem található.**, és te igaz nép, akit elválasztottam! Mert vizet öntök a

szomjúhozóra, és folyóvizet a szárazra; kiöntöm lelkemet a te magodra, és áldásom a te csemetéidre. És nevednek mint fű között, és mint fűzfák a vizek folyásinál.” (Ézs 44,2-4).

Egykor az arabok a pálmát istennőként imádták, az ókori görögök szerint Létó Tejút-istennő pálma tövéből szülte meg a napistent, Apollónt. A csokornak nevet adó luláv, vagyis a pálma jelentése a zsidó-keresztény szimbolikában elsősorban a 92. zsoltár 13. versén alapul: “Az igaz virul, mint a pálma.” A luláv gyümölcsét, mint datolyát ismerjük.

Egy régi írásmagyarázat szerint az etrog ízletes és illatos, hasznos és kellemes egyszerre, akárcsak az a zsidó, aki ismeri a Tórát, és számos jócselekedetet gyakorol. A pálmaág azokra a jámborokra emlékeztet, akik ugyan nem ismerik a Tórát, de hasznos tagjai a társadalomnak. A mirtusz illatához ellenben nem társul semmiféle íz, így annak az embernek sincsen semmiféle haszna, aki tudását csak díszként mutogatja. S végül – mint a fűzfa ága – akadnak olyan embertársaink, akik sem tudásukkal, sem jó cselekedeteikkel nem válnak ki. Mégis, az ünnepi csokorba egybekötik valamennyit: minden embertárs megtalálhatja a maga szerepét és értékeit. Ahogyan a Szentírásban olvassuk: “Valamennyien egymást kiegészítve alkossanak teljes, ünnepi csokrot. S ha így teszten, az Örökkévaló lesz általa felmagasztalva.”

Egy másik magyarázat szerint az egyén teljes odaadását, Istenért való áldozatosságát hirdeti az ünnepi csokornak négy növénye: az etrog a szívet, a luláv gerincet, a mirtusz a szemet, a fűzfa az ajkat jelképezi: minden testrészünket, egész énünket Istennek kell szentelni.

A négy növény jelképezheti még a négy évszakot, a teljes évet is.

Számelméleti (gemátriai) magyarázata úgyszintén érdekes: A luláv (csokor, itt: pálma) és a hajjim (élet) héber betűs számértéke azonos, 68, így a luláv minden irányba lengetésével az életet, az Örökkévaló gondoskodását fejezik ki.

Ne hagyjuk említés nélkül azt a jelenkori szellemes magyarázatot, hogy az ünnepi csokor, amely önmagában egyesíti a szentföldi három növényt az egész földön elterjedt fűzfával: ezzel Izrael gondolatát akarja ébren tartani a zsidókban, összekötve az őshazát az újhazával, a múltat a jelenel, őseket a késő utódokkal, hiszen a fűzfa levágott ágai újra kihajtanak, a növény mindig élő marad.

Mikor az áldást mondják, egymás mellé szorítják az etrogot és a lulávot (az utóbbi itt a pálma, a mirtusz és a fűz együttesét jelenti).

Maimonides így magyarázza a négy növény együvé szorítását: Ebben Izrael népének abbéli öröme fejeződik ki, hogy kivonult a pusztából, „hol nincs vetés, sem füge, sem szőlő, sem gránátalma, és inni való víz sincsen!” (4Móz 20,5), és elérkezett Izrael földjére, a gyümölcsöt hozó fák és folyók országába. Ezért hát a pusztai vándorlás emlékére vették kezükbe a négyféle növényt. Luláv: a legélvezetesebb gyümölcs – datolya –, etrog: a legillatosabb gyümölcs, hódász: a legszebb levelű fa, árává: az egyszerű szépség. S ez a négyféle az, amelyben három dolog egyesül. Az egyik: Izrael földjén való gyakoriságuk. A másik: szép külsejük és frissességük. A harmadik: frissességükben hét napon át megmaradnak.

A Tóra előírja: “Hét napig ünnepeld a sátrak ünnepét, mikor már betakarítottad termésedet a szérűdből és présházadból” (5Móz 16, 13). Szukkotnak a diaszpórában hat, Izraelben öt félünnepe van. Ezek ünnepnapok – munkatiltalom nélkül.

A szukkot félünnepek utolsó napja hósanna rabba (nagy hozsánna).

A hósanna rabba szukkot félünnepeinek hetedik, a sátor és az ünnepi csokor használatának utolsó napja. Ezen a napon többször mondják a hósanna (Ó, segíts!) kezdetű imát, mint az előtte levő napokon – a nevét innen nyerte. Sohasem esik szombatra, akkor ugyanis az ünnepi csokorhoz (lulávhoz) erősített fűz gallyacskát nem szabad csapkodással letarolni, holott ez a szertartás része. Régi hagyomány szerint a jóm kippurkor megpecsételt ítélet ekkor még megváltoztatható, ezért e napnak bűnbánó jellege van. A hósanna rabba előtti éjszakán virrasztanak, és az e célra szerkesztett éjszakai imát (tikkun) olvassák, zsoltárokat mondanak, mert ez a nap Dávid király vendégségének napja a sátorban.

Ezen az éjjelen szokás volt árnyékjóslással megtudakolni a jövőt. Az árnyék az embernek része vagy éppen helyettesítője. Romániában az építőáldozat helyett egy elhaladó ember árnyékát vetették papírra vagy lécre, s azt falazták be. A hiedelem szerint az ember maga is elpusztult. Boszorkányperekben gyakori vád, hogy a gyanúsított “embereket mért”, vagyis lemérte az árnyékukat. Akinek nincs árnyéka, meghal. Kétségtelenül ez az értelme Józsuá és Káleb szavainak, amelyekkel megnyugtatták a pusztában vándorlókat a kánaáni őslakók felől: “árnyékuk eltávozott tőlük” (4Móz 14,9) azaz: a halál fiait.

Hósanna rabba reggelén a zsinagógában az előimádkozó halottas inget (kittel, kitli) ölt, és ebben imádkozik, mint a félelmetes napokon (rós ha-sánától jóm kippurig, azaz újévtől engesztelő napig), külön imarend szerint. A muszáf ima befejeztével kiveszik a frigyszekrényből az össze Tóra-tekerceset, felviszik az emelvényre és kézben tartják őket, míg az ünnepi csokorral nem csináltak hét körmenetet (hakkáfót).

111. ábra. A kettős szukkoti ablak csúcsa a bima körüli 7 koncentrikus körrel. Fotó.

Utána leteszik az ünnepi csokrokat és bizonyos imák elmondását követően kézbe veszik az áravát, mely öt kis fűzfagallyból álló köteg, és azt az imapadhoz verik, miközben háromszor mondják: Kol mevaszér ve-omer – Az isteni hang hírül adja és mondja. Ez az imapadhoz ütötett fűzfacsokor a bünbocsánat szimbóluma.

Hósanna rabba jelentőségét az a kaballisztikus eredetű hit adja meg, hogy az isteni ítékezésnek, mely ros ha-sána napján megíratott és jóm kippur napján megpecsételtetett, végrehajtása ezen a napon kezdődik meg. Egykor az egész gyülekezet – a bünbánó napok hangulatát felidézve – halottas ingben jelent meg a szertartáson. A megtérésnek, az isteni kegyelem elnyerésének utolsó reménye, vissza nem térő alkalma ez a nap.

Jeruzsálemben a sátrak ünnepének színházi előadáshoz hasonlítható eseménysorát az ősrégi mítoszból származó vízmerítés zajos ceremóniájának népünnepélye koronázta meg. A vízmerítés ünnepét Ézsaiás 12,2–3 verse alapján tartották: “Ímé, az Isten az én szabadítóm! ...S örömmel meríték vizet a szabadító kútfejéből.”

A vízvétel ünnepe (szimhat bét-ha-soéva), mely jelképesen egyesítette a felső világot az alsóval, rendkívül mozgalmasan zajlott. A zsidó kozmológia ugyanis a földet vízzel körbezárt térként képzelte el: a felső vizek hímneműek voltak, a veszedelmes, földalatti vizek nőneműek, akárcsak az egykori Tiamat istenség. A két világ egyesülésre vágyott. Mivel Jeruzsálem állt a világ közepén, a létezés különböző szintjei itt találkozhattak egymással. Az alvilág gátjait évente egyszer jelképesen átvágták, hogy a felső és alsó vizek egyesülhessenek, amit az emberek megünnepeltek. A vízvétel emlékeztetett az őseredeti káosz erejére, amelynek fenyegetése nélkül az elkövetkező év termékenysége, elevenessége és energiája sem lett volna biztosítva.

A rabbik azt tanították, hogy aki ezt az ünnepséget sohasem látta, nem ismeri az élet igazi örömét.

Az ünnepi vigalmak a vízáldozásnál zajlottak le, mikor a Jeruzsálem közelében levő ősi Siloáh-forrásból reggelente merített vizet az oltárra öntötték, kérve Istent, hogy az ég őszi harmatát ne vonja meg a megtermékenyítésre váró földtől.

Kiegészült az ünnep a Szentély kivilágításának látványosságával. Az ünnep első napjának vége felé a papok lementek az asszonyok előudvarába, ahol a nagy előkészület történt. Az asszonyok számára ugyanis felső karzatokat készítettek, míg a férfiak lent foglaltak helyet. Itt nagy aranygyertyatartók álltak, melyeknek mindegyikén négy aranycsésze volt, és mindegyik aranycsészéhez négy lajtorja vezetett, és négy ifjú pap hágott fel rajtuk. Kezükben olajkorsók voltak, százhusz log olajjal, melyet a csészékbe öntöttek.

Jámborok és előkelő emberek táncoltak a nép előtt, égő fáklyákkal kezükben, és dalokat és dicsőítő éneket zengtek, és ezeket a leviták hárfán, lanton, cimbalmon, trombitán és számtalan más hangszeren kísérték, a tizenöt lépcsőn állva, amelyek az izraeliták udvarából az asszonyokéba vezettek, – célzással a zsoltárok tizenöt lépcsőénekére. A leviták

hangszereikkel a lépcsőkön álltak és énekeltek. Két pap állt a felső kapunál, melyen az izraeliták udvarából az asszonyokéba lehetett jutni, és két trombita volt a kezükben. Mihelyt a kakas kukorékolt, belefűjtak, majd elnyújtottan kürtöltek s végül ismét belefűjtak. Ez volt a jel a vízmerítésre. Mihelyt a tizedik lépcsőfokot elérték, ugyanígy harsonáztak, és amikor az asszonyok előudvarába érkeztek, ugyancsak így harsonáztak, és mindaddig harsonáztak, amíg a keleti kapuhoz nem érkeztek. Mihelyt a keleti kapuhoz érkeztek, megfordultak nyugat felé (a Templom irányába) és szóltak:

– Őseink, akik ezen a helyen voltak, hátat fordítottak Isten templomának és arcukat kelet felé fordították, mert a napot imádták keleten (Ezekiel 8,16), mi azonban Isten felé irányítjuk tekintetünket!

Rabbi Jehuda mondja: Ismételve kiáltozták: – Istenéi vagyunk és tekintetünk Isten felé irányul!

A papok elviselt öveiből és ruháiból téptek kanócokat és meggyújtották. Elégették a főpap jóm kippurkor viselt ruháját is. Nem volt udvar Jeruzsálemben, ahol ne lett volna világosság e vigalom fényétől.

Salamon király a jeruzsálemi Szentély felavatási ünnepségeit szukkot napjaiban tartotta. Azon az emlékeztető sátoros ünnepen, az ünnep első napján a Sekhina (Isten fénye, jelenvalósága) leszállt a mennyből, lángra lobbantotta az oltár tüztét, és betöltötte a Szentek Szentjét (1Kir 8; 2Krn 7,1-10). Ekkor százhusz pap nem tudott állva maradni az Úr jelenlétében! (2Krn 5,3).

Az öröm ünnepének (zemán szimhaténu) is nevezett szukkot komplex ünnepén került sor a szövetség megújításának a zsidó kultuszban újra meg újra megismételt dramatikus ábrázolására is. A Mózes II. könyvében leírt üdvtörténeti esemény és annak az V. könyvbeli változata is az Isten és népe közötti szövetségnek a mindenkor jelenre aktualizált kultikus drámája. Ugyanakkor az ünnep mondanivalója túlmutat az izraeliták körén. Miként peszah az egész emberiség eljövendő felszabadulásának, sávuot minden nép erkölcsi felemelkedésének ünnepévé magasztosul, úgy hirdeti szukkot a kivétel nélkül mindenki fölött virrasztó isteni gondviselést. Hetven tulkot kellett az ünnep hét napján áldozatul bemutatni. A Talmud szerint ezt az áldozatot a világ hetven nemzetének békességeért hozták a Gondviselés Istenének.

A sátrak ünnepe a zsidóság és az egész emberiség számára szóló kozmológikus tartalmat is hordoz. A mózesi ünnepek közül a hetedik és egyben az utolsó, profetikus módon a világtörténelmet lezáró, messiási korszakot vetíti előre. Az ünnep öröme azt a bizonyosságot képviseli, mely szerint a történelem végén megvalósuló aranykor, a messiási királyság bekövetkeztével az emberiség átlép az örökkévalóságba.

Számos próféta azt jövendőli, hogy a várost különleges fényjelenség veszi majd körül, amely egyrészt folyamatosan világít és a város fényforrásául szolgál éjjel és nappal, másrészt pedig védelmet is biztosít a város lakói számára. „Akkor teremteni fog az Úr Sion hegyének minden helye fölé és gyülekezetei fölé nappal felhőt és ködöt, s lángoló tűznek fényességét éjjel; mert az egész dicsőségen oltalma leszen ;,És sátor leszen árnyékul nappal a hőség ellen, s oltalom és rejtek szélvész és eső elől.” (Ézs 4,4-5). Ézsaiás próféta szerint (2,4) az emberek „csinálnak fegyvereikből kapákat, és dárdáikból metszőkéseket, és nép népre kardot nem emel, és hadakozást többé nem tanul.” A béke és a gazdagság tekintetében Salamon király idejéhez fog hasonlítani ez a korszak, amikor Izrael megnyugodott a háborúktól, és teljes béke honolt, emellett pedig a jólét és a gazdagság addig elképzelhetetlen méreteket öltött. A messiási királyságban tehát ismeretlen lesz a szükség. Az Úr örökkévaló ünneppé teszi a sátorok ünnepét Izrael számára, amelyet a messiási királyságban a pogány nemzeteknek is meg kell ülniük: „Ezért esztendőről esztendőre mind felmennek, hogy hódoljanak a Királynak, a Seregek Urának, és megünnepeljék a sátorok ünnepét.” (Zak 14,16). Ennek a korszaknak a profetikus előképe az őszi örömünnep.

A vízmerítés örömét szukkot félünnepének minden estéjén megtartották.

De az őszi zárándok-ünnep ezzel még nem fejeződhetett be. Szukkot hét napos ünnep tisri hó 15-től 21-ig. Utána következik mindjárt semini aceret.

Ennek az ünnepnek a sátoros ünnep ablakával szemközti, az északi oldalbejárattól balra lévő ablak üvegképei állítanak emléket.

Semini aceret

112. ábra. A földszinti alaprajz az északi oldali kijárattól balra levő ablak megjelölésével.

A semini aceret (záróünnep) ünnepi ablakának (az északi oldalon az oldalbejárattól balra található) belső szegélyét a semini aceret napján olvasandó bibliai könyvből, a Prédikátor könyvéből vett mandula (*Amygdalus communis*) és kapor, kápri cserje (*Capparis c. spinosa*) levele és virága képezi.

“Minden halmocskától is félnek, és mindenféle ijedelmek vannak az úton, és a mandolafa megvirágzik, és a sáska nehezen vonszolja magát, és kipattan a kapor; mert elmegy az ember az ő örökös házába, és az utcán körül járnak a sírók” (Préd 12,7).

A mandula ősi szimbóluma annak, hogy egy értékes tartalmat nagyon kemény, majdnem áthatolhatatlan burok zár körül. A mandula a Bibliában a mandolafa (sákéd) és a virrasztani (sákéd) szó közötti alaki hasonlóság révén a virrasztás és az őrzés jelképe. A zsidó és a keresztény értelmezés szerint az isteni megerősítés és a kiválasztottság jele. Ennek alapja Áron főpapi méltóságra való kiválasztása: “és ímé kihajtott vala a Lévi házából való Áronnak vesszeje, és hajtást hajtott, és virágot növelt, és mandolát érlelt” (4Móz 17,8).

Az örökös és virrasztás eszköze a szent sátorban az arany mécstartó: “Mandolavirág formájú három csésze az egyik ágon, gombbal és virággal, és mandolavirág formájú három csésze a másik ágon is, gombbal és virággal; így legyen a gyertyatartóból kijövő mind a hat ágon” (2Móz 25,33).

A mandula jelképezi azt is, hogy Az Örökkévaló örökös, virraszt a szava fölött: “Szóla továbbá nékem az Úr, mondván: Mit látsz te, Jeremiás? És mondék: Mandulavesszőt látok én. És mondá nékem az Úr: Jól láttál, mert gondom van az én ígémre, hogy beteljesítsem azt” (Jer 1,11-12).

A mandula termésének kemény héja miatt a zárt, rejtett érték szimbóluma. Ebben az értelemben az ablakcsoport másik tagjára, a Tóra emlékünnepére is utalhat a szegély mandulavirág díszítése.

113. ábra. A semini aceret és a szimhat Tóra. Közös ablakkép a csúcstal. Fotó.

A semini aceret (az egybehívás nyolcadik napja) noha közvetlen szukkot hetedik napja után következik, mégis különálló ünnep. Ezért került a szukkottal szembe, s tőle ekként mégis elkülönítve ábrázolva a zsinagógában. “A nyolcadik napon pedig szent gyülekezések legyen és újra tűzáldozattal áldozatok az Úrnak; berekesztő ünnep ez, semmi robota munkát ne végezzetek azon” (3Móz 23,36). A peszah és a szukkot hét-hét napos ünnepe pontosan felezi az évet, és mindegyik holdtöltével veszi kezdetét. Amiként sávuot záróünnepé peszahnak és ezért nevezi a Talmud aceretnek (záróünnep), úgy záróünnepé a semini aceret szukkotnak és a félelmes napoknak (jáim noráim). A különbség azonban az, hogy míg a peszah záróünnepéig (sávuotig) 50 napot kell számlálni (ómerszámlálás), addig itt rögtön a szukkot után következik a záróünnep. A bölcsek szerint az Örökkévaló nem akarta, hogy teremtményeinek hosszú ideig rossz, esős időben kelljen a sátrakban lakniuk és várniuk a befejezésre, a zárásra.

Maimonides így magyarázza semini aceret napját: “Azért ünnepeljük, hogy teljessé váljék örömünk, amely nem lehet oly tökéletes a sátrakban, mint a szilárd házakban.”

A másik nagy kommentátor, rabbi Slomo ben Jichak, rövidebb nevén: Rasi így ír: “Miután már hét napot töltöttek a zsidók Jeruzsálemben (az őszi záróünnep, szukkotkor) és indulnának haza, akkor az Örökkévaló így kérleli gyermekeit: Maradjatok még egy napot, mert oly nehezemre esik elbúcsúzni tőletek!”

A Tóra a szukkot ünnepi hetven áldozati állat után erre az ünnepre egyetlen állatból való áldozatot ír csupán elő. A Talmud magyarázata szerint, míg a szukkot hetven áldozata a

föld hetven idegen népének jólétéért szól, addig a semini acereti áldozatot, – az utolsót az ünnepi áldozatok sorában – a zsidó nép saját boldogságáért mutatja be a sorsok Urának.

Egy történelmi esemény is kapcsolódik az ünnephez, ugyanis Salamon király a jeruzsálemi Szentély felavatási ünnepségeit szukkot napjaiban tartotta és semini aceretkor bocsátotta el, engedte haza a népet (1Kir 8,66).

Az ünnepi ablakkép jobboldali mezejében Rákhel ősanya sírboltját ábrázolja, mely fölött a fölirat: “A szellemeknek istene.” Rákhel kezdettől fogva a zsidó nép kedvence volt, és a zsidó anyaság szimbóluma lett a maga reményeivel és vágyaival. Rákhel Jákob kiváltságos felesége, két legkisebb fiának, Józsefnek és Benjáminnak az anyja volt. Benjámin szülésekor meghalt, és a Bételből Efratába vezető út mellett temették el. Mint Jákob mondta: “Mert amikor Mésopotámiából jövök, meghala mellettem Rákhel Kánaán földén az úton, mikor még egy dűlőföldre valék Efratától, és eltemetém őt ott, az Efratába (azaz Betlehembe) vezető úton.” (1Móz 48,7). Ezt a helységet Betlehemmel azonosították, mivel Betlehemben telepedett le egy efrata nevű judeai kánaánita nemzetség. Az efratai sírbolt a Mórija-hegye és József ősatyának a mai Nablusban lévő sírja után a zsidóság harmadik legszentebb emlékhelye.

114. ábra. Rákhel sírja. Fotó. http://www.poica.org/editor/case_studies/bethlehem-rachel2.jpg <http://www.rachelstomb.org/b009.jpg> Van kép a palesztin „kezelésről” is.

Amikor az Első Szentélyt lerombolták, az ellenség száműzetésbe hurcolta a legyőzötteket. A Jeruzsálem és Betlehem közötti úton, Rákhel ősanya sírjánál állt meg először a foglyok menete. Jeremiás próféta ekkor vigasztaló beszédet intézett a kétségbeesett néphez:

„Hang hallatszik a magasban, keserves jajkiáltás hangja. Rákhel siratja gyermekeit, nem tud vigasztalódni, fiai miatt, akik örökké odavesztek. Ám így szól hozzá az Örökkévaló: Vond meg hangodat a sírástól, szemedet a könnytől, mert jutalma lesz jótetteidnek, így szólt az Örökkévaló, s ők visszajönnek az ellenség földjéről. Hiszen van még reménység a jövődödben, így szól az Örökkévaló, s visszatérnek fiaid határaik közé” (Jer 31,14-16.).

Rákhel sírjának ábrázolása hirdeti a halált legyőző kegyeletet, amelyet a sírok éjjele sem olthat el, amint nem oltja el a lélek életét a halál. Mint az építető főrabbi tanítja: A léleknek messze világol túl a cél, mert nem idegszálakból szövött hússzerkezet csupán az ember, hanem olthatatlan szikra, a kezdetlenségből és végezetlenségből vétetett lélek!

Közel található az ablakképhez a déli fal mázskir táblái is. Az ünnep részeként a Tóra és a haftára (prófétai szakasz) olvasása után imát (mázskir) mondanak az elhunyt hozzátartozókért.

A semini aceret ünnepi délelőtti többlet imában esőt kérő betoldást alkalmaznak e naptól kezdve peszahig: “Mert Te vagy az örökkévaló Istenünk, ki a szelet megindítja és az esőt hullatja. Áldásra, ne átokra! Bőségre, ne szűkölkedésre! Életre, ne halálra!” A közösség e három felkiáltásra áment (így legyen) mond. Ez az esőért való fohászkodás a párja a peszahkor elhangzó harmatért való imának.

A záróünnep a szimhat Tórával közös elhelyezésben került megörökítésre az északi falon, az oldalbejárattól balra. A két ablakot (a záróünnep és a Tóra örömmünnepe ablakait) összefogó felső részben Izrael gyümölcsei: gránátalma, füge, szőlő, datolya, és olajbogyó idézik fel az őszi időszakot. Vegyük szemügyre őket közelebbről!

115. ábra. A szimhat Tóra – és a semini aceret ablakkép csúcsa. Fotó.

A gránátalma mediterrán vidékeken őshonos díszcserje termése. Mint valamennyi sok magvú és piros gyümölcs, a termékenység, a szerelem és az élet szimbóluma. Mivel nem támadják meg a férgek, a tisztaságot is kifejezi. A zsidó hagyományban a megújulás, a termékenység kapcsolódik hozzá; azt az áldást is jelképezte, amely az Istennel kötött szövetség eredménye.

A Talmud szerint a gyümölcsök első csoportján belül a gránátalma sorrendben az utolsó helyen áll. A gyümölcs neve – rimmón – ugyan a magasságra, az isteni tónusra utal, ám

a rangsorban utolsó helye arra figyelmeztet, hogy az ember ne törekedjék túlságosan felfelé, mert aki alázatos, azt Isten felmagasztalja. E jelképisége miatt kerülhetett a papi ruházat alsó szélére is.

116. ábra. Gránátalma dísz a főpapi ruházatról. =
<http://webzoom.freewebs.com/historicconnections/Ivory%20pomegranate.jpg>

A papi öltözet felső köntösének gránátalma- és csengő-díszítései a mennydörgésben és villámlásban kifejeződő termékenyítő hatás jelképei voltak: “És ennek alsó peremére csinálj gránátalmákat, kék és bíborpiros és karmazsinszínű lenből, a peremére köröskörül, és ezek közé arany csengettyűket is köröskörül” (2Móz 28,33). A Talmud megállapítja, hogy 72 díszítés volt a szegély körül (Zevahim 88b). Ugyanannyi csengettyű volt, mint gránátalma, a zsidó hagyomány szerint. A csengettyűnek nagyobb volt a jelentősége, mintsem azt ma gondolnánk, mert ezt olvassuk: “És legyen Áronon amikor szolgál, hogy hallatsszon annak csengése, amikor bemegy a Szentélybe az Úr elé, és amikor kijön, hogy meg ne haljon” (2Móz 28,35). Az izraeliták nem láthatták a főpapot a szentélyben, de az aranycsengettyűk hangja által hallhatták minden lépését, amelyet érettség tett, és lélekben követhették őt. Az egész nép imádkozott és fohászkodott, amíg a főpap a Szentek Szentjében tartózkodott, hogy szolgálatot teljesítsen a nép nevében. Ezért volt szükséges, hogy ismerjék azt a pillanatot, amikor ő belép a Szentek Szentjébe.

Csodával határos, hogy ha nem is a pusztai Szentély, de a salamoni templom közel háromezer éves díszítményei közül megtaláltak egy elefántcsontból készült főpapi ruhadísz mintázó gránátalmát! Megtekinthető a jeruzsálemi Izrael Múzeumban. A gránátalmának a hagyomány szerint 613 magja van, ennyi tórai parancsot, előírást kell egy zsidó férfinak betartania.

A fügefafa – héberül teéna – az egyik legrégebbi kultúrnövény a Közel-Keleten. A Júdeai-hegyvidéktől nyugatra fekvő Gezer városában végzett ásatások során i. e. 5000-ből származott fügek kerültek elő. Ehhez a növényhez, amely oly régóta társa az embernek, természetesen nagyon gazdag szimbolika kapcsolódik. Gyümölcse az ember számára kiemelt fontosságú táplálékot jelent, ezért a termékenység szimbóluma. Különösen szépen szól erről az Énekek éneke: “A fügefafa érleli első gyümölcsét, és a szőlők virágzásban vannak, jó illatot adnak; kelj fel mátkám, én szépem, és jöjj hozzám!” (2,13). Az édes, lágy, magvakban dús fügegyümölcs a szexualitást is szimbolizálja. Ezzel kapcsolatban a Biblia legismertebb része: “Megnyilatkozának mindkettőjüknek szemei s észrevevék, hogy mezítelenek; fügefafa levelet aggatának azért össze, és körülkötöket csinálának magoknak”(1Móz 3,7).

A gyümölcsöt termő fügefafa (Ficus carica) a Bibliában – például a próféták könyveiben – az olajfa és a szőlőtőke mellett a messiási birodalomban folyó gondtalan élet egyik eleme. “Azon a napon, így szól majd a Seregeknek Ura, ki-ki hívja majd a maga felebarátját a szőlőtő alá és a fügefafa alá” (Zak 3,10). Az alacsony törzsű, dús lombosított füge árnyéka nagy érték volt a forró napszakokban. A bibliai időkben az számított gazdagnak, akinek volt egy olajfája, egy szőlőtőkéje, egy fügefája és egy édesvíz-kútja. Mi is kellett volna még? (5Móz 8,7-9).

Ahol csak termesztették a szőlőt, kezdettől fogva szent és isteni növénynek tekintették. A sumer írás az élet szót szőlőlevél alakú jellel ábrázolta. A Biblia a szőlő első ültetőjének a vízözön idején bárkájával az élet megmentését biztosító Noé ősapát teszi meg. Az összefüggés: a vízözön ősszel kezdődött, mint a szüret, s az ókori Közel-Keleten az őszi nap-éj egyenlőség tájára eső újhold volt az újév kezdete, amikor az istent újhold alakú bárkán hordták körbe. Mint említettük, szukkot ünnepének kezdete mindig újholdra esik, ősszel.

Azok a férfiak, akiket Mózes előreküldött Kánaán felderítésére, “eljutának Eskol völgyéig, lemetszének ott egy szőlővesszőt egy szőlőfürttel, és ketten vivék azt rúdön; és a gránátalmákból és a figékből is szakasztának” (4Móz 13,17-24). A szőlőfürt nagysága tejjel-mézzel folyó országot előlegezett számukra.

A Bibliában a szőlőtő Izráelt jelképezi, amelyet az Úr Egyiptomból telepített Kánaánba, hogy ott gyökeret eresszen és terebélyesedjék: “Égyiptomból szőlőt hozál ki, kiűzéd a pogányokat és azt elültetéd. Helyet egyengettél előtte, és gyökeret eresztett, és ellepé a földet. Hegyeket fogott el az árnyéka, és vesszei olyanok lettek, mint az Isten cédrusfái. Sarjait a tengerig ereszté, és hajtásait a folyamig” (Zsolt 80,9-12). Ézsaiás próféta Izrael népét Isten szőlőskertjéhez hasonlítja: “A seregek Urának szőlője pedig Izrael háza, és Júda férfiai az Ő gyönyörűséges ültetése” (Ézs 5,7).

A datolyapálma (*Phoenix dactylifera*) az ókori közel-keleti kultúrákban fontos kultúrnövény volt. A kivonulóknak már távolról jelezte, hogy hol található víz a földfelszín alatt: “És eljutának Élimbe, és ott tizenkét forrás vala és hetven pálmafa; és tábort ütének ott a vizek mellett” (2Móz 15,27). Az Ószövetség szerint a pusztai vándorlás emlékére tartandó sátoros ünnepről (a szukkotról) az Úr így rendelkezett: “És vegyetek magatoknak az első napon szép fának gyümölcsét, pálmafa ágait, sűrű levelű fa lombját, és patak mellett való fűzgallyakat, és örvendeztetek az Úr előtt, a ti Istenetek előtt hét napig” (3Móz 23,40). A halhatatlanságot és feltámadást jelképező növényekből készült az ünnepi csokor, a luláv is. A templomot is arannyal bevont pálmákkal és olajfával díszítették. (1Kir 6,29-35). A pálma a zsolotárokban az igazakat jelképezi: “Az igaz virágzik, mint a pálmafa, növekedik, mint a cédrus a Libanonon” (Zsolt 92,13). Az Énekek énekében a menyasszony termetére utal a pálma: “Ez a te termeted hasonló a pálmafához, és a te emlőid a [szőlő] gerezdekhez” (7,8). A datolya, mint gyümölcs mindig egyértelműen feminin jellegű: az eredetiben datolyagerezd áll és a szöveg a menyasszony keblére utal (Én 7,9).

Az olajfa (*Olea europaea*) Izrael legelterjedtebb termesztett fafajtája, az Ószövetségben az áldás, a bölcsesség, a bizalom, az Istenbe vetett hit jele. Zakariás látomásában a két olajfa a gyertyatartó mellett a papot és a királyt jelképezi: “Ezek ketten az olajjal felkenettek, a kik az egész föld ura mellett állnak” (Zak 4,14). Az Úrtól történő elfordulás átkozottá teszi az olajfa-ültetvényt is: “Olajfáid lesznek minden határodban, de nem kened magadat olajjal, mert olajfádnak gyümölcse lehull” (5Móz 28,40).

117. ábra. Olajfa. Fotó. = internetről esetleg az Olajfák-hegyéről.
<http://www.ogrod.uj.edu.pl/~img/Biblijne/Olea%20europaea%2018022.jpg>
http://www.staff.uni-marburg.de/~b_morpho/Mallorca/olea_europaea2_web.jpg
http://z.about.com/d/judaism/1/0/H/7/jerold_olive.jpg

A midrás Jeremiás prófétát idézi, aki a zsidó népet egy friss olíwabogyóhoz hasonlítja imigyen: “zöldellő, szép gyümölcsű és formás olajfának nevezett téged az Örökkévaló”, Károli Gáspár által: “Lombos szép formás gyümölcsű olajfa nevet adott néked az Úr. Nagy vihar morájánál tüzet gyújtja rajt, és leromlottak az ágai” (Jer 11,16). Miért az olajbogyóhoz hasonlítja a zsidó népet a próféta – veti fel a kérdést a Midrás –, hiszen más helyütt már szőlőhöz, fügéhez, datolyához és dióhoz is hasonlította az Írás a zsidókat? A hasonlat kézenfekvő – magyarázza is meg mindjárt. – Amikor az olajbogyó még a fán van, megnyomogatják, aztán leszedik, megcsépelik, végül kpréselik, s lesz belőle olaj. Így van ez a zsidókkal is. Jönnek ellenségeik, ütik-verik, börtönbe zárják, láncra verik, gettóba zárják őket, mígnem Isten megkönyörül rajtuk.

A Bibliában a galamb, amelyet Noé a vízözön után kiküld a bárkából, mint az Isten és az ember között helyreállt béke jelét, olajágot visz a csőrében, mert az olaj lecsillapítja a hullámokat, tisztít, táplál, lámpások égőanyaga. Olajat használnak a sebek kezelésére is. Jákob, miután a mennyei létráról álmodott, megkente Bétel kövét olajjal. A Messiás szó értelme: felkent. A keresztény királyokat Saul és Sámuel példájára olajjal kenik fel.

Az olajbogyó – mondja egy haszid bölcselő – a szerény életmód, a kevéssel való beérés jelképe. Így aztán ha valaki olajbogyóról álmodik, szerény életről álmodik, s biztos lehet abban, hogy “része lesz a Tóra fényében”.

Az olajfa elterjedésének térképe – mondja Löw Immánuel – azonos a zsidó diaszpóra kezdeteinek térképével. Olajfa oda került, ahová zsidó került.

Szimhat Tóra

A Tóra örömnepének, szimhat Tórának nevezik a világ minden táján élő zsidóság által ünnepelt semini aceret utáni napot. Erec Jiszráélben együtt tartják semini acerettel. Az északi oldal bejáratától balra eső őszi ünnepi ablakcsoport bal mezőjében a fölírat a Tóra örömnepének körmenetének énekéből vettetett: Hozsánna! Alatta a mezőben az ünnep jelentőségét festő, kezdetén nyitott Tóra látható.

A nyitott könyv a tanulás, a tudomány, a bölcsesség jelképe, így a kezdetén nyitott Tóra-tekercs is. Az ókorban a könyvek több, csíkká összeragasztott (papiruszból vagy bőrből készült) lap feltekerésével készültek, tekercsként tárolták őket. A Tórát itt dísztelen tekercs formájában ábrázolták.

118. ábra. Az északi oldalajtótól balra a baloldali ablakkép (nyitott Tóra-tekercs). Fotó.

A könyv mai megjelenése, az úgynevezett kódex-alak, mely az írásművek egybekötött lapjaiból adódik – csak az időszámításunk szerinti második századtól kezdve használatos. A kódex alakú, nyomtatott Tóra neve: Humás, szövege nem csak hogy a magánhangzók ejtésére kipontozott, de tartalmazza az olvasás során alkalmazandó dallam jelölését is.

A vallásos tartalmú kanonizált szent könyvek különleges jelentőséggel bírnak valamennyi kultúrában. Közös vonásuk, hogy az égi sorsszerűség megnyilvánulását látják bennük.

A Tórát szentsége miatt írják ősi formában pergamentekercsre, megszabott szabályok szerint. A pergamen csak tiszta (táhor) állat bőréből készülhet. Ezt különleges módon kidolgozzák, és lúdtollal írják rá a szöveget. Mózes öt könyve (Széfer Tóra) írásának megvannak a maga különleges szabályai. Például néhány betű fölé héber zé (zájin) alakú vékony vonalakat rajzolnak, egyes szakaszokat pedig a többitől eltérő sorokban írnak. A szavakat nem szabad átírni, javítani, csak az egyes rontott betűket. Ha súlyos hiba történik a másolásban, az egész tekercs írását újra kell kezdeni. Az elkopott tekercseket elrejtik, vagy eltemetik, akár az embert.

A Szentírásban maga a könyv a sors, a méltóság és a törvény szimbóluma.

“És abban az időben megszabadul a te néped; a ki csak beírva találta a könyvben. És sokan azok közül, a kik alusznak a föld porában, felsejkennek, némelyek örök életre, némelyek pedig gyalázatra és örökkévaló útlatosságra. Az értelmesek pedig fénylenek, mint az égnek a fényessége; és a kik sokakat az igazságra visznek, miként a csillagok örökkön örökké. Te pedig Dániel, zárd be e beszédek, és pecsételd be a könyvet a végső időig: tudakozzák majd sokan, és nagyobbá lesz a tudás” (Dán 12,1-4).

A zsidókat a muszlimok a Könyv népének nevezik. Heine a zsidó nép hazájaként egyetlen könyvet nevez meg: a Bibliát.

A IX. századtól kezdve Babilóniában kezdték először megünnepelni a szimhat Tórát. A ma is használatos 54 heti szakaszra (szidra) történő beosztását is elkészítették. A beosztás szerint Mózes öt könyvét egy év alatt olvassák fel a zsinagógákban hétfőn, csütörtökön és szombaton, illetve böjt- és ünnepnapon. Minden hétnek megvan a maga szidrája (parásat hasávua). A Tóra felolvasása, ami a zsinagógai istentisztelet középpontját alkotja, minden évben a záróünnep utolsó napján fejeződik be. De – ahogyan a Szentírás oly szépen mondja: “Látom, hogy vége lesz mindennek, ami megvan, de a te parancsolatod végtelen” (Zsolt 119,96). Isten szava végtelen. Ezért amint az olvasás a Tóra utolsó heti szakaszával, a Ve-zot ha-berákha-val befejeződik, mindjárt megkezdik a Tóra első szidrája, a Berésit felolvasását Mózes I. könyvéből.

A Tóra utolsó szava Jiszráél, az első szava berésit (kezdetben) – amely együtt kifejezi az Izrael és a Tóra között soha meg nem szűnő, örök kapcsolatot. A két szó egybeolvasva isteni üzenetként értelmezhető. “Izrael – kezdetben”, azaz Izrael népének, minden

megpróbáltatás ellenére is, újra kell kezdenie a régi utat. Még megkapóbb a Jiszráél szó utolsó betűjének, mint szókezdő hangnak a Szentírás első betűjével – amit az így keletkező új szó végén vé-nek ejtenek – történő összeolvasása. A LéV jelentése élet, a Tóra-olvasás soha meg nem szűnő folyamata tehát az életet, az élet meghosszabbítását jelenti.

Aki a zsinagógai szertartáson az utolsó Tóra-szakaszra mondja az áldást, az a Tóra vőlegénye. Utána a teremtés vőlegénye mond áldást a Biblia Berésit (Kezdetben) nyitású első fejezetére, amellyel a templomszolga folytatja az olvasást.

Szimhat Tóra beköszöntésének estéjén és szimhat Tóra délelőttjén a Tóra-olvasás előtt a közösség vallási örömét a zsinagóga összes Tóra-tekercsének többszöri ünnepi körmenete (hakkáfot) fejezi ki a templomban. Ilyenkor a gyerekek apró, színes zászlókat lengetve követik a Tórával hét körmenetben haladó férfiakat, az asszonyok, lányok mogyorót, cukrot dobálnak, egyszóval mindenki örül. Néhol szokás a Tórák helyére a frigyszekrénybe (aron harkódes) gyertyát állítani, mert: “a Tóra a fény.” Ez az a nap, amikor a féktelen öröm a zsidó szertartásosság puritanizmusán áttörve, a zsinagóga falain belül is zajos játékokban tombolja ki magát, amikor a lányok elvegyülhetnek a férfiak között. A férfiak vad táncba kezdenek, a gyerekek az előimádkozó állvány körül rohangálnak egyik oldalon le, a másikon föl.

Minden jelenlévő férfit felhívnak a Tóra olvasásához, még a tizenhárom évesnél fiatalabb kisfiúkat is, akik közösen mondják el az áldást – fejük fölé imaleplet feszítenek. Régi szokás a Tóra befejezésének és megkezdésének örömére lakomán, általában halvacsorán vendégül látni a gyülekezet tagjait.

Purim

119. ábra. A földszinti alaprajz a DNy-i ablak helyének bejelölésével.

A két örömnünnepet, a purimot és a hanukkát a déli oldal jobb szélső hármass ablaka együtt ábrázolja. Jobbra fent a purimot az óperzsa korona jelképezi. Alatta a jobb alsó mezőben ezüst tokból kibontott Eszter-könyvecske (megilla) látható. Középen felül a zsidók ellenségei felett aratott győzelem nyitott pálmaágai. Ez alatt a Makkabeusok kék-fehér-kék zászlaja látható, héber betűkkel. A baloldali felső mezőben a hanukka olajos kőkorsóját helyezték el. Alatta ünnepi mécses, vörös réz hanukkia látszik.

120. ábra. A purim és a hanukka hármass ablakkompozíciója. Fotó.

A felső és alsó ablaksor között a két ünnep közös imájának bekezdő szavai (Al hannisim...) olvashatók a Biblia nyelvén. A hálaadáshoz fűzik: A csodákért, a megmenekülésért, a hőstettekért, a segítségért, a hadba szállásért, amit őseinkért tettél annak idején ezekben a napokban.

Az ablakképek belső szegélyét gyömbér és bors ábrázolása alkotja, ezek a purimi lakoma fűszerei és az ünnepi sütemények hozzávalói.

121. ábra. Bors és gyömbér. <http://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%A9p:Koeh-107.jpg> <http://home.hiroshima-u.ac.jp/shoyaku/photo/Thai/thai36.jpg> <http://www.naturedirect2u.com/Essential%20oils/pipernigrumpic2.jpg> <http://www.freejunglepictures.com/assets/photos/leophotos/hires/ginger.jpg>

A borsot a középkorban mint fekete pénzt említették. Más fűszerekkel, így a sáfránnyal és a gyömbérrel együtt kedvelt, értékes ajándék volt. Európa több országában ismerték a bors adót. Honorius császár 408-ban borssal adózott Alarik királynak. A Római Birodalom császárai a borsot, mint legfontosabb fűszert küldték a pápának. Velence szintén küldött borsot 1111-ben V. Henriknek, 1117-ben II. Frigyes császárnak. Mivel a korai középkor századaiban a zsidók is foglalkoztak távolsági kereskedelemmel, tőlük is borsban szedték a védelmi pénznek nevezett adót a fejedelmek, illetve hivatalnokaik. Egyes vidékeken azután szokássá vált a purimi örömnünnepén gyömbér-főzetet és három szem borsot ajándékozni a rabbinak.

Eszter könyvében olvasható az a feltehetően i. e. 450 körül történt esemény, amelyre a sorsvetés ünnepe, a purim emlékeztet.

“Mert Hámán, minden zsidónak ellensége, szándékozott a zsidókat elveszteni, és púrt, azaz sorsot vetett, hogy őket megrontsa és megsemmisítse” (Eszter 9,24). A perzsa birodalom nagy befolyású zsidógyűlölő ámálekita főminisztere azért határozta el, hogy kiirtja a Perzsiában élő zsidóságot, mivel egy Mordekháj nevű zsidó férfi őt megsértette. Hámán bepanaszolta Ahasvérus (Artaxerxész) királynak, hogy a zsidók nem tartják az állam vallását, csak kárt okoznak a birodalomnak, és ezért ki kell őket pusztítani. A király hitt bizalmasának, és megengedte neki, hogy ádáz tervét végrehajtsa. Pusztulás fenyegette a perzsi zsidóságot. A gyilkos tervet azonban megghiúsította a zsidó származású Eszter királyné és nagybátyja, Mordekháj. Eszter bebizonyította a királynak, hogy Hámán vádaskodásai hazugok. Ezenkívül a királynak eszébe jutott, hogy Mordekháj egyszer megmentette életét egy ellene szőtt összeesküvés leleplezésével. Hámánt és fiait a király felakasztatta. Kiadott egy újabb rendeletet, hogy a zsidók védekezhetnek, ha életükre törnek. „Egybegyűlének a zsidók városaikban, Ahasvérus király minden tartományában hogy rávessék kezöket azokra, a kik vesztöket keresték, és senki sem állhatott meg előttük; mert miattok való félelem szállott minden népre.” (Eszter 9,2). Ádár hónap 13-án védték meg életüket a zsidók. Ádár 14-én ünnepelték megszabadulásukat a perzsa birodalom egész területén és Ádár 15-én Susánban, a birodalom fővárosában; ezért nevezik ezt a napot Susán purimnak.

A purim előtti nap Eszter böjtje. Ezen az estén tartózkodik a zsinagógában a legtöbb gyerek. Amikor az esti ima után áldást mondanak az Eszter-tekerésre (a megillára), és elkezdődik a felolvasás, a gyerekek résen vannak: amint elhangzik a gyűlölt Hámán neve, dobogással, kereplők csattogtatásával, ricsajjal fejezik ki elutasításukat.

A purim a Talmud korában (időszámításunk első évszázadaiban) vált népiünnepéllé. Az Eszter-tekerés olvasásakor Hámán neve hallatára csupán kereplőket forgattak, lábbal dobogtak. Később a cipő talpára írták Hámán nevét, és addig súrolták-dörzsölték a padlóhoz, míg le nem kopott róla. Így teljesítették a Biblia előírását: „mindenestől eltörlöm Ámálek emlékezetét az ég alól” (2Móz 17,14), mivel a hagyomány szerint Ámálek sarja volt Hámán. Sok helyen Hámán bábút készítettek, hogy aztán éneklés közben elégezzék. A gyerekek gyakran átugráltak ezen a tűzrakáson. Az idők folyamán szelídült az ünnep gyakorlata. Magyarországon a katolikusok nagycsütörtökön több helyütt tüzet raktak és szalmából készített Pilátus-bábút égettek el. Csanádapácán a nép botokkal püfölte a padokat.

122. ábra. Purimi kereplő. <http://www.judaic.com/jewish-holidays/purim/purim-images/purim-wood-grogger-S.jpg>

Másnap purimi játékokkal, jelmezes verses-zenés komédiákkal teszik színesebbé az ünnepet. A purimi maskarába, jelmezbe öltözés szokása Eszter könyvének egyik részletén alapul: “keserűségök öröme és siralmuk ünnepre fordult” (9,21-22) – tehát megváltozik.

123. ábra. Purim. http://www.nyu.edu/classes/bkg/MK/MK_images/images/purim.jpg (naív festmény) <http://studentorgs.utexas.edu/cjs/Chabad/gallery/rebbe/purim.jpg> (A rebbe a megillát viszi)

A purim a vidámságon kívül négy vallási kötelességgel jár. Ezek közül az első, hogy meg kell hallgatni a megillát, vagyis Eszter könyvét, az első mondatától az utolsóig. Mivel a felolvasás folyamatosan történik, szükségtelen a tekerés mindkét végét rúdhoz rögzíteni, ebben különbözik a purimi ablakban bemutatott tekerés külseje a déli oldal két helyén is ábrázolt Tóráétól.

Purimkor adományozni kell a szegényeknek, ajándékot kell cserélni a szomszédokkal, barátokkal, s ünnepi lakomát (miste) kell rendezni, mert az ősök „megülék azt lakoma és örömnappal” (Eszter 9,17). Az ünnepi lakoma délben kezdődik és egész nap tart. Az ablak belső szegélye ennek a fűszerei közül tünteti föl a gyömbért és borsot.

Szokás ekkor töltött káposztát s valamilyen főzeléket fogyasztani. A főzelék fogyasztása azt jelzi, hogy Eszter királyné megtartotta az étkezési szabályokat még a száműzetésben, a perzsa királyi udvarban is.

A purimi alkalmi sütemények között hagyományos helyeken mindig megtalálható a flódni (lekvárral, dióval, mákkal rétegezett lepény), a kindli (hasonló a beiglihez), kráncli (habkarika), és a legközismertebb: a hámántáska (homentás).

A hámántáska mákkal (néhol lekvárral) megtöltött háromszögletű sütemény. Alakjának és elfogyasztásának több magyarázata van. Az egyik magyarázat szerint a német mák (Mohn) és a táskás (Taschen) szavak összevonása héber névelővel ellátva (Homontaschen), melyben így szerepel a Hámán szó is. Van oly vélemény, mely szerint Hámán süvegének volt ily alakja, mások szerint a halálra ítélték fülét akkoriban levágták (ozné Hámán, Hámán füle). Mások szerint a három szöglet azt jelzi, hogy Ábrahám, Izák és Jákob érdeme volt, hogy jött purimkor a segítség.

124. ábra. Purimi finomságok. <http://www.challahconnection.com/store/images/Purim%20Basket%20lar.jpg>

A purimi lakomákon bort is ittak, talán ezért rendelték el a bölcsek: minden ember köteles annyi bort inni, hogy ne tudjon különbséget tenni (ad lo jáda) az átkozott Hámán (árur Hámán) és az áldott Mordekháj (bárukh Mordekháj) között. A purim ablakának díszei között ezért fedezhetünk fel szőlőfürtöt.

A purimi örömnep az irgalom szolgálatát is tanítja: ha bőségben dúskálsz, emlékezzél meg az éhezőről; a meg nem osztott falat ne essék jól ínyednek! Soha ne feledd, mondja Löw Immánuel, hogy vallásod egész épületét mi tartja: az ige, az Úr imádása és az irgalom cselekvése. Más szavakkal: a Tóra, az Istenszolgálat, és a szeretet gyakorlása, amint a kupolatartó oszlopok feletti csegelyek arany pajzsain olvasható.

A polgári naptár szerint a purim ünnepe rendszerint február vagy március hónapra esik.

A purim ünnep a köztudatban kevésbé vallási, mint inkább történeti tartalmakat hordoz, és csak mint ilyenben játszik szerepet benne a gondviselő isteni akarat. Eszter könyvében Isten neve elő sem fordul, ezért sokáig vitatták a könyv felvételét a bibliai kánonba. Azonban ha Eszter nevét pontosztalan héber betűkkel írják, akkor ebből az eszter – elrejtőzőm jelentésű héber szó olvasható, amely nyilvánvalóan a rejtőzködő Istenre vonatkozik. A purim szó kétféle jelentése: a többes számú véletlenek, illetve az egyes számban lévő sors az olvasó számára választási lehetőséget kínál. A hívő ember számára Eszter könyve nem kiszámíthatatlan, irányíthatatlan véletlenek sorozatát meséli el, hanem benne a rejtőzködő Isten által irányított sors működése fejeződik ki.

Az ünnep eredete a babilóniai nap-misztériumhoz kötődik. Ezt mutatja Eszter neve, amelyben Istárra ismerünk, ez mai nyelveken épp úgy sztárt, csillagot jelent, mit a perzsában, ahonnan vététt.

A keleti szerelemistennők: Istár, Asztarté vagy Asterót égi megfelelője és Rómában megjelent alakja Vénusz. A zsidók ezért más nevet is adtak a történet hősnőjének: Hadassának azaz mirtusznak nevezték. A mirtusz a Közel-Keleten Vénusz, azaz megint csak Istár-Eszter attribútuma.

Hámán az elamita Humman istenre mutat. Mordekháj pedig maga Marduk, a mezopotámiai napisten, aki megalkotta isteni ellenfele, Tiamat testéből a földet és az eget. Kiszabta a csillagok pályáját, továbbá a négy évszakot, mindegyiket három csillagképpel. Megteremtette az élővilágot, végül az embert. De miután dicsősége tetőfokát elérte, az istenek börtönbe zárták, nem érhetette a fény, testét sebek fedték, végül megölték. Ekkor felesége, Istár felkutatta őt, és Marduk feltámadt.

Marduk misztériumát játszották el a babiloni királyi udvarban tavasz kezdetén, a tavaszi újév idején. Mardukot maga a "földi Marduk", vagyis a király személyesítette meg. A főpap sorra megfosztotta őt hatalma jelvényeitől (ahogyan a nyáridő után a Nap is elveszti ékességeit), megalázta, felsoroltatta vele bűneit. Majd "Istár" megtalálta, életre keltette, a főpap pedig feldíszítette királyi jelvényeivel. Az első tavaszi napkeltevel, azaz a tavaszi napéjegyenlőség bekövetkeztekor megkezdődött az új év.

Marduk-Mordekháj haláláról szólván megemlítjük, hogy Perzsiában, azaz az iráni Hamadán városában, egy XIII. évszázadban iszlám stílusban épült mauzóleumban Mordekháj és Eszter sírját őrizték az iraki-iráni háború előtt a helybeliek. A szarkofágok üresen állva is muzulmán és zsidó hívők zarándokhelyévé avatták a kupolás épületet.

125. ábra. Eszter és Mordekháj sírja. = <http://www.answers.com/topic/esther->

Hanukka

Az örömneppek ablaksoportjának középső mezejében, a győzelem pálmaágai alatt Izrael állam zászlajára vélekszünk, ám akkor, amikor ez az ablakkép készült, az állam, így annak zászlaja sem létezett. Elődje, a Makkabeus felkelés lobogója látható itt.

A hellenizmus korában a makedón-görög hódító Nagy Sándor – III. Alexandrosz – utódai közül előbb a ptolemaida egyiptomiak, majd a szír-görög szeleukidák tartották kezükben Izrael földjét. Az utóbbiak közül IV. Antiokhosz Epiphanész pénzsűkében lévén, elhatározta, hogy ráteszi a kezét a Szentély kincseire. Az uralkodó, akit Epimánészként (örültként) is emlegettek, hogy a templomi kegytárgyakat megszerezze, erőszakosan fel akarta gyorsítani a zsidóság körében amúgy is megjelent hellenizálódást, a görög kultúra és vallás átvételét. Megtiltotta a körülmetélkedést, a Tóra-tanulást és elrendelte, hogy a zsidók a Szentély udvarán felállított, az uralkodó saját arcvonásait viselő Olümposzi Zeusz istenszobor előtt istenkáromló módon sertést, tehát tisztátalan állatot áldozzanak. Antiokhosz az év legrövidebb napját, a téli napfordulót, a Nap születésnapját, amely egyúttal egy görög Dionüszosz ünnep is, szemelte ki a szent hely meggyalázására. Az ellenállókát tömegesen végezték ki, és vonták kínpadra. Nem csak Jeruzsálemben, hanem az egész országban folytatta a görög kultusz elterjesztését és a zsidó önazonosságot őrző szertartások üldözését.

A zsidó kánon szerint apokrif Makkabeusok II. könyve 7. fejezete bemutatja az Antiokhosz Epiphanész idején mártíromságot szenvedett anyát és gyermekét, akik elutasították a zsarnok bálványimádásra felszólító parancsát, és ezzel vállalták a halált. Hanna jámbor asszony volt, s arra biztatta hat fiát, inkább vállalják a mártírhalált, mintsem hogy szakítsanak hitükkel. Fiai valóban nem voltak hajlandók arra, hogy disznóhúst egyenek, ezért nyilvánosan megfőzték őket egy üstben. Amikor a hetedik fiúra került a sor, rá akarták venni az édesanyját, beszélje rá a gyermekét, egyen a disznóhúsból, hogy életben maradjon. Ő azonban azt mondta fiának, hogy kövesse bátyjai példáját, így hetedik gyermeke is mártírhalált halt. Hanna ezután öngyilkosságot követett el, beugrott a tűzbe, nehogy – amivel a pogányok fenyegették – férfi érinthesse, erőszakot tehessen rajta.

Valószínűleg Antiókhiaiban, az üldözött birodalmi székhelyén végezték ki őket. Aranyszájú Szent János dicsőítette emléküket. A IV. században sírjuk fölött – az egykori zsinagóga helyén – keresztény bazilikát emeltek. Csakhamar másutt is – Keleten és Nyugaton – a keresztény egyház szentjeiként tartották őket számon. Ambrosius milánói püspök 388-ban említi, hogy némely papok zsoltárokat énekelve vonulnak a Makkabeus szentek ünnepére. A Makkabeus szentek bazilikáját a VI. században egy földrengés romba döntötte. Hanna és hét fia koporsóját Konstantinápolyba vitték, ahonnan nemsokára – I. Pelagius pápa idején – Rómában a San Pietro in Vincoli bazilikában helyezték el őket, amelyben Michelangelo Mózeze is látható.

Hasonló történetet mondd el a rabbinikus irodalom a Hadrianus-féle üldözések idejéből. Ekkor a hét fiú anyja, Mirjam is kiállt fiai hite és meggyőződése mellett. Azt mondta nekik, ha felmennek a mennybe, mondják meg atyjuknak, Ábrahámnak, ne legyen büszke arra, hogy egyetlen fiát majdnem fel kellett áldoznia, hiszen Mirjam mind a hét fiát valóban fel is áldozta. Ábrahámot csak próbára tette az Isten, Mirjam fiai azonban tényleg meghaltak.

Az ellenállás nemcsak passzív mártírumban nyilvánult meg. Módiin településen, amely a tengerpart felől Jeruzsálembé vezető egykori zarándokút mentén terült el, s amelyet ma is sokan látogatnak, temették el a Hasmoneus család fejét és öt fiát. Mindnyájuk élete, s életük nagy fordulata is ehhez a helységhez és környékéhez kötődött.

A papi család feje, Mattitjáhu (Mattatías) saját kezűleg ölte meg azt a zsidót, aki vállalkozott helyette disznó áldozására. Mattitjáhu fiai a környező hegyekbe menekülve kirobbantották a lázadást, s harcoltak, pörölyként (makkábi) sújtva le a megszállókra.

A felkelés győzelme után a Makkabeus család adta Izrael királyait, akik feltételezhetően a Júda törzsének területén található Hasmon városából (Józs 15,27 említi), vagy egy Hasmon (Aszmonaios) nevű őstől származtak, ezért királyokként Hasmonausoknak nevezték őket. Egy, a zsoltárokhoz írt kommentár szerzője, Kimchi tiszteletteljes nagyurakként adta meg a hásmánim szó jelentését. Az örömmünnepek középső ablakmezejének a szegélyét Hasmonaus réz- és ezüst-pénzek díszítik, s ezen a középső ablakképen a Makkabeus felkelők zászlaját ábrázolták.

126. ábra. Hasmonaus pénzek www.amuseum.org/book/page5.html,

A hagyomány szerint Júda Makkabi zászlajára az ablakképen ábrázolt négy betű, Mém Káf Bét Hé volt kihímezve, melyek a Mi Kámokha Ba-élim Ha-Sém – Ki hasonlítható hozzád a hatalmasok közül, Örökkévaló – rövidítését adják a 2Mózes 15,11 alapján. Ebből keletkezett a betűszó, amellyel a felkelőket és a családot jelölik: Makkabeusok.

Az Újzsinagóga ablakképen látható fehér zászló, az anyag szélein végigfutó kék sávokkal a mai állami lobogó előképe. Izrael Állam nemzeti zászlájának alapja a zsidó imakendő (tallit), kék Dávid-csillaggal (mágén David). Ezt a zászlót először 1891. július 21-én a bostoni Zion Hall-ban avatták fel a modern Izrael megalapításáért küzdő mozgalom képviselői. 1897-ben, Bazelben, az első cionista kongresszuson Dávid Wolfssohn javasolta, hogy a majdan megszületendő zsidó állam zászlaja a tallit legyen. 1948. május 14-től nevezték Izrael zászlájának, amit 1948. szeptember 9-én erősítettek meg.

127. ábra. Változatok az izraeli zászlóra. Fotók az internetről.
http://images.google.com/images?q=Flag+Israel+&ndsp=20&svnum=10&hl=hu&lr=lang_hu&start=0&sa=N

A zászló mintájául szolgáló négyszögletes imasál általában fehér gyapjúból, selyemből vagy pamutból készült, fekete vagy bíbor csíkokkal, utóbbiak a két tekhélet zsinór emlékei, amelyekből régen a bojtok (cicit) vezető szála készült.

A tekhélet jelentése: kékbíbor, az a festékanyag, amelyet a tallit szegélyeire varrt cicit zsinórjának festésére használtak. “Szólj Izrael fiainak, és mondd nekik, hogy készítsenek magoknak bojtokat az ő ruháik szegleteire az ő nemzetségeik szerint, és tegyenek a szeglet bojtjára kék zsinórt” (4Móz 15,38). A festékanyagot egy tengeri lényből, a hilázonból készítették, mely hetvenévente bukkan fel a mélyből. A hilázon és a módszer, mellyel a festéket előállították, feledésbe merült, miután a palesztinai zsidó élet romlott a talmudi időkben, és ma már csak fehér zsinórokat használnak a cicithez. A Talmud magyarázata szerint a tekhélet a mennyek színe, így a zsidókat Istenre és parancsolataira emlékezteti. Általánosságban a tekhéletet az isteni igazságszolgáltatással azonosították, és a misztikusok szerint rossz előjel volt, ha valaki álmában kékbíbor színt látott.

A bálványimádók ellen küzdő Makkabeus harcosokat az istenfélelem vezette, hiszen a parancsolatok betartása alól létezik ugyan felmentés, de a bálványimádás még halálos veszedelem esetén is tilos, megbocsájthatatlan bűn. Mattitjáhu fiai sorra aratták győzelmeiket az őket bálványimádásra kényszerítő szír-görög ellenfeleik fölött, míg küzdelmük tetőpontjához érkezett. A felkelők időszakításunk előtt 164-ben, három évvel annak megszenteltelenítése után, kislév hónap 25-én megtisztították a jeruzsálemi Szentélyt, és újból felavatták. Júda Makkabi a tisztátalanná vált oltárt lerombolta, és újat épített, új szent edényeket készíttetett, köztük új menórát – hétágú mécstartót –, illatáldozati aranyoltárt, függönyöket és aranyasztalt. Az új oltárt áldozatok bemutatásával, dallal, zenével ajánlották fel Istennek. A hanukka szó jelentése: felavatás, újjáavatás.

Elképzelhető, hogy a hanukka nyolc napos ünnepét a salamoni templom felszentelésének nyolcnapos szukkot felavató ünnepének mintájára vezették be. Néhány hónappal az újraszentelés előtt, ősszel, a törvényt minden körülmények közt betartani igyekvő Makkabeus gerillák megünnepelték a sátrak ünnepét is – a hegyek közötti búvóhelyeiken, barlangjaikban. Ám ezt ott nem sikerült teljes mértékben a mózesi parancsok szerint

elvégezniük, ezért határozott úgy Júda Makkabi, hogy még egyszer, pótlólag megünneplik, immár tökéletesen eleget téve a parancsolatoknak. Így lett az oltár felszentelése nyolcnapos ünneppé, úgy is nevezték: a sátrak és a tüzek ünnepe.

A hanukka örömnepének nyolc napja a Talmud szerint kiszlív hónap huszonötödikén kezdődik, amikor sem böjtölni, sem gyászolni nem szabad.

Amikor a Makkabeusok legyőzték a szír-görög pogányokat, akik a rituálisan tiszta templomi olajat megfertőzték, nem találtak ott többet, mint egyetlen olajos korsót, mely a főpap pecsétjével volt lepecsételve. Bár ez csak egy napi olajat tartalmazott, mégis csoda történt: nyolc napon át táplálta a mécsest. Ennyi idő kellett a tiszta olaj elkészítéséhez.

A tűzzel kapcsolatos csoda egyúttal azt is jelentette a zsidók számára, hogy Isten elfogadta az új oltárt, hiszen minden ilyen alkalommal, amikor oltárt szenteltek fel, ez történt. Isten mennyből leszálló tűzzel szentelte fel Mózes és Salamon, majd – a hagyomány szerint – a babilóniai fogságot követően, Ezdrás idején is, az elkészített oltárokat.

Mindezekért örömnepévé avatták e napokat, és zsoltárszóval, hálaénekekkel magasztalták az Örökkévalót.

A hanukka ünnepét balra a felső mezőben a lepecsételt olajos korsó, és az alatta látható nagy mezőben keleti vörösréz hanukka-mécses jelképezi.

128. ábra. A hanukka ablakképe (balra) a csúccsal. Fotó.

Magát a mécsest tápláló olíva olajat is a Szentéllyel hozza összefüggésbe a hagyomány. Miként az olaj, úgy világít a Szentély az egész világnak, ahogy a próféta mondja: „Világosságodhoz népek jönnek...” Károli Gáspárnál: „És népek jönnek világosságodhoz, és királyok a néked feltámadt fényességhez.” (Ézs 60, 3). Ezért is nevezték a zsidó őseket zöldellő olajfának, Károli: „Lombos, szép, formás gyümölcsű olajfa nevet adott néked az Úr.” (Jer 11,16), mivel ők azok, akik – hitükkel – megvilágítják a világot. A midrás ezzel a magyarázattal a zsidóság lényegére, monoteizmusára utal.

A hanukkia nyolc mécsesét emelkedő számban naponta meggyújtják a zsidó otthonokban és a zsinagógában is, hogy nyilvánosan hirdesse a csodát. A mécsesek növekvő száma az elnyomás sötétségéből a szabadság világosságába vezető átmenetet szimbolizálja. Hanukka lángjainak a törvény szerint az ablakban kell égniük, hogy a járókelők lássák őket. A zsidó történelemben az egy napra való olaj nyolcnapi kitartásának fantasztikus legendája vezeti a gondolatot a soha ki nem hunyó lánggal égő csipkebokor felé. A kettő analógiája jellemzi egy nemzet életét, amelynek az események logikája szerint már régen ki kellett volna aludnia, ám még mindig lobog. Ezt mondják el a zsidó szülők a gyermekeknek, amikor a kilencedik, szolga-mécsessel, a samesszal meggyújtják az ünnepre világító lángokat. Az ünnepi gyertyagyújtás után eléneklik a Máoz Cúr (A sziklaerőd) himnusz, amely elbeszéli, hogy Isten minden korban megváltja Izrael népét a szenvedéstől.

A hanukka-mécsesek fényét világításra használni, a szertartás szentségének profanizálását jelentené, ezért tilalmas. A hanukkia kilencedik, rendszerint magasabb karján a szolgagyertya, amely Samas babiloni napistenről kapta a nevét, a világítás mindennapi funkcióját is ellátja.

Amíg égnak a hanukkia lángjai, addig a nők nem dolgoznak, annak ellenére, hogy a hanukka ünnepe nem járt munkatiltalommal. Az egyik magyarázat szerint ez azért van így, mert a zsidó asszonyok nagyban hozzájárultak a szabadságharc sikeréhez, ugyanis ők vették rá férjeiket a nyílt harcra. De nem csupán a küzdelem vállalását méltatják hanukka idején. A Talmud emlékeztet Hannára, a hős anyára, kinek hét fiát a szeme láttára ölték meg, de nem volt hajlandó rábírní őket, hogy megszegjék a Tóra előírásait. Humánus talmudi alapelv: “Élj általa, de ne halj meg általa”, vagyis életveszedelem esetén fel lehet függeszteni a legszigorúbb tórai parancsokat is, kivéve, ha valakit bálványimádásra, fajtalankodásra vagy gyilkosságra akarnak kényszeríteni. Az istenfélő ember e három dolog miatt (jéharég ve-lo jaavor) inkább ölesse meg magát, de a három legfontosabb törvényt ne hágja át.

Az ablakcsoport feliratos mezejében a hanukka játékszere, a pörgettyű látható. A gyerekek hanukka estéjén ezzel (trenderli, szevivon) játszanak. Ennek a négyoldalú pörgettyűnek az oldalain egy-egy betű található. A betűk a **Nész Gádol Hája Sám** szavak első betűi, melyeknek jelentése: nagy csoda történt ott. A játékban a betűk a bankból (ami cukorka, dió) való kivétel illetve betét jelei. A hagyomány szerint a játék még a makkabeusi időkből ered, ugyanis a Tóra tanulásának tilalma idején a gyerekek ezt a pörgettyűt vitték magukkal, és ha jöttek a szír-görög katonák, akkor ezzel játszottak, ha pedig elmentek a katonák, akkor tanulták tovább a Tórát.

A trenderlihez hasonló játékot már a római korban is ismertek, a római gyerekek hasonló játékát turbónak nevezték. A középkori Itáliában a négy oldal betűi: **Nudda** (semmi), **Tutte** (egész), **Mesu** (fele) és **Ponte** (tégny be). Angliában latin szavak kezdőbetűit írták a lapokra, a játék más kezdőbetűkkel német nyelvterületen is elterjedt. Innen vette át az európai zsidóság a játékot, hiszen a trenderlin lévő négy héber betű megegyezik a négy jiddis szó (**Niksz, Gánc, Hálb, Stel ájn**) első betűjével.

A hanukkai trenderlizés igazi zsidó játékká vált. Kabbalisztikus körökben a gemátriát (amely a betűk számértékével foglalkozik) alapul véve egyenesen a Messiás (Másiah) eljövételével hozták összefüggésbe, ugyanis a Messiás szó számértéke 358, mint az előbb említett nész gádol hája sám (Nagy csoda történt ott!) mondat szavainak első betűi.

A felnőttek ezen az estén szintén több szórakozást engedhetnek meg maguknak, mint egyébként, hallgatólagosan még kártyázhatnak is.

A mindennapi étkezések is különböznek e napokban a megszokottól, mert főleg olajos ételeket fogyasztanak, emlékezésül az olaj csodájára. Ilyen például a fánk (szufgánija) és a latkesz vagy tócsni (reszelt burgonya olajban sütvén).

Tejes ételeket is szokás fogyasztani, mert e napokon történt az is, ami Judit (a zsidó kánon szerint apokrif) könyvében van megírva. Történt, hogy a Betúlia várát ostromló sereg vezérének, Holofernésznek nagyon megtetszett a zsidó özvegyasszony, és szeretett volna vele hálni. Judit a város érdekében hajlandónak is mutatkozott, de mielőtt sor kerülhetett volna erre, sajtot adott Holofernésznek enni, hogy megszomjazzék, majd bort itatott vele, mitől elálmosodott és elaludt az ellenséges fővezér. Judit ezt kihasználva levágta Holofernész fejét, ezzel megmentette városát és népét. E hőstettre emlékezésül szokás, hogy tejes ételeket: túrós delklit, túrós palacsintát, túrótorát esznek hanukka napjaiban.

A csodás menekülés a közös alapvonása a hanukkának és a purimnak. Ez a vonásuk ihlette közös megörökítésüket is. Csakhogy míg a Hasmoneusok szabadságharcában az őslakos zsidóság földműves-katonáinak hősie harca szerezte meg a győzelmet, addig purimkor az őshazájuktól elszakadt, galutban élő zsidók csupán szerencsés udvari cselszövénynek köszönhatték életüket.

A huszadik század Hámánja Hitler, akiről megjegyzik, hogy nevének kezdőbetűje megegyezett előképével, minden eddiginél fenyegetőbb, végső veszélyt hozott a zsidóságra. De a választott nép megmenekülése a holokausztból minden nép számára üzenetet hordoz.

Hugo Gryn rabbi haláltábori élményét így mesélte el: 1944 hideg telén apám félrehúzott néhány baráttal együtt a barakk sarkába. Hanukka előestéje van – mondta. Elővett egy különleges formájú agyagedényt. Fogta az igen értékes margarin-fejadagot, meg egy kanócot, gyertyát készített és meggyújtotta. Mielőtt az áldást elkezdhetné volna, tiltakoztam az élelem eltékozlása miatt. Rám tekintett, majd a gyertya felé fordult, s a következőket mondta: Mi ketten, te meg én, láttuk, hogy lehet három hétig élni élelem nélkül. Egyszer három napig víz nélkül éltünk. De reménység nélkül három percig sem élhetünk.

A csodálatos olajról szóló történet üzenete az, hogy bármily kevésnek is látszódjék minden, ami tiszta, Isten akaratából lehetséges, hogy fényt adjon, sokkal többet, mint amire természetéből adódóan képes.

A misztikusok szerint a hanukka rejtett fényei a Messiás rejtett fényének megtestesülései. Az örök reménység templomában erre gondolhatunk.

129. ábra. Hanukka Budapesten. http://www.pestisul.hu/kepek/arch-Hanuka_shul3.jpg

Tisa be-áv

A kétszer felépített, és az első hanukkakor, a polgári időszámítás előtti 165-ben újraavatott Templom szentsége a zsidó lélek számára oly fontos, hogy csak a teremtés művével együtt szemlélhető. Zsinagógai sétánk során minden részleten, motívumon átsugárzik a jelentősége.

Mint mondják: öt birtokot szerzett magának az Örökkévaló az ő világában. Ezek pedig az ő szerzeményei: a Tóra, az ég és föld, Ábrahám ősatya, Izráel (ezen a zsidó nép értendő) és a Szentély.

A midrás szerint azért oly kedves a Szentély az Örökkévaló előtt, és azért oly örök a szentsége – miután romba dőlt is –, mert míg a világot a Teremtő egy kézzel teremtette, addig a Bét Hámikdás, a Szentély az Örökkévaló két kezének munkáját dicséri. Emunát Smuél kommentárja szerint ez azt jelenti, hogy az egy kézzel teremtett világ a természet törvényeinek van alávetve, míg a Szentélyben természetfeletti csodák történtek.

130. ábra. A földszinti alaprajz az ÉNy-i sarok ablakképe bejelölésével.

Az örömnépek ablakaival szemben, az északi oldal bal szélső ablakcsoportja emlékeztet a Szentélyhez kapcsolódó gyásznapokra. A két érzelem, az öröm és a gyász szembeállításal történő összekapcsolásának az a magyarázata, hogy minden zsidó örömn végigvonul a gyásznak valami halk, borongós hangulata.

131. ábra. Az északi oldal bal szélső hármas ablak-kompozíciója. Fotó.

Egy zsidó történész szerint az évnek egyetlen napja sincs, amely a zsidóknak ne lehetne gyásznép. Aki egy kicsit is ismeri a zsidóság történetét, az tudja, hogy ebben a megállapításban nincs semmi túlzás.

A legkomorabb gyász, a halhatatlan zsidó fájdalom tragikusan jelképpé emelkedett emlékünnepe áv hó 9-e, tisa be-áv. Ezen a napon – olvasható a Talmudban – mondotta ki bibliás ősidőkben Isten a negyven éves sivatagi vándorlás büntetését az ősökre. Ezen a napon hamvadt el mindkét Szentély, és esett el a zsidó függetlenség utolsó bástyája, Betár vára (135-ben, Bar Kochba felkelésének végén). 1290-ben ekkor tiltották ki a zsidókat Angliából, s 1492 áv havának 9-én hagyták el a kiűzött zsidók spanyol hazájukat, és 1914-ben áv hó 9-én történt az első világháborús hadüzenet. Ma első sorban a Szentély 70-ben történt, Titus általi elpusztítására emlékeznek a gyásznapon.

Egy történet szerint Bonaparte Napóleon egyszer elhaladt egy zsinagóga mellett, ahonnan kihallatszott a zsidók sírása. – Mi ez a sírás? – kérdezte kíséretétől. Amikor megtudta, hogy a zsidók templomuk pusztulása miatt sírnak, Napóleon csak ennyit mondott: – Az a nép, amely ennyire vágyik városa és temploma után, egy napon kétségkívül el is éri, amit akar!

A zsidó államiság összeomlásának a Szentély pusztulásával jelképezett tragikus emléke tompítja a hívő zsidók minden örömét, halkítja nevetésüket, teszi komollyá vidámságuk napjait.

A Második Templom fennállása idején harminckétezer lévita fele-fele két eltérő típusú hárfán játszott, és olyan dalokat énekelt, melyeket senki másnak nem volt szabad megtanulni. Az elpusztított Templom zenéjének szentsége miatt máig nincs hangszeres zene az ortodox zsinagógákban.

A Szentély pusztulásában nem egyetlen eseményt siratnak meg, hanem két évezred minden üldöztetésének, megalázottságának, hazátlanságának keserűsége izzik a zsidó lélekben, amikor Cijonra emlékeznek.

A zsidó hagyomány szerint, aki új házat épít, a bejáratnál egy kis falrészletet hagyjon bevakolatlanul a romba dőlt szentély emlékére. Zsidó asszony ne jelenjen meg soha összes ékszereivel ékesítve – gondoljon népe gyászára. A széder estén két macca közé tett torma elfogyasztása a templom lerombolásának keserűségét idézi fel. Eljegyzésen a tányértörés, esküvőn a pohártörés egykori szokása a szent város pusztulását juttatta eszükbe. Mindkét

alkalommal jókivánságok kísérték ezt a két gyász-szülte szokást. Ez a gesztus ráv Ásitól, a Babilóniai Talmud szerkesztőjétől ered. Ráv Ási dúsgazdag ember volt. Nagy vagyona, erdőségei voltak, és házában drága, fehér üvegből készült edényekből ettek. Egy esküvő alkalmával, amikor látta, hogy a vendégek féktelenül jókedvűek – ami nem illik össze a Szentély pusztulása feletti kötelező gyásszal –, fogott egy drága, fehér üvegből készült poharat, a vendégek szeme láttára összetörte, s ettől mindenki elszomorodott.

Miért bukott el a rómaiak ellen vívott szabadságharc, s veszett el a Templom? Természetesen az aránytalan erőviszonyok miatt. Ez azonban zsidó szempontból csak tautológia, olyan, mintha arra a kérdésre, hogy miért tört be az ablak, azt válaszolnák: azért, mert betörték. A hagyományos talmudi magyarázat másként szól az Első és a Második Szentély pusztulásáról.

Miért pusztult el az Első Szentély? A három fő bűn miatt, amelyet elkövettek: bálványimádást, vérfertőzést és vérontást. És a Második Szentélynek miért kellett elpusztulnia? Hiszen a három legfőbb jótettet valósították meg: foglalkoztak a Tórával, a vallástörvénnyel és a szeretet gyakorlásával! Azért pusztult el, mert hiábavaló gyűlölség volt közöttük. Tudd meg, mondja a zsidó bölcelet, hogy az indokolatlan gyűlölet mindhárom főbűnnel felér.

Jeruzsálem pusztulásának gyásznapiját világos szimbolikával és hármas tagolású elrendezésével képviseli a földszinten, az északi oldalon a keleti faltól legtávolabb eső ablakcsoport. A fölírtos mezőben a 137. zsoltár 5. verse: “Ha elfeledlek Jeruzsálem, feledjen el a jobbom engemet”, hangulatosan magyarázza a festett ablak jelentőségét.

Fölötte a két szélső csúcs-mezőben a szétszóródás jelképéül az ördögszekér, egy gyomnövény látszik: “mint az ördögszekér a vihar elől” (Ézs 17,13). Károli Gáspár fordításában: “A népségek, mint sok vizek háborgása, úgy háborognak, de megdorgálja azt és elfut messzire, és elragadtatik, mint a hegyek polyvája szél előtt és mint a pozdorja a forgószelel előtt”.

132. ábra. Az ördögszekér virága. Az ÉNy-i ablakok egyik szélső csúcsmezője. Fotó.

133. ábra. Ördögszekér http://www.hlasek.com/foto/eryngium_campestre_4754.jpg
<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b159/ch22s39.html>

Középen a jerikói rózsza ábrázolása alatt a pusztulás emléke, a jeruzsálemi templomnak máig fennálló fala látszik, gyászciprusokkal és borostyánkerettel.

Különösen az örökzöld növényekhez kötődik termékenység és halhatatlanságot kifejező szimbolika (borostyán/repkény, fenyőfa). A zöld a tavasznak, a természet megújulásának, a növekvő életnek a kifejezője. A színskála “közepén” áll, kiegészítő színe a piros, s mivel a zöld szín a kék és a sárga elegye, jelöli egyben az alapszínek hármasságát is. Ez utóbbiból adódik kétértékűsége: lehet a fiatalság, a remény, a boldogság, ugyanakkor a változás, az átmenetiség és a féltékenység jelölője; utalhat az életre éppúgy, mint a halálra. Meleg és hideg, égi és földi keveréke.

Isten szerettei, kiválasztottai “zöld olajfák”, Károli Gáspárnál: “Én pedig mint zöldellő olajfa Isten házában, bízom Isten kegyelmében mind örökkön örökké” (Zsolt 52,10).

134. ábra. Oszlopos ciprus.
http://content.answers.com/main/content/wp/en/3/32/Cupressus_sempervirens_Stricta.jpg

http://www.gfmer.ch/TMCAM/Atlas_medicinal_plants/Images/mp0029.gif

Az ablakban ábrázolt oszlopos ciprus latin neve Cupressus sempervirens. A ciprus mediterrán vidéken őshonos örökzöld növény. Mivel több száz évig is élélhet, a hosszú élet és a halhatatlanság szimbóluma; életfának is ábrázolják. A görög mitológiában a gyászra és az örök életre egyaránt utal. Kedvelt temetői fa, úgy tartják, hatalma megvédi az emberi testet a bomlástól. Az alvilág és a sors isteneinek attribútumaként gyászt, temetést, halált jelent.

A borostyán, amely a keretdíszet alkotja, az örökzöld növényekhez hasonlóan a halhatatlanság, az öröklét szimbóluma.

A Jeruzsálem pusztulásának emlékére rendelt év hó 9-i böjtnapon a gyász jeléül a gyermekek bogánccsal dobálják egymást. Ezért láthatók a szegedi Újzsinagóga év hó 9-ét jelképező jobb- és baloldali színes ablakán bogáncsfejek is a tüzes liliomok mellett. Régebben Magyarországon szokásban volt az is, hogy a szomorú hangulat fokozására a kegyelettevők közé bogáncson kívül számártövist és bojtortant dobáltak.

A felnőttek a tisa be-áv napját estétől estéig tartó böjtben töltik. Teljes böjt ez, akárcsak jóm kippur, nem szabad sem enni, sem inni. Félhomályba burkolózik a minden díszétől, még a frigyszekrényt borító függönytől is megfosztott templom a böjtnap előestéjén. A frigyszekrény függönyét annak emlékére veszik le, hogy Titus, a 70-ben Jeruzsálemet elfoglaló római hadvezér átszúrta a Szentek Szentjének kárpitját. Ilyenkor a zsinagógákban csak egyetlen lámpa világánál tartja istentiszteletét szigorú böjttel a gyülekezet. A szefárdoknál – a keleti zsidóknál – teljes a sötétség.

A hétköznapi esti imarend befejeztével a gyülekezet a gyász ősi jelképe gyanánt cipőjét leveti, és számolyra ülve hallgatja meg a tisa be-av szentírási olvasmányát, a Siralmak könyvét. A reggeli istentisztelet külsőségei is komorak. Imaköpeny és imaszíjak nélkül folyik a közös ima. Ennek oka, hogy a gyászoló gyászának első napján nem veszi fel a tefillint, imaszíjat. Mivel a tisa be-áv gyásznap, ezért reggel nem vesznek fel tefillint, csak délután, a mincha ima előtt.

A népi hiedelem szerint ezen a napon jön el a Messiás. Az egyiptomi zsidó nők tisa be-áv délutánján olajjal és parfümmel dörzsölik be testüket a Messiás fogadásának ünnepi előkészületére. A Talmudnak egyik mondata szerint Jeruzsálem pusztulása napján – meg is született a Messiás. A reform-judaizmus hívei nem is gyászolnak, hanem örvendeznek ezen a napon, mert e talmudi mondatra építve, hitük szerint csak a templom, és a haza elvesztésével a rögtöntől megszabadult, diaszpórában élő zsidóság töltheti be istentől kapott küldetését.

Ezzel összefüggésben a gyászra és szétszórásra utaló ablakcsoport ördögszekeret ábrázoló két felső szélső ablaka között, a Nyugati Falat és a gyászciprusokat ábrázoló ablakkép fölött a középső csúcsmezőben a feltámadás jelképét, a jerikói rózsát (*Anastatica hierochuntica*) helyezték el.

135. ábra. A jerikói rózsza. Az ÉNy-i ablakkép felső középső mezője. Fotó.

136. ábra. http://www.biologie.uni-hamburg.de/b-online/afrika/4933/4933_22.jpg

A jerikói rózsza itt látható formája aligha emlékeztet rózsára. Ez a növény egyéves, töben elágazó, finom levélzetű faj. Mire magot érlel, hajtásai megfásodnak. Lombhullás után az ágak elvesztik a víztartalmuk nagy részét. Az apró, szürke növény ágai a rajtuk lévő termésekkel együtt a száraz időszakban labdát alkotva befelé kunkorodnak. A szártő elpusztul, s az összegömbölyödött növényt a száraz, meleg sivatagi szelek ördögszekér módjára tovaörmögtetik. Ebben az alakban a növény évekig tárolható. Gyakran árusítják különlegességként. Ágai csak akkor terülnek újból szét, ha nedvesség éri őket. Ekkor a jerikói rózsza páfrányhoz hasonló, 30 cm átmérőjű növénné terül szét, és kinyílnak parányi fehér virágai.

Régi – nem zsidó – szokás szerint karácsonykor vízbe tették a jerikói rózsát, a tű gyorsan életre kapott, hajtásokat nevelt és virágba borult. Szinte feltámadt a növény. Így került nevébe a görög szó, feltámadás, anasztaszia.

A rózsza alapvetően női szimbólum, egyaránt jelképezhet az égi és a földi szférával, a halállal és az élettel kapcsolatos fogalmakat. A zsidó hagyomány szerint az élet fájáról származik, és szirmai a természet végtelen változatosságának harmóniáját fejezik ki. A Paradicsom is rózsakert, a misztikus egyesülés helye.

A Bibliában az Isten törvényei szerint élő ember boldogsága hasonlatos a rózsza virulásához:

“Magasra nőttem, mint Engadi pálmája, mint jerikói rózsaujtetvények” (Sir 24,14). “Hallgassatok rám, istenes fiaim, s virulni fogtok, mint rózsza a víz mentén.” (Sir 39,13). “Milyen dicső volt, körülvette a nép, amikor előlépett a függöny mögül. ... Mint a tavasz rózsája, mint a patak partján virágzó liliom, mint nyári napokon a tömjénfa ága,” (Sir 50,5.8).

Az ablakcsoportban jobbra és balra a nagy mezőkben Izrael virágkorának jelképe, a pálma.

A pálma a győzelem, az újjászületés és a halhatatlanság szimbóluma.

A Mediterráneum délkeleti felének hosszú idők óta egyik fő táplálója a datolyapálma. Mint a fák királynőjét mélységes hódolat övezte, s a termékenység, anyaság és születés fájaként tisztelték. A zsidó szentírás-magyarázók egy része pálmafának képzelte a paradicsomi fát. Dávid királyi házának pálmafa, Támár az ősanja (1Móz 38), akiben a kánaáni termékenység-istennő, Asztarté rejtezhet, éppúgy, mint Izrael egyetlen női bírójának, Debóra prófétanőnek alakjában. Debóra pálmafa alatt ülve közölte jóságait: “És ő a Debóra-pálmája alatt lakott Ráma és Bétel között, az Efraim hegyén, és ide jöttek fel hozzá az Izrael fiai törvényre”(Bír 4,5). Általában a halál felett aratott győzelem jelképe a pálmaág. A misztikusok és a kabbalisták a lélek illetve a kozmosz – Isten – égben gyökeredző fájának tekintik.

A gyásznapi, a Második Templom és Jeruzsálem pusztulása vezette be a zsidóság közel kétezer éves létformáját, amelyben hitéhez kapcsolódó szokásainak egyes elemei módosultak, a szétszórtság helyzetéhez igazodtak. A felejthetetlen templom már nem lehetett a szertartások irányultságának kizárólagos meghatározója. A rabbik a templom helyett más helyeket állítottak a zsidó spirituális élet középpontjába. A farizeusok egyik tanításából kiindulva, voltaképpen a templomot pótlendő, a családi otthont nevezték mikdás méát-nak, kis szentélynek. A család étkezőasztala lett az oltár, és a családi étkezés lépett az áldozati kultusz helyébe.

Manapság, amikor újra létrejött a zsidók állama, sőt, az 1967-es háború harmadik napján, június 7-én a zsidók elfoglalták a jeruzsálemi Templom-hegyet is, nincs fizikai akadálya annak, hogy újra felépüljön a Szentély, a harmadik azon a helyen, amelyen Ábrahám áldozatának komor előkészületei megtörténtek.

A vallásos zsidóság azonban nemhogy a Szentély felépítését nem tervezi, de a lábát sem teszi annak mai helyére, a Templom-hegy platójára. Ennek egyáltalán nem az az oka, hogy a győzelem után átengedték a szent helyet a Vakufnak, az Iszlám Tanács vallási szervezetének. „Ha gyermekek mondják neked, Gyerünk, építsük föl a Templomot, – ne hallgass rájuk!” – hangzott Simeon ben Eleázár rabbi intése. Az építés tiszte a Messiást illeti.

– Ma mindnyájan tisztátalannak számítunk abból a szempontból, hogy egy fedél alatt voltunk egy halott ember tetemével, – írja Naftali Kraus, a zsidó hagyományok kiváló ismerője. – Ma már nincs meg a vörös tehén hamuja, ami megtisztítana. A szimbolikus tisztátalanság miatt nem szabad meglátogatni a Jeruzsálemben található Templom-hegyet.

Mózes IV. könyvének 19. fejezete rendeli el tisztulási célokra a vörös tehén hamvának elkészítését. A vörös borjú (para aduma) az, amelynek legfeljebb egy szál más színű szőre van. A vörös tehén áldozásával végbemenő megtisztítási szertartás parancsa mögött nem nehéz felfedezni az aranyborjú imádását, a Tóra-adás idején elkövetett bálványimádás bűnét. A vörös tehenet, miután a Templom térről a Keleti kapun és a Kidron-völgyén át felvezették, az Olajfák-hegyén égették el.

A három növényi összetevő, amelyet a tűzbe dobtak, hogy együtt égjen el a vörös tehénnel, szimbolikus magyarázatok alapjául szolgált. Így mondták a cédrusfára, hogy az jelképezi a büszkeséget, míg a moha, az izsóp az alázatosságot. Ha valaki a gögös fennhéjázás által bűnbe esik, akkor meg kell, hogy alázkodjék az Örökkévaló előtt, hogy bűnbocsánatot nyerjen. A karmazsinfonal, ami vörös volt, akárcsak a tehén, a bűnt jelképezi. Egy másik

értelmezés szerint ez a három fajta, amit az égő tehén mellé a tűzbe kell dobni, megfelel annak a háromezer embernek, akik az aranyborjú készítése és imádása miatt pusztultak el.

A vörös tehén feláldozásának tisztító rítusáról Johanán ben Zakkáj elmondta, hogy nem a halott tesz valakit tisztátalanná, és nem a vörös tehén, illetve a víz tesz tisztává, hanem a Szent, áldassék a neve, azt mondta: törvényt alkottam, rendeletet hoztam. Nincs jogotok megszegni rendeletemet.

A megtisztulási rítusok, amelyek gyakran tisztálkodási műveletek révén valósulnak meg, a legtöbb vallási kultuszban megtalálhatók. A muszlimok naponta többször elvégzik a mosakodást, a keresztség alámerítkezése, a szentelt víz funkciója, a zsinagógák előcsarnokában a kézmosó hasonló szerepet töltenek be, mint a Templom-hegy Nyugati Fala előtt felállított mosdó-vályú és a hozzá tartozó kétfülű kézöblítő edények. Közös mondanivalójuk a szent és a profán, az isteni és az emberi elválasztása. Az egykori véres áldozatok helyszínein mindenütt megtalálható rekvizitumok emlékeztetnek a közös eredetre.

A két szféra, vagyis a profán és a szent tér között nem csupán spirituális különbség létezett, hanem fizikailag elkülönült térben, meghatározott útvonalon és állomásokon keresztül volt elérhető profánból, evilágiból a szent, a legszentebb hely. Így volt ez Jeruzsálemben a második Szentély idején is.

A belső Szentély felé vezető út állomásai emlékeztették a zarándokokat és híveket, hogy aliját, felemelkedés tesznek meg a magasabb rendű valóság felé. Erre az útra különféle tisztálkodási szertartások révén készülhettek föl, melyek távolságot teremtettek önmaguk és köznapi életük között. Mivel szentséges Istenük különálló szférájába igyekeztek, a látogatás időtartamára olyan tisztának kellett lenniük, mint a papoknak. Különösképpen a halállal, a legtisztátalanabb dologgal való érintkezéstől kellett tartózkodniuk, amit a mindennapi életben nem volt könnyű biztosítani: bárki beléphetett tudtán kívül, óvatlanul ősi sírok egykori helyére. Az élet nagy fordulatai – mint mondjuk a gyermekszülés, maguk is tisztátalannak számítottak, de nem azért, mintha mocskos vagy bűnös dolog lett volna, hanem mert az Isten, kihez a hívő közelített, magasabb rendű volt efféle változásoknál, és a zarándoknak jelképesen magának is osztoznia kellett változatlanságában, ha a Szentélybe akart lépni.

Ha a zarándokot nem tisztította meg helybéli papja, mielőtt útjára indult, hét napig kellett várakoznia Jeruzsálemben, míg a Templom-hegyre hághatott. Ez alatt tartózkodnia kellett a nemi élettől, és a várakozás harmadik és hetedik napján szertartásos vízzel és hamuval meghintve rituális fürdőt kellett vennie. A kényszerű várakozás szolgálta a lelki felkészülést és önvizsgálatot. Emlékeztette a zarándokokat a megteendő belső utazásra, amellyel fölemelkedhettek a végső valósághoz, és beléphettek az egészen más dimenzióba.

A Templom, mint az ókori zsidó élet legszentebb létesítménye, egyedi csodája, csakis rendkívüli, mitikus cselekmények közbejöttével készülhetett. Ezek egyike egy különleges teremtményhez, a Sámirhoz kapcsolódik.

A Templom és oltára jelképezte a békét Izrael és a mennyei Atya között. Ezért építéséhez nem lehetett vasat felhasználni, mivel a vas a háborúban használatos fegyverek alapanyaga. "Ha pedig kövekből csinálsz nekem oltárt, ne építsd azt faragott kőből: mert a mint a faragó vasadat rávetetted, megfertőztetted azt" (2Móz 20,25). A Sámir csodálatos giliszta, mely képes volt a legkeményebb követ is összetörni. Akkora volt, mint egy árpaszem, és kizárólag azért teremtette Isten, hogy segítsen a templom építésénél.

A Talmud érdekes legendát közöl arról, hogyan sikerült Salamon királynak szert tennie a Sámirra, azáltal, hogy fogságba ejtette Asmodájt, a szellemek királyát. Több varázskönyv állítja – írta Flavius Josephus –, hogy Salamonnak az Isten egy pecsétes varázsgyűrűt küldött Rafael nevű angyala által, ami segített a királynak megidézni, és arra kényszeríteni a démonokat, hogy megmondják nevüket, működési területüket és tisztüket. Az ártalmas démonkirály, Aszmódeusz ismerte a Sámir hollétét, akire Salamon királynak volt szüksége a templom felépítéséhez. Salamon gondoskodott róla, hogy a kút, amelyből

Aszmódeusz ivott, borral legyen teli, és foglyul ejtette a megmámorosodott démonkirályt. Salamon király a beszédessé vált Aszmódeusztól megtudta, hogy a Sámirt egy madár hozta el a paradicsomból, és elrejtette. Ezért ő minden madárfészket befedett üveggel, és amikor a madár előhozta a Sámirt, hogy annak segítségével összetörje az üveget, Salamon el tudta fogni. Ezután gyapjába csavarva egy ólomdobozba zárva tartotta, és nemcsak kövek zúzására használta, hanem a főpap mellvértjén található Urim és Tummim kövek vésésére is.

A teremtés hatodik napján, péntek délután alkonyatkor teremtette az Örökkévaló azt a tíz csodálatos dolgot, amelyek Méiri magyarázata szerint a zsidó nép létének szimbolikus alapját képezik. Ezek egyike a Sámir volt. Manapság ez a rovar ismeretlen, de a legracionálisabb kommentátorok (mint például Maimonides) is azon a véleményen voltak, hogy létezett egy ilyen rovar, amit úgy használtak, mint ma az üvegvágo gyémántot. E dolgokat azért teremtette az Isten utoljára, mivel az említett tíz teremtmény csak egyszeri használatra szolgált, vagy csak egy nemzedéken keresztül volt használatban. A Sámir a Szentély építését tette lehetővé. Előnyben részesítette a Teremtő az állandó jellegű dolgokat, vagyis azokat a teremtményeket, melyek állandó jelleggel a világ szerves részét képezik – mondja a Midrás Smuél.

A Templom újjáépítésére egyre többször gondolnak zsidó és keresztény csoportok. 1989. október 16-án megkísérelték a harmadik templom alapkövét letételét. A követ Izrael déli részéből, a sivatagból, Micpé Ramonból szállították Jeruzsálembe. Izrael földjének egyik leggyönyörűbb helye ez, ahol a kövek jellege és színe nagyon hasonlít ahhoz, amilyenből az Első és Második Templomot készítették. A csaknem négy tonnás kő kivágásához nem használtak vasat, mivel tisztességtelenségnek számított volna, ha az Isten házának építéséhez használt szent követ ütögették volna. Ezért a kivágásnál even cört, kovakövet használtak, amit más néven sámirnak neveznek.

Készítették volt bármilyen eszközzel, ami a Szentélyből megmaradt, a mai napig csodálat tárgya. Támfalába, a mintegy 485 méter hosszú Nyugati Falba építették be a világ eddig ismert valaha kibányászott legnagyobb követ. A több mint 12 méter hosszú, több száz tonnás monstrum jóval túlszárnyalja az ókori görög és egyiptomi építmények ilyen rekordjait. Mindeddig nem készítettek olyan darut, amely elbírná e szegletkő súlyát. A Templom-hegy menti, 1996-ban nyitott alagútban – mivel a Siratófal mintegy hat méterrel a föld alá nyúlik – további ilyen, mozdíthatatlannak tetsző kövek rejtőznek.

137. ábra. A Nyugati Fal. Fotó. (internetről).

<http://www.atpm.com/7.09/israel/images/western-wailing-wall.jpg>

<http://yucs.org/~jyuter/images/pesach-pics-2006/kotel-view.jpg>

Az egykori jeruzsálemi Szentély alapjának Nyugati Fala ma is a zsidóság legszentebb helye. Jelképiségével összefonódik konkrét valósága, a Szentélyben kifejeződő istenhit és szövetség, a gyász és a megmaradás fölemelő együttese. Isten jelenvalósága, lényege, szelleme – a Sekhina – sokak szerint legalább részben ott lebeg az ősi fal kövei fölött.

„Most már az én szemeim nyitva lesznek, és füleim figyelmesek lesznek e helyen a könyörgésre. Mert választottam és megszenteltem e házat, hogy az én nevem abban legyen mindörökké, és ott lesznek az én szemeim és az én szívem mindenkor” (2Krón 7,15-16).

Egy legenda elmondja, hogy a templomépítéskor a munkát a nép különböző csoportjai között felosztották, és a Nyugati Fal a szegényeknek jutott. Amikor sok évvel később az ellenség lerombolta a templomot, a fal e része fölött angyalok terjesztették ki szárnyukat, és azt mondták: – Ez a fal a szegények műve, ne romboltassék le soha! –

Talán ezért támadt a Jeruzsálemet ostromlott rómaiak egyik tábornokának, Avgarnak az az ötlete, hogy a parancs ellenére nem rombolja le a reá jutott falrészét. Elhatározását felettesének azzal próbálta később indokolni, hogy ha lerombolta volna a maga részét, nem tudnák az eljövendő királyok, hogy a császár egyáltalán elpusztította ezt a várost. Felettese

azonban, talán az előbb említett legendát sejtve a történetek mögött, halálugrásra szólította fel katonáját, mondván, ha az istenek vagy az angyalok úgy akarják, életben marad.

Egy másik legenda azt meséli, hogy áv hó 9-én, Jeruzsálem pusztulásának emléknapiján éjfélkor fehér galamb száll le a falra, és siratja a pusztulást. Isten Szelleme ez. Vannak, akik úgy vélik, hogy ezen az éjszakán a fal is sír, és sírása egybeesendül a templom és város pusztulását gyászoló nép sírásával.

A harmadik legenda maga a történelem. Mert legendába illő, az előbbieken megemlített csodákhoz hasonló, hogy egy nép, amely elvesztette hazáját, amelyet világbirodalmak vetettek szolgáagra, szórtak széjjel és kíséreltek meg elpusztítani, kétezer év után visszatért a neki ígért földre, megvalósította soha el nem felejtett vágyát: Jövőre Jeruzsálemben!

Az idetartozást, az örök várakozást és vonzódást fejezik ki a Fal, a Kotel előtt imádkozó, a köveket megérintő, rései közé dugdosott kis cédulákon vágyaikat megfogalmazó emberek. A hagyomány szerint a világ minden elmondott imádsága a Falnál gyűlik össze, hogy onnan szálljon fel Isten elé a mennybe. A világ minden részén élő zsidók reménysége fogalmazódott meg 1967-ben, amikor a győztes Mose Dajan tábornok ezt írta vágycédulájára: Szálljon béke Izrael egész népére!

A 2000. év márciusában egy kvitli a Vatikán levélpapírjára íródott, és a sorok alatt II. János Pál pápa saját kezű aláírása volt olvasható:

Atyáink Istene, aki Ábrahámot és annak leszármazottait választottad, hogy Nevedet a nemzetek közé vigye! Mélységesen elszomorít bennünket azoknak a magatartása, akik a történelem során fájdalmat okoztak a Te gyermekeidnek, és ezért bocsánatodat kérjük.

138. ábra. II. János Pál a Falnál. Fotó. (internetről „Pope Wall”).
http://www.notredamecenter.org/admin/imagenes_db/why_jerusalem/pope_at_wall_big.jpg
<http://www.cjnews.com/photos/Pope%20at%20the%20Wall.jpg>

A történelem ablakképei

139. ábra. Az emeleti alaprajz a nyugati ablakkompozíció bejelölésével.

A keleti fallal szemben, az emeleti karzaton lévő nagy ablakcsoport nem esik a vallási ünnepi ciklus sorozatába, mert a történeti visszaemlékezésnek van szentelve. Mivel a zsidó vallás történeti vallás, a visszaemlékezés összeköti a közelmúlt és a bibliai idők tényeit. Ez a kapcsolat nem az egymást követő események lineáris láncolatát jelenti, ahogyan az antik görög bölcsélet rendszerét használó európai gondolkodásmód láttatja velünk a világ időbeliségét. A Biblia, tehát a zsidó gondolkodás nem a teremtéstől a jelenen át az idők végezetéig húzódó mechanikus diafilmkockákban szemléli és írja le az emberi történelmet.

Mindenki különösnek találhatja például az e fejezetben később említendő értelmezést, mely szerint a Mindenható már a hatodik napon megteremtette a tízparancsolat kőtábláit, holott a történeti időben annak megjelenésére csak az egyiptomi szabadulás után került sor.

Bibliai szemszögből nézve nemcsak az egyéni élet, hanem maga a történelem is valami olyan időtartály, amelyet szinte képtelenség egymás utáni időpontok szerint feldarabolni, majd egy számegyenes mentén újból összerakni. A múltban vagy akár a jövőben bekövetkezett történelmi események a jelenbe is áthallatszanak, és azzal szétbonthatatlan egységet alkotnak. Henri Bergson francia filozófus szerint a héber időszemlélet olyan, mint amikor zenehallgatás közben hallunk egy dallamot, amely fizikai időfogalmaink szerint elmúlt, de emlékezetünkben mégis elevenen él, és a folytatódó dallamsorral együtt áll össze egységes zeneművé. A zsidó gondolkodás minden eseményt, történetet az időn belül szemlél, ám ezeknek lényegi, tartalmi összefüggései adják a rendező elvet: az előbb történt esemény benne rejlik az utóbb történőben, egyszersmind az utóbb megesett oka lehet az időben véletlenül, esetlegesen korábban megtörténtnek. Mindnyájunk tapasztalata lehet, hogy egy eseménnyel kapcsolatban az ok és cél szavakba öntése a köznyelv kifejezési szintjén milyen bizonytalan. A Szentírás világában létezik kronológikus sorrend, ám nem ez visz rendet e világ dolgaiba, gondolataiba. A kinyilatkoztatás határozza meg az üdvtörténetileg jelentős elmúlt és eljövendő eseményeket, tényeket.

Mindezek értelmében a történeti ablakfelület csúcspontjára nem a szegedi hitközség két nagyszerű zsinagógájának ábrázolása került, hanem a jeruzsálemi szentély istentiszteletére emlékeztető főpapi homlokdísz, melynek fölirata a sugarak közt: Szentség az Örökkévalónak. Ez a felirat a főpap Istennek szentelt voltát juttatta kifejezésre és egyben világosan megjelölte a szolgálat célját is. Fennen hirdette azt az eszmét, amelynek a Szentély látható jelképe volt.

“Csinálj egy lapot is tiszta aranyból, és messd ki arra, mint a pecsétet metszik: Szentség az Úrnak. És kösd azt kék zsinórra, hogy legyen az a süvegen; a süvegnek elő részén legyen az. És legyen az Áronnak a homlokán, hogy Áron viselje a szent áldozatok körül elkövetett vétkeket, a melyeket az Izrael fiai mindenféle adományaikban szentelnek. Legyen azért szüntelen a homlokán, hogy kedvesekké tegye őket az Úr előtt” (2Móz 28,36–38). A kékbíbor szalaggal, amely az aranylemez sarkaira volt fűzve, a főpap homlokára erősítették az Igét, de a homlok és az aranylemez között a süveg vászna további réteget képezett.

140. ábra. A főpap = Brinke: A Szent Sátor szimbólumai, 1997., 9. ábra. <http://www.taroscopes.com/miscimages/kohen-breastplate2.gif>

A Szentírásban az egyiptomi fogság utáni időkre vonatkozóan vannak pontos adatok a főpapról, aki testvérei, a papok és a lévíták felett áll: „A ki pedig főpap az ő atyja fiai között, a kinek a fejére töltötték a kenetnek olaját, és a kit felavattak az ő szolgálatára, hogy a szent ruhákba felöltözzék: fejét meg ne meztelenítse, se ruháit meg ne szaggassa” (3Móz 21,10). Ő a fölkent pap, mert különleges olajjal szentelték föl; őt tekintették a papnak, papi fejedelemnek. Felügyelete alá tartozott a templom, a kultusz és a kultuszban résztvevő személyzet. Mivel csak egy főpap volt, személye egyszersmind a kultusz egységének is

biztosítéka. Ő volt a közvetítő Az Örökkévaló és a nép között; ennek értelmében ő mutatta be a mindennapi áldozatot és az engesztelés napjára előírt kultikus cselekvések is rá hárultak.

Az időszámításunk előtti második évszázadtól a főpap állt a szanhedrin (főtanács, a zsidó nép legfőbb irányító testülete) élén és kivált a Hasmoneusok korában egyszersmind politikai vezető is volt. A kultuszban betöltött szerepére való tekintettel egyre jobban megkívánták tőle az átlagnál nagyobb fokú tisztaságot, illetve szentséget (3Móz 21,10-15). Öltözéke a papi ruha fölött sötétkék köntös volt, amelyet arany csengők és gránátalmák szegélyeztek. Ezen volt rajta az éfod, amelyet egy többszínű öv fogott össze; erre erősítették rá a melltáskát. A főpap fejét szalag övezte; közepén a homlokdíszre (korona) ez volt ráírva: Az Örökkévaló szent, vagy mint Löw Immánuel fordításában idéztük: Szent az Örökkévalónak. Ezt az öltözetet ünnepeken viselte; de az engesztelés napján egyszerű vászonruhában látta el szolgálatát (3Móz 16,4,13; 2Móz 28; 3Móz 8,7-9).

“Teljes díszbe öltöztette, fényes ruhákat adott neki ékességül: nadrágot, palástot és éfodot, amit körös-körül gránátalmák szegnek, és sok csengő díszít, hogy csengjenek, amikor ide-oda lép, s hangjukat a templomban hallani lehessen, emlékeztetőül népe fiainak.

Szent ruhát aranyból, viola bíborból, és piros bíborból művészi hímzéssel; pajzsot a mellére az ítélkezéshez, urimot és tummimot, karmazsin szövetből készült drága munkát; drágaköveket, bevésett jelekkel, aranyfoglatban kőmetsző munkáját, emlékeztetőül Izrael törzsei számára; aranydiadémot fejkötő szalagján, melybe belevésték a “Szent” feliratot, csodálatos pompa és nagyszerű munka, csupa gyönyörűség a szemnek ez a dísz.” (Sir 45,8-12).

A babilóniai fogság utáni időből nagyon kevés adatunk van a főpapról, s ami található, azt sem könnyű Flavius Josephus adataival vagy a Talmuddal összhangba hozni.

Flavius Josephus az időszámításunk szerint első században leírta a főpapi fejdísz, a ruházattal együtt. A főpap ruhája, amely lenvászonból van, a földet jelenti, a jácint-kék ruha pedig az eget. A gránátalmák a villámot jelentik, a csengettyűk csilingelése a mennydörgést. Az éfod, amely Isten akarata szerint négy anyagból van szöve, az egész természetet jelképezi, és a beleszőtt arany a fényességet jelenti, amely a világegyetemet beragyogja. Az éfod közepén levő hosen ugyancsak a földet jelképezi, amely a világ közepében van, az öv pedig az óceánt, mivel az mindent körülölel. A két sardonyx, amely a főpap ruháját vállon összefogja, a napot és a holdat képviseli. A tizenkét drágakövet a tizenkét hónap jelképének tarthatjuk, vagy pedig a csillagkör – görög szóval zodiákus – tizenkét jegyének. Végül a fejék véleményem szerint – írja a hellenisztikus műveltségű Josephus – az ég jelképe, mert jácint-kék színű, különben nem viselhetné Isten nevét, és mert ragyogó aranypánt van rajta az Istent körülvevő fény jelképéül.

Időszámításunk szerinti 81-ben Titus jeruzsálemi győzelmének tiszteletére Rómában hatalmas diadalívet emeltek, amelyen a szent templomi tárgyak elszállítását is megörökítették. Ezeket a tárgyakat még egy évszázaddal később is látni lehetett a birodalmi fővárosban. Eleázár rabbi megírta, hogy látta az áldozati állatok véréből foltos templomi leplet, és a főpap homlokpántját is a JHVH Szentsége felirattal.

A süvegen viselt főpapi homlokpánt a kultikus szóhasználatban a cic (2Móz 28,4.37.39; 29,6; 39,30-31; 3Móz 8,9), egy színaranyból készült korona volt, amelybe belevésték – ismét más fordításban – Az Örökkévaló felszenteltje (2Móz 29,30).

A történeti ablakcsoportban a fejdísz alatt a főpapi drágaköves mellvért, a Szentély hétágú aranymécsese, azaz menórája, ezüst kürtjei és az áldó papi-kezek láthatók.

141. ábra. A történeti visszaemlékezés ablakképei. A felső-középső mezők. Fotó.

A mellvért leírását és használatának parancsát a Bibliában találjuk:

“Azután csináld meg az ítéletnek hosenét mestermunkával; Négyyszögű legyen, kétrétű, egy arasznyi hosszú és egy arasznyi széles. És foglalj abba befoglalni való köveket; négy sor követ, ilyen sorban: szárdiusz, topáz és smaragd, ez az első sor. A második sor pedig:

karbunkulus, zafir és gyémánt. A harmadik sor: jáczint, agát és amethiszt. A negyedik sor: krizolith, ónix és jáspis; arany boglárókba legyenek foglalva. A kövek tehát az Izrael fiainak nevei szerint legyenek, tizenkettő legyen az ő nevők szerint; mint a pecsét, úgy legyen metszve, mindegyik a reá való névvel, a tizenkét nemzetség szerint” (2Móz 28,15–21). Tiszta aranyba foglalták a köveket (2Móz 39,13), ugyanabba a fémbe, amelyet a Szentek Szentjében használtak.

A hósén, más néven mellvért, melltáska, – a szolgálatát ellátó főpap öltözkékének része, melyet az éfod fölött viselt.

142. ábra. A hósén <http://www.the1phoenix.net/x-files/pix/mystero/efod2.jpg>

Az éfod – magyar szóval: a melledző – lenfonálból készült (2Móz 28,6-14), két követ helyeztek el rajta, amelyre Izrael fiainak nevét vésték fel.

A hósén leírása (2Móz 28,15-30; 39,8-21) a régebbi hagyományban úgy őrződött meg, mint aranszálakkal átszőtt, drága anyagból (például vörös és kék bíborból) készült díszes kettős táská, amelybe beletették az Urimot és Tummimot. A valószínűleg sorsvetéshez használt köveket, szó szerint a világosságokat és a tökéletességeket tették az ítélet hósénébe, amely így Isten döntésének, a kinyilatkoztatásnak a táskája lett (2Móz 28,15.30).

Azonos volt-e az Urim és a Tummim a melldísszel és a tizenkét drágakővel vagy nem? Első tekintetre a szórend “És helyezd a törvénytevő melldíszbe az Urimot és a Tummimot” az utóbbi értelmezés mellett szól; és sok mai tudós úgy véli, hogy az két szent jóstárgy volt, amelynek segítségével a főpap Istenhez fordult útmutatásért a nagy nemzeti ügyekben. Rási is feltételezi, hogy az valamilyen olyan anyag, illetve tárgy volt, amelyet a főpap a melldíszben hordott, és amelybe Isten neve be volt vésve. Ez ellen szól azonban az a tény, hogy ahol a melldísz készítése részletesen el van mondva, semmi sem áll az Urim és Tummim készítéséről. Tehát elképzelhető, hogy az Urim és Tummim a tizenkét kőnek összefoglaló elnevezése volt. Az a tény, hogy a melldísz is a törvénytevő melldísznek nevezték, azt mutatja, hogy maga a melldísz, nem pedig más valami volt az Istennel való érintkezésnek közvetítője. A 3Móz 8,8-ban, ahol a főpap ruházata van leírva, az Urim és Tummim említésre került, viszont a tizenkét kő említése elmarad; ez meggyőzően bizonyítja a kettő azonosságát.

A Szentírás elmondja, hogy Izrael őstörténetének válságos és bizonytalanságokkal teli korszakaiban a nép az Urimhoz és Tummimhoz fordult, hogy felvilágosítást és vezérlést kérjen (4Móz27,21, 1Sám 28,6), de hogy miképpen folyt ez le, az sehol sincs részletezve. Dávid kora után nincs szó arról, hogy Urim és Tummimhoz fordultak volna. Ez tehát a főpapsággal kapcsolatos, leghomályosabb problémák egyike maradt. Érdekességgént említendő, hogy a világ egyik legrangosabb egyeteme, a Yale jelmondatában és címerében szerepelteti az Urim és Tummim szavakat – Fény és Igazság, Lux et Veritas értelmében.

A későbbi hagyomány már nem számol orákulummal, így a melltáska nem egyéb, mint egyszerűen az az alap, amelyre rákerült az a 12 drágakő (4, egyenként 3 darabból álló sorban), amelybe belevésték Izrael 12 törzsének a nevét. A drágakövek jelentésére nézve a 2Móz 28,29 szolgál magyarázattal: “És viselje Áron az Izrael fiainak neveit az ítélet hósénén, az ő szíve felett, a mikor bemegy a szenthelyre, emlékeztetőül az Úr előtt szüntelen.” A törzsnevek ilyen viselése szemléletes módon mutatta, hogy a főpap az egész közösség küldöttje és képviselője. Egyben emlékeztette Izrael fiait közös származásukra, közös kötelezettségeikre az Egyisten szolgálatában.

A szegedi Újzsinagóga nyugati ablakkompozícióján szimmetrikusan két drágaköves melledzőt helyeztek el, amelyek mintázata eltér egymástól. A felső sorok köveinek színezése nem egyforma. Ez a változtatás Jákobnak Józsefhez intézett szavaira utal: “Most tehát a te két fiad, a kik néked Égyiptom földén annakelotte születtek, hogy én hozzád jöttem vala Égyiptomba, az enyéim; Efraim és Manasse...” (1Móz 48,5), “és Efraimot eleibe tévé Manassénak” (1Móz 48,20). Izrael fiainak, vagyis a törzseknek a neve és sorrendje tehát

megváltozott Jákob Egyiptomba való érkezését követő halála után, s ezt a változást szemlélteti a két drágaköves mellvért ábrázolása.

A *Tiferet Jisraél* című munka, korábbi kommentátorok nyomán, azt tartja, hogy a drágakövekre előbb tintával ráírták a neveket és aztán vezették rá az írásra a Sámir nevű rovar, mely úgy mond, kivéste a betűket. Másutt a Tiferet Jisraél idézi Abarbanelt, aki úgy tartja, hogy a rovar vérével írták a betűket.

A Sámir azon tíz dolog egyike, melyet az Örökkévaló a teremtés hetének hatodik napján péntek délután alkonyatkor teremtett, vagyis: 1. a föld száját, amely aztán elnyelte Korahot, 2. a kút száját, amely a zsidóknak vizet adott a pusztaságban), 3. a bileámi nőstény számár száját, 4. a szivárványt, 5. a mannát, 6. Mózes csodatevő botját, 7. a Sámirt, 8. a betűket, 9. az Írást, 10. a két kőtáblát. Egyesek szerint a rossz szellemek, Mózes sírhelye és Ábrahám áldozati kosa is ezen a napon, ezen órában teremődött. Mások még hozzáteszik a harapófogót is (mely más harapófogó által készítettik).

A Sámirt Salamon király, az Első Templom építője nemcsak a hatalmas kövek zúzására használta, hanem a főpap mellvértjén található Urim és Tummim vésésére is. A mellvért különböző színű drágaköveiről tudjuk, hogy Izrael törzseit jelképezték.

A midrás szerint a világ népei a zsidóktól tanulták el, hogy minden törzsnek saját színe és zászlaja legyen. A midrás azt is elmondja, amit a szükséztű Szentírás elhallgat, hogy milyen volt az egyes törzsek zászlaja.

Rubén törzsének zászlója piros volt (mint köve, a rubin, a főpap mellvértjén), és rajta a mandagóra virág rajza. Rubén jelképe volt még a fölkelő Nap és a vízesés is. Ez utóbbi a törzsfő ellenállhatatlan természetét jelzi. Éppen emiatt tagadta ki őt apja az elsőszülöttségből.

Simon zászlója zöld volt, mint a topáz, és rajta Sikkem látképe, emlékeztetőül az akcióra, amit Simon bátyjával, Lévível együtt hajtott végre. Az esemény megemlézésre került a rós hasáná üvegfestményénél, a bűnt jelképező vörös gránátalma virággal kapcsolatban. Simon jelképe, a dárdával ékesített pajzs a törzsfő harcias voltára utalt.

Ezzel szemben Lévi zászlója három színben tündöklök: egyharmada fehér, egyharmada fekete, míg a harmadik harmad piros, és magán a zászlón a főpapi palástdísz (urim ve-tummim). Jelképe a papi szolgálattal kapcsolatos kézleöntő lévita kancsó is. Drágaköve a mellvért: smaragd. E törzs tagjait levitáknak – közülük Áron nemzetségének tagjait kohanitáknak – nevezik. Mivel Simon és Lévi véres bosszút állt Sikkem város lakóin, Jákob mindkettőjüket kizárta az elsőszülöttségi jogokból. Lévi törzse nem kapott földet az országban, a papi szolgálat fejében a többiek gondoskodnak a leviták ellátásáról.

Júda zászlója türkizkék, és rajta egy oroszlán. Drágaköve a mellvért: bíborszínű karbunkulus. Ő kapta meg apjától az elsőszülöttség jogát. Júda törzséből származott Dávid, a felkent, s leszármazottai közül várják a zsidók a Messiást.

Dán élénkpír zászlaján egy kígyó volt látható. Jelképe volt még a mérleg. Drágaköve a mellvért: a zafir. A törzs tagjai a bírák korában az ország legészakibb vidékére menekültek a filiszteusok elől. Közülük származott Sámson.

Naftáli zászlója ibolyaszín, jelképe a szarvas. Ez az állat a gyorsaságot jelképezi. Ma Izrael postájának logója. Drágaköve a gyémánt. A törzsbeli hegyes vidéken helyezkedtek el. Naftáli törzséből származott Bárák, Sisera hadának legyőzője.

Gád törzsének tagjai még Mózes életében letelepedtek a Jordánon túl. Sátortábor építettek, ott hagyták nyájaikat és családjukat is, amíg testvéreikkel elindultak az ország meghódítására. Jelképük a sátortábor. Zászlójuk lila színű, harcosokkal. Drágaköve a mellvért: az opál.

Ásér jelképe a búzakalász vagy kenyér arra a bő termésű vidékre utal, amelyet az ország felosztásakor kaptak: “Ásér kenyere kövér, királyi csemegéket ad” (1Móz 49,20). Törzsi jelképe még a pompázó olajfa is: “olajban fürösztö lábat” (5Móz 33,24). Az olajat a kenyér és kalács sütéséhez használták. Drágaköve az achát. Zászlója citromsárga.

Jisszakhár jelvénye az ókori Keleten a teherbírást jelképező számár. A Talmud szerint – ellentétben az állat mai jelképiségével – Jisszakhár sokat tanult. A törzs jelképeként a csillagot is alkalmazzák, éppen a bölcsességre való utalásként. Drágaköve az ametiszt. Zászlaja zafir színű, a Nappal és a Holddal.

Zebulon zászlója tengerszürke, jelképe a hajó volt vörös színű halakkal. A vörös szín emlékeztet a bíborcsigára, amelyet Föníciában, Zebulon északi határán találnak. A honfoglaláskor az ország észak-nyugati részén, a tenger közelében kaptak birtokot. Drágaköve a mellvértén a krizolit.

József – szőlőtő, vagy pálmafa. Törzsi szimbóluma még a felegyenesedett kéve, amely előtt testvéreinek kévei meghajlanak. Zászlaja tengerzöld, benne ökör és bivaly. Drágaköve az ónix. Jákob valamennyi fia közül őt kedvelte leginkább. Ezért József két fiát – Efraimot és Manassét – sajátjaivá emelte. Ezek önálló törzsek lettek.

Benjámín – ragadozó farkas, reggel prédát eszik, este zsákmányt oszt (1Móz 49,27). Drágaköve a mellvértén a jáspis. Zászlaja jáspis színű. Jákob legkisebb fia egyúttal Izrael legcsekélyebb létszámú törzsének ősapja. Benjámín törzséből származott az első király, Saul, és Mordekháj, Eszter unokabátyja, a zsidók bírása Perzsiában.

143. ábra. A törzsek jelképei. = http://www.jesuspaintings.com/decorative-flag/juda_tribal_talit.htm

Amikor Jákob halálát közeledni érezte, magához hívatta fiait, és megáldotta őket. Az áldás egyúttal az egész törzs sorsát, jellemző vonásait is felvázolta, ezek a törzsi szimbólumok költői megfogalmazásai.

Minden törzsnek megvolt a hadijelvénye, amelyre büszkék voltak. A hadijelvény eredetileg fémből készült; szövetből (kelméből) csak a perzsa időktől készítettek zászlót. A magasra emelt zászlónak szellemi, morális jelentősége is volt, mert aki felnézett a zászlóra, az voltaképpen az égre függesztette tekintetét, és az Egek Urától várta a segítséget.

A szegedi Újzsina góga történeti ablakképén a mellvérték alatt a Szentély arancssillárjai, a menórák láthatók: Formáját felülről rendelték el: “Csinálj gyertyatartót is tiszta aranyból, vert aranyból készüljön a gyertyatartó; annak szára, ága csészéi, gombjai és virágai ugyanabból legyenek. Hat ág jöjjön ki oldalából; három gyertyatartó–ág az egyik oldalból, és három gyertyatartó ág a másik oldalból” (2Móz 25,31-32). A Második Szentélybe a régi mécstartó helyébe került a hétkarú arany menóra.

A menórák alatt, középen a kohanita főpapokat jelképező kezeket kék mezőbe helyezték. A kék színt a zsidók minden színnél különbnek tartották, mert a kék a tengerrel (a tenger színezetével) egyezik, a tenger az égboltozattal, az égboltozat pedig a zafirkővel és a zafirkő az Úr dicsőségének trónusával, ahogyan meg van írva Ezékiel próféta könyvében. “... látszék, mint valami zafirkő, királyi székek formája”, vagy másként: “Mint zafirkőé, olyan a színe a trónusnak” (1,26).

Kohénnek nevezik Áron férfiági leszármazottait, a lévíták és a többi izraelita mellett a zsidóság három csoportjának egyikét. Bizonyos szertartásokon, így a duchánolásnak vagy düchenolásnak nevezett áldásosztáskor még manapság is van szerepük. A kohaniták felemelik kezüket a gyülekezet felé úgy, hogy a tenyerük a föld, a kézfejük az ég felé nézzen. Az ujjak elhelyezkedése is sajátos. A hüvelykujj egymagában áll, a mutató és a középső ujj szorosan egymás mellett, úgyszintén a gyűrűs és a kisujj. Közöttük hézag van. A két kéz hüvelykujjának és mutatóujjának kell egymás közelében lenni. E kezek megtalálhatók a zsidó temetőben a kohaniták sírjára vésve. Tóra-terítőkön is előfordulnak, a szegedi zsinagógában a hívek feje fölé, a nyugati ablakkép magasába került az áldásosztás jelképe. A kohanita kéz a héber sin betűt formázza, amely a Saddaj – Mindenható jelképe.

A Saddaj név a héber Bibliában negyvenhatszor fordul elő. Az ősi bibliai elnevezés a tudós Raj Tamás főrabbi szerint egy kettős értelmű héber igéből, a sadad gyökből ered. Ennek jelentése kettős: táplál és elpusztít, s ebből származik a sadájim (emlő), illetve a sod

(megsemmisülés) szava. Elvégre Isten hatalmát éppen az bizonyítja, hogy táplálni és pusztítani egyaránt képes, kinek-kinek a jutalmához vagy büntetéséhez képest. Sadj az erőt és a földöntúli hatalmat képviselő egyetlen Isten, aki igazságosan gyakorolja ezt a mérhetetlen képességét világunkban.

A jutalmat és büntetést, védelmet és pusztulást nyújtó Istent nem csupán a zsidóság, de minden ember Mindenható Urának kell tartani, hiszen legtöbbször, 31 alkalommal éppen Jób könyvében – aki nem zsidó, hanem híres keleti bölcs – fordul elő. Az egyetemes emberi mondanivaló Jób szavaival: „a Mindenható Isten nem téveszti el az igazságot”. Az övét, és nem az emberét. „Avagy semmivé teheted-e te az én igazságomat; kárhoztathatsz-e te engem azért, hogy te igaz légy?” (Jób 40,3). Ennek belátása a hit egyik legnagyobb próbatétele.

Az Ószövetségben csak az Úr (az Örökkévaló) adhat áldást; ez már a legrégebbi áldó szavakból kiviláglik (1Móz 27,28 kk.; 48,15.20; 49,25 kk.). Mindenekelőtt az hivatott az Úr áldását közvetíteni, akit ő kiválaszt, és akinek küldetést ad. Később „választá ki az Úr a Lévi törzsét, hogy hordozza az Úr szövetségének ládáját, és hogy az Úr előtt álljon, és néki szolgáljon, és hogy áldjon az ő nevében mind e napig” (5Móz 10,8, és 21,5). A 4Móz 6,22-27 szerint csak az Áron leszármazottai közül való papokat illette meg ez a kiváltság.

A papok a Második Templomban karjukat kitérve adták a népre az áldást: „Akkor aztán lejött (Simon), s Izraelnek egész közössége fölé terjesztette kezét, hogy fennhangon ossza az Úrnak áldását, és tisztsége szerint kimondja szent nevét. A nép meg másodszor is leborult a földre, hogy a Magasságbeli áldását fogadja” (Sir 50,20-21).

Később a zsinagógákban csak pap mondhatta el az ároni áldást, manapság pénteken és ünnep este az édesapa áldja meg ezzel családi körben gyermekeit. A megelőző áldásmondás után az apa is a gyermekek feje fölé emeli kezét és így mondja el a kohaniták szavait.

„Áldjon meg tégedet az Úr, és őrizzen meg tégedet.
Világosítsa meg az Úr az ő orcáját te rajtad, és könyörüljön te rajtad.
Fordítsa az Úr az ő orcáját te reád, és adjon békességet néked.”
(4Móz 6,24-27).

Áron és fiai, a papok e háromszor két kéréssel mondtak áldást Izrael fiaira. A héberben ez a három sor 3, 5, 7 szóból álló, ritmikus formula. A templomi liturgiában záró áldás lehetett (vö. 3Móz 9,22 sk.; 5Móz 10,8; 21,5).

Reb Lévi Jichák, a neves haszid mester szavanként vizsgálta a kohanita áldást. Arra jutott, hogy az áldás magában foglalja a megőrzést is. Aki áldott, az őrzött is, aki őrzött – vagyis Isten vigyázó szemét reá veti –, az áldott is. Miért kell tehát külön az őrzést is hangsúlyozni az ároni áldásban, ami – úgy mond – magától értetődik?

Azért, mert ebben az esetben az őrzés a rossz ösztönöktől való védelmet jelenti. A rossz ösztön – a jécer ha-rá – ne kergessen el a világból. A rossz ösztön, mely főleg a gazdag és vagyonos emberekre veti hálóját, különféle megkísértésekkel próbálja az embert eltéríteni a helyes útról, de miként a bölcs mondja: „Ne félj a hirtelen való félelemtől, és a gonoszok pusztításától, ha eljő; Mert az Úr lesz a te bizodalmad és megőrzi a te lábadat a fogságtól.” – vagyis a csapdától (Péld 3,25-26). A kommentárok azt is hangsúlyozzák, hogy a papi áldás szövege egyes számban hangzik el, mivel az áldásnak csak akkor van fogamatja, ha a zsidók erőt vesznek a széthúzás rossz ösztönén, és egyetlen egységet alkotnak.

A papi áldás ősi héber szövege hat ígét tartalmaz: áldani, őrizni, ragyogtatni (más szóval világítani), könyörölni, tekinteni, békéltetni. E szavak magukba foglalják mindazt, amire a vallásos embernek élete során szüksége van: megélhetés, biztonság, isteni kegyelem, szellemi inspiráció – és ami a legfontosabb, a béke. Ahol béke van, ott minden van, mondják a bölcsek.

A jobb- és baloldali ablakok felső és belső szélén, vörös alapon egy-egy kürtpárt helyeztek el: “Csináltass magadnak két kürtöt, vert ezüsből csináltasd azokat, és legyenek azok néked a gyülekezet összegyűjtésére, és a táborok megindítására” (4Móz 10,2). Ezek szinte kizárólag a papok hangszerei voltak Isten dicsőítésére. Az áldozat bemutatásakor is megfújták: “A ti vígasságtoknak napján, és a ti ünnepeiteken, és a ti hónapjaitok kezdetén is fújjátok meg a kürtöket, a ti egészen égőáldozataitokra, és a ti hálaáldozataitokra: és lesznek néktek emlékeztetőül a Ti Istenetek előtt. Én vagyok az Úr, a ti Istenetek” (4Móz 10,10). Az itt ábrázolt kürtök is Titus diadalívéről vették alakjukat.

A nyugati emeleti karzat fölötti történeti ablakképben az áldásosztó kezeiktől lejjebb balra a régi templom rajza az árvízben – amely, mint emlékezetes maradt, a frigszekerényt nem öntötte el –, mellette jobbra az Újzsinagóga vázlata.

Az új templom építésének elismerését jobb felől ősi rajz és mérőeszközökből alkotott embléma fejezi ki. A tintatartóból, tustollból körzőből és vonalzóból kialakított hatágú csillag közepébe Baumhorn Lipót héber neve került.

Ezzel szimmetrikusan, bal felől helyezték el a hitközség akkori elnökének nemesi címerét.

144. ábra. Dr. Várhelyi Rósa Izsó nemesi címere. A nyugati ablak bal szélső mezőjéről. Fotó.

Szeged város közgyűlése 1879. június 8-án az árvíz utáni újjáépítést irányító királyi biztosi tanácsba Rosenberg (1881-től Rósa) Izsó ügyvédet is delegálta, aki ennek munkájában mindvégig részt vett.

Dr. Rósa Izsó Szegeden született, iskoláit ugyanitt végezte, a gimnáziumot a piaristáknál. A pesti és a bécsi egyetemen jogot hallgatott, jog- és államtudományi doktorátust szerzett, ügyvédjelölti joggyakorlatának idején, 1861-ben országgyűlési kiskövet, vagyis a követ mellett dolgozó, választott kancellista lett, ugyancsak választás útján nyerte el a városi törvényhatósági bizottsági tagságot. 1869-ben a hitközség küldötte az előző év december 14-én megnyílt Izraelita Kongresszuson. 1871-ben ő lett az első zsidó, aki ügyvédi irodát nyitott Szegeden. Házingatlana átvészelte az 1879-es árvizet. Az újjáépítési bizottságban “megfelelő tárgyilagossággal, tapintattal és szakavatottsággal” volt a kényes ügyek, a kisajátítások rendezésében a királyi biztos segítségére”.

A királyi biztosi tanács a tervezett egy év helyett, háromszori meghosszabbítással négy év múlva, 1883. június 30-án fejezte be működését. A királyi biztosnak, Tisza Lajosnak gondja volt arra, hogy kiváló munkatársai elismerésben részesüljenek. Rósa Izsó ügyvéd nemességet kapott 1884-ben. Később, az Újzsinagóga építésének idején a hitközség elnöke, a Szegedi Ügyvédi Kamara elnöke, majd 1909-től királyi tanácsos lett. Társadalmi megbecsültségének jelei: a középítészeti tanács vezetése, az Árpád a testvériséghez szabadkőműves páholy tiszteletbeli főmesteri címe, a kormánypárt szegedi vezetői posztja. Személye, pályája példázza a szegedi zsidóság integrációs sikereit, amelynek emléke az itt látható nemesi címer.

A zsidó lakosság beilleszkedésének és elfogadottságának sikereiről Szegeden valóban említést lehet tenni. A zsidók, hasonlóan más nyelvű és más szokású bevándoroltakhoz, Szegeden magyarrá váltak. E folyamat arra a korszakra esik, amely mindeztől a legnagyobb gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést hozta a hazának és a dél-alföldi településnek. A jött magyarok gyarapították az országot, a *szögedi* nemzetet!

Nemcsak a nagy árvíz utáni újjászületésben, hanem a város felvirágoztatásában is hatalmas szerepet vitt a magyarrá vált zsidóság. Nem beszélhetnénk palotás Szegedről, szegedi újságírásról, szegedi képzőművészetről és műpártolásról a szegedi zsidók munkálkodása nélkül. A mai szögedi nemzet örököse az egykori, talán még fülhajas, de zsinóros magyar ruhát viselő, zsinagógát és várost építő zsidó magyaroknak.

Egykor a palánki katolikus prépost javasolta törvényhatósági tagnak a főrabbit, majd a főrabbi sürgette az árvízi fogadalom valóra váltását, a Fogadalmi-templom felépítését. Igaz, ez még akkor történt – hogy Charles Fenyvesi szép könyvének címével szójunk – *Mikor kerek volt a világ*. A kerek világot, a harmonikus, bár keservekkel, erőfeszítésekkel, bajokkal teli kerek világot eltörölte előbb az egyik, azután a másik nagy háború, s mindaz, ami vele, általa és utána bekövetkezett.

Amikor a szegedi Újzsinagóga csodálatos épületének ajándékaival, arányaiban, elemeiben és festésében kibontakozó mondanivalóival ismerkedünk, akkor ezzel az egykor volt kerek világgal is találkozunk, amely talán – s emellett szeretne hitet tenni ez a kalauz is – nem múlt el teljesen.

Nem halt meg teljesen.

Ha egyszer Szegedet megkérdeznék, hogy vajon mire a legbüszkébb, legkevélyebb, Szegednek oda kellene mutatnia zsidó polgártársaira... Ha a hazafiságban nem járhatnak előttünk, hát nem is maradnak el mögöttünk. (Mikszáth Kálmán)

Az építők emlékezete

Az örök reménység templomának jelképeit megtekintve illő, hogy szóljunk arról a közösségről, amely az Újzsinagógát felépítette. Az örök reménység templomának megalkotói zsidók voltak és magyarok voltak. Nem magyar zsidók, hanem Löw Lipót neveltjeiként zsidó magyarok. Maguk választotta magyarság az övék, nem a véletlen szülte. Sorsunk rokon, lelki közösségünkönkről legszebben Ady emlékezett meg, mások mellett A szétszóródás előtt című költeményében. A költő versbéli gondolatát idézve: a templom felépítésének parancsolata köt bennünket össze, zsidó és nem zsidó magyarokat a szétszórásban is, sőt: szétszórt állapotunkban leginkább. Közös a múltunk, a hazánk, közös a lélek nyelve, közös kell legyen az öröm, a bánat, a kifejezhetetlen borzalom is. Közös kultúránk képezi közös templomunkat.

A zsidóság különös helyet foglal el világképünkben, a keresztény és keresztény kultúrájú magyar és nem magyar emberek lelkében. Nem lehet meg nem történnék tekinteni, nem lehet mellőzni a zsidóság választott nép mivoltát, nem lehet megfedkezni arról, hogy erkölcsiségünk, és ha van: a hitünk, ha nincs: a hitért való sóvárgásunk hozzájuk kötődik, nélkülük nem volna. A kinyilatkoztatás a zsidóknak adatott, s általuk a többieknek. A könyv elején erről esett szó a szándékosan szemérmes, visszafogott emlékeztetőben.

A záró fejezet arról szól, hogy a zsidó magyarok ide tartoznak a szőke Tisza partjához, ha oda tartoznak Jeruzsálemhez is. És miféle nem zsidó magyar ember volna az, aki ne lenne otthon legalább lélekben a Jordán partján, a Templom-hegyen és a Koponyák-hegyén is? Tisztelegjünk e történelmi visszatekintéssel a közös múlt előtt, nézzük, mi történt velünk itt, hazánkban és városunkban!

A Kárpát-medencében közel ezernyolcszáz év előtt élt zsidó lakosok emlékeit, fellelt használati tárgyait, sírfeliratait múzeumok őrzik. Természetesen ők sem lehettek őslakók, s az is joggal feltételezhető, hogy nem jó szántukból, hanem a Római Birodalom terjeszkedése következtében kerültek a Duna mellékére. A zsidó háborút, Jeruzsálem 70-ben történt Titus általi elfoglalását, majd a 132 és 135 közötti Bar Kochba lázadást követő szétszórás után a Római Birodalom minden részébe kerültek zsidó rabszolgák. Sokan közülük felszabadítottá, libertinussá válva kisebb nagyobb hivatalt vállalva betagozódtak a szabadok társadalmába, s ha állásuk megkövetelte, megadták a császárnak, ami a császáré. A zsidó származású népesség folyamatos jelenléte a majdani Magyarország területén a IV. századig kimutatható.

Egy Intercisában – a mai Dunaújváros helyén – talált felirat Alexander Severus császár (222-235) és anyja Iulia Mamaea császárnő üdvéért fohászkodik. Az emlékkövet Cosmius vámtisztviselő, Spondill vámhivatal vezetője állíttatta, akiről a felirat elárulja, hogy a helybeli zsidó hitközség előjárója, archisinagogusa is volt. Zsidó közösség tehát létezett, állt a zsinagóga, melynek maradványai azonban máig nem kerültek elő. Egy másik, Brigetioban (Szőnyben) talált töredékes emlékkő rekonstruált szövege legkorábban 135 táján, valószínűleg azonban 193 és 238 között keletkezhetett. A szöveg imaterem építését örökítette meg.

A rómaiakat elsöpörte a birodalom romlását kihasználó, keletről érkezett néparadat. Attila és népe, germánok, avarok s csendesesen beszivárgott szláv parasztok éltek a Kárpátok ölelte tájakon.

Kívül, a kelet-európai sztyeppén félnomád állam-kezdemények születtek s múltak el több mint félezer évig. A népvándorlás hullámain állva, feltartóztatva és befogadva a VIII. században alakult ki a kelet-európai régióban egy különös birodalom, a kazároké. A Fekete- és a Kaszpi-tenger között, a Kaukázustól a Don és a Volga vidékéig húzódó területük délen a

keresztény Bizánci Birodalommal, keleten muzulmán államokkal volt határos. A kazárok uralta területeken – a 650-től kezdődően – a türk vallási hiedelmek követő mellett jelen voltak a zsidó, a muszlim és a keresztény vallás hívei is. A harcos térítő vallások uralta országok szomszédságában a kazárok vezető rétege úgy ítélte meg, hogy az állammal nem rendelkező, nem térítő, egyistenhívő zsidók vallásának felvételével őrizheti meg a kultuszban is kifejezhető függetlenségét, ezzel birodalmi különállását szomszédjaival szemben.

A Magyarországon született, világszerte ismert író, Arthur Koestler feltételezése szerint a Kazár Birodalom zsidóságától származik a mai zsidók többsége. A magyarok elődei egy ideig a Kazár Birodalomba szerveződve éltek. Árpád népe közeli kapcsolatba került a kazár zsidósággal. Nehezen feltételezhető azonban, hogy a honfoglalók között is voltak zsidó vallású népcsoportok, annak ellenére, hogy a honfoglalókhoz csatlakozott kabarokat kazáriai eredetűnek tartjuk. A kazárok közül kiszakadt kabarok ismerhették ugyan a zsidó vallást, ám éppen a zsidó vallású kazár vezető réteg ellen lázadva csatlakoztak a magyarok hét törzséhez.

A honfoglalást megelőző időszakban a magyarság a kazár kapcsolat révén közel kerülhetett az egyistenhithez, közelebb, mint más, a kelet-európai sztyeppéről érkezett félnomád népekről ez feltételezhető. Valószínű, hogy ez a kapcsolat – a Kelet-Római (Bizánci) Birodalommal történt ismertebb érintkezésekkel együtt – megkönnyítette a beilleszkedést a keresztény Európába.

A IX. század közepétől a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban igen jelentős volt a radanita kereskedők szerepe. Megtalálhatók voltak minden kereskedelmi útvonalon. Az arab, perzsa, görög, francia, spanyol és szláv nyelvekben járatos zsidó kereskedők szinte egész Euráziára kiterjedő hálózatát egységes jogrendszer jellemezte, tiszteletben tartották társaik helyi monopóliumait. A Kelet és Bizánc felől Nyugat-Európába vezető kereskedelmi út egyik ága a Duna mentén vezetett. A kereskedők pedig nemcsak árukat, hanem híreket, leveleket is közvetítettek.

A kutatás tud a X. század közepén egy levélváltásról, melynek során a córdobai kalifa orvosa, Haszdáj ibn Saprut – Józsefnek, a Kazár Birodalom királyának levelet küldött a "Hungrin országában lakó izraeliták" közreműködésével. Ha ez az ország Hungáriával azonos jelentésű, akkor a magyar honfoglalás után, de az államalapítás előtt már éltek e földön zsidó honfitársak is.

Az államalapítást követő évtizedekből az esztergomi zsidó közösségről, zsinagógáról, jótékonyági pénztárról, háromtagú törvényszékről került elő adat. A radanita kereskedelmi hálózat kései szereplői lehettek azok a regensburgi zsidó kereskedők, akik Oroszország felől Esztergom közelében keréktörést szenvedtek, s esetükről írásos emlék maradt fent. Ennek alapján 1050 körül az esztergomi lehetett Magyarország első zsidó községe.

Az első ránk maradt törvényi szabályozás sem sokkal későbbi. 1092-ben a magyarországi főpapság I. (Szent) László elnökletével és a világi előkelők közreműködésével, a papság és a nép tanúskodása mellett Szabolcson zsinatot tartott és határozatokat hozott. Ezek a határozatok I. (Szent) László király úgynevezett. I. törvénykönyvében olvashatók, amelynek egyik cikkelye tiltotta, hogy a zsidók keresztény feleséget, vagy szolgát tartsanak.

A zsidóság tevékenységének ez a korlátozása látszólag nem túl jelentős.

A más hitű gazdától függő, tehát nem szabad akaratú keresztény rabszolga a még meg sem gyökeresedett keresztény életvitel idején már csak munkaszervezési okokból sem gyakorolhatta volna akadálytalanul vallását zsidó gazdája munkarendjében. Más volt ugyanis a zsidó és keresztény naptár, nem volt azonos az ünnepek, munkaszünetek rendje. Keresztény országban természetes a keresztény vallásgyakorlás, életvitel törvényes védelme, azonban ezzel a rendelkezéssel a zsidó lakosokat kiszorították a gazdálkodás legfontosabb szektorából.

A rendelkezés jelentős gazdasági következményekkel járt a zsidókra nézve. Mivel a nem keresztény rabszolgák száma egyre csökkent, hiába engedélyezte később Kálmán király a zsidók birtokszerzését is azzal a megszorítással, hogy csak pogány szolgákkal műveltethetik

meg a földet, a zsidók többsége számára a föld művelése, birtoklása egyre nehezebbé vált. Hosszabb távon kénytelenek voltak a kevesebb munkaerőt igénylő foglalkozási ágak felé fordulni. Amikor aztán a távolsági kereskedelemből Magyarországon is kiszorultak, rákényszerültek a korábban is űzött adásvételre és a pénzügyletekre.

A pogánykodással és a délvidéki bogumilizmussal küzdő, alig három-négynemzedéknyi múltra visszatekintő magyarországi keresztény egyház 1100 után meghozta az esztergomi zsinat végzéseit, melyekben ismét korlátozta a zsidók és keresztények kapcsolatát. Ezek a végzések nem jöhettek volna létre az eredetileg papnak nevelt Kálmán király közreműködése nélkül. Könyves Kálmán 1100 körül a tarcali gyűlésen adta ki első törvénykönyvét, melyet Szerafin esztergomi érsek utasítására a külföldi Albericus pap foglalt írásba. A törvénykönyv szorgalmazta a muzulmán izmaeliták beolvadását és elkülönítette a zsidóságot. A már Lászlónál is megfigyelhető kétféle bánásmód valószínűleg annak tudható be, hogy a hitükhöz, szokásaikhoz kitartóan ragaszkodó zsidók beolvasztásának szándékáról a királyok lemondtak, egyházi ellenőrzésükről nem. A zsidók letelepedését Kálmán törvényének 75. fejezete csak püspöki székhelyeken engedélyezte. Egyes tudósok e mögött nem a felügyelet szándékát, hanem anyagi megfontolásokat feltételeznek. Kálmán király a zsidók és a keresztények közötti kereskedést is szabályozta. Ilyen ügylet esetén egy pecséttel ellátott oklevelet (cartulla sigillata) kellett kiállítani, amely mind a zsidó, mind a keresztény tanúk nevét tartalmazta. Elrendelte, hogy az elkészült okmányt mindkét fél pecsételje meg. Meghatározta, hogy a vevő lopott áru esetében miképp tisztázhatta magát.

A keresztény középkor világában semmiféle kapcsolat, alá és fölérendeltség, családi kötelék vagy akár a tulajdonlás megváltozása nem jöhetett létre, nem lehetett hiteles a kor embere számára a klérus közreműködése, vagy a közös hit jegyében tett ígéret, eskü nélkül. Az e közegen kívüli emberekkel és ügyekkel a keresztény emberek nem tudtak mit kezdeni. Ilyenformán a keresztény környezettől különböző, annak törvényeit, szokásait, értékrendjét magáénak nem valló máshitűekkel való viszony különleges szabályozást igényelt.

A középkori katolikus keresztény világra egyébként is a “mindenkinek a maga szabadságát” elv volt a jellemző. A társadalmat különféle szerepű és helyzetű – belső életük megszervezésében szabadságokkal, libertásokkal rendelkező – komunitások, közösségek alkották. Az őket határoló környezettel szemben mentességekkel, védettséggel rendelkeztek, s a nagyon távoli legfelső hatalommal csak ritkán kerültek közvetlen érintkezésbe. Privilegiumaik, azaz előjogaik voltak, amelyeket szolgálataikkal érdemeltek ki. A középkori emberek az egész életfolyamatot szolgálatként, a közösség, a fejedelem, végső soron Isten szolgálataként fogták fel.

Ebben a rendszerben a zsidóság maga is elkülönülésre törekedett. A más komunitásokhoz képest szigorúbb elhatárolódás magyarázata, hogy a zsidóság önazonosságának megőrzésére az elzárkózás volt az egyetlen lehetőség. Önmagában ez az elkülönülés nem jelentett volna hátrányt, inkább szabályozta az együttműködést a nagyobb egésszel, a társadalom egyéb részeivel, intézményeivel.

Válságos időszakokban, amikor nagyobb járvány, túlnépesedés vagy súlyos gazdasági nehézségek jelentkeztek, a társadalmi harmónia megbomlott. Eretnekségek, vakbuzgóság, hisztérikus tömegmozgalmak törtek ki, amelyek szinte törvényszerűen a más hitű és más szokású kisebbség, a többséget sújtó bajoktól néha kevésbé sújtott zsidóság ellen fordultak. Ha az egyház vagy a paternalista, atyai jellegű világi főhatalom elég erős volt, védeni tudta azt a kisebbséget, amellyel a társadalom keresztény többsége szimbiózisban élt. Ez a védelem azonban az 1100-as évek végén, az árutermelés és pénzgazdálkodás kiterjedésével megjelent társadalmi differenciálódás által keltett feszültségeket nem tudta hatékonyan csillapítani. Miután a problémák megoldását maga az egyház is a más hitűek rovására történő, Európán kívüli expanzió, a keresztes hadjáratok révén próbálta megoldani, akaratlanul is előidézőjévé vált az első nagyarányú európai zsidóüldözésnek.

A keresztes háborúk megindulásakor, 1096-ban a Rajna-vidéken élt zsidók erőszakos kereszténnyé tételében illetve kifosztásában és legyilkolásában jeleskedő első seregek hazánkba is megérkeztek, de innen visszaűzettek. 1096 júniusában a Gottschalk pap vezette 15 ezres dúló hadat verte szét Kálmán király, majd július közepén a Charpentier Vilmos Melun-i vicomte és Emich Leiningen-i gróf Moson várát ostromló kereszteseit szórta szét. A Szentföld későbbi kormányzójának, Bouillon Gottfriednek a lovagjai Kálmán katonáinak gondos kíséretével már békésen haladtak át az országon.

Az a társadalmi feszültség, amely hazánkban Nyugat-Európát követve a XIII. század elején a nagy és kisbirtokosok, hazaiak és jövevények, egyháziak és világiak között keletkezett, s az úgynevezett Aranybulla-mozgalomban érte el leglátványosabb eredményeit, nem hagyta érintetlenül a hazai zsidóságot sem. A nagybirtokok terjeszkedése és a nagybirtokosoktól való függésbe kerülés veszélye mellett a mozgalom tömegét alkotó szervienseket nyugtalanította a pénzgazdálkodás kiterjedésével együtt megtapasztalt pénzhiány. Elsősorban az egyháziak – esetleg a szerviensek érdekeit is – szolgálta az Aranybulla 24. törvénycikke, mely megtiltotta, hogy izmaeliták és zsidók kamaraispánok, pénzverők, só-tisztek legyenek. A rendelkezéseket csak ímmel-ámmal, vagy még úgy sem hajtották végre: nem volt hazánkban a pénzügyi szolgálatokat ellátni képes elegendő keresztény írástudó – a királyi hatalomra ránehezedett kléruson kívül. A korszak leghatékonyabb gazdálkodója, az egyház, nem csupán a hitványnak mondott anyagiak miatt, hanem társadalmi funkcióiból adódóan is korlátozta a nem keresztények térnyerését. Azok a társadalmi csoportok, amelyeknek a lába alól a terjeszkedő nagybirtok húzta ki a talajt, s amelyek ugyanakkor a merkantil jellegű változásokhoz nem voltak képesek alkalmazkodni, nyilvánvaló rokonszenvvel fogadhatták a helyzetük viszonylagos erősítését szolgáló rendelkezéseket.

Ez az időszak Angliában, francia földön a kiűzetések, a könyvégetések ideje. Ismételt pápai szemrehányások jelezték, hogy a zsidó-keresztény viszonyok magyarországi szabályozása nem felelt meg a korabeli nyugat-európai normáknak. III. Honorius pápa 1225. augusztus 23-i, Ugrin kalocsai érsekhez intézett levelében, valamint a püspökökhöz intézett bullájában, a Decretalis Intellectoban csodálkozását fejezte ki, hogy az 1217. évi toledói zsinat határozatai és az Aranybulla ellenére Magyarországon a zsidók és a pogányok hivatalokat viselhetnek.

1231. március 3-án IX. Gergely pápa emelt szót a zsidók és az izmaeliták magyarországi hivatalviselése ellen; és felszólította Róbert esztergomi érseket az egyház érdekei és a kereszténység védelmére, és e célból felhatalmazza egyházi fenyték alkalmazására. II. András ezt követően adta ki második dekrétumát, amelyben ismét megtiltotta a zsidók és az izmaeliták hivatalviselését. 1232. február 25-én Róbert esztergomi érsek interdictumot hirdetett az országra, kiközösítette az izmaeliták hivatalviselését támogató Apod fia Dénes nádort.

Az egyház nyomása tovább fokozódott. Az általa kicsikart 1233. augusztus 20-i úgynevezett beregi egyezményben, melyet a király a pápai legátussal kötött, az egyház felszabadult az állam ellenőrzése alól, sőt bizonyos fokig az államot rendelték alá a katolikus egyháznak. Így az igazságszolgáltatási privilégiumának megerősítése mellett a klérust mentesítették az adók és a kamara haszna fizetése alól; az izmaelitákat és a zsidókat eltiltották közhivatalok viselésétől, gazdasági tevékenység folytatásától, továbbá megkülönböztető jel viselésére kötelezték őket. A zsidók vörös, az izmaeliták sárga színű szövetfoltot voltak kötelesek hordani felső ruhájukon, hogy bárki felismerhesse őket. Az egyezménynek ezt az utóbbi pontját nem hajtották végre. A lehetetlenné tett konkurencia helyébe az egyháziak léptek: a só-kereskedelem teljes egészében az egyház monopóliuma lett. A király esküt tett a Jakab pápai legátusnak ígértek megtartására. Megígérte, hogy kivonja a zsidók uralma alól a rabszolgákat, és megszünteti együttlakásukat a keresztényekkel.

A zsidókkal és izmaelitákkal foglalkozó, ismétlődő törvények azt jelzik, hogy az említett közösségek változatlanul jelen voltak a középkori Magyarországon. Az egymás után következett hasonló tartalmú rendszabályok annak a nyomai, hogy az előzőeket nem hajtották végre. A muzulmánok és a zsidók részt vettek a lassan kibontakozó áruterelés és pénzgazdálkodás kialakításában, mégpedig olyan eredménnyel, amely provokálta az ellenérdekelt fél tiltakozását. A két nem keresztény közösség közül néha a zsidók, máskor a muzulmán izmaeliták sikerei váltották ki az egyházi birtokosok ellenlépéseit.

IV. Béla változtatni kényszerült atyja birtokadományozó politikáján, előbb a királyi hatalom növelése, majd hamarosan a mongol veszéllyel szembeni védekezés foglalkoztatta. Mindkét törekvéséhez szüksége volt a királyi pénzüjvedelmek növelésére, amelyet a gazdasági élet legnagyobb részéből kirekesztett nem keresztények szakértelmének igénybevitelével tudott megvalósítani. Az ország védelmét előkészítendő igyekezett visszaszerezni a trónra lépése előtt elvesztett királyi jövedelmeket. A pénz- és adóügyek rendezése érdekében 1239-ben megszerezte a pápa engedélyét arra, hogy a királyi jövedelmeket zsidóknak adhassa bérbe. A zsidók és izmaeliták közül néhányan nagyobb méltóságra emelkedhettek. A legfényesebb pályát a IV. Béla király uralkodása idején élt zsidó Teka és Henuk kamaragrófok futották be, akik a királyi jövedelmek sikeres kezelése révén hatalmas birtokokra tehettek szert.

A zsidóság tevékenysége tehát most is arra terjedt ki, ami engedélyezett volt számára. Nem tarthattak paripát és fegyvert, nem válhattak az egyház iskoláiban tudós magiszterre, doktorra, jobbagytelekhez sem juthattak. A legtöbb iparos pálya szintén el volt zárva előlük, hiszen a középkori céhek egyik rendeltetése éppenséggel az volt, hogy gazdaságon kívüli eszközökkel szabályozza a kereslet és kínálat egyensúlyát, korlátozza a gazdasági versenyt, megakadályozza új vállalkozások keletkezését.

A tatárjárás országot pusztító csapása után a második honalapító politikája arra irányult, hogy minden erőt felleljen és felhasználjon a helyreállítás és az ország megerősítése érdekében. A zsidókkal kapcsolatban is új felfogást kívánt érvényre juttatni. Eszerint az országban lakó zsidók valamennyien a kamara, azaz a királyi kincstár szolgálói. A személyüket és tulajdonukat ért sérelem így közvetlenül a királyi méltóságot és tulajdont ért sérelemnek minősült.

A magyarországi zsidók aranybulláját IV. Béla király 1251. december 5-én adta ki. Ebben intézkedett a zsidók és keresztények közti zálog- és bűnügyekben való ítélkezéssel, a zsidók vámjáról, szállásadási mentességéről, esküjéről. Az esküt a zsidók saját szokásaik szerint teheték le. Mózes öt könyvére csak jelentősebb ügyekben kellett esküdniük a király vagy helyettese előtt. A zsidóeskü szövegét jóval később, a XV. században Werbőczy István Hármaskönyve egységesítette, mely előírta, hogy „... a zsidó, ha esküt akar tenni, tartozik köpenybe vagy palástba öltözve, fejére zsidó kalapot téve, a nap felé fordulni és mezítláb állani; azután a törvénykönyvet (melyet Mózes táblájának neveznek) kezével érintse s tartsa, és ezeket mondja:

Én N. zsidó, esküszöm az élő Istenre, a szent Istenre, a mindenható Istenre, ki teremtette az eget és földet, a tengert és mindeneket, melyek azokban vannak, hogy én ebben az ügyben, melylyel engem ez a keresztyén vádol, teljesen ártatlan és büntetlen vagyok. És ha bűnös vagyok, nyeljen el engem a föld, a mely Dáthánt és Abyront elnyelte. És ha bűnös vagyok, érjen engem a szélütés, és leljen meg a belpoklosság, mely Elizeus kérésére a syriai Naamánt elhagyta és Elizeus szolgájára Gehazira szállt. És ha bűnös vagyok, érjen engem nehéznayavalya, vérfolyás és rögtöni gutaütés, és ragadjon el hirtelen való halál, és veszszen el testestől és lelkestől és vagyonostól, és Ábrahám kebelébe sohase jussak. És ha bűnös vagyok, a törvény, mely Mózesnek a Sínai-hegyen adatott, semmisítsen meg, és mind az írás, mely Mózes öt könyvében írva van, szégyenítsen meg engem. És ha ez az én esküvésem nem igaz és nem való: törüljön el engem Adonáj és az ő istenségének hatalma. Ámen.”

A soha törvényerőre nem emelkedett, mert királyi szentesítést nem kapott Hármaskönyv harmadfélszáz éve meglévő gyakorlatot összegezett. A szokás és a viselet ebben a korban a nemeseket és nemteleneket, klerikusokat és laikusokat is elkülönítette. A keresztényekétől eltérő esküforma, de különösen a hozzá rendelt megkülönböztető öltözék kétségkívül megbélyegző is volt, kézzelfoghatóvá illetve szemmel láthatóvá tette a keresztény társadalom tagjai számára, hogy az egyház és a király szerint melyik út a helyes, a követendő. Ezzel együtt IV. Béla 1251-ben a zsidók számára védeltséget kívánt biztosítani. A zsidók a védelem okán a királyi hatalom közelében, az egyébként is forgalmas helyeken települtek le, építették meg közösségi létesítményeiket, az ima- és tanházat, létesítették a temetőt. Mai fővárosunk területén a legrégebb megmaradt zsidó sírkő 1278-ból való, a budai várfalakon kívül, a nyugati oldalon volt zsidó temetőből származik. A késő középkorban a Várban, mai Táncsics Mihály utca környékén volt a zsinagóga, körötte pedig a zsidó lakosok házai.

IV. (Kun) László idején a király akarata ellenére összehívott 1279. évi budai zsinat szabályozta az egyházi rend ruhaviseletét, és természetesen ragaszkodott a nem keresztények ruhaviselete megkülönböztető jeleinek II. András idejében megszületett ötletéhez. Korlátozni kívánta a zsidók és izmaeliták működését adó és vám ügyekben is. E határozatok alkalmazását, melyek hatalmának, illetékességének korlátozását jelentették, a király nyilvánvalóan nem szorgalmazta. 1288-ban szorult helyzetéből, fogságából éppen szabadulva megesküszik ugyan a nem keresztények hivatalviselésének megszüntetéséről, ezt azonban feltehetőleg inkább a kunok és izmaeliták ellenében kívánták tőle. Az utolsó Árpád-házi királytól, III. Andrástól szintén kicsikarnak hasonló tartalmú dekrétumot a főpapok, bárók és a nemesek, ami legalább annyira a királyi hatalom gyengeségét, mint az érintett idegenek kiszolgáltatottságát jelezte.

A pénz és kereskedelmi ügyletek terén, amelyen az Árpád-házi királyok a zsidóság számára tevékenységet engedélyeztek, a tatárjárást követő évtizedekben megjelent a német eredetű városi polgárság. Jóllehet gazdasági erejük kicsiny volt, ám hazai körülményeink között mégsem elhanyagolható. A kor színvonalán kormányzó uralkodók számoltak a városi polgárság érdekeivel, számítottak jövedelemtermelő képességükre. A zsidókat érintő korlátozások a német polgárság térnyerésének kedveztek. Az Árpád-ház kihalásával felgyorsult az a folyamat, melynek során a zsidóság fokozatosan kiszorult a földművelésből, kereskedelemből, állami pénzügyletekből, eltiltatott a környezete számára végzett kézműipartól.

I. (Nagy) Lajos király rendszeresítette a zsidó adót és rendkívüli adókat is bevezetett. Az egész Európát sújtó nagy pestis járványért a kortársak a zsidókat okolták, s midőn ennek orvoslásaként az uralkodó keresztény hitre akarta téríteni a zsidóságot. Törekvései „a zsidó tévhit makacsságán” hajótörést szenvedtek. A király az 1360-as évek elején a zsidók kiűzését rendelte el. Visszaköltözésüket már 1365 körül engedélyezte. I. (Nagy) Lajos uralkodása idejére estek a Magyarországon addig ismeretlen úgynevezett levélölések, azaz a zsidók birtokában levő adóslevelek – képletes vagy valós – megsemmisítései, vagyis az adósságnak nem a hitelező, hanem a király általi elengedése. A kiűzött zsidók visszatérését követően Sopron város német polgárai részesültek először e királyi „jótéteményben”. Lajos király 1365-ben levélben kérte Rudolf osztrák herceget, hogy „ölje meg” a soproni polgárok adósleveleit.

Ebben az időben a zsidók még nem voltak kiszolgáltatva saját konkurensaiknek, egyelőre megmaradtak az uralkodó közvetlen felügyelete alatt, amely egy keresztény tisztségviselő révén valósult meg. A király 1365-ben zsidóbírói nevezett ki a zsidók ügyeinek intézésére. Ilyen tisztség korábban nem volt. Ez a tisztségviselő biztosította a kapcsolatot az uralkodó és a zsidó közösségek között.

Zsigmond magyar király szintén folytatta ezt a gyakorlatot. 1421-ben az Ausztriából kiűzött zsidókat Magyarországon telepítette le. Luxemburgi Zsigmond idején íródott az első

magyarországi zsidó irodalmi mű, Nagyszombati Izsák szóláskönyve. A XV. század első felében már nyugat- és dél-európai származású zsidók is éltek hazánkban. 1433-ban Bertrandon de la Brocquiere, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és főlovászmestere Magyarországon átutazva Budán nagyszámú franciául beszélő zsidóra bukkant, akiket (illetve felmenőiket) 1394-ben Franciaországból űztek el. Feltehetőleg közülük tartozott József, az első név szerint ismert budai rabbi, akit a kutatás a francia eredetű Josef Treves-vel azonosít. Állítólag Konstanzban, az egyházszakadást megszüntetett zsinat helyszínén került Zsigmond király és császár környezetébe, és az ő kíséretében jött Magyarországra.

A zsidó-ügy nemcsak hatalmi kérdés, hanem felismert jövedelemszerzési módszer is volt. A király "zsidótartás" jogával főurakat ruházott fel. 1393-ban elsőként Gara Miklós macsói bánnak engedte meg, hogy testvérével Kőszeg városába zsidókat telepítsen, s fölöttük szabadon rendelkezzen. A királyi hatalom gyengülésével párhuzamosan került ki a zsidók felügyelete az uralkodó hatásköréből. Zsigmond 1405. évi dekrétuma a városi önkormányzatokat az összlakosság feletti bíráskodás jogával ruházta fel, beleértve a zsidók feletti ítélkezést is.

Miközben a zsidók feletti királyi patronátust helyenként a hatalmas zászlósurak vették át, a városi nem zsidó közösség nem szűnt meg a konkurenciának, vagyis a zsidóknak újabb és újabb nehézségeket támasztani. 1421-ben a Budai Törvénykönyv a városban sárga folt, vörös köpeny és hegyes kalap hordását írta elő. A megkülönböztetés egyben megbélyegzést is jelentett, hiszen ez a viselet volt a boszorkányok és bűbájosok szégyenjeje is. Pozsony hasonló ruházatot követelt az ott lakó zsidóktól, s ez csak az 1520-as években, II. Lajos többszöri felszólítására volt hajlandó eltörölni.

I. (Hunyadi) Mátyás király a biztonságot egy új intézmény, a zsidó prefektúra bevezetésével teremtette meg, valamikor az 1476-os évet követően. A zsidóprefektus az országos zsidóbíró helyére lépett, s szemben vele, nemcsak címében, hanem személyében is zsidó volt. A korona egyedüli képviselőjeként adókiivetési joga volt a zsidókra, ő határozta meg az adó fölosztását az egyes községek között, és ő is szedte be azokat. A tolvajokkal, a zálogtárgyak elsikkasztóival, vagy községüktől az adófizetés elől elszökődösökkal szemben erőszakot alkalmazhatott, saját fogháza volt. A zsidók kamaraszolgátságának (azaz közvetlenül a király hatalma alá vetésének) intézménye a zsidó prefektúra bevezetésével vált teljessé.

A nagy király halála után következett II. Ulászló közismerten erélytelen uralkodása a zsidókra nézve is tragikus következményekkel járt. 1494-ben Nagyszombaton – az ország nádorának kezdeményezésére – 17 ember halálával járó vérvádpert rendeztek, szigorúan európai mintára.

Maga a vérvád kifejezés a peszah ünnepi pászka (kovásztalan kenyér) elkészítéséhez kapcsolódó téveszméből keletkezett. Kiagyalói azt feltételezték, hogy keresztény ember vérért használják fel ennek az ételnek az elkészítéséhez. Annak a vallási hagyománynak a hordozóit illették tehát vérváddal, amelynek születése elválaszthatatlan a vérontás tilalmától, az emberáldozat eltiltásától, s amelyben a kereszténység kialakulásával egy időben az állat- és gabonaáldozatok is megszűntek. A zsidó rítus a második Szentély pusztulása után még jelképesen sem gyakorolja az egykori Szentély szertartásaihoz előírt véres áldozást. Az áldozatot imák helyettesítik.

A vérváddal járó szégyenletes bűnök elkövetői vallásos téveszmék alapján cselekedtek, de ezek természetesen nem az egyház eszméi voltak. III. Pál pápa 1540. május 12-én kiadott brévéjében elítélte a vérvádat. Megerősítette azokat a privilégiumokat, amelyeket elődei adtak ki a zsidók számára, s meghagyta minden papi renden lévőknek, hogy védelmezzék a zsidókat, amennyire az lehetséges, oltalmazták meg őket mindenki ellen, aki igaztalanul sérteni akarja őket. III. Pál pápa Magyar-, Cseh- és Lengyelország királyait,

hercegeit, báróit és nemeseit is felszólította arra, hogy tekintélyükkel akadályozzák meg a zsidók üldözését.

Magyarország a Jagelló-korszakban nyomasztó külső fenyegetettség árnyékában, egyre romló külgazdasági feltételek között a válság számos tünetét mutatta. A központosított királyi hatalom felszámolásának időszakában ilyenek voltak a bányavárosi lázongások, a nemesi önzés koncepciótlan ellenállása mindenféle (anyagi és katonai) áldozatvállalással szemben, végül a Dózsa-féle parasztháború. Ebben a helyzetben szinte törvényszerű, hogy az említett nagyszombati vérvádper révén „megkésve, de felzárkóztunk” Európához. A zsidó pénzemberekre viszont nagyobb szükség volt, mint addig bármikor.

II. Lajos az ország zilált pénzügyeinek rendezésére zsidó üzletemberek segítségét is igénybe vette. 1524-ben egy Izsák nevű zsidót nevezett ki a kassai pénzverde élére.

Uralkodása idején az udvar legtekintélyesebb pénzügyi tanácsadója a zsidó származású Szerencsés Imre (Selomo Seneor) volt. Szerencsés Imre spanyolországi menekültként érkezett Magyarországra, azaz az Ibériai-félszigetről kiűzött úgynevezett szefárd zsidók egyikeként. Letelepedését valószínűleg a spanyol eredetű nápolyi Beatrix királynéval Budára érkezett Cotta család tagjai egyengették. Szerencsést egy keresztény nővel folytatott viszonya indította hitfelekezete elhagyására, ugyanis az ilyen kapcsolatot tűzhalállal büntették. Szerencsés Imre keresztapja Perényi Imre nádor, az ország második embere lett. Szerencsés a későbbiekben Szalkay László esztergomi érsek, majd királyi kincstárnok környezetébe került. Szalkay megbízott benne, és alkincstárnokká nevezte ki. E tisztségében Szerencsés Imre szerepe jelentős volt az ország gazdasági életét aláaknázó, felülről elrendelt pénzrontásban. 1525-ben a köznemesi párt országgyűlési vezérszónoka, Werbőczy István a királyi udvar bírálataiban más sérelmek mellett az idegenek hivatalviselését is kifogásolta: „A legragadozóbb és legkegyetlenebb emberek, sőt félzsidók sincsenek a hivatalból kizárva, a mi után a gonoszságuk a kincstárt kimeríté, a legkisebb szükségek felmerülése esetén is kénytelenek vagyunk hozzájuk folyamodni, tőlük magas uzsorakamatra pénzt kölcsönöznek (!). Szabadítsuk meg az országot ezen telhetetlen vérszopó viperáktól.” Azon nyomban követelte Szerencsés Imre alkincstárnok máglyán történő megégetését is. Ez nem történt meg, de Szerencsés még a mohácsi vész előtt meghalt. Fiai, Ábrahám és Efraim megtartották hitüket. A kutatók 13 irodalmi műről tudnak, melyek Szerencsés Imre történetét dolgozták fel.

Az 1526-ot megelőző időszakban (persze nem egy időben) összesen 37 nyugat- és északnyugat-magyarországi helységben állt fenn hosszabb-rövidebb ideig szervezett zsidó közösség. A legfontosabbak és legnépesebbek: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kőszeg, Esztergom, Fehérvár, Tata, Kismarton. A zsidók létszáma a négymilliós országban a XVI. század elején 2500-3700 fő körül lehetett.

Az első adatunk arról, hogy Szegeden zsidó ember lakott, 1524. március 3-án kelteződött. Ekkor Izsák szegedi zsidó néhány társával együtt tíz drágaköves arany ékszerrel helyezett letétbe Pozsony város hatóságánál. Személye és szegedi hitsorsosai ismeretlenek. A korszak tárgyi emlékei és írásos dokumentumai jórészt elpusztultak.

1526 szeptemberében II. Szulejmán először foglalta el Budát. Ekkor rövid ideig maradt, ám hajóra rakatta a budai és az ország más részeiről összeszedett zsidókat. Kiűzés helyett inkább beszállította birodalmába azokat az embereket, akiktől hasznót, adókat remélt. Az elhurcolt magyar zsidók Vidinben, Szalonikiben és Konstantinápolyban még évtizedekig külön hitközségeket alkottak. Az elhurcoltak egy része a szentföldi Cefát városában telepedett le, mások azonban tizenöt év múltán Budára tértek vissza.

1541-től, Buda állandósult török megszállása után új bevándorlók kezdték kiépíteni a zsidó községet. A török hódoltság korszaka kedvező feltételeket teremtett számukra. A török nem volt érdekelt a más vallásúak zaklatásában, áttérítésében, ezért élt viszonylag népes zsidó közösség Budán. A XVI. század második felében már három zsinagóga működött itt, egy szefárd, egy szír és egy askenázi rítusú, túlsúlyban mindvégig az utóbbi közösség maradt. A

hódoltsági területen máshol is éltek zsidók, így Gyöngyösön, Vácott, Székesfehérvárott, Debrecenben vagy Tolnán. A török hódoltságban türelmesek voltak a nem muzulmán lakossággal szemben, elvégre a birodalom éppen az ő adóikból tartotta fenn magát.

Erdélyben, a tordai vallásbéke földjén a zsidók is békében élhettek. Mivel szakértelmükre szükség volt, Bethlen Gábor 1623-ban törökországi szefárd zsidókat telepített Gyulafehérvára, kiváltságlevelet bocsátva ki számukra. Engedélyezte a törvényes letelepedést, a szabad vallásgyakorlatot, a kereskedelmet, kinyilvánítva egyben, hogy a zsidó közösség nem felelős az egyes zsidók esetleges rossz cselekedeteiért. Az 1650. évi erdélyi országgyűlés elrendelte, hogy a zsidók és a görögök is a nekik előírt megkülönböztető ruházatot viseljék, a zsidók lakhatását pedig kizárólag Gyulafehérvára korlátozták. Oltalomleveleket az önálló Erdélyben többször megújították.

A mohácsi csatavesztést követő időben a Habsburg-dinasztia uralma alá került Magyar Királyság ezer baja közepette 1529-ben az egyik nyugati településen, Bazinban ismét feltűnt a vérvád, mindjárt harminc áldozattal. A kilátástalanul eladósodott Szentgyörgyi Farkas (Wolfgang) gróf emelt vádat a bazini zsidók ellen. A királyi Magyarországon a helyi kereskedelemben és uzsoraügyletekben érdekelt zsidókat gyakran kiűzték a városokból (Pozsony, Sopron – 1526, Bazin – 1529, Nagyszombat – 1539, Galgóc – 1539).

Mindezzel egy időben a magyar hősiesség egyik példjaként számon tartott 1532-es kőszegi várostrom után Jurisics Miklós várkapitány érdemeikért szabad városi telekkel jutalmazta az ottani zsidókat. Helytállásuk bekerült a város jegyzőkönyvébe.

A török hódoltság megszűnése, Buda felszabadítása idején a keresztény katonaság által fölszámolással fenyegetett zsidók jó része a város védelmében harcolt. A felbőszült ostromlók a mintegy ezerfőnyi közösség felét öldösték le. A többiek váltságdíj fejében, többhavi fogva tartás után nyerték vissza szabadságukat. Alexander Tausk Prágából 272 zsidót váltott ki 21 000 forintért. A budai zsidóság sorsáról, pusztulásáról a csodával határos módon életben maradtak egyike, Schulhof Izsák adott hírt Budai krónikájában, amelyben szemléletesen írta le az ostrom, a visszafoglalás utáni dúlás és a fogság eseményeit. A volt hódoltsági területeken a török uralom idején élt zsidóság 1686 végén elpusztult, vagy elhagyta az ország területét. A zsidók létszámának megállapítására I. Lipót 1698-ban külön bizottságot állított fel. Az összeírás nyomtalanul elveszett, ami töredék belőle megmaradt, nem alkalmas történeti érvényű megállapításokra.

A felszabadító háború, amely az 1699-es karlócai békével zárult, kegyetlen terheket rótt az ország minden rendű és rangú lakosára. Az 1687. évi országgyűlési lelkesedés, amely a török hódoltság felszámolását a Habsburg-háznak megköszönve a szabad királyválasztás jogáról is lemondott, hamar lehűlt. A paraszti elkeseredés lázadásokban tört ki, a nemesség ellenszenvvel figyelte a központosító intézkedéseket. Ezek között germanizáló törekvései okán a leghírhedtebb Kollonich Lipót bíboros 1688-ban udvari megrendelésre íródott tervezete (Einrichtungswerk...) volt, amely a zsidók újbóli betelepítését megakadályozandó is eredeti elgondolásokkal állt elő. A tervezetnek e részben annyi eredménye lett, hogy I. Lipót tilalmára a meg- és itt maradt zsidók valóban kiszorultak a királyi városokból. (Ezt az elzárkózást – egészen 1860-ig – azonban csak a felvidéki bányavárosok voltak képesek teljes mértékben érvényre juttatni. 1736-ban például 32 zsidó család élt Budán 156 lélekkel. Sorsuk állandó küzdelem a város polgáraival, míg a zaklatások 1746-ban a zsidók kiűzetésével végződtek. A száműzöttek közül többen Óbudára költöztek).

A zsidóság újkori magyarországi betelepítése – párhuzamosan a német, szláv, román betelepüléssel – a XVII. század végén, a török kiűzése után öltött nagyobb méreteket. A zsidó bevándorlást elősegítette az a tény, hogy a török visszavonulásával a távolsági kereskedelemben a keleti orientációt a nyugati váltotta fel, s ennek következtében a korábbi kereskedő elemek (görögök, örmények, balkáni zsidók) szükségszerűen háttérbe szorultak.

A Magyarországra irányuló zsidó bevándorlást a XVIII. század első felében egy Habsburg-birodalmi elnyomó rendelkezés ösztönözte. III. Károly magyar király, akit német-római császárként e néven VI.-ként jegyeznek, 1726-ban örökös tartományaiban csökkenteni akarván a zsidók számát, elrendelte, hogy minden zsidó családban csak egy férfi nősülhet meg és alapíthat családot. Ennek következtében sokan vándoroltak Magyarországra, kiváltképpen Cseh- és Morvaországból.

Az 1735-ben befejezett első ránk maradt országos zsidóösszeírás (Conscriptio Judeorum) viszonylag hű képet ad a hazai zsidóság létszámáról. A kimutatott 11.621 főnél minden bizonnyal többen voltak (csak 30 megye és a szabad királyi városok végezték el az összeírást). Fontos számadat, hogy a 2531 családfő közül 885 (35 %) vallotta magát magyarországi születésűnek. A bevándorlás tehát, amelyet a Kollonich-féle tervezet korlátozni kívánt, a rokon szellemű birodalmi politika következtében mégis erőteljessé vált.

Magyarországon azt követően, hogy Lengyelország felosztásának 1772-ben történt megkezdésével Galíciát a Habsburg Birodalom örökös tartományaihoz csatolták, közel százezerre nőtt a zsidó lakosság száma.

A zsidóktól viszolygó Mária Terézia a nem zsidó városlakók érdekeit is kifejező korlátozásokat általában helyeselte. Az eredetileg rendkívüli jellegű hadisegélynek türelmi adóvá változtatása 1746-ban jelezte, hogy a pénzhiánnyal küzdő kincstár számít a különadóval sújtható zsidóságra. Ez a fizetési kötelezettség azon a címen terhelte a zsidóságot, hogy az nem teljesített katonai szolgálatot. A zsidóság a Malkegeld – a királynő pénze elnevezéssel illette ezt a járadékot, még azután is, hogy nem Mária Terézia nevében hajtották be rajtuk. A türelmi adót 1785-től kamerális taksa néven szedték. Véglegesen csak 1846-ban törölték el. Az 1809-ben a zsidók által befizetett türelmi adó 120 ezer forintba rúgott, míg ugyanebben az évben az összes szabad királyi városok mindössze 16 ezer forinttal adóztak! Jelentős bevétele volt a kincstárnak a zsidó kereskedők által fizetett vámokból is. (Mindazonáltal a földesuraknak a védelem fejében fizetett summák és különféle szolgáltatások a zsidóktól származó állami bevételeket jelentősen meghaladták.)

Szeged a felszabadító háborúk második hulláma után, főleg a török elleni hadműveletekben megmutatkozó logisztikai jelentőségét elismerve nyerte vissza korábbi, szabad királyi városi jogállását. Ez a zsidók városi tartózkodása és befogadása szempontjából annyit tesz, hogy a befogadandó zsidók nem másnak, mint Szeged város védnökségének lehetnek alárendelve. Szeged városa gyakorolta a város földjein a földesúri jogokat és a patronátust is.

A vidéki zsidó sokkal többet fizetett védő urának, akinek a patronátusa alá ténylegesen, tartózkodási helyét tekintve tartozott, mint örökös urának, azaz földesurának, ha volt ilyen. Zsigmond 1405. évi dekrétuma a városi önkormányzatokat az összlakosság feletti bíráskodás jogával ruházta fel, beleértve a zsidók feletti ítélkezést is. Ez időtől kerülhettek a zsidó lakosok a hatalmas zászlósúrak patronátusa alá, hiszen a városok nem zsidó közösségei a zsidók oltalmazásában ellenérdekeltek lévén igyekeztek a konkurenciának, vagyis a zsidóknak újabb és újabb nehézségeket támasztani. A patronátus intézménye ez ellen védett.

III. Károly 1719. május 21-én Szegednek írt kiváltságlevelé kimondta, hogy a városi tanács polgárokat és lakosokat kebelébe felvehet, valamint a városba polgárként csak katolikus személyek vehetők be. Ennek értelmében még a reformátusok megtelepedése is lehetetlenné vált Szegeden: 1723. május 21-én a tanács döntést hozott a kálvinisták városból való kiutasításáról és kitiltásáról. 1768-ban feljegyezték, hogy a városban, mint ez előtt, úgy most is egyetlen zsidó sem lakik. Zsidó kereskedők azonban megfordulhattak itt, peres ügyeik is lehettek, mert a város 1723. évi jegyzőkönyvében szerepelt a zsidó eskümintá.

A korábban már ismertetett zsidóeskü szövege mellől idővel lekoptak a megbélyegző külsőségek, de funkciója megmaradt, hiszen a polgári jogegyenlőség koráig mindenki csak a saját hitére tehetett esküt a római jog és szokás szerint. Így például a muszlim törökök és a

keresztények közötti (béke)szerződések megerősítéseként mindkét fél a saját hite szerint esküdött. A protestánsok hivatalviselését ennek figyelembe vételével az 1731. évi Carolina Resolutio olyképpen akadályozta, hogy az előírt esküformulában a Szent Szüzre és a szentekre történt hivatkozás. Protestánsok és zsidók így nem esküdhetek, ezért állami hivatalhoz nem juthattak. Az eskü alól a bírósági tanúk mentesek voltak, nehogy vonakodásuk esetén a jogszolgáltatás akadályba ütközzék. A kor felfogása szerint a zsidó embert a peres ügyekben csak a zsidó eskü, és nem a keresztény formula kötelezte.

Egy XVIII. századi letelepedési kísérlet illetve egy kikeresztelkedés után II. József türelmi rendelete közeledtével (az 1792-ből fennmaradt zsidó összeírás szerint) az első, aki Szegeden tartósan megtelepedett, az 1781-ben ideköltözött Pollák Mihály volt. Közöségesen csak Mihael Hajjimnak hívták a község (kahal) alapítóját, aki Kistelekről jött Szegedre. Ő volt az első, aki házat szerzett s nagy vagyonnal bírt. Kisebb tisztségek betöltése után 1815-1816-ban községi bíró – azaz a zsidó közösségi bíró – lett, s 1817-ben halt meg. Az első zsinagóga felépüléséig az ő házában tartották az istentiszteletet.

II. József magyar király nem sokkal trónra lépte után, 1781. május 13-án a magyar kancelláriához fordult, “hogy a számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék az országnak, mint eddig volt, korlátolt kereskedése és felvilágosodása miatt.” Levelében elsősorban a gazdasági jellegű tilalmak felszámolását ösztönözte. Az uralkodó felszólította a kancelláriát, a helytartótanácsot és rajtuk keresztül a vármegyéket, hogy referáljanak a zsidók állapotáról.

1783. március 31-én, egy évvel az ausztriai zsidóknak adott türelmi rendelet után kelteződött a magyarországi zsidók helyzetét átfogóan szabályozó Systematica Gentis Judaicae Regulatio. A rendelet megnyitotta előttük a szabad királyi városokat, amely ugyan nem jelentette a városi polgárjog elnyerését, de lehetővé tette, hogy földeket béreljenek, ipart üzzenek, kereskedjenek a következő korlátokkal: a zsidó bérlő csak zsidó munkáskezekkel műveltetheti földjét, nem üzhet olyan ipart, amellyel sértené a nemesi érdekeket, vagy a céhek privilégiumait. A héber nyelvet csak liturgikus céllal használhatták, ezen túl kötelesek voltak az államnyelveken érintkezni. Hivatalos irataik, szerződéseik, kereskedelmi könyveléseik csak németül, magyarul vagy latinul érvényesek. A rendelet megtiltotta a jiddis nyelv mindennapi használatát, az 1787. július 23-i rendelet pedig megkövetelte, hogy a következő év kezdetétől minden zsidónak állandó német vezetékneve legyen.

II. József intézkedései a foglalkozási korlátok csökkentését, valamint az oktatás reformján keresztül a zsidóság átnevelését és a keresztény társadalomba való beillesztését kívánták megvalósítani. A rendelet megfogalmazása szerint: “A szélesebb körű kereset, karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése a jobb tanítással és nyelvük megszűnésével együtt elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, ez által kereszténnyé teszi őket, vagy pedig javítja erkölcsüket úgy, hogy az állam hasznos polgáraivá lesznek, mi legalább a jövő nemzedéknél biztosan el lesz érve”. E gondolat jegyében törölte el a személyi vámot, amely csak zsidókat sújtó illeték volt a XVIII. században. Minden zsidónak egy forintot kellett fizetnie akkor, ha bármely országhatárt átlépte. Az uralkodó 1785-ben megszüntette ezt a megalázó illetéket, csak a birodalom külső határain hagyta meg azt. Hasonló törekvést szolgált, hogy 1786. szeptember 19-én Magyarországra is kiterjesztette az Ausztriában már 1783-tól érvényben lévő rendelkezést, mely szerint csak azok a zsidó ifjak kaphatnak házasságkötésre engedélyt, akik normál-iskolai bizonyítványt tudnak felmutatni. Hogy ösztönözzön a tanítói hivatásra, mentességet ígért a türelmi adó fizetése alól azoknak, akik ezt a pályát választják.

Magyarországon az 1783. évi zsidó türelmi rendelet kiadása után legalább 35 zsidó iskola nyitotta meg kapuit. 1790-ig legalább 2500 gyermek részesült az előírt tárgyak oktatásában. Az elsők között alapított iskolát 1783-ban Pozsony, 1784-ben Óbuda, Vágújhely, Sasvár, Holics, Bán (Trencsén közelében), Nagyvárad, Nagykároly, Bonyhád; Miskolc és Sátorlajújhely 1785-ben, Trencsén 1786-ban. A magyarországi iskolák többsége azonban II.

József halála után megszűnt, s az új típusú oktatás a következő évtizedekben csak a magántanításban érvényesült.

Az 1787-es, királyi utasításra végrehajtott összeírás az erdélyiekkel együtt 83 000 zsidót talált Magyarországon. Az 1805-ös országos összeírás 130 000, az 1825. évi pedig 190 000 zsidót mutatott ki. Újabb számítások szerint ekkorra a korlátozások ellenére 18 százaléuk városlakó.

Szegeden 1784-ben hatan (az Izrael, Jakab, Pollák, Sachter, Spitzer, Wolf család) folyamodtak letelepedési engedélyért. 1786-ban már 18 családot és két nőtlen írtak össze. Ezek egy része idetelepedés előtt Új-Szegeden lakott. Ez és több más adat a korból azt mutatja, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeiben a Szeged környéki településeken már sok zsidó család élt. 1786-ban a Helytartótanács engedélyezte, hogy polgárjog nélkül, de lakhassanak zsidók a szabad királyi városokban. Szeged további akadályokat nem gördített beköltözésük elé, ezért a családok száma gyorsan emelkedett. Az 1786-87 telén megismételt népszámláláskor már 25 zsidó familiát 136 főnyi népességgel írtak össze.

A városi polgár státuszát és előjogait a város nem könnyen adományozta. A zsidó közösség a maga körében Szegeden is, más városokban is hasonló követelményeket támasztott. A községi bekebelezett tag jogállását nem könnyen s nem olcsón adományozta az újabb bevándorlóknak, akik a régebbi lakosok (hiesige Kinder) szemében csak gyűttmöntek (hergeloffene) voltak. Ahogyan a megtisztelő polgárjogot a polgárság tisztességén csorbát ejtőtől fenytésképpen elvették, úgy vonta meg a zsidóság a havér címet a hasonló vétekbe esett tagjától.

A szegedi zsidó község életéről az első feljegyzés 1788-ból való, amely beszámolt a bíró, két esküdt, két pénztáros, két templomszolga megválasztásáról. A közösség szervezeti szabályzata 1791. december havában készült a zsidó községekben szokásos szabályok (tekónósz) mintájára.

Ezen szabályokban foglaltatik többek között az is, hogy a kisbíró körüljárt a tagoknál és kopogtatással figyelmeztette őket, hogy a zsinagógába való menetel ideje elérkezett. Helyi szokás szerint változott a kopogtatások száma. A templomkopogtató a Talmud idejétől külön tisztség volt. A középkortól máig pontosabban ismerjük a szerepét. A Klemperer családnév innen, a Klopfer-Klopferből származik.

Később a samesz (sammas) feladata lett a kopogtatás. A szó jelentése: zsinagógaszolga. A zsinagóga tisztviselője, akinek az a feladata, hogy tisztán tartsa az istentiszteleti helyet, rendbe tegye az imakönyveket, előkészítse a Tóra-tekerceket, és segítse a rabbit és a kántort (hazzán) kötelességük végzésében. Azon kívül, hogy a modern kor előtt a samesz korán reggel körbe járt, mindenkinek bekopogott az ablakán, hogy felébressze az embereket a reggeli imádságra, ő jelentette be a születéseket és a halálozásokat is a közösségben, és elmondta a szertartások idejét. A XX. század közepén Szegeden Eisenberger Adolf látta el a samesz időközben némileg megváltozott feladatkörét.

1801-ben újabb szabályzatot készített a község, amely szerint az ellenőrhöz beszolgáltatott gabellából kell hetenként a rabbit és a kisbírókat fizetni. Az utóbbi, a kisbírónak is nevezett gabbaj (a héber szó jelentése: felügyelő) a közösségben a jótékonysági adományok (cedáka) kezelője. Ő gyűjti össze az adókat, az adományokat, valamint ő dönt a felől, mire kell e pénzüsségeket kiutalni. A gabbaj, akit a laikusok közül választanak, a gyülekezet vallásos életének ellenőrzője a zsinagógában. Őt illeti meg a Tóra-szekrény felnyitásának megtisztelő feladata, ő szólíthatja fel a gyülekezeti tagokat a Tóra olvasására (alija). A szegedi Újzsinagógában elhelyezett egyik emlékvors alkotója, dr. Gergely Judith nagyapjára, mint a régi templom világi előljárójára, a gabesre (gabe) emlékezik.

1813-ban a zsidók részére letelepedési helyet, úgynevezett házkört jelöltek ki a Palánk és a Rókus városrész déli területén. Az 1813-ban kijelölt házkör területét többször bővítették, ám a zsidó lakosság kb. 40 %-a Rókuson lakott, ami azt bizonyítja, hogy a szabályozást nem

vették szigorúan. Szegeden sohasem volt gettó. A házkör kijelölését inkább a befogadást kiegészítő aktusként, mint elkülönítő korlátozásként értelmezhetjük, hiszen a korlátozásnak egyéb nyomait sem őrizték meg a helyi jogszabályok, szabályrendeletek. A növekvő népesség növekvő területet foglalt el. 1813-ban 12, 1844-ben 22 zsidó háztulajdonos volt Szegeden. Számuk gyorsan nőtt, a dekonjunktúra éveiben már túlnyomórészt a természetes szaporodás – és nem a bevándorlás – következtében. 1848-ban 338 zsidó család élt itt, 1683 főnyi népességgel, akik közül 1181-en helybeli születésűek voltak.

A zsidó község, amelyről alighanem az 1784. évtől, 11 család helyben lakása idejétől beszélhetünk, megszervezte hitéletét, megépítette közösségi intézményeit, köztük a zsinagógát, amely tanház, közösségi ház és az istentiszteletek helye is volt. A Szegedre települt zsidók már 1789-ben telekvásárlási lehetőséget és templomépítési engedélyt kértek a város tanácsától, de csak 1809-ben sikerült az első önálló templomot felépíteniük. Az építkezésbe 1803-ban kezdett a hitközség, az építési költségeket adakozásból és az imaszékek eladásából fedezték. Ezek 1804 nyarán el is keltek. A szerény, 13 1/2 öl hosszú, 5 öl széles épület a mostani zsinagóga-telken, az ártézi kút táján állott. Volt benne 129 férfi, 99 női ülés. Ez az épület egyre szűkebbnek bizonyult.

145. ábra. Pillitz Dániel. Metszet. CD-n.

A község első rabbija 1789-90-ben Jechiél, őt követte Bak Hirsch (1790-1843) és Pillitz Dániel (1843-1847). Löw Lipót 1850 decemberétől 1875. október 13-án bekövetkezett haláláig volt fő rabbija a községnek. Ezután a legfontosabb teendőket az elhunyt fia látta el, majd 1876. április 23-ától ideiglenes minőségben, helyettes rabbi besorolásban a Breslau-i szemináriumban felavatott Bacher Vilmos töltötte be a szegedi rabbi állást 1877. július 31-ig. Ekkor meghívták a megnyíló budapesti rabbiképző intézet professzorának. A rabbi funkciókat közel egy éven át az egyik hitközségi ülnök, Bak József Lázár rabbi-helyettesi minőségben (daján) látta el. Löw Immánuel 1878. szeptember 8-i hatállyal nevezték ki a szegedi hitközségben rabbinak, 1881. augusztus 14-én véglegesítették fő rabbiként. Löw tudományos munkavégzését megkönnyítendő, 1894-ben a hitközség létrehozott egy fő rabbi-helyettesi állást, amelyet 1894-1897 között a Budapesten 1894-ben rabbivá avatott Friedmann Dávid töltött be, aki 1898-tól az 1940-ben bekövetkezett haláláig zsolnai fő rabbiként működött. Utóda fő rabbi-helyettesként Löwinger Adolf lett. Löwinger a Nyitra megyei Tormoson született, Budapesten bölcsészdoktori végzettséget szerzett, 1898. február 15-én rabbivá avatták. Szegeden 1906-tól 1926. október 13-án bekövetkezett haláláig megválasztott rabbiként dolgozott. Munkáját Frenkel Jenő folytatta a tragikus időszakban, a megbélyegzés és a népirtás korszakában, a felszabadulás utáni kivándorlásáig. Vele zárul a vészkorszak előtt működött szegedi neológ rabbik névsora.

A felvilágosodás eszméit saját eszközeivel megvalósítani akaró magyar uralkodója – II. József – halála előtt zsidórendeleteit is visszavonta. A városok a zsidók újbóli kiűzését, és egyben a gazdasági korlátozások visszaállítását követelték. A többi szabad királyi várostól eltérően Szegedről nem utasították ki a zsidókat. Felismerték tevékenységük hasznosságát a közvetítő kereskedelemben. Mint Szeged XIX. századi történetírója, Reizner János megjegyezte: a zsidóság megélt anélkül, hogy nálunk bármikor is uzsoráskodásra adta volna magát. Tegyük hozzá: miért tette volna, ha nem szorult, mert a befogadók nem szorították rá?

II. Lipót király alatt az országgyűlés a De Judaeis című, 1790. évi XXXVIII. törvényben erősítette meg a zsidókkal kapcsolatos jozefinus intézkedéseket, egyben bizottság alakult a kérdés további vizsgálatára abból a célból, hogy az emancipáció ügye az országgyűlés elé kerülhessen. A közvéleményben kevésbé ismert, hogy a reformkorban kibontakozott fejlődés előkészítésével már az előző század utolsó éveiben rendszeres országgyűlési bizottságok munkálatai foglalkoztak. A polgárosodás, a modernizáció napirendre került, megvalósítását azonban előbb a francia háborúk, utóbb az udvar ellenállása mellett a birtokos nemesség idegenkedése lassította. A XVIII-XIX. század fordulóján messze

volt még az érdekegyesítés, a polgári egyenlőség elfogadása. A Marsíliai éneket, a nagy francia forradalom diadalénekét magyarul a nemesi köztársaság indulójaként értelmezték.

Kossuth Lajos 1802-ben született, s csupán tízéves volt, amikor Teitelbaum Mózes újhelyi haszid rebbe megáldotta. "Olyan leszel, mint aki meglátta az égő csipkebokrot. A szavad kiáltani fog és pénz, sok pénz terjeszti a nevedet. A pénz elhervad, a kiáltás megmarad. A Seregek Ura nagygyá tesz és hosszú életet ad neked Bábel vizei mellett." A magyarok Mózesévé, a nép rabságból való kivezetőjévé vált Kossuth történelmünk legnagyobb szónokaként szerzett hírnevet. Pénzügyminiszteri működése jeleit, a Kossuth-bankokat és érmeiket máig ereklyeként őrzik az emberek, s közismert az is, hogy életének nagyobbik felét Babilon vizei mellett, azaz száműzetésben töltötte.

A zsidó értékek megőrzését, a Cijonhoz való hűséget valló újhelyi rebbe évekkel később elutasította azt a polgári egyenlőséget, amelyet az általa megáldott Kossuth is képviselt. Népe nyomorúságának legfőbb okát a számkivetésben, a szétszórásban látta. Csak az Izraelbe való visszatérésben bízott, ebben látta a zsidó nép megmentését. Nem hitt semmiféle emancipációban, polgári egyenjogúsításban.

A reformkorban a polgári egyenjogúsítás kérdésénél nagyobb vitát kavart a türelmi adó ügye. A zsidóság állami adóját Mária Terézia 1749-ben oly módon vezette be, hogy a zsidók kamaraszolgátságára hivatkozva nem kérte ki a magyar rendek hozzájárulását. Az adót a zsidóság a megtűrése fejében volt köteles fizetni, az összeg törlesztéséért a zsidó közösségek együttesen feleltek, s felosztásába a központi hivatalok nem szóltak bele. A magyar rendek általános adó-megajánlási jogukra hivatkozva többször tiltakoztak az adó kivetése ellen. Tiltakozásukat a jogsérelem mellett az is indokolta, hogy az állandóan növekvő központi adó kedvezőtlenül befolyásolta a nemesi birtokra telepedő zsidóktól a földesúri illeték címén beszédhető összeg nagyságát. Az 1832-36-os országgyűlés a türelmi adó megszüntetésének javaslatát, mint alkotmányos és törvényellenes jogsérelem megoldásaként vette fel a tárgyalandó kérdések közé. A rendek többsége a hagyományos rendi sérelmi politika alapján szavazott az adó megszüntetése mellett, de támogatták azt a Kölcsey Ferenc és Wesselényi Miklós vezette reformerők is, akik az emancipációhoz vezető út fontos állomásának tekintették a nevében is megalázó illeték felszámolását. Álláspontjukról a főrendeket is meggyőzték, de az uralkodó a királyi hatalom jogkörét megkérdőjelező javaslatot végül nem volt hajlandó szentesíteni.

A reformkorban született 1840. évi XXIX. törvénycikk lényegében II. József rendelkezésein alapult, a józsefi intézkedéseken mindazonáltal jelentősen túlment. Megadta a zsidóság számára szabad letelepülés jogát az ország egész területén, biztosította a szabad kereskedelmet és az ipart (az utóbbit függetlenül a céhektől), lehetővé tette az ingatlanszerzést, s a zsidóságot már nem népnek, hanem vallási felekezetnek fogta fel. Nem rendelkezett a türelmi adó eltörléséről, s az egységes birodalom elve alapján nem korlátozta a galíciai, morvaországi bevándorlást sem. A törvény jelentősen hozzájárult az ország határvidékeire koncentrálódó zsidó tömörülések felbomlásához, és a belső magyarlakta területekre irányuló letelepedés megindulásához, nagyban megnövelve a liberálisok által annyira óhajtott magyarosodás esélyeit és lehetőségeit. Hatása ebben a tekintetben hamar érzékelhetővé vált: 1825-ben a hazai zsidó népesség 60 %-a az osztrák, morva és lengyel határ mentén élt, 1869-re azonban a határ menti zsidóság aránya 43,7 %-ra csökkent.

Nem gyarapította az emancipáció híveinek táborát a nemesség körében az 1840-es években egyre nagyobb méreteket öltött eladósodás. Az ösiség viszonyai között, megfelelő hitelszervezet hiányában a nemesség birtokai korszerűsítéséhez főként uzsora jellegű hitelforrásokból meríthetett. A magyar nemesség veszedelmes mértékű eladósodásában liberálisok és konzervatívok egyaránt kiemelték a zsidóság szerepét. A magyar nemesség számára egyrészt a hazai terménykereskedelemben felhalmozott pénz, másrészt a nemzetközi

penzügyi kapcsolatokból származó tőkék szolgáltak hitelforrásként. A hazai zsidók nélkül mindez nem állt volna rendelkezésére.

A Magyarországra a XIX. század első felében Galíciából betelepült zsidók a városok elzárkózása miatt mezőgazdasági jellegű területekre költöztek. A területen eloszolva, a tényleges vagy potenciális piacok közvetlen közelében éltek. Igyekeztek életlehetőségeiket azon foglalkozásokban és területeken megteremteni, amelyeket a többségi városi társadalom nem vett igénybe, nem töltött be. Eltérően például Galíciától, ahol a zsidók közösségeiben egymás konkurenciájával kellett megküzdeniük, hazánkban a keresztény többség tömegében egy szórt kereskedelmi és információs láncot képeztek, egy igazi kereskedelmi hálót. A magyar vidéken ez az igen rugalmas, vállalkozói tapasztalatokkal rendelkező és hitsorsosai révén külföldi kapcsolatok hálózatát is igénybe venni képes népesség volt a piacgazdálkodás előőrse, és egyben a városi merkantil erők konkurense is. Szegényebbjei, a házalók batyuval a hátukon – dorsariusok! – eljutottak azon helyekre, ahova a városi kereskedők csak ritkán, találkoztak a falu, a vidék napi keresletével, s ennek kielégítésével nem vártak a vásárok napjáig. Ők ismerték napra készen a paraszti és nemesi szükségleteket, a várható termést, kalkulálhatták a legrealisabb árakat. A zsidó kereskedő volt mindig a legjobban tájékozott a termelési kilátásokat, az árakat, a nemesi földbirtokosok és parasztok gazdasági helyzetét és szükségleteit illetően.

Első támaszpontjukhoz, amelyen megvetették a lábukat, a földesurak révén jutottak. A földesurak az eredetileg királyi – iura regalia minora – haszonvételeket árendába, bérletbe adták a zsidónak, aki korcsmáját, pálinkafőző-lepárló üzemét, földesúri borkimérését többfunkciós lerakatként működtette. A falusi és mezővárosi zsidóság hátrányos helyzetét előnyre változtatva hitelezőként és hitelközvetítőként elsőként és eredményesen képviselte a városi piacgazdálkodás elemeit a magyar vidéken.

Nem csoda, ha a régi és az új gazdasági berendezkedés ütközése során a tőkés átalakulás kárvallottjai országszerte benne látták kudarcaik okozóját.

A liberális reformnemesség képviselői a protestáns vallásszabadság követelésével együtt követelték a zsidó vallás egyenjogúsítását.

A liberális oldal az emancipációtól várta a beilleszkedést, míg az óvatosabbak előbb asszimilációt vártak, majd ennek fejében tervezték megadni az emancipációt. Az asszimiláció a reformkorban a haladó reformnemesség szemében is a vallás külsőségeiről, némelyeknél magáról a zsidó vallásról való lemondás lett volna.

A vallásváltás azonban a zsidók számára nem ugyanazt jelentette, mint az előző évszázadban az ellenreformációs nyomás következtében katolizált protestáns magyaroknak. Nem véletlen tehát, hogy 1843-ban, midőn az alsótábla megszavazta a városi polgárjogot a zsidók számára, a pozsonyi ortodox zsidók petíciót nyújtottak be a Helytartótanácsához, tiltakozva az emancipáció ellen, és kérve a megszavazott városi polgárjog eltörlését. Önazonosságukat féltették az egyenjogúsítástól, amelyet a beolvadás első grádicsának tekintettek. Petíciók és ellenpetíciók után végül a felsőtábla elvetette a városi polgárjog megadását lehetővé tevő javaslatot.

Kossuth nem állított rangsort az emancipáció jogi és szociális oldala között, a vallásreform és a kulturális beolvadás követelményeinek előtérbe helyezésével mégis nagyban erősítette azt a folyamatot, amely az 1840-es évek közepétől a zsidó ügy terén a magyarosodás középpontjába állításával indult el. A reformtörvénykezés általános menetének megtorpanása mellett jórészt ennek tudható be az, hogy 1844 után a zsidóság politikai emancipációjának kérdése fokozatosan lekerült a törvényhozás napirendjéről, s az 1847-48-as utolsó rendi országgyűlés vitái a zsidók városi polgárjoggal való felruházására korlátozódtak.

A hazai zsidóság körében jelentős változások történtek a negyvenes években.

Fontosnak tartották a magyar nyelv terjesztését, a nemzeti kultúrát. Megindult a tudatos asszimilációs folyamat, a magyarosodás. Sveiczter Fábián (1778-1856) hitközségi

jegyző 1814. augusztus 2-án prédikált először magyarul szülővárosa, Makó zsinagógájában. A király születésnapját Szegeden 1840. április 19-e óta magyar imával ünnepelték. 1847. február 7-én József nádor gyászünnepélyén Pillitz Dániel prédikált magyarul Szegeden. 1848-ban egyetlen zsidó írástudóként ő fordult a belügyminisztériumhoz beadvánnyal a zsidó emancipáció érdekében. (Pillitz 1845-ben Pesten, álnéven kiadott német nyelvű reform szellemű Talmud-kritikája miatt kényszerült távozásra a szegedi rabbi székéből). Szegeden Löw Lipót volt a harmadik, aki magyarul prédikált zsinagógában.

A hazai zsidóságnak a magyar nyelvet ápoló és terjesztő törekvéséről szólván nem érdektelen megjegyezni, hogy a magyar nyelvet az 1844. évi II. tc. nyilvánította először az ország hivatalos nyelvévé!

A nagy migráció idején Szegedre beköltözött zsidó családok 7/8-a hazai, a mindössze 1/8 része cseh és morvaországi eredetű. Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a csak magyar nyelvet beszélő dél-alföldi városokban és községekben a hazai eredetű zsidóság tudott gyökeret eresztetni. Szegeden az országos 4,55 százalékkal szemben 5,16 százalék a zsidók aránya, de a hazai eredetből adódóan az asszimiláció itt volt a legelőrehaladottabb. Ebben jelentős szerepe lehetett a kezdettől neológ, tehát a keresztény környezettől kevésbé elütő vallásgyakorlási rendnek, a magyar nyelvű iskolának, valamint a város gazdasági struktúrájába jól illő kézműves, iparos, vállalkozó és értelmiségi foglalkozási összetételnek.

Szegeden a XIX. század harmadik évtizedében a zsidókat felvették a céhekbe. Egyes céhek egy ideig igyekeztek nehézségeket támasztani, de a legtöbb elismerte a zsidó mesterek avatását. A zsidó lakosság részére 1839-ben engedélyezték az állandó boltban történő árusítást. Voltak olyan iparágak, amelyeket túlnyomórészt zsidók gyakoroltak, mint az aranyműves és a kárpitos ipar. Egy év múlva már gyáralapításra is jogot nyertek. 1841-ben a zsidó fiatalok részére iparos kiképző egyletet alapítottak.

A beilleszkedés folyamata, amelyet az előbbieken néhány adattal felvázoltunk, valóban harmonikusan, nagyobb konfliktusok nélkül ment végbe Szegeden. Nem került sor a válságos időkben felzaklatott tömegpszichózis olyan tragikus tüneteire, mint amilyen a szegediek hisztérikus szerbellenes dülése volt 1848 októberében Szőregen, vagy a zsidóellenes pesti megmozdulások voltak a forradalmi napokban.

Szegeden a második zsinagógát 1843. május 19-én avatta föl a pesti főrabbi, Schwab Löw, aki nemesen egyszerűnek és az ország akkori legszebb zsinagógájának nevezte az épületet. A pesti vendéggel kántor és 20 tagú énekkar is érkezett, mivel Szegeden kórus még nem volt. Az énekkar alkalmazása épp úgy neológ újításnak számított, mint az, hogy a szegedi községi jegyző magyar ajkú, kedves érdemteltjes hitfeleihez intézte beszédét. A ma is látható második zsinagóga a régi teleknek Korona utcai során, jelenlegi helymegjelöléssel a Hajnóczy utca 12. szám alatt található. A és József által tervezett Öregtemplom méretei: 16,5 X 29,9 m. Párkánymagassága 10,40 m, a belső zsinagógai tér területe 344 m². A templomban eredetileg 400 férfi és 260 nő számára volt ülőhely. Ez az épület az újklasszicizmus építészetének egyik legszebb szegedi emléke. Nemes arányaival, toszkán pillérrendjével, határozott felületi tagoltságával hat a szemlélőre.

146. ábra. Az Ózsinagóga (Öregtemplom). Korabeli képeslapon.

Az Öregtemplom előterében igen szép vörös márvány falikút volt, a falakra mázkírtáblákat (gyász-táblákat) erősítettek. A belső tér keleti falán egyszerű nemes kialakítású oszlopok és ívek veszik körül a timpanonos záródású frigyszekrényt. A frigyszekrény feletti részt a kőtáblák, a félköríves lezárást a pajzsot tartó két kőoroszlán motívuma díszíti. A tóraszekrény ajtaja fölötti párkányon a felirat: "Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam" (Zsolt. 16,8).

Az íves-árkados kialakítású 267,70 négyzetméter területű női karzat U alakban veszi körül a belső teret.

A berendezési tárgyak már hiányoznak. Az első zsinagógából megmaradt imapultot előbb az Újzsinagógában, majd a hitközségi székház imatermében helyezték el. Az igen szép kegytárgy Maurer Pál pesti szobrász munkája. A bútorokat Frischauf József, a gipszrózsákat Bisits Mihály, a vasmunkákat Takáts István, az oltárrácsot egy Tóth nevű lakatos készítette.

147. ábra. A klasszicista imapult (a hitközségi székház dísztermében). Fotó.

Az épület udvari nyugati falán 1924. december 27-én felavatott nagyméretű, fehér márványlapok az első világháború idegen földben nyugvó 114 szegedi zsidó hősi halottja nevét hirdetik. Az emlékmű héber verseit Löw Immánuel írta. Az első világháborús emléktáblákat Tardos-Taussig Ármin (1874-1936) grafikusművész tervezte. A táblák elé Löw puszpángsövényt tervezett, szélein két-két libanoni cédrussal és jegenyenyárral, melyek a Szentföldre és a szülőföldre való hűséget jelképezték. A zsidótemetőben nyugvó 45 hősi halott emlékművei szintén Tardos-Taussig Ármin munkái. A művész közeli barátságban volt Juhász Gyulával, s annak idején szerdánként vendégül látta a Kelemen utca 7. számú házában a „napokat evő” József Attilát.

A klasszicista épület, amely jelenleg Szeged város tulajdona, a huszadik század utolsó éveiben történt külső restaurálása és majdani belső átalakítása után hangversenyeremként, kamara előadások színhelyeként kel új életre.

A szegedi Öregtemplomot egykor fölavatott Schwab (Löw) Arszlán pesti főrabbi vejét, Löw Lipót nagykanizsai, majd pápai, végül szegedi főrabbit szintén a reformkori zsidó integráció híveként kell felidézni. Löw Lipót 1847-ben Pápán adta ki az első magyar nyelvű zsidó folyóiratot, az egy számot megélt Magyar Zsinagógát. 1848 januárjában jelentette meg a magyarító egyesület naptárát, mely a hazai zsidóság első kollektív jelentkezése volt a magyar irodalomban.

148. ábra. Löw Lipót. = <http://www.holokauszmagyarorszag.hu/index.php?section=2&type=pics&chapter=122>

Érme: Lapis András: Löw Lipót. Hátoldalán az Ózsinagóga.

Az 1848-as márciusi pesti forradalom a vallási egyenlőség követelésével a zsidó körökben hatalmas reményeket ébresztett. Azonban a változások hírére mintegy tucatnyi városban a helyi burzsoázia és a proletariátus hangos csöcselékké állt össze. Volt, ahol gyilkoltak is, miközben a zsidók javait feldúlták, és természetesen loptak, raboltak. A magyar liberális nemzetpolitika ellen is irányultak ezek az úgynevezett zsidó-kravallók, nyugtalanító körülménynek bizonyult, hogy a leghevesebb kitörésekre német közegben került sor.

A magyar államférfiaknak most kellett először szembenézniük városi tömegekkel. Halogató taktikát választottak, miközben a rendelkezésükre álló eszközökkel megpróbálták rendet csinálni. Amikor például az egyik képviselő megpendítette a zsidóemancipációt, Kossuth megjegyezte, hogy a jelen körülmények között éppen azoknak, akik barátai az emancipációnak, kell kívánni, hogy e percben ne történjen semmi e részben; mert vannak akadályok, mikkel bizonyos percekben istenek sem küzdhetnek meg; most a zsidókra nézve rendelkezni annyi volna, mint e népfaj közül tömérdeket áldozatul vetni ellenségeink dühének. Kossuth ellenségeinket, s nem ellenségeiket említ, tudatosan és pontosan.

A városi polgárság zsidóellenes zavargásai miatt az 1848. évi márciusi-áprilisi napokban “a zsidó község előjáróinak kérelmére” felfüggesztették a zsidók felvételét a nemzetőrségbe. Mégis alakult egy zsidókból álló nemzetőrszázad, amelynek élére a polgárság és a kormány magatartása elleni tiltakozásul Táncsics Mihály állt. Jellasics szeptemberi betörését követően zsidó is lehetett honvéd és nemzetőr. Mint Róbert Péter forrásközlése bizonyítja, a Kossuth-nótát nemcsak alföldi magyar kiejtéssel, de héberül (!) is énekelték a szabadságharc idején. Einhorn Ignác szerint számarányukhoz mérten három és félszer többen vettek részt zsidók a harcban, mint a nem zsidó lakosság. Az 1848/49-es szabadságharc hősi

halottai között voltak szegedi zsidó honvédek is, mint Kramer Samu, Schwarc (Mór?) s egy Pollak nevű (Pollak Jochanan Hirsch fia), aki Buda ostrománál esett el.

A forradalom és szabadságharc idején a politikusi vezető réteg kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy a polgári jogegyenlőség körébe, „az alkotmány sáncaiba” a zsidó lakosságot is be kell emelnie, hogy tételelesen ki kell mondania a zsidóság teljes egyenjogúsítását. A márciusi-áprilisi városi tömegmozgalmak lecsillapítására törekedvén, egy emancipációs rendelettel vagy törvénnyel nem kívánták felizgatni és megosztani a fővárosi közvéleményt, a szabadságharc kezdete pedig inkább a honvédelemre, mint a polgári társadalom további kiépítésére koncentrált az erőket. Végül, az utolsó napokban éppen a Szegeden üléselő országgyűlés mondta ki hazánkban először – 1849. július 28-án – a zsidók teljes emancipációját az 1849. évi IX. törvénycikkkel, hogy: „...a magyar állam határain belül született, vagy törvényesen megtelepedett Mózes vallású lakos mindazon politikai, polgári jogokkal bír, melyekkel bármi hitű lakosai bírnak.”

A magyar országgyűlés egyhangú helyesléssel fogadta el a zsidóemancipációs törvényt. Az egész még egy negyedórát sem tartott. Későn tették meg a nagy lépést, de még a további harc reményében.

Míg a zsidókról szóló törvényjavaslatot tárgyalták, a szegedi városháza udvarán összegyűlt a zsidó község számos tagja, hogy aggódva figyelje a reájuk vonatkozó törvényjavaslat tárgyalásának kimenetelét. Egyszerre csak megjelent közöttük egy kis öreg emberke és csengettyűt rázogatva mondotta a szokásos szöveget, amelyet a zsidó temetések alkalmával használtak: „Kegyes adományok megóvnak az elkárhozástól!” Erre valaki meglepődve megkérdezte, ugyan ki halt meg? Mire ezt a választ kapta: „A magyar köztársaság.” A kis öreg emberke nem csengettyűt, hanem perselyt rázogatott. A temetéseket gondozó Szent Egylet hordozott ilyeneket körül a gyászoló család anyagi terheinek csökkentésére, az egylet kiadásainak fedezésére. A gyász ily módon, csengő-csörgő hangokkal történt kifejezésével a halál angyalát remélték egykor távol tartani.

Lőw Lipót augusztus 7-én a törvényről ezt írta naplójába: „Későn jött, mégis megjött.” Einhorn Ignác úgy vélte, „A nemzet nem örömeihez, hanem szenvedéseihez hívta meg a zsidókat.” A magyarosodási buzgalom és a hősiek véráldozat nem hozta meg a hozzá fűzött reményeket.

A szabadságharc leverése után „rossz gondolkodásmódjok és törvényes császárijok s királyok iránt tanúsított hűtlenségökért, ... gyalázatos és törvényellenes magokviseletéért, úgy a lázadók többféleképpen pártolása és gyámolításáért” megbüntették a szegedi zsidókat is. Haynau 1849. augusztus 6-án a helyi zsidó hitfelekezetre 25 000 bakancs beszolgáltatását szabta ki. Bakancsköltség címén 282 hitközségi tag 83 988 Ft járandóságot fizetett a brünni Skene céggel kötött megállapodás alapján. Az ezen felüli, a magyarországi zsidóság egészére kivetett hadisarcot 1850. szeptember 20-án Ferenc József király 100 000 forintra mérsékelte s kikötötte, hogy a befizetési határidő leteltével az összegyűlt pénz egy zsidó iskolai és tanügyi alap létrehozására fordíttassék. A Haynau által behajtott összeget, amelyből a hazai hitközségek kölcsönös megegyezése szerint a szegedi hitközségi tagok 10 400 forintot álltak, az Országos Izraelita Iskolaalap javára fordították.

A megtorlást és a kudarcot vallott neoabszolutista elnyomás tíz esztendejét követően a birodalmi kormányzat megkezdte az egyenjogúsítás felé vezető lépéseket. 1859. november 22-e és 1860. február 18-a között rendeletek sora jelent meg a zsidók helyzetének javítására. 1859. november 22-től keresztény inast és cselédet is tarthattak. 1859. november 29-én eltörölték a házasságkötéshez szükséges hatósági engedélyt. 1859. december 2-án vallási feltétel nélkül folytathatóvá vált minden iparág üzése. 1860. január 6-tól a tanúskodási képesség korlátozását törölték el. 1860. január 13-tól a zsidók is lehettek újra gyógyszerészek, italmérők, égetett szesz gyártók, malomiparosok. 1860. január 14-étől megnyíltak előttük a felvidéki bányavárosok kapui. 1860. február 18-án birtokképpessé váltak az egész birodalmon

belül. A felsorolás ma már csak azért tarthat számot figyelemre, mert emlékeztet az eltörlésük előtt fennállott korlátozások sokaságára.

Szegeden a XIX. század második felében sorra alakultak mezőgazdasági termékeket feldolgozó zsidó érdekeltségű üzemek: gőzmalmok, szeszgyárak, gyufagyár, bőrgyárak, téglagyárak. Bankokat, üzletházakat alapítottak. 1853-ban a zsidók elnyerték azt a jogot, hogy a városban bárhol vásárolhattak ingatlant, ami megkönnyítette egyes zsidó családok gyors vagyoni emelkedését, illetőleg azt, hogy többnyire kereskedéssel szerzett vagyonukat értékes telkek vásárlásába, korszerű, nagy épületek emelésébe fektethessék.

Míg az 1840-es években a legvagyonosabb szegediek zöme a német eredetű patrícius polgárság körében található, a legelső, 1871. évi virilis (legtöbbet adózó) jegyzéken az első tíz helyen 3 zsidó, 1911-ben az első tíz virilis között 6 zsidó szerepelt.

A szegedi zsidók vagyoni emelkedését magyarosodásuk, asszimilációjuk folyamata kísérte: az 1850/60-as években a körükben még kiterjedten használt német nyelv az 1900-as évekre háttérbe szorult: 1910-ben a 6907 főnyi szegedi zsidó népesség 93 %-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A magyarrá válás egyik jele volt, hogy Szeged első világi jellegű köztéri szobra, Dugonics András író, kegyesrendi paptanár emlékműve javára a zsidók is gyűjtést rendeztek. Hasonlóan vállaltak szolidaritást a nemzeti ügygel, amikor felekezeten kívüli, hazafias kegyeletből Széchenyi István emlékére gyászünnepélyt tartottak 1860. május 20-án.

A társadalmi emancipációnak és a nemzetbe való beilleszkedésnek talán legfontosabb terepe az iskola volt. Szegeden a kezdeti esztendőkből, 1790-től magántanítókat alkalmaztak egyes családok, de tanítók is nyitottak iskolákat. A község (kahal, kile) 1820-ban kezdett hozzá a szervezett oktatás megindításához. Négy osztályt állítottak fel, amelyekben a héber nyelvvel, a vallással, a Tórával és a Talmuddal foglalkoztak. A tanítókat a tandíjból honorálták, amelyet még azoknak is be kellett fizetniük, akik nem küldték gyerekeiket az iskolába. A reformkorban már olyan házitanítókat alkalmaztak, akik világi ismereteket oktattak. 1839 nyarán iskolaegyletet alapítottak, hogy nyilvános rendes iskolát működtethessenek. Ennek létrehozását Lonovics József (Miskolc, 1793. január 31. – Pest, 1867. március 13.) csanádi püspök és Kreminger Antal (Szeged, 1805-1885) alesperes, kerületi iskolai igazgató is támogatta. Szegeden 1844-ben a hét magániskolába 151 fiú járt. Ez év decemberétől megindult a magyar, héber, német nyelven működő nyilvános iskola. Háromosztályú iskolájukat négyosztályúvá emelve, 1854-ben mintegy 120 fiút és leányt tanítottak német, héber és magyar nyelven.

A magyar nyelvűségre különös gondot fordítottak. Az iskolákat erőszakkal németesítő neoabszolutizmus idején a zsidó iskola továbbra is tanított magyarul. A legelső alkalmat megragadva 1863-ban teljesen magyar nyelvűvé alakították az iskolát. 1845 és 1870 között a magyar oktatás megfelelő ellátása végett a hitközség külön keresztény tanítót alkalmazott. A tanítók átlagosan háromszáz forintot kerestek. Összehasonlításképp: Pollák D. Simon dohánykereskedő háromszáz forintos jövedelmével 1845-ben a negyedik volt a zsidók sorában.

Úgy tudjuk, Szeged volt az első város az országban, amely a zsidó hitközségi iskola fenntartására 500 Ft segélyt szavazott meg 1861-ben. Ezt később 1000, illetve 3000 forintra emelte.

Jellemző volt a szegedi zsidókra az átlagon felüli műveltség megszerzése. Az érettségi 1852-es bevezetése után a zsidó fiúktól általában elvárták az érettségi bizonyítvány megszerzését. A gimnáziumba járó izraelita fiúk száma az 1850/51-es tanévben tizenkilenc volt, majd e szám kisebb ingadozással folyamatosan emelkedett, s Löw Lipót halálának évében, 1875-ben elérte a százhuszonhetet. 1910-ben a férfiak 19,8 %-a 8, 23,1 %-a 4-6 gimnáziumot végzett. A zsidó nők 34,5 %-a pedig legalább 4 gimnáziumot végzett. A városban élő hat éven felüli zsidóságnak csupán 4,5 %-a volt írástudatlan. Iskolázottságuk és

műveltségi szintjük a hazai zsidóságon belül a legmagasabb; 1910-ben Szegeden 31,8, Budapesten 30,3, országosan 22,2 százalék az érettségizettek aránya.

A Magyarországra irányuló zsidó bevándorlás aktív korszaka jó másfél évszázadig, a XVIII. század elejétől az 1867-es kiegyezést követő évekig tartott. A későbbi időszak mérlege negatív, több kivándorló hagyta el Magyarországot, mint ahány új bevándorló érkezett, legalábbis az 1869 és 1910 közötti adatok alapján. 1869 és 1910 között már a zsidó kivándorlás dominált, végeredményben mintegy 120 ezres kivándorlási többlettel.

1866 és 1870 között a természetes szaporodási ráta a zsidóságnál 14, míg országosan csak 8,5 ezrelék. Ez a különbség a hetvenes-nyolcvanas évekre több mint kétszeresére nőtt. A természetes szaporodás ilyen mértékű növekedésének okát – s ezt a demográfiai kutatások már pontosan tisztázták – nem a magasabb születési arányszámokban, hanem az alacsonyabb halálozási arányszámokban kell keresni. A XIX. század folyamán a zsidóság életkilátásai jobbakk voltak, mint a környező társadalmakéi, s ez elsősorban vallási és kulturális okokra vezethető vissza: a zsidó család nagyfokú stabilitására, a nők magasabb státusára a családon belül, a gyerek-, valamint a szegénygondozás korai megjelenésére, a nemi betegségek alacsony számára, az alkoholtól való tartózkodásra.

Az izraeliták létszáma Szegeden a század fordulóján 5863-ra, majd 1910-ig 6907-re növekedett.

A zsidó polgárok egyenjogúsítására városi szinten az országosnál hamarabb történtek lépések. 1861. január ötödikén a város katolikus klérusának feje, Kreminger Antal prépost, belvárosi plébános indítványozta, hogy a város képviselő testületébe zsidók is választassanak be. Kevéssel később a 280 törvényhatósági tag között 52 zsidó volt. A városi és királyi adó 16 %-át a lakosság 4,93 %-át kitevő zsidóság állta.

Az emancipációt, vagyis a zsidók politikai és polgári joggyakorlásának egyenjogúságát a Szegeden megalkotott, de már végre nem hajtható 1849. évi IX. törvénycikk után a kiegyezési törvényekhez kapcsolódó 1867. évi XVII. törvénycikk adta meg. A törvény, melyet a képviselőház vita nélkül, a főrendi ház 64 szavazattal négy ellenében fogadott el, vallásként határozta meg a zsidóságot, izraelita egyénekről beszélt.

“1.§. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2.§. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.”

A következő esztendőben egy, a Tripartitumból megmaradt, de itt-ott még komolyan vett középkori jogi kövület is eltűnt: 1868-ban a szegedi főrabbi, Löw Lipót javaslata értelmében törölték el hazánkban a zsidó esküt.

Löw Lipót a magyar zsidó emancipáció korszakának egyik legjelentősebb történelmi személyisége volt. A híres prágai Juda Löw ben Becalél (MaHaRaL) kései leszármazottja 1811. május 22-én született a morvaországi Czernahorán (Černá Hora) Löw Mózes és Mayer Borbála elsőszülött fiaként. Családja a félreeső fekvésű kicsiny helységben az egyetlen zsidó család volt. Anyanyelve mellett németül tanult, a csehét a falu tanítójától sajátította el. Zenei tehetség volt: hegedült, zongorázott, fuvolázott.

A tehetséges gyermek gondos nevelésben részesült, héberre házitánító oktatta. 13 évesen hagyta el a családi házat, hogy jesivákba (talmud-iskolákba) menjen. Kismartonban ismerkedett meg a magyar nyelvvel. Nyelvészettel, esztétikával és történelemmel foglalkozott. Költőkkel, írókkal barátkozott, verseket írt, Schiller költeményeit fordította héberre. Héber nyelvtanári oklevelet kapott.

1834 márciusát követően Morvaországot elhagyta és a birodalom más tartományába indult. Tanulmányokat folytatott Schwab Löw Arszlán főrabbi mellett (aki aztán 1836-ban Pestre került). Löw Lipótot 1835 októberében rabbivá avatták. Elhatározta, hogy rendes gimnáziumi és egyetemi tanulmányokat is folytat. Pesten Schedius Lajos görög előadásaira járt. 1835-1841 között a bécsi egyetem és a pozsonyi evangélikus líceum hallgatója volt. A

bécsi egyetemen 1839-ben pedagógiát hallgatott, s elvégezte a Szent Anna Főiskola kilenc hónapos tanítói tanfolyamát. Pozsonyban latin nyelvből vizsgázott kitűnően. A nyelvi, filozófiai és matematikai-logikai stúdiumok mellett keresztény vallástant, természettudományi ismereteket és magyar nyelvet hallgatott. Az evangélikus líceum rektora, Schevrlay Mátyás 1838-ban őt bízta meg fiai tanításával. Löw a Brüll és az Oppenheimer családoknál is házi tanítószkodott. Komáromban a gimnáziumi tárgyakból összevont vizsgát tett. Keresztény teológiai végzettséget is szerzett. 1840. július 18-án főelemi iskolai tanítói oklevelet kapott Bécsben.

Magyarországi tevékenységét 1835-ben nevelőként kezdte a hazai iparfejlődésben nagy szerepet játszott óbudai Goldberger, majd a pesti Kern családnál. Magyarországi letelepedése 1840 októberében Nagykanizsára történt meghívásával vette kezdetét. Munkájának elismeréseként 1842. június 14-én a főrabbi címet adományozták neki.

149. ábra. Nagykanizsa, Zsinagóga: Már fotózta nekünk Szerdahelyi Rita, Nagykanizsa, Fő út 14. (93) 32 63 26, (30) 9994 96 22.

Abban az időben Nagykanizsa lakóinak száma majdnem tízezer volt, közülük ezerötszázan zsidók. A felekezeti iskolák között bérlet helyiségben működött a „jó izraelita tanoda” is. 1832-től háromosztályos, majd 1843-tól – külön lányosztályokkal – négyosztályos iskolában német nyelven oktattak, a magyar nyelvet 1837-től tanították. Magát Löwöt is szerződése kötelezte a magyar nyelv használatára. Az önálló zsidó iskolát a Batthyány Fülöp hercegtől kapott telken építtette fel. Löw működése azt a felismerést tükrözte, hogy a hazai zsidóság számára elengedhetetlen a magyarosodás. Napi két órában vasszorgalommal tanulta nyelvünket. A zsinagógában már 1844-ben magyarul prédikált. 1845. április 19-én egy magyar zsinagógai beszédet bocsátott közre nyomtatásban Jesajás, korunk tanítója címmel, melyben a magyar nyelv terjesztését kötötte hívei lelkére. Az első iparos-képző együletet 1841-ben kezdeményezte, s az 1842. február 19-én megalakult. Löw Lipót nagykanizsai működése idején, 1845-ben szólalt meg először Magyarországon zsidó templomban orgona.

1842. június 23-án vette feleségül Pesten Schwab (Löw) Arszlán leányát, Leontint (Gewitsch, 1823 – Szeged, 1851), aki a családi feljegyzések szerint művelt, érzékeny és gyönyörű nő volt. Hét gyermekük született. Nagykanizsán a család szerény körülmények között élt. A lakás kicsi és kényelmetlen, Löw dolgozószobája közvetlenül a gyerekszoba mellett helyezkedett el, a konyhában tartották a tyúkokat, s ezen át lehetett bejutni a főrabbihoz. Talán ezek a körülmények késztették arra, hogy a községtől megváljon.

Hurvitz Pál pápai főrabbi halála után Bezeredy Mihály elöljáró és Esterházy Károly Győr vármegyei főispán támogatásával Pápára pályázott főrabbinak. A 16 183 lakosú Pápán élő 2714 zsidó két zsinagógába járt, létszámát tekintve ez volt az ország negyedik legnagyobb izraelita közössége. Az izraeliták kórházat és polgári iskolát tartottak fenn. A Pápai Kaszinó tagjai közé 1834 óta vettek fel „vallás, születés és hivatali különbség nélkül minden becsületes magaviseletű” férfit, így zsidókat is. 1838-ban a kaszinó százharminchét tagja közül minimum tizenhárman, tíz évvel később a százötvennégyből legalább harmincnégy volt zsidó.

1846 nyarán Löw Lipót pápai főrabbi lett, s még ebben az évben az egykori Zsidó, a mai Petőfi utcában álló klasszicista zsinagógát avatta fel magyar nyelvű beszédével. Megválasztásakor a többi jelölt egyetlen szavazatot sem kapott. A pápai konzervatív zsidók azonban mégsem békültek meg Löwwel, aki az újítás szelleméhez ebben a városban sem lett hűtlen. A pozsonyi zsidó közösség sem bocsátotta meg neki, hogy korábban nyilvánosan látogatni merte az ottani evangélikus líceumot, s bár pápai főrabbiává választását nem tudták megakadályozni, fenyegető levelekkel támadták.

Tevékenysége – amely miatt az ortodoxoktól kiérdemelte az Izrael lerombolója (poséa Jiszráél) nevet – az iskola, a templom és a hitközség reformjára irányult.

150. ábra. A pápai zsinagóga (Petőfi utca 24.) fotója= Szelényi Károly felvétele(i) = Ilon Gábor et al.: Pápa. Budapest, 2000, Magyar Képek 36 p. + képmelléletek. Valószínűleg jobb minőségű kell.

**Gazda Anikó felvétele: <http://www.osa.ceu.hu/files/mmcol/1/S/38.jpg>
https://www.bh.org.il/swj/Hungary/033%20Papa/07_N34-25%20Papa%20syn,%20str.jpg**

Löw Lipót volt a magyar zsidó sajtó kezdeményezője. Nagykanizsán indította meg későbbi lapjával azonos című magyar nyelvű folyóiratát, a Ben Chananját, amelynek egyetlen füzetét 1844-ben Otto Wigand lipcsei kiadónál jelent meg. 1847-ben Pápan megjelentette a Magyar Zsinagógát, melynek célját a “felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság” izraeliták közötti elterjesztésében jelölte meg. A negyedévi megjelenéssel tervezett periodika azonban nem jutott túl az első számon.

Löw az első magasan képzett magyarországi rabbik közé tartozott, s nagy személyes tekintélyt, politikai és tudományos rangot vívott ki magának. Szóval és írásban felvette a harcot a magyar zsidóság emancipációjáért, amelynek kivívásában jelentékeny része volt. Mint fia, Immánuel írta:

A szabadság ígéretföldje neki a magyar alkotmányos élet. Attól kezdve, hogy átlépte az ország határát, Löw Lipótnak meggyőződése volt, hogy a legfontosabb zsidó közügy Magyarországon a magyarság túlsúlya, vezető hatalma, diadala.

A kile, azaz a zsidó közösség, sőt: a kisváros közéletéből kilépve, Kossuthal folytatott híressé vált hírlapi vitájában sikeresen képviselte azt az álláspontot, hogy a zsidóság jogegyenlőségének biztosítását nem szabad összekapcsolni belső szervezetük és vallási szokásaik megreformálásával.

Kossuth négy pontban leszögezte, hogy pusztán hitkülönbség miatt nem lehet valakit kizárni a politikai jogok élvezetéből. Másodszor: megkülönböztette a zsidó emancipáció politikai és szociális részét. Harmadszor azt írta, hogy a politikai emancipáció ideje elérkezett, noha a kérdés ez által nincs bevégezve. Negyedszer pedig úgy vélte, “hogy minden ok a zsidók állítólagos erkölcstelenségéről ellenhozatik, erőtlenség, gyöngeség, szeretetlenség”. A vallási reform szükségességét azzal támasztotta alá, hogy Mózes vallása egyúttal valóságos “theokratiai országlási rendszer”, ami a társadalomtól való elkülönülésben ölt testet. A vallásos dogmákat tehát szét kell választani a “vallásos szabály színébe öltöztetett politikai institutio”-tól.

Löw Kossuthal vitázva 1844. április 2-én Nyílt levél a zsidó emancipatio ügyében című cikkében kijelentette, hogy a zsidóság nem nép, csak vallásfelekezet, Mózes polgári és teokratiai törvényei pedig már „ezelőtt tizenhét századdal” eltöröltettek. A vita tehát a lényegben, az emancipáció, a polgári egyenjogúság megadása tekintetében való egyetértést nem érintette.

Kossuth számára a zsidó vallás reformja a szociális gátak lebontása miatt volt fontos. A vallásreformot Kossuth nemcsak a zsidóságtól, hanem a katolikusoktól is megkövetelte. Olyan politikai rendszer képe lebegett Kossuth szeme előtt, amelyben a különböző felekezetek egyházai nem képezhetik a konzervatív, feudális politikai erők menedékhelyét.

A forradalom a helybeli ellenfeleivel nem békülő Löwöt élénk tevékenység közepette találta Pápan. 1848 májusában a zsidó közösség – rabbija, Löw Lipót vezetésével – “a tanácsnál hódolatát mutatta be, lemondva bírja nevében az eddig általa viselt bírói címről, s ajánlva magát s hitsorsosait a város kegyességébe, bizodalmaiba és szeretetébe”. Az emancipáció híveként a községnek – ha következetes akart lenni – ezt kellett tennie: meg kellett válnia önkormányzatisága mindazon elemeitől, amelyek nem a szűken vett vallásgyakorláshoz tartoztak. A község ekként vált hitközséggé.

Midőn a Veszprém megyei nemzetőröket 1848 júliusában mozgósították, Löw híveivel, mint tábori lelkész a Drávaszabolcs–Sellye vonalra indult, a Dráva bal partját

biztosítani. Kaposváron fáklyás zenével tisztelték meg. Szigetváron át a sellyei (Baranya megye) táborba mentek. Az itt tartott egyik prédikációját – Az Isten velünk vagyunk! – ki is nyomatta. Augusztus 12-13-án hazaindult zászlóaljával, de Balatonfüreden megállt, hogy gyógyíttassa magát. Ősszel több beszédet intézett az újoncokhoz. A Pápán november 26-án elmondott homíliája – A szélvészben hajózók – amelyben a szabadságharcosokat a 107. zsoltár szavaival méltatta – szintén megjelent nyomtatásban.

1849. május 31-én meghívták a megyeszékhelyre, hogy a függetlenség proklamálásának megünneplésére ünnepi beszédet tartson, a többi felekezet is ünnepelven azon a napon [vasárnap]. Az ünnepség a zsinagógában tartatott és a megyei hatóságok teljes számmal jelentek meg. Amint Löw a szószékre lépett, ezek levették a kalapot. A tisztelet e jelének hatására megtörtént az a hihetetlen eset, hogy a zsinagógában lévő zsidó nők s férfiak is levették fejfedőiket! Nemcsak Löw Lipót emlékezett meg naplójában a lelkes ünnepségről, de Francsics Károly, a nem éppen filozemita veszprémi borbélymester is megállapította: „Morvaország Csernahora helység szülöttje, s oly tiszta magyarsággal adá elő dicső szónoklatát, mintha legnagyobb magyar faj lett volna”. A beszéd annyira sikeresnek bizonyult, hogy június 6-án egy honvédtiszt –Vajda Elek alszázados – ment Pápára, hogy a kéziratot Görgey számára megszerezze. Löw Lipót országosan ismert és elismert, jelentős személyiséggé vált.

Egy regényes életrajz szereplőjeként a zsidó emancipációs törvénynek a szabadságharc végnapjaiban történt elfogadásakor barátjával, Táncsics Mihállyal együtt a szegedi Zsótér-házban tett hitet a megvalósuló egyenjogúság mellett: „Kimondatott egy elv, amely a szabadság elve volt, egy egész népre, s nem válogatva hit- vagy faj alapon. Kimondatott egészen. Egy elv kicsiny lehet, de kikél a mag, mit elvként elvetett e nemzet, s majd egyszer nagyra nő...” Ugyanebben a műben a szerző Pulszky Ferencnek, a forradalmi kormány államtitkárának szájába adja Löw Lipót 1845-ben a Jesajás, korunk tanítója című füzetében megjelent emblematisztikus mondatát: „Honosítsa a zsinagóga a magyart, és reméljük, hogy a magyar is honosítandja a zsinagógát.”

A magyar érzelmű rabbi a szabadságharc leverése után nem kerülhetett el a vizsgálati fogságot. Október 16-án vitték Székesfehérvárra, 18-án a pesti Újépületbe került. Löw ellen a vád: felségsértés és lázítás, akár halállal is büntethető.

A feljelentést kiváltó ok: a pápai hitközség megosztottsága. Feljelentői Löw újításait ellenezve minden bizonnyal a zsidó önazonosságot vélték megőrizni, feltehetően bizalmatlanok voltak a társadalmi változásokkal szemben is. Az, hogy e válságos időben maguk is kiléptek a zsidó közegből, s a hatóság rendelkezésére álltak hitsorsosukkal szemben, nemcsak a beilleszkedési kényszerre és a modernizáció elutasítására, de kicsinyes rosszindulatra is utalt. A védelem Pápa kiemelkedő személyiségeit sorakoztatta fel, mint például Koncz László apátplébánost, Willek Antal pápai polgármestert és Festetics Leó grófot.

Löw Lipót fogsága 1849. október 15-én kezdődött és december 14-én ért véget. December 19-én este ért Pápára. Bár ellenfelei sikertelenül próbálták lehetetlenné tenni, a városban már nem érezte otthon magát.

A következő évben eredményesen folytak a szegedi hitközség és Löw Lipót tárgyalásai. A mintegy kétezer-hétszáz főnyi szegedi zsidóság nemzeti érzéseire jellemző, hogy 1850. október 2-án a börtönviselt Löw Lipótot választották rabbijuknak, akit a hatalom a szabadulása után is figyeltetett. 1850. november 15-én levélben elfogadta a szegedi rabbi és iskola igazgatói állást, december 10-én érkezett Szegedre, s beköszöntőjét még aznap megtartotta.

Löw Lipót szegedi megtelepedésével véget ért a vándorlások kora, s bár csábították más városokba, a Tisza partjáról nem költözött el. Első felesége halála után 1853-ban újból megnősült, második felesége az ókanizsai Redlich Borbála (Ókanizsa, Magyarakanizsa 1825.

április 19. – Budapest, 1902. augusztus 16.) lett. Az asszonyt a szabadságharc tette özvegyé, a forradalom agitátora és kényszerű áldozata találtak egymásra Szegeden. E házasságából is hét gyermek született.

A szegedi esztendők jelentették Löw Lipót életében az aranykort.

Löw Lipót hivatalba lépése után újból bevezette a régebben Szegeden már magyarul mondott, de beszüntetett, a királyért és hazáért és községért való imát. 1851-ben elhárította prédikációinak cenzúrázását, egy helybeli anekdota szerint azzal, hogy az (ószövetségi) Szentírást mutatta be cenzúrázás végett. Ennek következtében Szegeden internálták. 1863-ban az 1850 és 1858 közötti megyefőnök, Bonyhád Perczel István által diktált hitközségi szervezetet újjal cserélte fel. Minden eszközzel törekedett előmozdítani a zsidók magyarosodását és művelődését, s az istentisztelet formáit „a nemesebb ízlés követelményeihez” igyekezett alkalmazni. 1851 januárjától elhagyta az esketéseknél addig szokásban volt hagyományos pohártörést. Rendet és méltóságot vitt a zsinagógai szertartásokba. Vallási nézeteit továbbra sem a maradiság jellemezte.

Löw Lipót 1850 és 1855 között igazgatta az iskolát. Még Nagykanizsán publikálta a zsidó népiskolák általa kidolgozott programját. A rendes népiskolának szerinte hármastendenciája van: tisztán emberi, zsidó vallásos és magyar nemzeti. Löw nevéhez fűződik a lányiskola 1851. május 14-i megnyitása. A már nem kis tekintélyű mester kijelentette, hogy „oly községben, melyben rendes iskolát és karénekes istentiszteletet nem tudna behozni, nem működhetik.” Szegeden 1856-ban Löw szorgalmazására „a karének behozása és a vezetésére képesített kántor alkalmazása elhatározottat. 1857. május 11-én Weisz Oszvald személyében a hitközség jeles képzettségű kántort választott”. Országos elismertsége jeleként az ötvenes években Löw Lipót lett a mintegy háromszáz zsidó népiskola első kinevezett tanfelügyelője.

Tankönyvszerzőként is igyekezett hatással lenni a nevelésre. A Bibliai történet zsidó tanulók számára magyarul 1864-ben jelent meg először, s 1885-ben már az ötödik kiadásnál tartott.

151. ábra. Telcs Ede: Löw Lipót portrészobra a hitközség székházában. Fotó.

„Ő nem magyar zsidókká akart bennünket nevelni, hanem zsidó magyarokká.” – emlékezett a szegedi rabbira Kármán Mór, a magyar pedagógia tudományának egyik megalapítója, aki a királytól magyar nemességet, tanártársaitól a Praeceptor Hungariae, a magyar nemzet nevelője nevet kapta. A szegedi gimnáziumban Löw Lipót volt a hittanára Angyal Dávid későbbi történettudósnak, aki azt írta Löwről: „A szabadságharc ideiből ismeretes magyar érzelmű rabbi leckéi lekötötték figyelmünket”. Elbeszélte még, hogy mekkora öröme volt tanárunknak, mikor fiát kinevezték az ügyészséghez, ami ekkor történt meg először zsidó emberrel Magyarországon. (Dr. Löw Tóbiás 1844-ben született, főügyeshelyettesi kinevezésére huszonhat éves korában került sor. Ő indította meg a Magyar Igazságügy című folyóiratot. Löw Tóbiás fiatalon, harminchat éves korában halt meg.)

Löw Lipót szegedi működése során a megújult emancipációs törekvések propagátora volt. Amint már említettük, Z. Frankel 1840-es jogtörténeti művére épülő, s annak szászországi sikerét megismétlő előadása a Magyar Tudományos Akadémián (A zsidó eskü múltja, Pest, 1868.) jelentős szerepet játszott a zsidókat megszégyenítő középkori rekvizitum eltörlésében.

A polgárosodás magyarországi előrehaladásával felgyorsult a hagyományokat őrző, ortodox zsidóság, és az integráció érdekében reformokra hajlandók elkülönülése. A felekezetek közötti viszonyosság megteremtéséhez, a keresztény egyházakhoz hasonló vallási testület megszervezéséhez országos zsidókongresszust kellett szervezni. Az új helyzet megvitatására Eötvös József kultuszminiszter által 1868-ban összehívott kongresszus, majd az azt követő országgyűlési határozat eredményeképpen a magyar zsidóság három részre szakadt: a kongresszusi hitközségekre, az ortodoxiára és a „status quo ante” alapon álló hitközségekre. Az első kettő közt a különbség lényegében vallási, hitgyakorlati és szertartási

ügyekre nézve állott fenn, amennyiben az ortodoxia ragaszkodott a Sulhán Árukh (az életviteli szabályokat összefoglaló, 1560 körül íródott mű) csorbíthatatlan érvényben tartásához, s annak előírásait bíraskodási ügyekben is érvényesíteni kívánta, míg a kongresszusi hitközségek ettől számos irányban eltértek. A harmadik frakció egyik fél oldalára sem állt s megmaradt addig fennállott régi szokásai mellett. 1871-ben autonóm hittörvényű zsidó hitfelekezet alakult, mellettük a neológok, a status quo ante közösségek és a haszidok csoportjai léteztek. Ez utóbbiak egy-egy jeles cadik – igaz ember, mint a Kossuthot megáldott Teitelbaum Mózes – köré csoportosuló úgynevezett jámborok voltak. A kicsiny létszámú szegedi ortodox közösségre emlékeztet Esther Jungreis: Elhivatott élet című könyve (2004).

Löw a zsidó felekezet országos megszervezése érdekében terjedelmes szabályzatot dolgozott ki. Mint a rabbinikus reform híve, igyekezett a reformmozgalmat a vallástörvényi hagyományokkal összeegyeztetni, annak keretei között tartani. Álláspontja és személyes ellentétek miatt nem vett részt a magyarországi zsidóság ketté (tulajdonképpen háromfelé) szakadását eredményező 1868/69. évi országos kongresszuson és az ez alkalomból kiadott röpiratában (*Die Jüdischen Wirren in Ungarn, Pest, 1868*) közeledett az ortodox felfogáshoz. 1868-ban pontosan tudta, hogy az ortodox hajlíthatatlanság leküzdhetetlen. A hatvanas évek végén felismerte, hogy a reformok túlhajtása szakadáshoz vezethet, ami a zsidó közösség fennmaradását is veszélybe sodorhatja. Löw mindig az arany középutat kereste, de míg a fiatal Löw a reformfolyamat élére állt, s így maga is rombolta a hagyományos zsidóság épületét, addig az idős Löw már megrettent a rombolás mértékétől, s inkább lassította volna a reformokat. 1871-ben mégis részt vett a zsidóság megreformálásával foglalkozó augsburgi zsidó kongresszuson.

Közéleti és tudományos tevékenysége révén Löw nagy tekintélyre tett szert kortársai körében. Löw Lipót országos elismertségét jelezte, hogy több városba meghívták zsinagógai ünnepségekre, templomszentelésekre. A nagyváradi zsidótemplom felavatásán, 1861. augusztus 16-án, midőn Löw bejelentette, hogy a nagyváradi zsidó hitközség elszakadt az ortodoxiától, s imádságait magyarul akarja elmondani, a főispán és a megyei tisztikar jelenlétében először hangzott el zsidó templomban a Szózat, nemzeti imádságunk.

Egy zsidó irodalmi társulat alapításának és a héber Biblia zsidók számára történő magyar fordításának tervét elsőnek vetette föl. Rabbiképző Intézet létesítéséért is sikra szállt. Vele dolgoztatták ki az intézet tervezetét, s felkínálták neki a leendő felsőfokú tanintézetben az igazgatóságot. 1867. október 13-án meghívták a Berlini Hittudományi Iskola igazgatójának. Megválasztották és meghívták főrabbinak 1851-ben Lembergbe, 1856-ban Brünnebe, 1869-ben Bukarestbe, 1850-ben magántanári állást kínálnak neki a pápai református teológián, 1871-ben professzor lehetett volna a berlini rabbi-szemináriumban.

Löw szegedi megjelenése előtt Magyarországon, zsidó ember tollából kevés irodalmi vagy tudományos alkotás született. Első nagyobb terjedelmű munkája a Maftéah, a zsidó egzegézis (szentírás-magyarázat) történetének egyik értékes alkotása. Mint szaktudós a talmudi régiségek tudományát művelte kiváló sikerrel. Ide tartozik két legnagyobb munkája: *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden* (1870) és *Die Lebensalter in der jüdischen Litteratur* (1875). Az utóbbi – általános és vallástörténeti jelentőségén túl a fejlődésbiológia kultúrtörténetének máig páratlan forrásműve. A magyarországi rabbik közül 1870-ben elsőként adta ki nyomtatásban zsinagógai beszédeinek gyűjteményét: *Zsinagógai beszédek* (1870). Egyéb nevezetesebb művei: *Zsidó erő* (1868), *Der jüdische Kongress* (1871). Kisebb munkáit fia, Löw Immanuel adta ki öt kötetben *Gesammelte Schriften* címen, 1889 és 1900 között. Életrajzát tárgyalja Hochmut Ábrahám: *Leopold Loew* című német nyelvű monográfiája.

Szegedet tíz évre a zsidó tudomány egyik európai központjává tette folyóirata, a *Ben Chananja* (1858-1867). A lap munkatársai és levelezői Magyarországon kívül Londonból, Párizsból, New Yorkból, Bécsből, Drezdából küldték írásaikat Szegedre.

Szeged megbecsülte, tagja volt a városi közgyűlésnek. Midőn a város megíratta történetét Varga Ferenc plébánossal, annak bírálatát és kiegészítését a főrabbi vezette. A városi könyvtár szabályzatát Reizner János főjegyzővel együtt készítette el. Ők ketten a múzeum létrehozását is megindították, de annak megnyitására csak Löw Lipót halála után került sor.

Löw Lipót utolsó prédikációját három nappal a halála előtti szombaton, lázas betegen még elmondta. 1875. október 13-án, a sátoros ünnep előestéjén elhalálozott.

A családhoz érkezett első részvétnyilvánítások között ott szerepelt Kossuth Lajosé is. Löw Lipót elhunytával a város az 1875. október 17-i közgyűlés jegyzőkönyvében örökítette meg érdemeit, mert működése az egész tudományos világ előtt figyelmet keltett “a haza, az alkotmány, a magyar nyelv és nemzetiség érdekében tett nagybecsű szolgálatait, ezen város jóléte és előmenetele, különösen műveltségi viszonyainak fejlesztése érdekében tett fáradozásai” révén.

Kiss József méltató költeménye Löw halála egy éves évfordulóján hangzott el.

Löw Lipót emlékezete – Halála évfordulóján

(Fölolvastatott a szegedi olvasóegylet által rendezett Löw-ünnepélyen [!] október 13-án.)

Öldöklő angyal szerte jár,
Halálos árnyék járt nyomába,
És cédrusok halomra dőltek.
Ó, gyászos éve volt e földnek,
Melyt Duna-Tisza árja mos,
A végzetes sort te kezdéd meg,
Kit ma elgyászol fohász, ének –
Egy éve most – egy éve most!

„A tudomány fölmentje ment el!”
Sohajtott föl százezer ember.
„Meghalt a hős, a reformátor!”
Zokogott föl egy egész tábor
Közel és távol annyian;
De egész nemzet ajka sugta,
Merülve gyászba, néma búba:
„Az én igaz és hű fiam!”

Pedig bölcsője nem itt rengett,
S mely ajkán oly édesen zengett,

A honi nyelv – zamatos telylyel:
Nem szívta be az anyatejjel,
Nem gügyögé, mint gyermek azt:
De szive reszketett utána,
És úgy felitta azt magába,
Mint harmatot a friss haraszt.

Idegen volt soká, sokáig –
És küzdte kétzes, zord csatáit
A fénynek a sötétség ellen,
Mint egy illési Titánszellem,
Haragvón, zordan, egyedül!
Volt pillanat: győzött a kétely:
„Ó végy uram magadho' végy el!
A te szolgád már kimerült.”

Mert en-fajta – örök gyalázat! –
Volt első, ki ellene lázadt,
Meghurcolták nevét a sárba; –
Kiközösítve – megdobálva –
A nagyság és fény útja ez:
Gyógyírt lehelni száz sebére,
Eljött a Múza szép testvére,
Ki árnyat, gondot ellegyez.

Bűvös ölen a Tudománynak,
Számára uj ifjuság támadt,
Búvár lelke a ködbe mélyedt
S avult penészes régiségek
Nytját kutatta vakmerőn,
A holt betű neki föléledt
És beszélt csodabölcsességet.
Mely tova cseng – örök időn.

És jött egy nap, a mely meghozta
Küzdése bérít kamatozva,
Börtön megnyílt – békók szétmáltak,
Ünnep volt – a világosságnak
Világra szóló ünnepe!
És bár e napot várva lesve –
Setét haját a dér megeste:
Ismét megifjodott vele!

Dicsőítnék oda-szárnyn,
De fáj a seb még – csak hadd fájjon! –
Az ajk szöglete meg-meg moccan,
S még nem nézhetjük képed hosszan
Köny nélkül a terem falán –
Mozdulat, hang még élve élnek,
S tieid még álmodnak véled! ...
Az ódahangra még korán! ...

Fülünkbe csendül szavad érce,
Mint pattogott, ah, élc az élcre!
Szikrázó elméd szivárványa
A sziporkákat miként hányja,
Örök forrásból pazaron. –
Emitt a szék – amott az asztal
És itt a könyv – már nem marasztal,
Te túl vagy a végső lapon.

Hősök hunynak – regék születnek! ...
Maholnap te is úgy jelensz meg,
Mint a szent harcok bajnok-árnya,
Emberfölötti magasságba.
Fejeden a honvédcsákó,
Piros vér a lengő taláron,
Mint tünemény – miként egy álom,

Csataködből fel-felszálló!!

152. ábra. Löw Lipót síremléke a szegedi izraelita temetőben. Fotó.

Löw Lipót síremlékét, melyet fia tervezett, 1876. október 19-én Bacher Vilmos avatta fel, a család és a hitközség együttesen állította. Sírfelirata héber, német és magyar nyelvű. A héber szöveg Löw Immánuelről, a magyar sírvers Löw Sámuelről való.

A vallás, haza és tudomány szentelt lobogóját
Békében s harcban sok diadalra vivé.
Nyugszik a bajnok most, községe, családja siratja.
Emlékét őrzik: hit, haza és tudomány.

Alighogy Szeged eltemette Löw Lipótot, a város is eltemetkezett. Szeged újkori történetének legjelentősebb eseménye az 1879. március 12-én betört árvíz. Hullámsírba került mintegy hatezer épülete, másfélszáz lakosa, keresztények, zsidók vegyesen. Az áradat magasságát az Öregtemplom Hajnóczy utcai falán, az ajtó két oldalán, a járda fölött valamivel egy-egy magyar és héber nyelvű tábla mutatja.

Löw Lipót fia, Immánuel így emlékezett az öt zsidó áldozatot követelt Víz napjaira: „Sértetlenül hoztuk ki a féltett szent tekerceket ladikunkon, és kikötöttünk velük az Oroszlán utca ma is álló földszintes házánál, ahonnan a sekély víz fölött dobogókon vittük be őket az Iskola utca százesztendős emeletes házába, Engel Simonné lakására. Itt tartottuk hétfőn reggel az első istentiszteletet, amelyről a reáliskolába hazaigyekezve hallottam, hogy a király megfordult ottani szállásunkon. Még a folyosón értem Őfelségét, aki könnyes szemmel tudakolta veszteségeinket ... és – szó szerint – az anyaszentegyház állapotát. Hat hónap telt el, míg szeptember 14-én először gyülekezhettünk az öregtemplomban, hálát adni Istennek, aki összegyűjté elszéledteit, reménnyel tekinteni a jövőbe. ... Akkor jelöltük meg a templom falán a betört ár szintjét az írás igéjével [Jób 38,11 alapján]: eddig eljöhetsz, de nem tovább, határa vetve itt hullámaid dacának. Nem érti meg az ár félelmes voltát, aki a mai, embermagassággal emelkedett utcaszintnek közelében látja az emléktáblát.”

Egy Móra Ferentől lejegyzett anekdota jelzi, hogy az ekkor még fiatal a rabbit szülővárosa elismerte, magáénak vallotta. Löw Immánuel a nagyvíz után felkereste a tekintélyes Kreminger prépostot, a belvárosi plébánost. – Tisztelendő uram, baj van – szólt hozzá. – Mi baj van, édös fiam – kérdi vissza az idősebb kolléga. – Hát az a baj, hogy eltemettünk egy szöröncsétlen embört, aki mögfulladt az árban, s azóta kiderült, hogy nem volt zsidó. – És mit szólt hozzá? – kérdezte bölcs nyugalommal a plébános. – Már kicsoda? – rökönnyödött meg Löw Immánuel. – Természetesen a halott. – Hát ő bizony már nem szólt sömmit. – Akkor pedig hallgasson tisztelendő öcsém uram is! – nyugtatta meg ifjú kartársát a katolikus pap.

A Víz esztendeje – véletlen egybeesés – egy új kifejezést is hozott a zsidóság és az egész emberiség nagy katasztrófáinak történetébe. Az *antiszemitizmus* gondolata Wilhelm Mann-tól származik, és 1879 őszén jelent meg az Adolf Stocker és Heinrich von Treitschke nevével fémjelzett mozgalom németországi kirobbanása idején. Az egyesített, fejlődő és gazdagodó Németországban a zsidók vallási alapú elkülönülése meggyengült: a cionistáknak – a Palesztinába történő kivándorlást szorgalmazóknak – sehol sem volt kisebb támogatottságuk, mint itt. A zsidók németnek érezték és vallották magukat. Az antiszemitizmus így olyan asszimilálódott zsidók ellen irányult, akik sikeresen foglaltak el fontos pozíciókat nemzetük társadalmában, s akiknek nem voltak kétségeik állampolgári jogaikat illetően. A világ más részein is felléptek az effajta természetes asszimiláció ellen –

okaira, a résztvevők motivációira itt nincs mód kitérni – ám egyebütt nem gondolták azt, hogy a zsidók jelenléte a nemzet legfőbb problémája.

A soknemzetiségű Magyarországon a zsidók magyarosodása a magyarság súlyát növelte, ezért antiszemita kezdeményezésekre ugyan sor került, de ezeket a közvélemény visszautasította. A híres tiszaezlári vérvád perben felmentő ítélet született, míg ugyanekkor a fejlett polgári demokrácia hazájában, Franciaországban hamis vád alapján, a virulens antiszemitizmus eredményeként elítélték Dreyfus kapitányt. A Dreyfus-per – és nem magyarországi tapasztalatai – késztették a budapesti születésű Herzl Tivadart az európai zsidóság helyzetének átgondolására. Következtetése: a zsidók csak saját, ős-új országukban, Cijonban lelhetnek hazára, nemzeti otthonra!

Hazánkban az 1895. évi XLII. törvénycikk bevett felekezetté nyilvánította az izraelitákét, kiterjesztette az 1868. LIII. törvénycikk érvényességét (vegyes házasság, áttérés) rájuk is. A felekezeti autonómia megadása a neológ-ortodox megosztottság miatt elmaradt. Hasonlóképpen elodázták – s ez nem feltétlenül a zsidóság belső megosztottsága miatt történt –, a főrendi házi képviselet megvalósítását, amellyel minden bevett felekezet rendelkezett.

Magyarország 1867 utáni fél évszázada a leggyorsabb ütemű gazdasági és kulturális fejlődés időszaka volt. Ennek a felvirágzásnak az Osztrák-Magyar Monarchia képezte a kereteit. A kapitalizálódás élcsapata itt és ekkor az a zsidóság volt, amely korábbi, marginális helyzetében már gyakorlatot szerzett a nem feudális jellegű gazdasági tevékenységekben, a kereskedelemben és a banküzletekben. Hallgatólagos megegyezés alapján funkcionált a szerepmegosztás: a nemesi eredetű középosztály a hatalom, a politika és a közigazgatás területén kapott lehetőséget az érvényesülésre, a zsidó eredetű polgárság előtt viszont a gazdasági életben nyíltak meg távlatok, a kapitalizálódás motorjaként működhetett. A gazdasági fejlődést a kulturális élet különböző ágainak kibontakozása kísérte, melyben a zsidóság a modern magyar kultúra alkotójaként és fogyasztójaként is vezető szerepet játszott.

A kiegyezés megalkotója, Deák Ferenc a sóhoz hasonlította a zsidóságot: ha nincs elég só, az étel ízetlen, de túl sósan ehetetlen. A huszadik században Milan Kundera a legfontosabb integráló elemnek, a Habsburg Birodalom intellektuális habarcsának nevezte a zsidókat. Csak utalásszerűen említjük meg a modern nagyvárosi arculat, a városi polgári közönség megjelenését, a zsidó mecénatúrát, a boldog békeidők szabadelvű nyilvánosságát, a magyar ipar, kultúra, tudomány virágzását, a magyar századfordulót!

A századforduló volt a zsidó magyarság fénykora, amikor a világ zsidóságának hozzávetőleg 10 %-át adta. 1869-ben az első magyar állami népszámlálás 542 279 zsidót talált az országban. A hazai zsidóságnak közel 30%-a volt városlakó. 1910-ben a 911.227 zsidó több mint fele városlakó, közel 77 %-uk magyar anyanyelvű volt.

A szegedi zsidóság teremő erejének emlékművei szerte a Belvárosban fellelhetők. A Víz utáni palotás Szeged kiépülése jórészt a vagyonos zsidó polgárság megrendeléseire, gyakran zsidó építészeti tervei szerint történt. Az árvíz utáni újjáépítési királyi biztosságban az a dr. Rósa Izsó tevékenykedett, aki mint említettük, zsidó emberként a városban az első ügyvédi irodát nyitotta. Helytállásáért a legmagasabb elismerésben részesítették.

Az Öregtemplom és a hitközségi székház környékén, az egykori házkör területén épült ki a zsidónegyed. Itt szinte minden utca, minden ház egykori lakóiról mesél. A mai Bolyai János utcát 1880 és 1911 között Zsinagóga utcának, születése 100. évfordulójától Löw Lipót utcának nevezték egy 1920-as közjátékot nem számítva 1942-ig. A Hajnóczy József utca. 8. számú házon 1969-ben állított emléktábla hirdeti, hogy itt, az Örsinagóga szomszédságában lakott Löw Immanuel főrabbi. A szöveg arról szól, hogy főművét (*Die Flora der Juden*) az ellenforradalmi rendszer házi őrizetében itt kezdte írni. Ugyanezen a házon helyezték el 2005 októberében a Löw Lipót főrabbi lakására emlékeztető feliratot. Az utca elején, a túloldali Politzer-ház is Löw Lipót lakhelyeként tartja számon a helytörténet. A párhuzamos

Mikszáth Kálmán utca volt a kereskedelmi központ, ahol még ma is sok régi kis üzlet sorakozik egymás mellett.

Az 1903-ban átadott, Baumhorn Lipót által tervezett székházban található a szegedi hitközség irodái, a téli imaház, a tanácsterem, a konyha, ebédlő, az idős, beteg embereknek otthont adó szeretetház, a rabbi-lakás és a kiszolgáló helyiségek. Az imaház hagyományos berendezésű helyiség, itt tartják a rendszeres istentiszteleteket. A szegedi hitközség egykori erejét mutatja a reprezentatív, nagyméretű tanácsterem. A mozgalmas, részletgazdag architektúrájú, boltíves, fehérarany és kék festésű terem falain az egykori hitközségi vezetők aranykeretes, nagyméretű portréi. A falakat embermagasságig faborítás fedi, felette szép háromágú falikarok, közöttük emléktáblák. A mennyezetről hatalmas, iparművészeti értékű csillár függ alá. Itt szokták tartani a nagyobb ünnepségeket, a kulturális eseményeket, közgyűléseket.

153. ábra. dr. Várhelyi Rózsa Izsó díszmagyarban, Endrey Sándor festményén. Reprodukció. Fotó.

A székház és az Újzsinagóga építése arra a korszakra esett, amelyet az egykori spanyol zsidó aranykorhoz hasonlítva magyar Szeferadnak is neveznek. A dinamikus magyar nemzeti fejlődésnek keretet biztosító Osztrák-Magyar Monarchia fennállásának, a boldog békeidőknek nem a kései kurucok parlamenti obstrukciói vetettek véget, hanem a Szerbiának szóló osztrák-magyar ultimátumot követő világháború.

Az első világháborúban a szegedi zsidóság jelentős áldozatot hozott. 1914 és 18 között bevonult 617 fő, közülük hősi halált halt 115 fő, a bevonultak 18,63 százaléka.

Nemcsak a világháborús hősi halottak, hanem az első világháborús vereségből sarjadt öszirózsás forradalom vezető személyiségei között is nagy számban találunk zsidó magyarokat, csakúgy, mint a Tanácsköztársaság szerveiben. Megnövekedett a számuk a bürokráciában, az erőszakszervezetekben. Ezek ugyan nem tettek különbséget zsidó és nem zsidó között, ugyanakkor az elnyomó intézkedéssel sújtott nem zsidók egy része az állami erőszakot a zsidóknak tulajdonította.

Szeged történetének egyik, a köztörténethez csatlakozó jelentős fejezete az 1919. évi május 28-tól augusztus 19-ig itt működött ellenforradalmi kormány tevékenysége, a szegedi gondolat és a keresztény-nemzeti kurzus megszületése. Annak ellenére, hogy Horthy nemzeti hadseregét zsidó tőkésék is támogatták, a város nem volt mentes a különítményesek atrocitásaitól, a demokraták és a zsidók elleni agresszív támadásoktól. A fehér terror egyik áldozatának sorsához fűzött megjegyzése okán magát Löw Immánuel is támadás érte. 1920-ban egy provokátor újságíró valótlanságokat tartalmazó vezércikke miatt tizennégy havi fogságot szenvedett. Évek múltán az elnyomorodott, vak, megvetett és tönkrement rágalmazót Löw közbenjárására helyezték el a pesti zsidó kórházban.

A két világháború között megvalósult, nemzetileg szinte teljesen homogén államban már nem volt szükség a reformkorban és a dualizmus korában a magyarság utánpótlását adó zsidóságra, így a századforduló asszimilánsait többé-kevésbé befogadó politikai közvélemény elutasító lett az immár magyarrá vált zsidósággal szemben. 1920-ban a Trianon utáni ország területén 473.355 zsidó 73 %-a városlakó, 95 %-a magyar anyanyelvű volt. Táplálta a zsidóellenességet, hogy a kisebb ország területén az elszakított részek menekültjeivel együtt sokkal több úgynevezett úri középosztálybeli "keresztény" kényszerült megélni, mint amennyi a korábbi társadalmi helyzetének megfelelő megélhetést találhatott. A kispolgári létbe lecsúszó dzsentroid réteg a régi recept szerint a nehézségek okozóinak a zsidókat tartotta, s visszaszorításuktól remélte a kedvezőbb életszínvonal elérését.

A tudás, a tanulás több ezer éve értéknek számított a zsidóság körében. A társadalmi érvényesülés terén Móricz-i értelemben vett „rokonokra”, összeköttetésekre nem számító zsidó kisemberek valóban erejükön felül taníttatták gyermekeiket, akik tanulmányi eredményeik alapján úgymond kiszoríthatták a keresztény úri középosztály gyenge-közepes

teljesítményű ifjait az egyetemekre felvettek közül. A legalább jó eredményt elérték egyetemre való bejutását azonban a zsidó magyarok fiataljai nem veszélyeztették.

A zsidó fiatalok egyetemi felvételének korlátozását valósította meg néhány évig az 1920. évi XXV. törvény, a numerus clausus. Az 1928. évi XXV. törvény eltörölte a népfajok és nemzetiségek szerinti korlátozást, helyette előírta a foglalkozási arány szerinti arányos felvételt. A szélsőjobb azonban 1945-ig nem hagyott fel a numerus nullust követelésével, nem szüneteltek a felsőoktatásban a zsidó származású diákok elleni atrocitások. Jórészt emiatt kerültek külföldre azok a honfitársaink, akik a huszadik század legelismertebb tudósai, nemzetünk büszkeségeivé váltak.

A hazaszeretet, a szülőföldhöz való hűség nagyszerű példáját adta Löw Lipót fia és rabbi székében utóda, Löw Immánuel. Hatalmas nemzetközi tudományos rangja ellenére sem fogadta soraiba a Magyar Tudományos Akadémia, sohasem bocsátották meg neki a fehérterror idején elkövetett kormányzósértést, önszántából mégsem hagyta el szülőföldjét, hazáját. Hívták megbecsüléssel, de itt tartotta a hűség. A deportálásról mások határoztak...

Az apja második házasságából származó Löw Immánuel születésekor, 1854. január 20-án a pater familias 43. életévében járt. Tizennégy gyermeke közül nem Immánuel volt az egyetlen, akinek apai örökségül a magyar kultúra szeretete és gyarapítása jutott. Vilmos magyar népdalokat, Petőfit, Madáchot fordított és adott ki a múlt század elején New Yorkban.

Immánuel alsó és középfokú iskoláit Szegeden végezte. Berlinben folytatta felsőfokú tanulmányait. A Lehranstaltba került, amely a fejlődés kezdetén álló modern zsidótudomány otthona volt.

Először 1874. szeptember 27-én prédikált Szegeden, édesapja templomában, ahol Löw Lipót saját szószékéről addig csak Kármán Mórt hallotta prédikálni. Az atya 1875 októberében bekövetkezett halálakor hazatért, és beszédet mondott a koporsó előtt: "Nem dicsérlek, nem magasztallak; de megfogadom, hogy ha a Mindenható erőt ad és képességet, irodalmi emlékből fogom elmondani, miért lelkesültél, mit tettél, miért küzdöttél."

Magamagát elsősorban lekipasztornak tartotta. Hittankönyvet írt a gyerekeknek. Olyan ez, hogy meghatottság nélkül nem lehet kézbe venni. templomi beszédeinek tartalma külön fejezete a zsidó teológiának, nyelve a magyar próza történetének. Löw Immánuel a magyar nyelvű zsinagógai szónoklat művésze volt, akinek több kötetben megjelent beszédei a magyar széppróza legkiválóbb termékeihez tartoznak. A századfordulón Szegeden hárman kapták meg a Magyar Tudományos Akadémiától az intézmény nagy szótárának címjegyzékét, amellyel élő nyelvkincsünket akarták egybegyűjteni: Tömörkény István (Cegléd, 1866. – Szeged, 1917.), Kovács János (Szeged, 1852. - Szeged, 1918.) és Löw Immánuel.

Atyja nyomdokain Löw Immánuel vetette fel a teljes – zsidó kézből származó – magyar bibliafordítás dolgát. Az IMIT Biblia kiadás szerkesztőbizottságának közlése szerint a szegedi főrabbi átadta a társulatnak a Szentírás majdnem összes könyvének fordítását, amelyet a magyar rabbi kar több lelkes tagja végzett. E fordításokat a tervezett mű alapjául fogadták el.

Mint a héber és arámi nyelv lexikográfusa és az ókori zsidó néprajz ismerője, fiatal korában feltűnt és idővel világhírré tett szert tudományos körökben. 1911-ben nem akart bécsi főrabbi lenni, mert el kellett volna szülővárosát hagynia. Blau Lajos "a földkerekség legtudósabb rabbijának" mondta. Fleischer, a lipcei egyetem orientalistája adta Löwnek azt a feladatot, hogy tisztázza a zsidó irodalom reáliákra vonatkozó szókincsét. Magyarországon Haynald Lajos kalocsai érsek a téma egy részletkérdésével foglalkozván áldozatos barátsággal támogatta a fiatal zsidó kartársat, aki végül kereken 70 esztendő teltével ennek a kutatásnak. Doktori disszertációja (Aramäische Pflanzennamen. Wien, 1881) 1200 arámi növénynevet vizsgált. A szőlővel és borral 139 lapon foglalkozott.

A Gesenius-féle nagy héber szótár több kiadásának társszerkesztője volt. Dolgozott Krausz Sámuelnek a zsidó irodalom görög-latin kölcsönszavait összegyűjtő szótárába és

talmudi régiségtanába, szócikkei vannak Dalman héber-arám szótárában, Brockelman, Payne Smith és Duval szír szótáraiban. A magyarul 1989-ben megjelent, dr. Herbert Haag által szerkesztett Bibliai lexikon egyik szócikkében még mindig hivatkoznak fogalomértelmezésére.

Fő műve: *Die Flora der Juden*, 1924-től 1934-ig 4 nagy kötetben jelent meg, németül.

Megírása elkezdésének hátterében Löw már említett fogsága áll. A részben házi őrizetben eltöltött időről írta Móra Ferenc: "Csak a legfegyelmetettebb agy s a maga igazát ismerő erős lélek, a conciscia mens recti képes arra, hogy a mezők liliomaival elhessegesse magától az utcáról beleselkedő gyűlölet komor árnyait s a rabság megállott mutatójú szabad szellemével olyan monumentumot emeljen magának, amelynek tövében rágalmozói egynapos penészek se lehetnének."

Meg akarta fejteni a zsidó irodalomban és életben ismert növény-, állat- és ásványneveket; be akarta mutatni szerepüket a Szentírásban, a hagyományos irodalomban, misztikában, művészetben, költészetben, rítusban, néphitben, babonában, népszokásokban, népköltészetben, játékokban, közmondásokban, gyógyászatban, konyhában, zsidó személy- s helynevekben és a héber könyvek címében; meg akarta határozni végül a zsidók részét és szerepét termelésükben, terjesztésükben és feldolgozásukban. Ezeknek a munkáknak a megírásához a nyelvész és a természettudós kölcsönös adottságaira volt szüksége. A nyelvész a sémi (héber, arám, szír, arab), indogermán (perzsa, görög, latin, germán, román, szláv) és urál-altáji (magyar és török) nyelvek bámulatos ismeretével megfejtette az évezredekig talányos reáliákat; a természettudós viszont azonosította a megfejtett neveket a megfelelő növényekkel, állatokkal és ásványokkal. Ezzel foglalkozó írásai tehát az egyetemes művelődéstörténetet is újabb fejezetekkel gyarapították.

Az archeológia, a filológia és a botanika tudományos eszközével tárta fel hatalmas művében a bibliai és talmudi korok héber flóráját, úgy, hogy a szerző az elmúltak hitt csodálatos világ restaurátorának tekinthető. Az egész tudományos közvélemény példátlanul egyhangú elismeréssel fogadta ezt a munkát. Kritikusai nem csak sokoldalú és a tudomány majdnem minden diszciplínáját átfogó tudását ismerték el e művével kapcsolatban, de csodálattal magasztalták önmegtagadásig menő szívós kitartását is, amellyel a tudománynak ezt az évszázadokon át elhanyagolt és megközelíthetetlennek látszó területét megmunkálta. Jávorka Sándor (1883-1961) azt írta a *Botanikai Közleményekben*: "A legrészletesebb művelődéstörténeti munka, amely a növényvilág és az ember közötti fontos kapcsolat kutatásának terén valaha is megjelent." Degen Árpád (1866-1934) a Balkán-félsziget flórájának európai hírű szakembere a tudós tiszteletére egy búzavirág-féleséget nevezett el *Centaurea Immanuelis Löwii*-nek.

Kutatásai további gyümölcseiből, a *Fauna der Juden*ből és a *Mineralien der Juden*ből életében egyes fejezetek láttak csupán napvilágot. A két mű hatalmas jegyzetanyagának egy része – a tudomány szinte pótolhatatlan veszteségére – elpusztult; megsemmisült a *Mineralien der Juden* nyomdakész kézírata is, amelynek angol nyelvű kiadására – miként a *Floráéra* is – az amerikai Alexander Kohut Memorial Foundation vállalkozott.

A héber flóra, fauna és ásványvilág kutatásának nehéz munkája azonban nem kötötte le egész energiáját és sok más értékes művet is írt mindig egyforma tudományos felkészültséggel. Nagyjelentőségű munkája az előbb említetteken kívül: A szegedi zsidók története ... (Kulinyi Zsigmonddal, Szeged, 1885). Önálló kötetekbe foglalt prédikációi 2140 lapot tesznek ki, alig kevesebbet, mint tudományos életműve. Magyarra fordította az Énekek énekét. Héber verseskötete jelent meg 1937-ben Jeruzsálemben, és kínai költőkből is fordított. Mint a legtöbb külföldi zsidó és orientalista folyóirat munkatársa, számtalan közleménnyel gazdagította a sémi nyelvtudományt és vallástörténetet. Nyomtatásban megjelent műveinek száma közel háromszáz. Bibliográfiájában 602 művét tartják számon.

Meggyőződése szerint a vallási konzervatívság felé hajlott, és izzó magyar érzése mellett a zsidó népi reneszánsz lelkes híve és előmozdítója volt.

Az 1926-ban elfogadott felsőházi törvény 4. §-a lehetőséget adott a zsidóság két nagy ágazata törvényhozási képviselőjére. 1927-ben a kongresszusi alapon álló zsidó felekezet egyhangúan a magyar felsőház tagjává választotta Löw Immánuel. A felsőház alakuló ülését január 28-án tartották. Egyik ülésnapján, a folyosón Csernoch János hercegprímás a vele sétáló, fekete ruhába öltözött férfit, mint legkedvesebb barátját mutatta be egy ismerősének. A bemutatott barát a szegedi főrabbi volt, aki iránti tiszteletének és szeretetének a katolikus főpap minden lehetséges alkalommal kifejezést adott, egészen július 25-én bekövetkezett haláláig. A felsőházi tagságtól a második zsidótörvényt követően az 1940:XXVII. tc. 2. § (1) fosztotta meg az esztergomi érsek legkedvesebb barátját.

Szegeden a törvényhatóság közgyűlése 1932-ben Teleki Pál ([Budapest, 1879. – 1941.](#)), Kelemen Béla ([Szeged, 1863. – Budapest, 1944.](#)), Herczeg Ferenc (Versec, 1863. – Budapest, 1954.), Back Bernát (Szeged, 1871. - Gyón, 1953.) és mások után örökös taggá választotta. Néhány évvel később az 1939. évi zsidótörvény végrehajtását szolgáló kormányrendelet értelmében a közgyűlés több mint húsz társával együtt törölte a tagok sorából.

154. ábra. Löw Immánuel és Beregi Oszkár a szegedi Újzsinagógában. 1930-as évek. Prof. Dr. Hidvégi Máté gyűjteményéből.

Magyarország legszebb zsidótemplomát az ő buzdítására és útmutatása szerint építették föl Szegeden. Művész volt, akinek mások helyettesítették a kezeit, írta egyik tisztelője. Megálmodta és megtervezte zsinagógáját; szövegeit és szimbolikáját; előrajzolta ablakait. A Florához méltó módon tervezte és telepítette be a templomkertet. A temető, mint kert szintén Löw munkája. A ravatalozó és számos sírkő és sírfelirat verse is. Szegedi lokálpatriótaként a legelsők között volt, akik buzgólkodtak a soha föl nem épülő zenepalota érdekében. Ő emlékeztette Ivánkovics Sándor akkori városi főügyészt, hogy a város váltsa valóra végre árvíz utáni felajánlását a Fogadalmi-templom építését illetően. Ő volt az, aki kezdeményezte, hogy a közkórházban a betegápolást apácánővérekre bizzák. Része volt benne, hogy az újszegedi köztemetőben díszes obeliszket emeljenek az árvíz áldozatainak. A városi Somogyi-könyvtár megszervezése, katalogizálása annak idején az ő útmutatása alapján történt.

A harmincas évek végén a nácik külpolitikai és az antiszemita jobboldal belpolitikai nyomására az 1938. évi XV. törvény korlátozta a zsidó vallásúak elhelyezkedési lehetőségeit. 1939. május 5-én hirdették ki a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló IV. törvényt, mely nem vallás, hanem származás szerint határozta meg a zsidóságot. Az antiszemita statisztikus, Kovács Alajos nem jóindulatú, de pontosnak tűnő számításai szerint 1944-ben hozzávetőleg százezer keresztény vallású ember élt Magyarországon, akik az 1939. évi IV. törvény értelmében zsidónak minősültek. Az izraelita vallásfelekezet képviselőinek felsőházi tagságát az 1940. évi XXVII. törvény 2. paragrafusa szüntette meg. 1941-ben bevezették a zsidó férfiak részére a honvédelmi kiegészítő munkaszolgálatot. Az első szegedi munkaszolgálatos 1941 októberében esett el Ukrajnában. A doni katasztrófa idején 287 szegedi lakos pusztult el közülük. A második világháborúban összesen 617 szegedi zsidó munkaszolgálatos vesztette életét.

Az 1941. évi XV. törvény megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, fajgyalázasnak minősítette és büntetendőnek nyilvánította a házasságon kívüli nemi kapcsolatukat. Az 1942. évi XLII. törvény megszüntette a bevett felekezet jogállását. 1943-tól kiterjesztették a szigorú származási igazolást minden polgári intézményre és a magánüzemekre is, s miután a származási igazolások beszerzése lassan haladt (személyenként 7 keresztlevelet kellett mindenkinek begyűjteni), 1944. május 13-án – már a német megszállás után – elrendelték a tisztviselők és alkalmazottak azonnali gyorsított igazolási eljárását, amely

alapján május 31-én minden „zsidógyanús” személyt elbocsátottak. A munka- és életlehetőségtől megfosztott zsidó lakosságnak még azt is megtiltották, hogy munkásigazolványt vagy cselédkönyvet kapjon.

A második világháború Európájában a magyarországi zsidók mégis viszonylagos védettségben éltek, egészen a német megszállásig. Ezután a kormányzat kiszolgáltatta a zsidónak minősített magyar állampolgárokat a náci Németországnak. Kifosztásukban, elhurcolásukban a közigazgatás tevékeny részt vállalt. A fővárosi zsidóság Auschwitzba szállítását a kormányzó 1944 júliusában megakadályozta, ám az október 15-i kudarcot vallott kiugrást követően október 16-án Szálasi Ferencet nevezte ki miniszterelnöknek. A nyilas hatalomátvétel után a budapesti zsidók is áldozatává váltak a náci és nyilas vérengzésnek. Az ostromzár alá került Budapesten ellenállók és embermentők tevékenysége csökkentette a gyilkosságok áldozatainak számát, így a megszállt Európában Magyarországon élte túl a vészkorszakot a legnagyobb zsidó közösség.

Löw Immánuel papi működésének évfordulóján, 89 esztendőskorában, 1943. szeptember 8-án mondta el utolsó nagy ünnepi beszédét. Akkor már nagyon rosszul látott, és így nem készített feljegyzést, hanem szabadon beszélt a hívőkhöz. Ekkor, 1943 Kol Nidréjén megátkozta Hitlert és a Harmadik Birodalmat. Mikor megkérdezték tőle, hogy nem fél-e, hogy újból fogságra vetik, ízes szögédi nyelven felelte: Mégeccő' nem merik mögtönni!

Szegeden 1944. április 5-én lépett hatályba a sárga csillag viseléséről szóló korábban kiadott rendelet. Április 6-tól a zsidók helyhez kötéséről szóló rendelet csak engedéllyel tette lehetővé az utazást. A Délvidék zsidóinak gettózása április 26-án kezdődött. A szegedi rendőrség 1944. május 10-i jelentése szerint a bácskai településekről Szegedre szállított zsidók száma 2226 volt. 736 családból álltak, melyekben 601 férfi, 1081 nő és 584 gyermek volt. A városi gettó létrehozásáról 1944. április 29-én intézkedtek. A zsidók gettózására vonatkozó szegedi polgármesteri rendeletet május 17-én adták ki, és előírásai szerint a helyi zsidók gettózásának eljárását május 22-én kellett megkezdeni. A gettó kijelölt épületekből állt a Bús Páter, Jósika, Korona, Margit és Polgár utcákban meg a Valéria téren, hozzá tartozott a zsinagóga és a zsidó hitközségi épület. A katolikus és protestáns egyházi személyek kérésére a keresztény hitre áttért zsidókat külön helyezték el. Három épületbe gyűjtötték össze őket, a Kelemen utca 11-be, a Polgár utca 24-be és a Bors palotába (a Boldogasszony sugárút és a Szent Ferenc utca sarkán). A szegedi gettóban 8617 zsidót koncentráltak, akiknek valamivel kevesebb, mint a fele lakott eredetileg is a városban. A többiek a környékbeli településekről kerültek a szegedi gettóba.

Hamvas Endre csanádi megyéspüspök lépéseket tett az üldözöttek védelmére, különösen a megkeresztelkedettekkel kapcsolatban lehetett erre jogcíme. A püspök, aki korábbi, fővárosi tevékenységével is igyekezett az áttérteket menteni, a német megszállással egy időben bekövetkezett püspöki kinevezése és felszentelése után folytatta az embermentést. Míg a szegedi katolikus papság többsége nem követte ebben, négy-öt lelkész, különösen a meginduló deportálás hírére szinte éjjel-nappal oktatott, keresztelt, és okmányokat állított ki. A legnagyobb ily módon megmentett csoportot, mintegy 10 főt, a jezsuiták kollégiumaiban bújtatták.

Az egyetem és a város vezetői a neves professzorok számára igyekeztek felmentést kijárni a diszkriminatív intézkedések, végső soron a deportálás alól. Mások mellett Hamvas Endre püspök is részt vett a 91. évében lévő Löw Immánuel főrabbi megmentésének kísérletében, sikertelenül. Az agg főpap az elhurcolásban is a híveivel maradt Budapesten bekövetkezett haláláig. Néhány ismert értelmiségit, összesen 505 embert mentesítettek a deportálások alól. Negyvenen külföldi követségi védelem alá kerültek, 262 személy után pedig még jó ideig hiába nyomoztak az erőszakszervezetek.

A szegedi zsidók közül mintegy 150 embert közvetlenül a német megszállás után internáltak, majd deportáltak. Június végén a kitértekkel (azaz kikeresztelkedettekkel) együtt

4600 főt deportáltak, ebbe a létszámba nem értendők bele azok, akik munkaszolgálatot teljesítettek.

A deportálást A szegedi zsidók kiáltványa alapján idézzük föl. Az SS parancsnokság átirata szerint: "A vonatok indulását megelőző napokban a zsidókat alaposan át kell vizsgálni, hogy semmiféle érték (pénz, ékszer, értékpapír, takarékkönyv, stb.) ne maradjon náluk, továbbá ne szállíttassanak el olyan egyének, akik a kiadott intézkedések szerint nem szállíthatók. Az elszállítandóknak az induláskor legalább 5-5 napi, illetve a német parancsnok által a szállítás esetleg hosszabb tartalma miatt kívánt mennyiségű élelemnek kell lennie".

155. ábra. A 2004-ben felavatott téglagyári emlékmű. Fotó.

A gettó kiürítése június 16-án kezdődött. A zsidókat a csendőrök áthajtották a Szegedi Téglagár Társulat területére, a környékbeli településekről való zsidókat ekkor már itt őrizték. Sokukat a rókusi Vasutas-sportpályán őrizték. A zsidók azzal kapcsolatos reményei, hogy túléljük a háborút, átadták helyüket a kétségbeesésnek. Az áttelepítés első napján 50 öngyilkosság történt.

Miután a koncentráció folyamatát június 20-ig befejezték, a deportálás június 25-én kezdődött. A marhavagonokba bevettek 70, 80, sőt 90 személyt is. Szorosra, fulladásig tömtek a szerelvényeket. Három szállítmánnyal, június 25-én, 27-én és 28-án kiürítették a téglagyári tábort, „zsidómentesítették” Szeged városát.

A második és harmadik transzportban lévő 5739 ember többségét osztrák területre irányították. A Strasshofban és környékén elhelyezett zsidó magyarokat – összesen 20 787 embert – mindenüktől megfosztották, iszonyú megpróbáltatásokat kellett átélniük, de többségük túlélte a deportálást. Ezt azonban a bevagonírozáskor senki a világon nem tudhatta.

A holokausztban elpusztított szegediek 2091-en voltak. Ha számukat a munkaszolgálatban életét veszített 612 fővel összevonjuk, akkor a szegedi zsidóság háborús vesztesége 2703 személy, amely a város összveszteségének majdnem 50 százalékát jelenti. Mindannyiuk emlékének főhajtással, tisztelettel tartozunk!

Lőw Immánuel, akit 90. születésnapján, 1944. január 20-án még hódolattal köszöntött a szegedi sajtó, az elhurcolástól sem tudományos, sem kulturális munkássága nem mentette meg. Az egykori felsőházi tagság sem jelentett felmentést. Az 1944. június 28-án 2400 emberrel Szegedről elindított harmadik deportáló vonatról Budapesten lekapcsolták azt a vagont, amelyben 66 személy tartózkodott, akiket a Kasztner-féle különleges csoportba válogattak be. Ők Budapesten és Bergen-Belsenben át végül Svájcban kötöttek ki. Ebbe a csoportba került Lőw Immánuel. A főpap ekkor már a téglagyári kemence padlóján kapott kétoldali tüdőgyulladásban szenvedvén, többnyire a láztól önkívületi állapotban haldoklott. Lőw Immánuel Budapesten, a Wesselényi utcai zsidó kórházban 1944. július 19-én halt meg.

A Lőw emlékünnepe, melyet 1947. július 20-án rendeztek a szegedi városházán, Scheiber Sándor Lőw Immánuel és a zsidó néprajz címmel tartott felolvasást. Az emlékünnepeket megnyitó városi kultúratanácsnok Lőw Immánuel kész emlékszobrának felállítását és emlékének utcanévvel való megörökítését sürgette. Bálint Sándor, a "szegedi nemzet" néprajztudósa megerősítette:

„Gondoskodnunk kell még arról, hogy a modern Szeged egyik legnagyobb fiának emlékezetét – aki klasszikus harmóniában tudta kifejezni a szegedi lét leglelkét: az embersorsnak föld porából vétetett realizmusát és transzcendens kitekintését – temploma előtt, szeretett fái között szoborral örökítsük meg. Neki ugyan nincs rá szüksége, nekünk azonban figyelmeztetés emberségünk, magyarságunk, szegedi mivoltunk szüntelen kötelességeire.”

Lőw Immánuelnek Lapis András által készített szobrát 2004. január 20-án, születésének 150. évfordulóján helyezték el a szegedi Nemzeti Emlécsarnokban, a Fogadalmi-templommal szemben, a déli oldalon.

156. ábra. Lapis András: Löw Immánuel. Szobor a Dóm téri Nemzeti Panteon déli oldalán. Fotó.

A tudós főrabbi sírköavatásán 1950. június 18-án, majd halálának negyedszázados évfordulóján szintén Scheiber Sándor tartott emlékbeszédet Szegeden. Ekkor, 1969. június 29-én, a vidéki zsidóság deportálásának 25. évfordulóján tartott háromnapos megemlékezés keretében helyezték el emléktáblát Löw Immánuel Hajnóczy utca 8. szám alatti lakóházán.

157. ábra. A Hajnóczy u. 8. az emléktáblával. Fotó.

A szegedi Tátra téren a Tarnai István által épített katolikus templom kapuján Tóth Sándor szobrászművész alkotása emlékezik meg Szeged kimagasló személyiségeiről. Az 1975. október 21-én felavatott díszkapu domborművének arcképei közé került Löw Immánuel érme is. A körbefutó idézetet Scheiber Sándor tőle választotta: "És itt marasztalt a szülőföld szeretete és anyanyelvünk varázsa, a néplelek nyelvtermő, áldott anyaméhe."

158. ábra. Tóth Sándor Löw Immánuel érme. Dr. Nagy Ádám felvétele.

Láng Éva: Szonett Löw Rabbi sírjánál

megállt az élet, béklyójába' tart
és ránk telepszik újra a középkor,
ott állt a gettó, itt csillog a mézbor
a templomban, – még hallani a dalt...

könyved nyitott, nem hallhattad a jaj-t,
már emléked is halott volt a vészkor,
a rémületszült csendet és a szétszórt
családok átkát, – kő és hant takart...

legendád él, a bánat nem feled,
kő köre rakva, csontra csont mered,
csak sóvárgom, de nem hallom szavad,

utamat állják, nézd a gólemet,
milyen világ, ahol mindent szabad,
emberszabásúak a gólemek...

Magyarország 1941 és 1944 közötti területét figyelembe véve a zsidóság elleni háborúnak 550 ezernél biztosan kevesebb, de 440 ezernél biztosan több magyarországi áldozata volt. A túlélők száma 270 ezer és 340 ezer közöttire tehető. 1949-ben Magyarországon 133 862 zsidót talált a népszámlálás, a többséget Budapesten.

Akit nem ért szomorúság és üldözés, az nem tartozik Izraelhez, mondja a Talmud. Ha valamikor, a huszadik század közepén ez a gondolat százszorosán, ezerszeresen igaznak bizonyult. Más népeket, vallási közösségeket is értek veszteségek, csapások és katasztrófák. A történelemben azonban csak a vészorszakkal következett be az, hogy egy nép minden egyes tagját, minden hozzá sorolható soha meg nem ismétlődő, egyszeri emberi személyiséget az állam rendelkezésére álló összes eszközzel igyekezett teljesen kiirtani, öncélúan, csakis az elpusztítás érdekében. A kifejezhetetlen borzalom megtörténte után az áldozatokra vonatkozó "számháború" erkölcsileg lehetetlen, értelmetlen. A történettudomány számadatai nem kibővíthetők vagy növelhetők az emberiség és a magyarság történelmi és erkölcsi felelősségét. A tragédiának nem lehetséges ellentételezése sem.

Április 16-át, a gettózások 1944-es megkezdésének napját 2000-ben a holokauszt iskolai emléknapjává nyilvánította a magyar kormány oktatási minisztere.

Szegeden a Mártírok Emlékcsarnokának 1947. szeptember 21-én történt felavatásával kezdődtek meg a gyász ünnepélyes közösségi megemlékezései, amelyekről az Újzsinaóga épületének ismertetésénél szoltunk. A hatvanadik évfordulón, 2004. június 25-én, az egykori téglagyári gyűjtőtábor bejáratának helyén obeliszket állítottak fel annak emlékére, hogy innen indult meg az elhurcolásra rendelt szegediek menete a rókusi pályaudvarra.

Magyarországon 1945. március 17-én a 200/1945. M. E. rendelet hatályon kívül helyezte a zsidótörvényeket. Az 1946. évi XXV. törvény intézkedett a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. Az 1947. évi XXXIII. törvény kimondta: „a törvényből vagy más jogszabályból eredő mindazokat a különbségeket, amelyek a bevett és a törvényesen elismert vallásfelekezetek jogállása között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennállnak, meg kell szüntetni”.

1948-ban a Magyar Köztársaság és a magyar izraelita hitfelekezet között a zsidóság jogi helyzetét szabályozó egyezmény jött létre. Az 1950-ben megtartott országos gyűlés a hitfelekezeti árnyalatokat egységes szervezetbe tömörítette és megalkotta szervezeti szabályát. A hitközségi élet azon keretek közé került, amelyeket a pártállami diktatúra határozott meg számára. Az 1951. évi I. törvénnyel felállított Állami Egyházügyi Hivatal felügyelete épp úgy ránehezedett a zsidókra, mint a más felekezetűekre.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc után állami ellenőrzés alatt, viszonylagos önállósággal működtek a hitközségek a fővárosban és vidéken. Az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem egész Kelet-Európa részére képezett rabbikat. Levéltára gyűjti az elpusztult hitközségek megmaradt emlékeit. Az önálló Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban 150 000 nyomtatvány és 500 kézirat található.

1988-89-től újra megindult a zsidó közösségi élet, 1990-ben a IV. törvénnyel helyreállították a vallásszabadságot. Megszülettek a törvények az egyházi ingatlanok visszaadásáról, a vagyoni kárpótlásról, az 1939 és 1989 közötti üldözések, élet- és szabadságvesztések elszenvetőinek és leszármazottjaiknak a kárpótlásáról.

2001-ben a népszámlálás alig 13 ezer, magát zsidó vallásúnak valló embert talált Magyarországon. Míg a keresztény egyházak hívei közül a rendszeresen vallásukat gyakorlókon felül jóval többen nyilatkoztak felekezeti hovatartozásukról, addig – történelmileg érthető okokból – a zsidóságra az ezzel ellenkező magatartás volt jellemző.

A felszabadulás után az ország legepebb vidéki zsidó hitközsége a szegedi volt, a deportáltak közül majdnem 1500 ember tért vissza. Igazolási eljárásokról, rokonok, családtagok kereséséről olvashatunk a korabeli lapokban. Szegeden 1946. október 31-én tartották a temetkezéssel foglalkozó Szent Egylet tagavató közgyűlését. A kultúrmunka 1946. november 10-i megindulása, a szegedi egyetemi hallgatók otthonának és a szeretetháznak avatása 1948. szeptember 5-én – jelezték a közösség életerejét. A városi közéletbe, amíg volt, szintén visszaintegrálódott a zsidóság, erről a Löw-ünnepélyek és megemlékezések tanúskodnak. Országos érdekű eseményként a szabadságharc zsidó honvédjeinek emlékére az izraelita tábori lelkész centenárium ünnepséget rendezett Szegeden 1948. február 10-én. A városban a következő évtized zsidókkal kapcsolatos történései kevésbé kutatottak, a korabeli napilapokból eltűnt minden, ami nem a proletárdiktatúra céljait szolgálta.

Frenkel Jenő Izraelbe történt távozása után 1948-tól a Kecskemétről érkezett Schindler József töltötte be a rabbini tisztséget. Őt 1950. június 23-án iktatta be Scheiber Sándor, a Rabbiképző Intézet igazgatója. Dr. Schindler korának egyik legjelentősebb hitszónoka volt, aki tudásával és emberszeretetével életet vitt a közösségbe. Tevékenysége a kulturális területre is kiterjedt. Felesége a Városi Zeneiskola zongoratanára volt, ő és dr. Korényiné Lamberg Rózsa segítették az istentiszteletek zenei hagyományai folytatásában. Schindler József maga is muzikális ember lévén – Goldstein főkantort gyengélkedései idején – a kántori teendőket is ellátta.

Az 1956-os forradalom után, 1957-ben 800 zsidó élt Szegeden. 50-en disszidáltak, 25-en kértek kivándorló útlevelet. 1957-ben péntek esténként legalább 150 zsidó jelent meg a templomban, 50 iskolaköteles gyerek közül 36-ot írtak be szülei a Talmud-Tórába. 260 járulékfizetője volt a hitközségnek, ám a szegedi zsidóság hetven százaléka 60 éven felüli volt. A szeretetotthonban huszonketten laktak, 40 rászorult étkezett még ott, kívülük hat egyetemista kapott rituálisan megfelelő étkezést. 1958 májusában 927 zsidót tartottak számon a városban, ebből 380 volt hitközségi adófizető. 14 éven aluliak 55-en, 15 és 29 év között 70-en voltak, a létszám 37 %-a idős ember. A széder estén 174-en vettek részt. 1960-ban a MIOK vezetőinek látogatása után megkezdődött a gondozói hálózat kiépítése. Az előregedés szembetűnő: aránya 70 %-os. Ám a péntek esti és az ünnepi istentiszteleteken működött gyermekkórus.

Schindler József főrabbi 1962 szeptemberében szívbetegségben elhunyt.

Emlékezetes Raj Tamás rabbiságának ideje, melyet elődje személyes kívánságára 1962 szeptemberében növendékként kezdett meg Szegeden. Szolgálatát alatt emlékünnepeket, élénk hitközségi életet szervezett. Reggel és este megvolt a minján, 100-150 fő látogatta péntek esténként a templomot, nagyünnepek alkalmával – amelyeken orgonamuzsika és kórus emelte a szíveket – ötszáz főn felüli volt a létszám. A város és az ország közönsége Madách Imre Mózesének zsinagógabeli előadására figyelt fel, a rendőrség pedig jóformán minden lépésére. Szegedi szolgálatát kényszerűen 1970-ben fejezte be.

Domán Istvánt a MIOK akkor vezetője a Kaposvár-Nagykanizsa körzetből helyezte át Szegedre, ahol a hatósági kifogások, zaklatások nyomán a hitközség léte forgott kockán. Domán István főrabbi édesapja halála után Budapesten nyert állást, és a Rabbiképző Intézet Talmud professzora lett. 1971-től öt esztendeig Schöner Alfréd, a Rabbiképző Intézet későbbi rektora állt a szegedi hívek élén. 1976-ig tartott szolgálatát az Alföldi Izraelita Községkerületben, amely tizenkét város hitközségét foglalta magába, szegedi centrummal.

Országsszerte ismert és szeretett kántora volt a zsinagógának 1970-től mintegy három évtizedig Klein Márton. A makói munkás dalárda egykori tenoristája három év fronton töltött munkaszolgálat után tért haza. Szüleit, testvéreit elpusztították Auschwitzban, felesége hazatért az elhurcolásból. A kántori feladatokra Schöner Alfréd főrabbi és Korényiné Lamberg Rózsa készítette fel. Az ezredfordulón az idősek otthonának lakója lett haláláig.

1977-ben Zucker Istvánt iktatták be a szegedi rabbiszékbe, aki 1983-ban tragikus hirtelenséggel elhunyt. A következőkben egy hitszónok végezte a rabbinusi teendőket, majd évekig szünetelt ez a tevékenység. Schönberger András Pécs mellett Szeged rabbija is volt az 1990-es évek végén. A polgári időszámítás harmadik évezredének kezdetén, kizárólag szegedi megbízatással Markovics Zsolt főrabbi látja el ezt a tisztelet, Biczó Tamás kántorjelölt növendék korától segíti – előimádkozói munkakörben.

A hitközség elnöke dr. Lednitzky András.

A XXI. század elején Szegeden a felmérések szerint 500 zsidó származású lakos él, közülük 280-340 a hitközség tagja, többségük hozzájárulást fizető személy. 50-60 az úgynevezett kultúr-zsidó, ők vallási szertartásokon soha nem vesznek részt, de támogatják a hagyományőrző, kulturális rendezvényeket. Harminc-ötven fiatal él zsidó egyesületi életet. Az idősek otthona húsz bentlakóval és napi 50 adagos kóser kiétkeztetéssel működik. Alapítványok segítik a szociális és hitéleti kiadásokat, az Újzsinagóga rekonstrukcióját. A szegedi zsidóság múltjának feltárására alkalmanként tudományos konferenciát szervez a hitközség kiváló történészek, helytörténészek, kutatók részvételével.

Zárszó

A szegedi Újzsinagóga, “a földkerekségen szétszórt Izraelnek legragyogóbb eme szentélye” nyitva áll a látogató, az érdeklődő számára. A szövetség népe becsüli azokat, akik legnagyobb kincse, értéke felé érdeklődéssel és megbecsüléssel fordulnak. „Még az idegen is olyan, ha Tórát tanul, mintha főpap lenne a Szentélyben.” – mondja a zsidó bölcsélet.

Barangolásunk a zsinagógában a szent helyek, a szokások és hagyományok évezredes láncolatát követte. A kívülálló – de nem idegen! – ezen az úton nem vált főpappá, hiszen nem magát a Törvényt tanulmányozta, de gyönyörködni, csodálkozni, majd tájékozódni kezdett ebben a világban, annak a zsinagógának a mikrokozmoszában, amely a hit igazságait megjelenítő szándékkal épült. Felfedezhette azokat az erővonalakat, amelyek a szent helyek sajátjai, és egy felé vezetnek. Az Egy felé. Az ember, a képmás, akinek névjegye ez az épület is, lényegét tekintve ugyanaz mindenkor és mindenhol, akár tud róla, akár nem. Ha ő maga nem is emelte áldozati kését neki legkedvesebb kincsére soha, talán ráismer a teljes engedelmesség hívására. Ez a hívás létezett azelőtt is, hogy az ősatya a fiát a sziklára teperte, s létezik ma is, akár a válasz: Imhol vagyok! Az ember ráismerhet az élet örök örömére és esendőségünk végtelen szomorúságára, mely minden emberi kultúra mélyén ott dereng.

Az épület rendje adta a vezérfonalat azon eszmékhez, gondolatokhoz, amelyeket az alkotók szándéka és munkája láthatóvá, szemlélhetővé tett számunkra. Hisszük, hogy ősi, az ember számára örök ideákat hordoznak e terek és falak. Az értelmezések sokfelől valók. Szabad közülük válogatni, elvenni, hozzátenni. Mint Gandhi mondta, nem helyes a biztosra törekedni ezen a világon, ahol minden bizonytalan, csupán Isten és az Igazság nem az. Ami csak körülöttünk történik, az mind bizonytalan, ideiglenes. De mögötte ott rejtőzik a legfőbb létező, és boldog lehet, aki előtt egy pillanatra megmutatkozik, s akinek sikerül hozzákötnie élete fonálát. Az igazság keresése a summum bonum, a legfőbb jó életünkben. Megéri azt, hogy hiába keressük.

Szellemi barangolásunk, amely valójában nem csupán a földrajzi, fizikai térben, a zsinagógában, a kertben, az épület körül történt, hanem az ékszerként ragyogó, tökéletesnek látszó épület ihletésére az általa hordozott eszmék és jelképek világán keresztül vezetett, szándékunk szerint az örök reménység felé vezérelt bennünket.

A hívó ember reménysége a megváltás, a zsidó emberé is, a keresztyéné is. Míg az előbbi a jövőben bekövetkezőként várja, a keresztyének a világtörténelem legjelentősebb eseményeként megtörténtnek tudják. A keresztyén üdvtörténet fontos állomásai az örök reménység templomához, a zsinagógához, a zsidósághoz, kötődnek. A választott nép történelmi sorsa és felelőssége, hogy tanúságot tegyen a Sínai-hegyen megtapasztaltakról, s népként ő az élő tanúja a Koponyák-hegyén történeteknek is. Nincs keresztyénység zsidóság nélkül, „mert az idvesség a zsidók közül támadt” (Jn 4,22).

Köszönet illeti mindazokat, akik figyelemre méltatták e könyvbéli útkeresést, s azokat is, akiknek a felhasznált irodalom jegyzékében felsorolt írásai lehetővé tették haladásunkat. Köszönettel tartozunk azoknak, akik segítették e könyv elkészültét: Baruch Hava, Csizmazia Botond, Gergely Judith dr., Hidvégi Máté dr., Horváth Löw Teréz, Lengyel András dr., Lózszy Tamás, Molnár Zoltán, Nagy Ádám dr., Nagy Benedek, Pollák László dr., Róbert Péter dr., Róna László, Schönberger Ádám, Schusztér Szilvia, Udvardi Adrienn, Vajda Róbert, Varga Jenőné, özv. dr., Veress Fruzsina. Külön köszönetemet fejezem ki barátaimnak, a szegedi Somogyi-könyvtár munkatársainak.

A szerző

Név- és helymutató**"Esztergom", 143**

Ábá Sál, 45

Aba, rabbi, 49

Ábájé, 45, 73

Abarbanel, 137

Abbászida Kalifátus, 23

Ábel, 25, 56

Ábrahám, 10, 12, 13, 21, 22, 25,
33, 36, 40, 43, 45, 48, 56, 80,
81, 83, 85, **89**, 91, 95, **100**,
101, 120, 122, 130, **133**, 137,
146, 149

Ábrahám", 127

Ábrám, 12, 21, 25, 59, 77

Absolon, 41

Abyron, 146

Ádám, 10, 12, 21, 25, 55, 72,
74, 78, 80, 96, 100, 101

Adonáj, 32, 59, 105, 146

Ady, 142

Aelia Capitolina, 20

Afrika, 65

Agadé, 17

Ágai Adolf, 76

Ahad Haam, 82

Ahasvérus, 119

Ahrimán, 50

Akhetaton, 12

Akiba, rabbi, 53, **93**, 100

Akkád, 17

Akkó, 21

Alapítvány a Szegedi
Zsinagógáért, 35

Alarik, 65, 119

Albericus, 144

Albinus, 18

Alexander Jannaeus, 68

Alexander Jannáj, 68

Alexander Kohut Memorial
Foundation, 174

Alexander Severus, 142

Alexandria, 12, 26, 59

Alexandrosz, III., 122

Alföldi Izraelita Községkerület,
179

Alkábec, Slomo, 76

Állami Egyházügyi Hivatal, 178

Ámálek, 120

Ambrosius, 122

Amnón, Mainz-i, 102

Amor, 10

András, II., 145, 147

András, III., 147

Anglia, 125, 127, 145

Angyal Dávid, 165

Antiókhia, 122

Antiokhosz Epiphanész, IV., 64,
122

Apod fia Dénes, 145

Apollón, 8, 9, 109

Apró Ferenc, 2

Aranybulla, 145

Ararát, 13

Arauna, 14

Áron, 13, 14, 57, 58, 95, 104,
113, 115, 134, 136, 137, 138,
139

Árpád, 6, 143, 147

Árpád a testvériséghez, 140

Artaxerxész, 119

Artemisz, 8

Ásér, 137

Ási, ráv, 128

Ási, Ráv, 128

- Asmodáj, 131
Assíria, 91
Assur, 17
Asterót, Asztarté, 121
Aszmódeusz, 131
Aszmonaios, 123
Asz-Szahra, 10
Asztarté, 121, 130
Atalja, 33
Atreusz, 47
Attila, 6
Augustus, 21
Auschwitz, 39, 175, 179
Avgar, 132
Ávsálom, 41
Azázel, 104, 105
Bábel, 154
Babilon, 16, 17
Babilónia, 17, 18, 23, 26, 41,
50, 58, 65, 72, 75, 87, 96, 98,
106, 117, 121, 124, 135
Bacher Vilmos, 154, 169
Back Bernát, 174
Bagdad, 9
Bahja ibn Pakuda, 43
Baja, 29
Baján kagánt, 6
Bak Hirsch, 154
Bak József Lázár, 154
Balatonfüred, 163
Bálint Sándor, 177
Balkán-félsziget, 174
Bán, 152
Bán Ernő, 35
Banco, Anselmo del, 23
Bányai Viktória, 2
Bar Kochba, Simon, 58, **93**,
127, **142**
Bárak, 137
Baruch Hava, 181
Batthyány Fülöp, 162
Baumhorn Lipót, 28, 29, 30, 31,
56, 140, 171
Bázel, 123
Bazin, 150
Beatrix, 52, 149
Bécs, 28, 36, 140, 161, 166, 173
Béla, IV., 146, 147
Belisarius, 65
Ben Chananja, 162, 166
Ben Slomo, 37, 38, 39
Benjámin, 16, 114, 138
Berab, Jakob, 21
Beregi Oszkár, 174
Bergen-Belsen, 177
Bergson, Henri, 134
Berlin, 166, 172
Berlini Hittudományi Iskola,
166
Berlini Múzeum, 8
Bern Slomo, 38
Berta, 75
Bertrandon de la Brocquiere,
147
Betár, 127
Bétel, 9, 59, 114, 116, 130
Bethlen Gábor, 149
Betlehem, 114
Betúlia, 125
Bezdéd, 6
Bezerédy Mihály, 162
Bialik, Hajjim Nahman, 36, 37,
38, 80
Bíborbanszületett
Konsztantínosz, 65
Biczó Tamás, 180

- Biedermann, Hans**, 50, 72
 Birnfeld Sámuel dr., 42
 Bisits Mihály, 157
 Bizánc, 8, 65, 143
 Bizánci Birodalom, 142
 Blau Lajos, 173
 Boáz, 15, 17, 40, 55
 Bonaparte Napóleon, 127
 Bonyhád, 152
 Bonyhád Perczel István, 164
 Bors palota, 176
 Boston, 123
 Botanikai Közlemények, 174
 Bouillon Gottfried, 145
 Brassó, 28
 Breslau, 154
 Brigetio, 142
Brinke, 14, 134
 Brockelman, 173
Brusztura, 37
 Brüll család, 161
 Brünn, 166
 Buda, 4, 52, 147, 149, 150, 158
Budapest, 8, 14, 28, 29, 37, 57, 58, 65, 67, 126, 154, 160, 162, 164, 170, 175, 176, 177, 178, 179
 Bukarest, 166
 Caesar, 21
 Caesaria, **96**
 Campo Ghetto Nuovo, 23
 Cannaregio, 23
Cefát, 20, 21, 76, 149
 Cegléd, 28, 173
 Centaurea Immanuelis Löwii, 174
 Černá Hora, 161, 163
 Charpentier Vilmos, 145
 Cijon, 12, 13, 25, 32, 48, 127, 155, 170
 cionista kongresszus, 52, 123
 Ciprus, 43
 Constantinus, I., 22
 Cosmius, 142
 Cotta, 149
 Cupido, 10
 Cvi Jair, 37
 Cvi Meir, 37
 Csaba királyfi, 6
 Csanádapáca, 120
 Csanádi László, 35
 Csehország, 148, 150
 Csernihovszky, 37
 Csernoch János, 174
 Csillag Ilona, **86**
 Csizmazia Botond, 181
 Dajan, Mose, 133
 Dalman, 173
 Dán törzse, 137
 Dániel, 45, 96, 117
 Dankó, 31
 Dareiosz, I. (Nagy), 17
 Dáthán, 146
 Dávid, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 21, 34, 40, 41, 45, 51, 52, 79, 94, 95, 109, 123, 130, 136, 137
 Deák Ferenc, 171
 Debóra, 130
 Debrecen, 37, 149
Degasperi, 65
 Degen Árpád, 174
 Delphoi, 8, 9
 Delphoi Régészeti Múzeum, 9
 Délvidék, 175
 Der, 17

- Dína, 99
Diocletianus, 22
Dionüszosz, 8, 122
Dohány utcai templom, 29
Domán István, 179
Dominus flevit, 60
Dominus Flevit, 60
Don, 142
Douglas, Mary, 72
Dózsa, 28, 148
Dráva, 163
Drávaszabolcs, 163
Dreyfus, Alfred, 170
Drezda, 166
Dugonics András, 160
Duna, 4, 142, 143
Dunaújváros, 142
Dura-Európosz, 49
Duval, Rubens, 173
Éden-kert, 12, 21, 35, 55, 78, 100, 108
Efraim, 130, 136, 138, 149
Efrata, 114
Eger, 28
Egyesült Államok, 37
Egyiptom, 25, 46, 55, 64, 70, 73, 77, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 108, 115, 136
Einhorn Ignác, 158, 159
Eisenberger Adolf, 153
Ekhnaton, 12
El Kúdsz, 23
Elám, 91
Eleázár rabbi, 135
Eleázár, Worms-i, **94**
Elephantiné, 25
El-Halil, 21
Eliézer, **90**
Élijáhu, **90, 91, 101**
Elizeus, 45, 146
Elvira, 22
Emich, 145
Emoreusok, 94
Emunát Smuél, 127
Endrey Sándor, 31, 171
Engadi, 129
Engel Simonné, 170
Eötvös József, 165
Epimenidész, 9
Erdély, 149, 150
Erdélyi Kálmán, 31
Erec Jiszráel, 25
Erósz, 10
Eskol-völgye, 77
Esnunak, 17
Esterházy Károly, 162
Észak-Afrika, 23
Eszter, 96, 119, 120, 121, 138
Esztergom, 28, 63, 143, 144, 149, 174
Etruria, 7
Eufrátesz, 22
Eurázsia, 143
Európa, 23, 29, 32, 42, 43, 46, 55, 119, 143, 148, 175
Éva, 21, 72, 74, **96**, 100
Even sztija, 10
Ezékiel, 10, 26, 54, 138
Ezra, **61, 96**
Ézsaiás, 37, 74, 106, 110, 111, 116
Ézsau, **96**
Ezsdrás, **61, 96, 98, 124**
Fábián Lajos, 33
Falu Zsigmond, 58

- Faust, 50
Fehérgyarmat, **86**
Fehérvár, 149
Fekete Pál, 32
Feldmájer Péter, 62
Felgyő, 6
Féner Tamás, 49
Fenyő Lajos, 34
Fenyvesi, Charles, 140
Ferdinánd, III., 52
Ferenc József király, 159
Festetics Leó, 164
Fiume, 28
Flavius Josephus, 19, 26, 64,
131, 135
Fleischer, 173
Fogadalmi-templom, 174, 177
Földi Mihály, 28
Földközi-tenger, 23, 45, 58, 84
Franciaország, 147
Francsics Károly, 163
Frankel, Z., 165
Frankfurt am Main, 51
Freisingi Ottó, 6
Frenkel Jenő dr., 36, 42, 154,
179
Friedmann Dávid, 154
Frigyes, II., 119
Frischauf József, 157
Fülöp, II., burgundi herceg, 147
Gád, 137
Gaia, 8
Galerius mauzóleuma, 48
Galgóc, 150
Galícia, 151, 155
Galilea, 20, 21
Gandhi, 181
Gara Miklós, 148
Garizim-hegy, 12
Gáspár Endre, 37
Gazda Anikó, 162
Gehazi, 146
Gellért Szálló, 67
Gergely Judith dr., 36, 153, 181
Gergely, IX. pápa, 145
Gesenius, 173
Gezer, 115
Gilgames, 63
Giudecca, 23
Goethe, 50
Goldberger, 161
Goldmark Kórus, 35
Goldstein, 179
Golgota, 10
Gordion, 9
Gordon, C. H., 106
Goren, Smuél, 101
Gottschalk, 145
Görgey, 163
Granada, 22
Gryn, Hugo, rabbi, 125
Gumbiner, Ábrahám, 75
Gyöngyös, 149
Győr, 28
Gyulafehérvár, 149, 150
Haag, Herbert, dr., 173
Ha-ari, 21
Habsburg Birodalom, 150, 151,
171
Habsburg-dinasztia, 150
Habsburg-ház, 150
Hadassza, 121
Hadrianus, 20, 122
Haféc Hájim, 44
Hagia Szophia, 8
Hahn István, 73, 101

- Halafta ben Dosza, 27
Halhul, 21
Hamadán, 121
Hámán, 119, 120, 121, 125
Hamát, 91
Hamburg, 42, 83
Hammat, 21
Hamvas Endre, 176
Hananja, 27
Hanna, 100, 122, 124
Haram as-Sarif, 10
Harmadik Birodalom, 175
Hasmon, 123
Hasmoneus, 65, 68, 122, 123
Hasmoneusok, 50, 68, 123, 125, 135
Haszdáj ibn Saprut, 143
Hatam Szofér, 21
Havi Boldogasszony-templom, 67
Haynald Lajos, 173
Haynau, 159
Hebron, 12, 20, 21
Heine, 37, 117
Helytartótanács, 152
Henrik, V., 119
Henuk, 146
Hérakleiosz, 23
Herbst-Krausz Zorica, 80
Herczeg Ferenc, 174
Hermész, 8
Heródes Antipász, 21
Heródes, I. (Nagy), 17, 18, 21, 29, 65, 77
Herpka Károly, 57
Herzl Tivadar, 52, 170
Hidvégi Máté, 53, 174
Hillél, 53, 88, 92
Hispánia, 23, 29, 43, 65
Hitler, 125, 175
Hochmut Ábrahám, 166
Hold, 6, 64, 72, 108, 138
Holics, 152
Holofernész, 125
Holt-tenger, 69
Honorius, 23, 119
Honorius, III., pápa, 145
Hór, 13
Hóreb, 13, 49, 57
Horthy, 172
Horváth Károly, 30
Horváth Löw Teréz, 181
Hóseás, 62, 77
Hromadka, 35
Humman, 121
Huna, rabbi, 41
Huna, rav, 75
Hungária, 143
Hurvitz Pál, 162
Huszrau, 65
Ibériai-félsziget, 149
Illés, **89, 90, 91, 101**
Ilon Gábor, 162
IMIT, 173
Ince, III., 24
Intercisa, 142
Iparművészeti Múzeum, 29
Irak, 23
Isai, 40
Istár, 121
Iszlám Tanács, 130
Isztambul, 8
Itália, 35, 125
Iulia Mamaea, 142
Ivánkovics Sándor, 174

- Izrael, 10, 12, 13, 14, 16, 18, 20,
 24, 25, 26, 27, 32, 33, 37, 43,
 44, 46, 51, 52, 55, 57, 59, 64,
 66, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 78,
 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 90,
 91, 92, 93, 94, 96, 99, 100,
 101, 104, 106, 108, 109, 111,
 114, 115, 116, 117, 122, 123,
 124, 127, 130, 131, 132,
 133, 134, 135, 136, 137, 138,
 139, 155, 162, 179, 181
 Izrael család, 152
 Izrael Múzeum, 115
 Izraelita Elemi Népiskola, 36
 Izsák, 12, 21, 25, 45, 48, 56, 60,
 62, 80, 81, 85, **89**, 91, 100,
 101, 120, 149
 Jacobson, Israel, 27
 Jakab család, 152
 Jakab pápai legátus, 145
 Jákhin, 15, 17, 55
 Jákob, 9, 12, 21, 45, 58, 62, 64,
 74, 80, 81, 85, 87, **89**, 95, 97,
 99, 108, 114, 116, 120, 136,
 137, 138
 Jam Szuf, 84
 Jamnia, 20
 János Pál, II., 133
 János, Aranyszájú Szent, 122
 Javne, 20
 Jávorka Sándor, 174
 Jebuzeusok, 94
 Jechiel, 154
 Jehósua, rabbi, **91**
 Jehud, 17
 Jehuda ha-nászi, 20
 Jehuda, rabbi, 111
 Jellasics, 158
 Jeremiás, 56, 113, 114, 116
 Jerikó, 64
 Jeromos Bonaparte, 27
 Jerusalajim, 13
 Jeruzsálem, 4, 10, 11, 12, 13,
 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
 23, 25, **26**, 32, 33, 35, 40, 54,
 55, 57, 59, 60, 61, 62, 65, **67**,
 75, **80**, 83, 85, **88**, 90, 93, 95,
 96, 99, 101, 105, 106, 107,
 110, 111, 113, 114, 115, 122,
 123, **128**, **129**, **130**, 131, 132,
 133, 134, 135, 142, 174
 Jesája, 37, 74, 80
 Jesajás, korunk tanítója, 162,
 164
 Jezabel, 33
 Jézus, 8, 21, 22, 24, 49, **91**, 92
 Jézus Krisztus, 24
 Jisszakhár, 137
 Joás, 33
 Jób, 57, 96, 100, 139, 170
 Johanán ben Zakkáj, 20, 62, 130
 Johanán, rabbi, 73
 Johannes Hyrcanus, II., 68
 Jólesz Károly, **91**
 Jónás, 45, 46, 107
 Jordán, 12, 21, 137, 142
 Josephus, 135
 Jósua ben Lévi, rabbi, **90**
 József, 55, 90, 100, 114, 136,
 138
 József Attila, 158
 József budai rabbi, 147
 József kazár király, 143
 József nádor, 156
 József, II., 151, 152, 154, 155

- Józsua, **95, 110**
Júda, 16, 78, 91, 99, 116, 123, 137
Juda Hadasszi, 51
Juda Löw ben Becalél, 161
Júda Makkabi, 123, 124
Júdea, 25, **96**
Júdeai-hegyvidék, 115
Judit, 125
Juhász Gyula, 158
Jungreis, Esther, 165
Jupiter, 7
Jurisics Miklós, 150
Justinianus, 8, 23, 65
Kain, 25, 100
Kairó, 58
Káleb, 110
Kallinikon, 22
Kálmán király, 143, 144, 145
Kálvária-domb, 10
Kamenyec-Podolszk, 37
Kánaán, 50, **77, 90, 91**, 114, **115**
Kananeusok, 94
Kaposvár, 163, 179
Kardos László, 37
Karlóca, 150
Kármán György, 35
Kármán Mór, 165, 172
Karo, Jozsef, 21
Károli Gáspár, 46, 49, 51, 57, 61, 79, 84, 85, 93, 116, 124, 128
Károly magyar király, III., 150, 151
Károly, IV., 51
Kassel, 27, 51
Kaszpi-tenger, 142
Kasztner, 177
Kaukázus, 142
Kazár Birodalom, 143
Kecskemét, 179
Kecskeméti Ármin, 31
Kelemen Béla, 174
Kelet-Európa, 178
Kelet-Római Birodalom, 143
Kern, 161
Kertész Imre, 39
Keserű-tavak, 84
Khámor, 99
Khitteusok, 94
Khivveusok, 94
Kidron-völgye, 130
Kimchi, 123
Kirjat Jeárim, 14
Kisbér, 28
Kisinyov, 37
Kismarton, 149, 161
Kiss József, 166
Kistelek, 33, 151
Klein Márton, 179
Kleinhadersdorf, 35
Klemperer, 153
Klopper, 153
Koch, 7
Koestler, Arthur, 143
Komárom, 161
Koncz László, 164
kongresszus, 165
Konrád. III., 6
Konstantinápoly, 8, 12, 65, 122, 149
Konstanz, 148
Koponyák-hegyén, 142, 181
Korah, 137
Korényiné Lamberg Rózsa, 179

Kossuth Lajos, 154, 155, 156,
 158, 163, 165, 166
 Kotel, 18, 133
 Kovács Alajos, 175
 Kovács Sándor, 30
 Kölcsey Ferenc, 155
 Kőszeg, 148, 149, 150
 Közép-Európa, 28, 29
 Kramer Samu, 158
 Kratzmann, Eduard, 67
 Kraus, Naftali, 130
 Krausz Sámuel, 173
 Kreminger Antal, 160, 161, 170
 Kréta, 43
 Krisztus, 10, 24
 Kronosz, 9
 Kulinyi Zsigmond, 174
 Kundera, Milan, 171
 Kúrosz, 17
 Kúrosz, II., 17
Lajos I. (Nagy) Lajos, 147
 Lajos, I. (Nagy), 147
 Lajos, II., 148, 149
 Láng Éva, 177
Lapis András, 158, 177
 László Gyula, 6
 László, I. (Szent), 143, 144
 László, IV. (Kun), 147
 Lea, 21, 99
 Lechner Ödön, 28, 29
 Lednitzky András, dr., 180
 Lehranstalt, 172
 Leiningen, 145
 Lemberg, 166
 Lengyel András dr., 181
 Lengyelország, 24, 148, 151
 Leontint, Schwab, 162
 Létó, 109

Lévi, 137, 139
 Lévi Jichák, 103, 139
Levi, Peter, 8, 47
 Lévi, rabbi, **90**
 Libanon, 116
 Lipcse, 173
 Lipót, I., 150
 Lipót, II., 154
 Lipowszky Henrik, 157
 Lipowszky József, 157
 Liptószentmiklós, 28
 Litvánia, 23
 Lloyd, 31
 Łódz, 24
 London, 166
 Lonovics József, 160
 Losonc, 28
 Lózszy Tamás, 181
 Löw, 166, 179
 Löw, 166
 Löw Immánuel, 29, 30, 31, 32,
 42, 45, 53, 56, 57, 58, 61, 62,
 67, 68, 69, 71, 83, 97, 116,
 120, 135, 154, 157, 162, 166,
 169, 170, 171, 172, 173, 174,
 175, 176, 177
 Löw Lipót, 31, 35, 42, 142, 154,
 156, 158, 159, 160, 161, 162,
 163, 164, 165, 166, 169, 171,
 172
 Löw Mózes, 161
 Löw Sámuel, 169
 Löw Tóbiás, 165
 Löw Vilmos, 172
 Löwinger Adolf dr., 42, 154
 Lurja, Jichák, 21
 Luzatto, Samuel David, 44
 Madách Imre, 172, 179

- Magyar Bibliatanács, 64
Magyar Fém- és Lámpaárugyár,
63
Magyar Igazságügy, 165
Magyar Tudományos
Akadémia, 165, 172, 173
Magyar Zsidó Múzeum és
Levéltárban, 178
Magyar Zsinagóga, 158, 162
Magyarkanizsa, 164
Magyarország, 21, 28, 29, 35,
37, 40, 42, 55, 67, 80, 81, 86,
120, 129, 142, 143, 144, 145,
146, 147, 148, 149, 150, 151,
152, 155, 159, 160, 161, 162,
163, 165, 166, 170, 173, 174,
175, 178
Maimonides, 24, 27, 41, 49, 64,
75, 81, 94, 108, 109, 113, 132
Maison Carré, 7
Majmuni, Mose ben, rabbi, 41
Makhpela, 21
Makkabeus, 17, 122, 123
Makkabeus Júdás, 65
Makkabeusok, 26, 66, 85, 119,
122, 123, 124
Makó, 29, **86**, 156, 179
Mamré, 21
Manassé, 136, 138
Mann, Wilhelm, 170
Máramaros, 37
Marduk, 121
Mária Terézia, 151, 155
Markovics Zsolt, 180
Márkus Géza, 28
Mars, 98
Mártírok Emlékcarnoka, 34,
36, 42, 178
Matitjáhu, 66
Mattathiasz Antigonosz, 65
Mattatiás, 122
Mattithia, 61
Matitjáhu, 122, 123
Mátyás, I. (Hunyadi), 52, 148
Maurer Pál, 157
Mayer Borbála, 161
Média, 16
Mediterráneum, 23, 108, 130
Méir, rabbi, 25
Méiri, 132
Melkhisédek, 77
Melkicedek, 12, 25, 77
Melun, 145
Meron, 21
Messiás, 18, 24, 25, 86, 91, 100,
101, 116, 125, 126, 129, 130,
137
Mesullam, Asér Lévi, 23
Meturnu, 17
Mezopotámia, 16, 20
Michelangelo, 122
Micpé Ramon, 132
Mihael Hajjim, 151
Mikeás, 102
Mikha, 102
Mikszáth Kálmán, 142, 171
Mirjam, 122
Miskolc, 152, 160
Modena, 58
Módiin, 122
Mohamed, 10, 23
Molnár Zoltán, 181
Móra Ferenc, 170, 173
Mordekháj, 119, 120, 121, 138
Móricz, 172
Mórija-hegy, 7, 10, 56, 114

- Morvaország, 150, 161, 163
 Moson, 145
 Mózes, 12, 14, **15**, 17, **32**, 41, 45, 50, 54, **55**, 57, 58, **59**, 63, **64**, 72, 77, 78, 84, **94**, 95, **96**, 100, 104, **106**, 111, 115, 117, 122, 124, 130, 137, 146, 154, 158, 163, 179
Museum of the Jewish Diaspora, 27, 58
 Mussolini, 34
 München, 67
 Naamán, 146
 Nablusz, 114
 Nabu, 65
 Nabú-kudurri-uszur, II., 15, 73
 Naftáli, 137
Nagy Ádám dr., 31, 177, 181
 Nagy Benedek, 181
 Nagy Sándor, 12
 Nagybecskerek, 28
 Nagykanizsa, 31, 158, 161, 162, 164, 179
 Nagykároly, 152
 Nagy-Lengyelország, 23
 Nagyszombat, 148, 149, 150
 Nagyszombati Izsák, 147
 Nagyvárad, 152, 166
 Nahman bar Jichak, rabbi, 41
 Nap, 6, 50, 64, 121, 122, 137, 138
 Napóleon Bonaparte, 27
 Nehemiás, 64
 Németország, 34, 170, 175
 Nemzeti Emlékcsarnok, 177
 Néró, 21
 New York, 166
 Nicea, 22
 Nílus, 46, Lásd
Nîmes, 7
 Noé, 25, 53, 56, 64, 77, 100, 115, 116
 Nostra Aetate, 24
 numerus clausus, 172
 Nyugat-Európa, 23, 145
 Nyugati Fal, 33, 101, 131, 132, 133
 Nyugati Fal", 18
 Nyugati Fal,, 133
 Nyugat-Római Birodalom, 23
 Óbuda, 150, 152
 Ókanizsa, 164
 Olajfák-hegye, 60, 130
 Olaszország, 28
 Olümposz, 7
 Oppenheimer család, 161
 Ópusztaszer, 4
 Orleans, 22
 Ormuzd, 50
 Oroszország, 36, 37, 143
 Országos Izraelita Iskolaalap, 159
 Országos Izraelita Kongresszus, 140
 Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem, 178
 Osztrák-Magyar Monarchia, 28, 170, 171
 Ózsinagóga, 28, 157, 158, 171
 Öregtemplom, 157, 158, 169, 171
 Padova, 44
 Pál apostol, 24, 26
 Pál pápa, III., 148
 Palánk, 153
 Palesztina, 36, 53, 90, 170

- Pantheon**, 48
Pap Róbert dr., 36
Pápa, 158, 162, 163, 164, 166
Pápai Kaszinó, 162
Párizs, 4, 13, 166
Pártos Gyula, 28
Páthrosz, 91
Patyi Árpád, 80
Payne Smith, Robert, 173
Pécsi Orgonaépítő Manufaktúra Kft., 35
Pedája, 61
Pelagius, I., 122
Perényi Imre nádor, 149
Perizeusok, 94
Perzsia, 119, 121, 138
Pest, 156, 160, 161, 162, 165
Peter, 8
Péter, 8
Petőfi, 172
Philón, Alexandriai, 19, 26, 50
Pilátus, 120
Pillitz Dániel, 154, 156
Pindaros, 8
Pinhasz, rabbi, **96**
Piotrków, 24
Pius, IV., 24
Platón, 9
Plejádok, 63
Pollák család, 152
Pollák D. Simon, 160
Pollak Jochanan Hirsch fia, 158
Pollák László dr., 181
Pollák Mihály, 151
Poppea, 21
Pór Sándor, 67
Potok, Chaim, 63
Pozsony, 21, 148, 149, 150, 152, 156, 161, 162
Praeceptor Hungariae, 165
Prága, 51, 150
Priszkosz rétor, 6
Prométheusz, 80
Pulszky Ferenc, 164
Purusa-mandala, 9
Püthon, 8, 9
Quti, 17
Rabbiképző Intézet, 154, 166, 178, 179
Rafael, 131
Raj Tamás, 2, 36, 52, 53, 58, 62, 138, 179
Rajna-vidék, 145
Rákhel, 64, 100, 114
Ráma, 130
Rambam, 27, 75, 81
Rasi, 32, 64, 76, 113, 136
Rava Ruska, 34
Rebeka, 21
Redi, 36
Redlich Borbála, 164
Rehovot, 20
Reitzer Jakab, 36
Reizner János, 154, 166
Remus, 7, 12
Róbert esztergomi érsek, 145
Róbert Péter dr., 158, 181
Rókus, 153
Róma, 7, 8, 12, 14, 17, 21, 22, 24, 40, 48, 56, 63, 65, 98, 121, 122, 135
Római Birodalom, 21, 22, 119, 142
Románia, 109
Romulus, 7, 12, 98

- Róna László, 181
Rósa Izsó dr., 31, 140, 171
Rosenberg, Rósa Izsó dr., 140
Rosenzweig, Franz, 51
Róth Manó, 67, 98
Róth Miksa, 67
Róth Zsigmond, 67
Rubén, 137
Rubinstein-féle templom, **86**
Rudolf , Habsburg, 147
Ruth, 40, 93
Sachter család, 152
Salamon, 14, 15, 16, 25, 51, 55, 58, 62, 64, 95, 111, 114, 124, 131, 137
Sálem, 77
Salgótarján, 28
Salmanészer, Sulmánu-asaridu, V., 16
Salomé Alexandra, 68
Samas, 124
Sámir, 131, 132, 137
Sammaj, 53
Sámson, 137
Sámuel, 116
San Pietro in Vincoli, 122
Santa Maria la Blanca, 58
Sára, 21, 48, 100
Sás-föld, 84
Sás-tenger, 84
Sasvár, 152
Sátán, 100, 104, 105
Sátoraljaújhely, 152
Saul, 12, 116, 138
Schaar Ede, 30
Schedius Lajos, 161
Scheiber Sándor, 49, 177, 179
Schevrlay Mátyás, 161
Schiller, 161
Schindler József, 42, 179
Schorr Mór, 31
Schönberger Ádám, 181
Schönberger András, 180
Schöner Alfréd, 179
Schreiber, Mose, 21
Schulhof Izsák, 150
Schusztar Szilvia, 181
Schwab (Löw) Arszlán, 157, 158, 162
Schwab Löw Arszlán, 161
Schwarc (Mór?), 158
Schweitzer József dr., 35
Sekhem, 99
Sekhina, 40, 41, 111, 132
Selomo Seneor, 149
Sellye, 163
Severusok, 8
Shahak, Israel, 52
Sikhem, 10, 13, 137
Siló, 14, 64
Siloáh-forrás, 110
Simeon ben Eleázár rabbi, 130
Simon, 20, 137, 139
Simon bar Kochba, 20
Simon bar/ben Joháj, 21, 76
Simon rabbi, 79
Simon, az Igazságos, 43
Simor János, 28
Sínai-félsziget, 45, 84
Sínai-hegy, 7, 12, 14, 15, 43, 46, 58, 76, 94, 95, 96, 146, 181
Sineár, 91
Sion, 11, 13, 16, 43, 71, 111
Siratófal, 132
Sisera, 137

- Skene, 159
 Slomo ben Jichak, rabbi, 76, 113
 Smuél, 132
 Somogyi György, 29
 Somogyi-könyvtár, 175, 181
 Sopron, 147, 149, 150
 Spanyolország, 22
 Spinalunga-sziget, 23
 Spitzer család, 152
 Spondill, 142
 Stark Vilmos, 30
 Steinmetz Herman, 37
 Steinsalz, 41
 Stocker, Adolf, 170
 Strack, Hermann, 44
 Strasshof, 176
 Sulhán Árukh, 21, 165
 Sumer, 17
 Susán, 17, 119
 Süvegh Mihály, 30
 Svájc, 177
 Sveiczter Fábián, 156
 Szabadka, 36
 Szabolcs, 143
 Szálasi Ferenc, 175
 Szalkay László esztergomi érsek, 149
 Szaloniki, 149
 Számáél, 100
 szanhedrin, **96**
 Szantorin-vulkán, 84
 Széchenyi István, 160
 Szécsi Ede, 57
 Szefarad, 23, 29
Szeforisz, 20
 Szeged, 1, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 42, 48, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 71, 74, 76, 129, 134, 136, 138, 140, 141, 142, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181
 szegedi gondolat és a keresztény-nemzeti kurzus, 172
 Szegedi Kézműves Bank, 67
 Szegedi Téglagyár Társulat, 176
 Szegedi Tudományegyetem Konzervatóriuma, 35
 Szegedi Ügyvédi Kamara, 140
 Székesfehérvár, 149, 164
Szelényi Károly, 162
 Szemelé, 8
 Szent Anna Főiskola, 161
 Szent Demeter-templom, 67
 Szent Erzsébet-templom, 67
 Szent István Társulat, 45
 Szent Sír, 10, 11
 Szent Szikla, 10, 15
 Szentföld, 5, 11, 21, 36, 46, 52, 69, **93**, 109, 145, 149, 157
Szentgyörgyi Farkas, 150
 Szentpétervár, 12, 44
 Szerafin, 144
 Szerbia, 171
 Szerecsenország, 91
 Szerencsés Imre, 149
 Szigetvár, 163
 Szikla-dóm, 10
 Szilágyi János, 30
 Szimláj, rabbi, 49
 Szkvira, 82

- Szmirna, 57
Szolnok, 28
Szöny, 142
Szőreg, 157
Szulejmán, II., 149
Tábor-hegy, 13
Tahlifa, rabbi, **96**
Takáts István", 157
Takht-i Szulejmán, 65
Támár, 130
Tanácsköztársaság, 171
Táncsics Mihály, 147, 158, 164
Tarcál, 144
Tardos-Taussig Ármin, 42, 157
Tarnai István, 177
Tata, 149
Tausk, Alexander, 150
Teitelbaum Mózes, 154, 165
Teka, 146
Tel-Aviv, 20, 82
Telcs Ede, 165
Teleki Pál, 174
Temesvár, 28, 29, 35
Templom-hegy, 10, 13, 18, 19,
23, 25, 60, 85, 130, 131, 132,
142
Templom-hegyen, 26
Teverya, 21
Theodosius, 22
Thessaloniké, 48
Tiamat, 110, 121
Tiberias, 20, 21
Tiberius, 21
Tigris, 17
Tisza, 6, 142, 164
Tisza Lajos, 140
Titus, 19, 63, 65, 95, 127, 129,
135, 140, 142
Toledo, 58, 145
Tolna, 149
Torda, 149
Tormos, 154
Tóth Emil, 35
Tóth nevű lakatos, 157
Tóth Sándor, 177
Török Birodalom, 36
Törökország, 149
Traianus, 95
Trefort Ágoston, 67
Treitschke, Heinrich von, 170
Trencsén, 29, 152
Treves, Josef, 147
Trianon, 172
Trieszt, 44
Udvardi Adrienn, 181
Ugrin, 145
Újbabiloni Birodalom, 16
Újépület, 164
Új-Szeged, 152
Újvidék, 28, 36
Újzsinagóga, 1, 28, 29, 32, 39,
40, 48, 57, 63, 66, 67, 74, 76,
95, 129, 136, 138, 140, 141,
142, 171, 180, 181
Ukrajna, 175
Ulászló, II., 148
Urbs, 7
Usa, 20
Üvegfestészeti Intézet, 67
Vác, 149
Vágújhely, 152
Vajda Elek, 163
Vajda Róbert, 181
Vakuf, 130
Varga Attila, 37
Varga Ferenc plébános, 166

Varga Jenőné, özv. dr., 181
Varga Papi László, 1
Varsó, 24
Vasutas-sportpálya, 176
Vatikán, 133
Velence, 23, 119
Vének Tanácsa, **95**
Venezia, 23
Vénusz, 108, 121
Veress Fruzsina., 181
Vespasianus, 20
Vesztfáliai Királyság, 27
Vidin, 149
Vilna-i gáon, 73
Volga, 142
Volhínia, 36
Vörös-tenger, **61, 85, 86**
Wegenstein C. Lipót, 35
Weinberger Lajos, 33
Weisz Oszvald, 165
Welt, 52
Werbőczy István, 146, 149

Wesselényi Miklós, 155
Wigand, Otto, 162
Willek Antal, 164
Wittkower, Rudolf, 30
Wlasits Gyula, 30
Wolf család, 152
Wolfssohn, Dávid, 123
Wouk, Herman, 81
Wöber Ottokár, 31
Yale, 136
Zakariás, 56, 64, 66, 116
Zamba, 17
Zebulon, 138
Zenta, 67
Zerubbábel, 17
Zeusz, 8, 9, 122
Zion Hall, 123
Zucker István, 42, 179
Zsigmond magyar király, 147,
148, 151
Zsolna, 154
Zsuzsanna, 99

Képek, ábrák jegyzéke

1. ábra. Tornácos, nádtetős háromosztatú parasztház és alaprajza. Fotókópia. 6
2. ábra. Sátor alaprajz. László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. 1974. 244. p.
Fotókópia..... 6
3. ábra. Az Olümposz. (az internetről). Fotó. 7
4. ábra. Nimes: Maison Carré. Alaprajz. = Koch: Építészeti stílusok. 1997. 33. p.
Fotókópia..... 7
5. ábra. Róma: Mundus, Umbilicus Orbis.= www. roma-
antiqua.de/pages/rund_A/umbilicusurbis.php?seite=23..... 8
6. ábra. Az omphalion = www.guide_martine.com/images/ayasofya.jpg
http://rubens.anu.edu.au/turkey/istanbul/churches/haghia_sophia/interior/omphalion/DSCN2680.JPG 8
7. ábra. Az omphalos = www.sikyon.com/Delphi/Monuments/delphi_eg00a.html
(színes) vagy = Omphalos, terrakotta, a Delphoi Múzeumból Levi, Peter: A görög világ atlasza. 1994. Helikon Kft. 236 p. 78. p. 8
8. ábra. Apollón Hermész és Artemisz jelenlétében az italáldozatot az omphalosra önti.
A Berliini Múzeumból. = Levi, Peter: A görög világ atlasza. Budapest, 1994.
Helikon Kft. 236 p. 78. p. 8
9. ábra. Purusa-mandala =
<http://www.fw.hu/tarrdaniel/documents/KulturalisAntropologia/images/VastuPurusaMandala.jpg>..... 9
10. ábra. A Szikla-dóm belseje a Sziklával. =
<http://almashriq.hiof.no/general/700/770/779/historical/pcd0109/18.html>..... 10
11. ábra. A Lánc-kupola a Templom-hegyen =
<http://perso.orange.fr/mfougerat/images/0258.jpg> 10
12. ábra. A Szent Sír -templom katolikonja alaprajza=
www.christusrex.org/www1/jhs/JHS-plan-m.jpg a 8. számmal jelzett hely.
Kupolájának a fotója, <http://www.johnfreeland.com/pages/Holy%20Sepulchur.htm>
az alatta lévő márvány-urna (helyét még keresni kell). 11
13. ábra. A héber hé betű = Raj: Halljad Izrael. 1990. 127. p. vagy: Raj: A héber betűk
misztikája. 2006. 39. p. Beszkennelni..... 12
14. ábra.. Középkori térkép a három földrészről, középpontban Jeruzsálemmel.
<http://www.modia.org/jerusalem/cartes/map-Bunting16.jpg>..... 13
15. ábra. Jeruzsálem Óvárosának városnegyedei, vázlatos térkép. Beszkennelni!..... 13
16. ábra. Brinke, Georg R.: A szövetség ládája. = A Szent Sátor szimbólumai. Budapest,
1997, Evangéliumi Kiadó, Képmellékletek 7. Vagy:
<http://www.phoenixmasonry.org/historypage.htm>..... 14
17. ábra. A Sínai-hegy.
http://www.flyingfishonline.com/images/cm_images/Sínai%20Mountains.jpg
vagy: <http://www.touregyptphotos.com/data/517/393DSCN1055-med.JPG?1125>
vagy leginkább a Chilében készült: www.iglesiauniversal.cl/images/sinai-3_t.GIF
..... 15
18. ábra. A salamoni templom alaprajza.
<http://www.painsley.org.uk/re/Atlas/solotemp.gif> (magyarra formálva) vagy
axonometrikus: people.uncw.edu/.../images/ImageTemple.jpg..... 15
19. ábra. A heródesi templom rekonstruált képe.
<http://web.syr.edu/~jwwatts/REL302.htm>
<http://scriptures.lds.org/en/biblephotos/photo9.jpg>
<http://jwit.webinstituteorteachers.org/~naphhoff/herodwebquest/images/temple%202.bmp> <http://www.templemount.org/temp-mod.gif>..... 18

20. ábra. Az ostrom vagy a rombolás képe Titus római diadalívéről. Beszkennelve.....	19
21. ábra. A szent városok az I. sz.-ban térkép-vázlat Javne, Usa, Szeforisz (Cefát) Tiberias, Hebron megjelölésével.. Hátérbb is kerülhet. Átalakítva: http://www.replace.com/holyland/map.jpg http://evangelium.tvn.hu/terkepek/TERKEP1.JPG	20
22. ábra. Venezia: Campo Ghetto Nuovo http://www.floerken.de/hobbies/veneziana/venic149.jpg	23
23. ábra. A Kassel-i zsinagóga belső tere. = Museum of the Jewish Diaspora, No. 394800 bharciv2@post.tau.ac.il (Zippi Rosenne [asszony], Director, Visual Documentetion Center)	27
24. ábra. Az Ózsinagóga. Archiv felvétel a MFM fotótárából.	28
25. ábra. Baumhorn Lipót arcképe = Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár XIX – Baumhorn hagyaték, közölte Hadik–Szegő (szerk.): Baumhorn Lipót építés. Architart Kiadó, 1999. http://www.centropa.org/upload/Baumhorn.jpg	28
26. ábra. A Vitruvius-i ember ábrája. www.usc.edu/.../comm544/library/images/835bg.jpg	30
27. ábra. A zsinagóga-avatás emlékérmé. = Dr. Nagy Ádám felvétele.	31
28. ábra. Az Újzsinagóga épülete archív felvételeken, korabeli képeslapokon. http://www.bibl.u-szeged.hu/inf/szakdoli/2003/puskas/bl_zsinagoga.jpg	32
29. ábra. A fal persely. Fotó.	33
30. ábra. A rituális kézmosó. Fotó.	33
31. ábra. A zsinagóga kicsinyített alaprajza a szöveg hely nyíllal vagy más jellel történő megjelölésével. Beszkennelve.	34
32. ábra. Az emeleti alaprajz kicsinyítve, az orgona-karzat megjelölésével. Beszkennelve.	34
33. ábra. Az orgona-karzat. Fotó.	35
34. ábra. A földszinti alaprajz az előcsarnok bejelölésével.	35
35. ábra. A szarkofág a fedőlapon látható héber imával. Fotó.	36
36. ábra Bialik, H. N. fotója, lexikonokban megtalálható. Beszkennelhető.	36
37. ábra. Ben Slomo arcképe, digitalizált, CD-n.	37
38. ábra. Brusztura látképe Varga Attila felvétele. Digitalizált.	37
39. ábra. Márványtábla fotója Ben Slomo költeményével (magyar és/vagy héber nyelven. Beszkennelve.	39
40. ábra. Az alaprajz grafikája, megjelölve a csarnok.	40
41. ábra. A karzat alatti boltozat szőlő vagy füge mintázattal. Fotó.	42
42. ábra. A hamburgi, 1776-ból való szédertál rajza digitalizálva. CD-n.	42
43. ábra. A földszinti alaprajz, kiemelten a négyzet és a kör.	42
44. ábra. http://alhaaq.over-blog.net/categorie-174893.html الله és الله vagy الله [Allah] Deus, ΘεοΣηηη.....	42
45. ábra A csegelyek bármelyike, ha lehet: a nyugati kettő valamelyike. Fotó.	43
46. ábra. Bármelyik emeleti boltozat az ima felíráttal a közepén. Fotó.	44
47. ábra. Növényi levelek, illetve szirmok az épület emeleti sarkainak festéséről: 1. csipkebokor (vadrózsa), 2. sártök, 3. ricinus, 4. dió. Fotók.	45
48. ábra. Tündérrózsa http://www.triangololariano.it/assessorati/flora/nymphaea_alba.gif http://www.vulkaner.no/t/rv17/pics/vannlilje-770.jpg és leánder növény http://ispb.univ-lyon1.fr/cours/botanique/photos_dicoty/dico%20L%20a%20P/Nerium%20oleander.jpg http://toptropicals.com/pics/garden/m1/Podarki/Nerium_oleander4ang.jpg a nyugati dongákról, vagy a valóságos növényekről. Fotó.....	46

49. ábra. Fotó a világűrből, vagy az égboltról.
<http://www.fpsoftlab.com/images/screenshots/earth-640x480-2.jpg> <http://universe-review.ca/I07-12-Earth.jpg> 46
50. ábra. Az alaprajz, a benne lévő kör hansúlyozottan, jelölten. 47
51. ábra. A kupola-külső. Fotó. 47
52. ábra. Atreusz kupolasírhoza. Rajz = Levi, Peter: A görög világ atlasza 1994. 27. p.
<http://www.gutenberg.org/files/9628/9628-h/images/45.jpg> vagy ugyanott 55. p.:
 Bronzkori kupolisírhoza makett. 47
53. ábra. A Pantheon kupolájának metszete = Koch: építészeti stílusok 1997. 34. p.
<http://www.arch.columbia.edu/DDL/DDLF/films/pantheon/images/pantheon.jpg>
http://www.antikefan.de/Bilder/rom/tempel_foren/pantheon_querschnitt.gif 48
54. ábra. Galerius mauzóleuma Thessalonikében. Metszet. = Koch: építészeti stílusok.
 1997. 35. p.
<http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/im.Kamara/Arch%20Galerius.A.naparastasi.jpg>
http://www.mcah.columbia.edu/dbcourses/kampen/thumb/rome_andreae77_f788_080404.jpg 48
55. ábra. A kupolabelső. Fotó. 48
56. ábra. Zsidó férfi tállitban, cicittel. Fotó.
<http://fzp.jewish.org.pl/images/religia/tallit.jpg>
<http://www.olam.cz/encyklopedie/grafika/ilustrace/cicit.jpg>
<http://www.olam.cz/encyklopedie/talit.html> 49
57. ábra. Dura-Európosz-i zsinagóga falfestményének részlete a cicittel. Forrása:
 Scheiber – Féner: és beszéld el fiadnak 1984. 107. p.
<http://www.arthistory.upenn.edu/smr04/101910/Slide9.10.jpg> http://www.fh-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_ante03/VT/vte_arca.jpg valószínű:
<http://images.encarta.msn.com/xrefmedia/sharemed/targets/images/pho/t013/T013101A.jpg> 49
58. ábra. Az üvegekupola. Fotó. 50
59. ábra. Hexagramma grafikák. = Biedermann, Hans: Szimbólumlexikon. 160., 161. p.
 Fénymásolatban. 50
60. ábra. A Welt címlapja a hexagrammával. CD-n. = Wandlungen Brüche von Herzls
 „Welt” Herausgegeben von joanna Nittenberg, Wien, 1997. 10. p. Fénymásolat. 52
61. ábra. A Dávid-csillag, csúcaiban a héber neve: Mágén Dávid. = Raj: Halljad Izrael.
 1990. 116. p. 52
62. ábra. A keleti fal magasa a negyedgömb kupolával, benne a hangjegyek mintáival.
 Fotó. 53
63. ábra. A keleti fal, középpontjában a frigyszekrény, fölötté a baldachin és az
 örökmécses. Fotó. 55
64. ábra. Csavart oszlopok által tartott baldachin. Fotó. = Szent Péter bazilika, Róma,
 vagy Zolnay: a művészetek eredete, 1983., 516, 518. p. illetve forrásaiból.
<http://www.artlex.com/ArtLex/b/images/baldchino.stpetrs.lg.jpg> 56
65. ábra. Az örökmécses. Fotó. 56
66. ábra. Az egyik függöny fotója. Esetleg: Löw Immánuel: Az új zsinagóga. 34. oldal
 képe is. 57
67. ábra. A bíborvörös függöny. Fotó. 58
68. ábra. A modenai zsinagóga keleti fala a frigyszekrénnel. = Museum of the Jewish
 Diaspora, No. 3367100 = bharciv2@post.tau.ac.il (Zippi Rosenne [asszony],
 Director, Visual Documentation Center) 58
69. ábra. A frigyszekrény ajtaja a réz-domborítással. Fotó. 58

70. ábra. A nyitott frigyszekrény üvegkupolája a felírral (ha lehet: a tekercsekkel is).
Fotó. 59
71. ábra. Dominus Flevit kertje, Jeruzsálem. A barlangsírban látható osszu vb árumok.
Fotó Columbarium(?) of Dominus Flevit on Mount of Olives. Jerusalem,. =
http://images.google.hu/imgres?imgurl=http://www.asergeev.com/pictures/archive/s/2002/245/jpeg/14.jpg&imgrefurl=http://www.asergeev.com/pictures/archives/compress/2002/245/14.htm&h=589&w=889&sz=119&hl=hu&start=15&tbnid=-0kNfrRb9dC0vM:&tbnh=97&tbnw=146&prev=/images%3Fq%3DDominus%2BFlevit%26svnum%3D10%26hl%3Dhu%26lr%3Dlang_fr%7Clang_hu%26sa%3DG 60
72. ábra. A sivviti tábla. Feltételezés: az előimádkozó pult tetején elhelyezve. (lásd fent).
A díszteremben is van egy bekeretezve, Raj Tamás sivviti táblának vélte a fotóját,
hasonlít a mizrah táblára. Fotó. 62
73. ábra. A mizrah tábla. Vagy: Egy mizrach tábla. = Új Élet, 2006. 12. szám, vagy:
Harang, 1990. 7. szám, 28. p. (A szerkesztőséget keresni, elkérni!). 62
74. ábra. A szék belülről, a keleti fal irányából, lehetőleg a két oldalán felállított
tórakercsekkel. Fotó. 63
75. ábra. A rabbiszék a fölötte lévő falrészlettel. Fotó. 63
76. ábra. Rabbiszentelés – Szmikha. Fotó.
<http://ct.pbase.com/u47/trellis/small/30278768.DSC03764.jpg> Nőnek oklevél:
http://www.rebcandy.homestead.com/files/heb_smicha_op_800x593.jpg 63
77. ábra. Püspökszentelés Rómában. Fotó. Esztergomban: <http://www.esztergomersekseg.hu/img/puspsze/s9.jpg> 63
78. ábra. Menóra a szegedi Újszinagógában. Fotó. 64
79. ábra. Ha megtaláljuk: Mattathiasz Antigonosz menórás pénze. Fotó.
<http://www.geocities.com/uripi/jewish07.jpg> 65
80. ábra. Ein Degasper: Ein frohes Chanukkah-fest (fénymásolatban, fekete-fehér).
Grafika. CD-n. 65
81. ábra. A mória növény. = Tények Izraelről. Az állam. Izraeli Nagykövetség, Budapest,
1994. 3. p. Beszkennelve, vagy egy rajz:
http://images.google.hu/imgres?imgurl=http://www.machanaim.org/images/prazdn/menora.jpg&imgrefurl=http://www.machanaim.org/holidays/in_tubis.htm&h=256&w=192&sz=22&hl=hu&start=22&tbnid=a2VA3xxIVCNg0M:&tbnh=111&tbnw=83&prev=/images%3Fq%3Dmenora%26start%3D20%26ndsp%3D20%26svnum%3D10%26hl%3Dhu%26lr%3Dlang_fr%7Clang_hu%26sa%3DN
http://www.neot-kedumim.org.il/public/hebrew/what_h/school/images/moria.jpg
<http://www.jewukr.org/center/hanuka/moria.gif> 65
82. ábra. Az ötkarú lámpatest az elválasztó korláton. Fotó. 66
83. ábra. Izrael állam címere. Internetről vagy CD-ről. Beszkennelve. 66
84. ábra. Ablakterv Löw Immánuelről. Igen kicsiny méret! CD-ről. Beszkennelve. 67
85. ábra. Hasmoneus pénz stilizált liliummal. =
WWW.amuseum.org/book/page5.html:12.?, 16. Alexander Jannaeus Prutah with
lily and anchor <http://encyclopedia.quickseek.com/images/JanaeusCoinPhoto.JPG>
<http://www.cartage.org.lb/en/themes/Arts/sculpturePlastic/NumismaticsSigillography/CoinsThroughHistory/AncientMedievalWorld/Judea/mite600.jpg> 68
86. ábra. Hasmoneus pénz stilizált gránátvirággal. = Triton I. dec. 2-3, 1997.114. p.: 580.
Judaea. First Jewish War. Year 2. (67 AD) AR Shekel (14.26 gm). „Shekel of
Israel”, chalice wth beaded rim /”Jerusalem the Holy”, sprig of three
pomegranates 68

87. ábra. Pénzérme Salomé Alexandra királynő idejéből. =
www.jewishencyclopedia.com/images.jsp?artid=1167&letter=A&imgid=122=
 Images for: Alexandra..... 68
88. ábra. A földszinti alaprajz a délkeleti ablak bejelölésével..... 69
89. ábra. A hétköznapi munka ablakképe..... 69
90. ábra. Imaszíj a házikóval. Fotó. http://jewish-art-and-gifts.com/images/JK%20w_02%20Tefillin%20lg.jpg
<http://www.milechai.com/judaism/images/tefillin-wrap-butterfly-L.jpg>
<http://www.dmt.oslo.no/grafikk/tefillin-200x267.gif> 70
91. ábra. Löw Immánuel: Az új zsinagóga 31. oldalán látható ablakkép alapján. Csak a hétköznapi ablak csúcs mezője! Rekonstrukció! 71
92. ábra. Hét: a hét napjainak megfelelő hét bolygó, a hétágú csillag szerkezete szerint elrendezve. = Biedermann, Hans: Szimbólumlexikon. 1996. 159. p. Fénymásolatról beszakkenelni. 72
93. ábra. A szombat hármas ablakképe. Fotó..... 74
94. ábra. A szombati középső ablakkép a díszesen felöltöztetett Tórával. Fotó..... 78
95. ábra. Az ételek fotói Patyi Árpádtól = Herbst-Krausz Zorica: Régi zsidó ételek. 2004. 40., 56. p. 80
96. ábra. Szegfűszeg, almavirág az ablakképről, olajág. Fotók. A valódi növényekről is Fotók. CD-re..... 80
97. ábra. A szombati (ÉK) bal felső ablak: Fűszertartó. Fotó. 81
98. ábra. A földszinti alaprajz, bejelölve a peszah ablaka..... 83
99. ábra. A peszah kettős ablakképe. Fotó..... 83
100. ábra. A széder esti asztal az alkalmi étkekkel. Fotó.
<http://www.vallasforum.hu/kepek/keptar/5/zsidokep4.jpg>
<http://www.chocolategelt.com/catalog/images/passover-disposable-seder-d.jpg>
<http://www.szyk.org/szykonline/2levgrafx/seder.jpg>
<http://images.encarta.msn.com/xrefmedia/sharemed/targets/images/pho/0018a/0018a8ce.jpg> 88
101. ábra. A földszinti alaprajz, az É 2. ablak jelölésével..... 93
102. ábra. A sávuot ablakcsoport. Fotó..... 93
103. ábra. Nílusi akác. =
http://images.google.hu/images?svnum=10&hl=hu&lr=lang_fr%7Clang_hu&q=A+cacia+nilotica+&btnG=Keres%C3%A9s..... 95
104. ábra. A földszinti alaprajz a déli felülvilágító jelölésével. 98
105. ábra. A déli felülvilágító üvegfestménye. Fotó..... 98
106. ábra. Az izraeli hadsereg a Falnál. Valószínűleg fizetős lesz. Fotó.
http://www.geocities.com/alabasters_archive/images/goren.jpg 101
107. ábra. A földszinti alaprajz az északi oldalajtó bejelölésével. 104
108. ábra. Az északi oldalbejáró fölötti ablak. Fotó..... 104
109. ábra. A földszinti alaprajz a déli oldali szukkot ablakképének jelölésével..... 108
110. ábra. A déli oldal szukkot ablakképe. Fotó..... 108
111. ábra. A kettős szukkot ablak csúcsa a bima körüli 7 koncentrikus körrel. Fotó.. 110
112. ábra. A földszinti alaprajz az északi oldali kijárattól balra levő ablak megjelölésével..... 113
113. ábra. A semini aceret és a szimhat Tóra. Közös ablakkép a csúcscsal. Fotó..... 113
114. ábra. Rákhel sírja. Fotó. http://www.poica.org/editor/case_studies/bethlehem-rachel2.jpg <http://www.rachelstomb.org/b009.jpg> Van kép a palesztin „kezelésről” is..... 114
115. ábra. A szimhat Tóra – és a semini aceret ablakkép csúcsa. Fotó..... 114

116. ábra. Gránátalma dísz a főpapi ruházatról. = <http://webzoom.freewebs.com/historicconnections/Ivory%20pomegranate.jpg>. 115
117. ábra. Olajfa. Fotó. = internetről esetleg az Olajfák-hegyéről. http://www.ogrod.uj.edu.pl/_img/Biblijne/Olea%20europaea%2018022.jpg
http://www.staff.uni-marburg.de/~b_morpho/Mallorca/olea_europaea2_web.jpg
http://z.about.com/d/judaism/1/0/H/7/jerold_olive.jpg 116
118. ábra. Az északi oldalajtótól balra a baloldali ablakkép (nyitott Tóra-tekercs). Fotó. 118
119. ábra. A földszinti alaprajz a DNy-i ablak helyének bejelölésével. 120
120. ábra. A purim és a hanukka hármas ablakkompozíciója. Fotó. 120
121. ábra. Bors és gyömbér. <http://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%A9p:Koeh-107.jpg>
<http://home.hiroshima-u.ac.jp/shoyaku/photo/Thai/thai36.jpg>
<http://www.naturedirect2u.com/Essential%20oils/pipernigrumpic2.jpg> 120
122. ábra. Purimi kereplő. <http://www.judaic.com/jewish-holidays/purim/purim-images/purim-wood-grogger-S.jpg> 121
123. ábra. Purim. http://www.nyu.edu/classes/bkg/MK/MK_images/images/purim.jpg
(naív festmény)
<http://studentorgs.utexas.edu/cjso/Chabad/gallery/rebbe/purim.jpg> (A rebbe a megillát viszi)..... 121
124. ábra. Purimi finomságok. <http://www.challahconnection.com/store/images/Purim%20Basket%20lar.jpg> 121
125. ábra. Eszter és Mordekháj sírja. = <http://www.answers.com/topic/esther-> 122
126. ábra. Hasmoneus pénzek www.amuseum.org/book/page5.html, 124
127. ábra. Változatok az izraeli zászlóra. Fotók az internetről. http://images.google.com/images?q=Flag+Israel+&ndsp=20&svnum=10&hl=hu&lr=lang_hu&start=0&sa=N 124
128. ábra. A hanukka ablakképe (balra) a csúccsal. Fotó. 125
129. ábra. Hanukka Budapesten. http://www.pestisul.hu/kepek/arch-Hanuka_shul3.jpg 127
130. ábra. A földszinti alaprajz az ÉNy-i sarok ablakképe bejelölésével. 128
131. ábra. Az északi oldal bal szélső hármas ablak-kompozíciója. Fotó. 128
132. ábra. Az ördögszekér virága. Az ÉNy-i ablakok egyik szélső csúcsmezője. Fotó... 129
133. ábra. Ördögszekér http://www.hlasek.com/foto/eryngium_campestre_4754.jpg
<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b159/ch22s39.html> 129
134. ábra. Oszlopos ciprus. http://content.answers.com/main/content/wp/en/3/32/Cupressus_sempervirens_Stricta.jpg 129
135. ábra. A jerikói rózsza. Az ÉNy-i ablakkép felső középső mezője. Fotó. 130
136. ábra. http://www.biologie.uni-hamburg.de/b-online/afrika/4933/4933_22.jpg 130
137. ábra. A Nyugati Fal. Fotó. (internetről). <http://www.atpm.com/7.09/israel/images/western-wailing-wall.jpg>
<http://yucs.org/~jyuter/images/pesach-pics-2006/kotel-view.jpg> 133
138. ábra. II. János Pál a Fálnál. Fotó. (internetről „Pope Wall”). http://www.notredamecenter.org/admin/imagenes_db/why_jerusalem/pope_at_wall_big.jpg <http://www.cjnews.com/photos/Pope%20at%20the%20Wall.jpg> 134
139. ábra. Az emeleti alaprajz a nyugati ablakkompozíció bejelölésével. 135
140. ábra. A főpap = Brinke: A Szent Sátor szimbólumai, 1997., 9. ábra. <http://www.taroscopes.com/miscimages/kohen-breastplate2.gif> 135
141. ábra. A történeti visszaemlékezés ablakképei. A felső-középső mezők. Fotó. 136
142. ábra. A hősén <http://www.the1phoenix.net/x-files/pix/mystero/efod2.jpg> 137

143. ábra. A törzsek jelképei. = http://www.jesuspaintings.com/decorative-flag/juda_tribal_talit.htm..... 139
144. ábra. Dr. Várhelyi Rósa Izsó nemesi címere. A nyugati ablak bal szélső mezőjéről. Fotó. 141
145. ábra. Pillitz Dániel. Metszet. CD-n. 155
146. ábra. Az Ózsinagóga (Öregtemplom). Korabeli képeslapon..... 158
147. ábra. A klasszicista imapult (a hitközségi székház dísztermében). Fotó..... 159
148. ábra. Löw Lipót. = http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=2&type=pics&chapter=1_2_2 159
149. ábra. Nagykanizsa, Zsinagóga: Már fotózta nekünk Szerdahelyi Rita, Nagykanizsa, Fő út 14. (93) 32 63 26, (30) 9994 96 22..... 163
150. ábra. A pápai zsinagóga (Petőfi utca 24.) fotója= Szelényi Károly felvétele(i) = Ilon Gábor et al.: Pápa. Budapest, 2000, Magyar Képek 36 p. + képmelléletek. Valószínűleg jobb minőségű kell. 164
151. ábra. Telcs Ede: Löw Lipót portrészobra a hitközség székházában. Fotó. 166
152. ábra. Löw Lipót síremléke a szegedi izraelita temetőben. Fotó..... 171
153. ábra. dr. Várhelyi Rózsa Izsó díszmagyarban, Endrey Sándor festményén. Reprodukció. Fotó. 173
154. ábra. Löw Immanuel és Beregi Oszkár a szegedi Újzsinagógában. 1930-as évek. Prof. Dr. Hidvégi Máté gyűjteményéből..... 176
155. ábra. A 2004-ben felavatott téglagyári emlékmű. Fotó..... 178
156. ábra. Lapis András: Löw Immanuel. Szobor a Dóm téri Nemzeti Panteon déli oldalán. Fotó..... 179
157. ábra. A Hajnóczy u. 8. az emléktáblával. Fotó. 179
158. ábra. Tóth Sándor Löw Immanuel érme. Dr. Nagy Ádám felvétele. 179

Felhasznált irodalom

Ádám Antal et al.: *Jogi lexikon*. Budapest, 1999. KJK – KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 645 p.

Allerhand, Jacob: *A zsidóság története, Ókor*. Budapest, 1988. MIOK, 183 p.

Apró Ferenc dr.: *Írások a Nagyvízről*. Szeged, 2004. Grimm Könyvkiadó, 101 p.

Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998. Szegedi Temetkezési Kft., 77 p.

Apró Ferenc: *Zsidó képzőművészek Szeged művészettörténetében (1901-1945)*. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990. Móra Ferenc Múzeum, 95-108. p.

Ardito, Fabrizio et al.: *Jeruzsálem és a Szentföld*. Fordította: Dávid Viktória. Budapest, 2000. Panemex Kft. – Grafo Kft., 304 p.

Arje Kaddar: *A pápai látogatás margójára* = Új Élet, 2000. május 1.

Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Fordította: Rézműves Zoltán. Budapest, 1997. Európa Könyvkiadó, 574 p.

Babits Antal – Porscht Frigyes: *Zsidó ünnepek*. Budapest, 1989. Ikva Könyvkiadó, 144 p.

Babits Antal (a magyar kiadást gondozta): *Bibliai nevek és fogalmak*. Budapest, 1988. Primo Kiadó, 301 p.

Babits Antal (felelős szerkesztő): *A Talmud könyvei*. Budapest, 1989. Ikva Könyvkiadó, 516 p. (Budapest, 1921-1923. Korvin Testvérek Könyvnyomdája hasonmás kiadása).

Bálint B. András: *A szombat tartotta fenn a zsidóságot*. = Magyar Nemzet, 1990. március 22. 5. p.

Bálint Sándor: *Löw Immanuel emlékezete, szerk. Scheiber Sándor*. = Tiszatáj, 1948. 7-8. sz. 355-356. p.

Bálint Sándor: *Szeged városa*. Budapest, 1959. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 117 p.

Balogh Ferenc: *Templomok és ünnepek – Az ősi szimbólumok világa*. Budapest, é. n., Szent Gellért Kiadó és Nyomda, 123 p.

Barkay, Gabriel: *Dávidtól Salamon templomának lerombolásáig*. Fordította: Péter Éva. Múlt és Jövő, 1992. 2. sz. 15-22. p.

Barnavi, Elie (főszerkesztő): *A zsidó nép világtörténete a patriarchák korától napjainkig*. Budapest, 1995. Gemini, XI, 299 p.

Bátyai Gitta: *Szegedi üvegművesség – Az új zsinagóga ablakai*. = Szeged, 2000. július, a borító 4. oldalán.

Bátyai Gitta: *Üvegfestők Szegeden*. = Szeged, 2000. december, 52-53. p.

Bátyai Jenő: *Zsinagógák építésze*. = Délmagyarország, 1986. január 9. 4. p.

Béli Gábor: *Magyar jogtörténet – A tradicionális jog*. Budapest – Pécs, 2000. Dialógus Campus Kiadó, 371 p.

Benda Kálmán (főszerkesztő): *Magyarország történeti kronológiája I-IV*. Budapest, 1981-1982. Akadémiai Kiadó, 1285 p.

Benoschofsky Imre főrabbi: *A vértanúk és áldozatok napja*. = Új Élet, 1946. január 3. 1. p.

Benoschofsky Imre: *Zsidóságunk tanításai*. Budapest, 1997. Makkabi Kiadó, 96 p.

Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1998. Múlt és Jövő, 366 p.

- Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* Budapest, 1973. Szent István Társulat, 1455 p. + 10 p. melléklet.
- Biedermann, Hans: *A mágikus művészetek zseblexikona.* Budapest, 1989. Szépirodalmi Könyvkiadó, 356 p.
- Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon.* Budapest, 1996. Corvina Kiadó, 445 p.
- Blazovich László (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig.* Makó, 1993. Makó Város Önkormányzata, 720 p.
- Bold. Löw Lipót *főrabbi síremlékének ünnepélyes felavatása* = Szegedi Híradó, 1876. okt. 20-án (18. évf. 128. sz.), 2. p.;
- Bona Gábor: *Az 1848-49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei.* = Múlt és Jövő, 1998. 1. sz., 59-87. p.
- Borsányi-Schmidt Ferenc: *Debrecenből az újhéber költészet parnasszusára.* = Remény, 1999. (II. évf. 5. sz.) november-december, 45-52. p.
- Bortnyik Sándor et al. (kötet szerkesztő bizottság): *Magyar Életrajzi Lexikon II.* Budapest, 1981. Akadémiai Könyvkiadó, 1099 p.
- Bozsóki Pál Gerő: *Keresztes hadjáratok.* Szeged, 1996. Agapé Kft., 343 p.
- Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust.* I-II. kötet. Budapest, 1988. Gondolat Könyvkiadó, 470, 586 p.
- Bremness, Lesley (társszerk.): *Füveskönyv.* Fordította Karátson Dávid, Moskovszky Éva. Budapest, 1990. Novotrade Kiadó, 240 p.
- Brestyánszky Ilona, P.: *Budapest zsinagógái.* Budapest, 1999. Ciceró Kiadó, 162 p.
- Bright, John: *Izrael története.* Fordította Domján János. Budapest, 1990. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 539, VIII p.
- Brinke, Georg R.: *A Szent Sátor szimbólumai.* Fordító nélkül. Budapest, 1997. Evangéliumi Kiadó, 111 p.
- Britannica Hungarica Világenciklopédia.* II., V., VIII., XVI. kötet. Budapest, 1995-1998. Magyar Világ Kiadó, 763, 761, 764, 763 p.
- Bródy Ernő: *Dr. Löw Tóbiás.* = Új Élet, 1958. október 15. 5. p.
- Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945.* Budapest, 1985. Gondolat, 293 p.
- Csanádi László hangversenyére, Meghívó* 2000. október 16-án 19 órára.
- Csapody Vera dr. – Priszter Szaniszló dr.: *Magyar növénynevek szótára.* Budapest, 1966. Mezőgazdasági Kiadó, 301 p.
- Csetényi Imre: *A provisorium korának zsidó művészei a napisajtó tükrében.* = Scheiber Sándor (szerkeszti): *Keleti dolgozatok Löw Immanuel emlékére.* Budapest, 1947. 63-65. p.
- Csillag Ilona: *Teátrális elemek a zsidó kultuszban I-II.* = Világosság, 1986. 1. sz., 41-45. p., 2. sz.: 108-114. p.
- Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott – Löw Immanuel, a város hűségese fia.* = Szeged, 1994. szeptember, 26-29. p
- Csongor Győző: *Könyvek és virágok nagyszerű öreg embere.* = Szeged, 1989. június, 20-23. p.
- D. G.: *Parochet köszöntő.* = Új Élet, 2000. május 1. 3. p.
- Dávid Katalin: *A teremtet világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve.* Budapest, 2002. Szent István Társulat, 350 p.
- De Lange, Nicholas: *A zsidó világ atlasza.* Fordította Dezső Tamás és Hajnal Piroska. Budapest, 1996. Helikon Kiadó – Magyar Könyvklub, 240 p.
- De Vries, Simon Philip: *Zsidó rítusok és jelképek.* Budapest, 2000. Talantum, 359 p.
- Délmagyarország 2000. szeptember 16. 4. p.; 2000. szeptember 18. 1. P.

Délmagyarország, 2000. szeptember 16. 4. p., szeptember 18. 1. p., szeptember 19. 5. p. (Az Újzsinagóga orgonájának felújításáról.)

Dlusztus Imre: *Nevek a fűzfalevélen* = Délmagyarország, 1989. május 12. 2. p.

Domán István: *A szegedi árvíz Löw Immánuel emlékeiben.* = Új Élet, 1979. március 15. 6. p.

Domán István: *A szegedi zsinagóga.* = Harang, 1990. 14. sz., 32-34. p.

Domán István: *Az engesztelőnap.* Harang, 1990. 23. sz., 16. p.

Domán István: *Két év Szegeden.* = Szeged, 2003. június-július, 102. p.

Donin, Hayim Halévy: *Zsidónak lenni.* Fordította: Naftali Kraus és Mikes Katalin. Budapest, 1998. Göncöl Kiadó, 288. p.

Doppelfeld, Basilius, OSB: *Szimbólumok I. Az ember képei.* Fordította: Kun Éva. Pannonhalma, 1998. Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., 113 p.

Dubnov, Simon: *A zsidóság története.* Fordította: Szabolcsi Bence. Budapest, 1991. Gondolat Kiadó – Bethlen Gábor Könyvkiadó, 261 p.

Duranci, Bela: *A vajdasági építészeti szecesszió.* Fordította: Bordás Győző et al. (H. n.), 1983. Forum Könyvkiadó, 151 p.

Efraim Israel: *Izráel, Izráel, Izráel...* Jeruzsálem, 5754. a szerző kiadása, 157 p.

Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem.* Fordította: Pásztor Péter. Budapest, 1998. Európa Kiadó, 236 p.

Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története II.* Budapest, 1995. Osiris Kiadó, 478 p.

Erdei Grünwald Mihály – Kardos Sándor: *Szentföldi szent helyek üzenete.* Budapest, 1999. Türelem Háza Bt. 200 p.

Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig.* Budapest, é. n., Útmutató Kiadó, 128 p.

Farkas Henrik: *A Biblia rejtélyei.* Budapest, 1988. Móra Ferenc Könyvkiadó, 191 p.

Felavatták a szegedi deportáltak emlékművét. = Szegedi Napló, 1947. szeptember 22. 2. p., Délmagyarország, 1947. szeptember 23.

Feuer Istvánné: *Magyarországi középkori zsinagógák az általános európai fejlődés tükrében.* = Évkönyv 1971/72. Budapest, 1972. MIOK, 43-61. p.

Feuerstein Emil dr.: *Löw [!] Lipót.* = ugyanő: *Egy marék virág . A magyarajku [!] zsidóság szellemi öröksége.* 1. kötet, Tel-Aviv, 1986. A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 431 p.

Feuerstein Emil, dr.: *Baumhorn Lipót.* = *Egy marék virág. A magyarajku [!] zsidóság szellemi öröksége.* 2. kötet. Tel-Aviv, 1987. a szerző kiadása, 51-53. p., 461 p.

Feuerstein Emil: *Löw Immánuel.* = ugyanő: *Egy marék virág. A magyarajku [!] zsidóság szellemi öröksége.* 3. kötet, Tel-Aviv, [é. n.], a szerző kiadása, 79-86. p., 306 p.

Flaisz Endre: *A fénylő város.* = Hetek, 2000. október 21. (www.hetek.hu/index.php?cikk=8820)

Fodor Henrik, Dr.: *Zsidó katonák Kőszeg 1532. évi ostrománál.* = Új Élet, 1959. szeptember 15. 5. p.

Földi Mihály: *Csillagok felé.* Budapest, 1943. Béta, 680 p.

Frenkel Jenő: *Rózsa Izsó (emlékezés).* = Évkönyv. Budapest, 1942, IMIK, 220-222. p.

Galambos Ferenc (összeállította): *A Múlt és Jövő repertórium 1911-1944.* I-III. kötet. Budapest, 1974. Kézirat az Országos Széchényi Könyvtár folyóirat-olvasó termében.

Gáspár Zsuzsa – Maros Donka (szerkesztő): *A hit asztala – Az áldozattól az istentiszteletig – Öt vallás liturgikus tárgyaiból.* Budapest, 1990. Officina Nova, 128 p.

Gáspár Zsuzsa (szerk.): *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal.* A holocaust és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára. Budapest, 1997. Korona Nova Kiadó, 522 p.

- Gazda Anikó: *A zsinagógákkal kapcsolatos általános ismeretek*. = Gerő László (főszerkesztő): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest, 1989. Műszaki Könyvkiadó, 36-47. p.
- Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon – térképek, rajzok, adatok*. Budapest, 1991. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 242 p.
- Gergely Jenő: *A pápaság története*. Budapest, 1982. Kossuth Könyvkiadó, 456 p.
- Gerle János – Somogyi György: *Baumhorn Lipót zsinagógái*. = *Évkönyv 1979/80*. Budapest, 1980. MIOK, 355-365. p.
- Gerő László (főszerkesztő): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest, 1989. Műszaki Könyvkiadó, 263 p.
- Goetschel, Roland: *A kabala*. Fordította: R. Szilágyi Éva. Budapest, 1992. Akadémiai Kiadó, 138 p.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945*. Budapest, 1992. Századvég Kiadó, 388 p. (Függelékben: törvények, kronológia, bibliográfia.)
- Gráf Imre, dr.: *A felújított szegedi zsinagógáról*. = Szeged, 1989. június, 23. p.
- Graves, Robert – Patai, Raphael: *Héber mítoszok – A Genézis könyve*. Fordította: Terényi István. Budapest, 1969. Gondolat Kiadó, 295 p.
- Grüll Tibor: *A minorcai Severus levele* = Ugyanő: *A gyökér és az ágak*. Szombathely, 2005. Savaria University Press, 338 p.
- Grüll Tibor: *Az ókori zsinagóga, mint „emlékezhely”*. = *Múlt és Jövő*, 2003. 4. sz., 47-60. p.
- Grüll Tibor: *Emlékezz a jövőre – A sátrak ünnepének profetikus üzenete*. = *Hetek*, 2004. október 1. 11. p.
- Grüll Tibor: *Időszámításunk valódi kezdete*. = *Hetek*, 2000. január 1. 15. p.
- Grüll Tibor: *Pontius Pilatus: egy karrier története*. Budapest, 2002. Szent Pál Akadémia, 175 p.
- Grüll Tibor: *Szombat az emberért*. = *Hetek*, 2001. március 10. 15. p.
- Gyökössy Endre: *Isten elfelejtett nyelve, az álom*. Budapest, é. n., Szent Gellért Kiadó és Nyomda, 100 p.
- Gyökössy Endre: *A zsoltárok csodálatos világa*. Budapest, é. n. Szent Gellért Kiadó és Nyomda, 235 p.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó, 788 p.
- Haag, Herbert, Dr.: *Bibliai lexikon*. Fordította: Ruzsiczky Éva dr. Budapest, 1989. Szent István Társulat, 1970 p.
- Habermann Gusztáv: *Szegeden dolgozott az ország szíve*. = *Délmagyarország*, 1979. július 22. 7. p.
- Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez*. Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 318 p.
- Hadik András – Szegő György (szerk.): *Baumhorn Lipót építész/architect 1860-1932*. Budapest, 1999. Architart Kiadó, 62 p.
- Hahn István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest, 1983. Gondolat Könyvkiadó, 126 p.
- Hahn István: *Zsidó ünnepek és népszokások*. Budapest, 1997. Makkabi Kiadó, 87 p. (Hasonmás kiadás.)
- Halmos Sándor: *Száz éve született Kardos László*. = *Múlt és Jövő*, 1998. 4. sz., 118-119. p.
- Haraszi György: *A „Ben Chananja” szerkesztője. (Ecsetvonások a zszurnaliszta Löw Lipót arcképéhez)*. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990. Móra Ferenc Múzeum, 61-78. p.

Haraszi György: *A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában.* = Ugyanő: *Két világ határán.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő Kiadó, 282-310. p.

Haraszi György: *A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón.* = Ugyanő: *Két világ határán.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő Kiadó, 9-56. p.

Haraszi György: *A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században.* = Ugyanő: *Két világ határán.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő Kiadó, 129-148. p.

Haraszi György: *Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozgatórugói.* = Ugyanő: *Két világ határán.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő Kiadó, 185-219. p.

Haraszi György: *Két világ határán.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő Kiadó, 334 p.

Haraszi György: *Szefárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűntéig.* = Ugyanő: *Két világ határán.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő Kiadó, 57-80. p.

Haraszi György: *Zsidó jótekonyság a századfordulón.* = Ugyanő: *Két világ határán.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő, 239-281. p.

Háromnapos ünnepség Szegeden a vidéki zsidóság deportálásának 25. évfordulóján. = Új Élet, 1969. július 18. 1-2. p.

Havas László – Németh György – Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv.* Budapest, 2001. Korona Kiadó, 644 p.

Hertz, dr., J. H. (szerk.): *Mózes öt könyve és a haftárak.* Héber szöveg, magyar fordítás és kommentár. = Biblia Téka CD ROM, a bibliatudomány elektronikus könyvtára. Budapest, é. n., Arcanum Adatbázis Kft.

Hidvégi Máté: „...a repülő madár árnyéka.” *Löwinger Adolf szegedi rabbi emlékezete.* = Szeged. 2003. június-július, 59-62. p.

Hidvégi Máté: *A jeruzsálemi Szent Sír Templom.* = ugyanő: *Tenyerembe rajzoltalak,* Budapest, 1998. Liget Műhely Alapítvány, 121-179. p.

Hidvégi Máté: *A Löw-per.* = Múlt és Jövő, 1996. 3. szám, 85-96. p.

Hidvégi Máté: *A mérhetetlen sors volt ajkaikra bízva – Teitelbaum Mózes.* = ugyanő: *Tenyerembe rajzoltalak.* Budapest, 1998. Liget Műhely Alapítvány, 43-70. p.

Hidvégi Máté: *Löw Lipót emlékezete.* = Ugyanő (összegyűjtötte és az utószót írta): *Löw Lipót beszédei.* Budapest, 1999. Múlt és Jövő, 215-234. p., 236 p. (Irodalom: 232-234. p.)

Hidvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre.* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak.* Budapest, 1998. Liget Műhely Alapítvány, 9-42. p.

Hilbert Anette: *Megfagyott iszony.* – *Holokauszt-kiállítás, London.* = Múlt és Jövő, 2003. 4. sz., 118-124. p.

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György: *Jelképtár.* Budapest, 1990. Helikon Kiadó, 256 p.

Howard, Kevin – Rosenthal, Marvin: *Az Úr ünnepei.* Fordította: Surjányi Csaba. Budapest, 1998. Hit Gyülekezete, 219 p.

Ice, Thomas – Price, Randall: *Templom a hegy alatt. A jeruzsálemi szentély múltja és jövője.* Fordította: Surjányi Csaba. Budapest, 1997. Új Exodus Kiadó, 335 p.
idézte = www.roma-antiqua.de/pages/rund_A/umbilicusurbis.php?seite=23

Iványi Gábor: *Sámuel imája – Beszélgetés Oberlander Baruch rabbival.* = Beszélő, 1996. augusztus-szeptember, 36-42. p.

Izrael. Baedeker – Malév Útikönyvek. Fordította: Vajda Mária. Budapest, 1991. Ikon Kiadó Kft., 456 p.

Izsák Norbert: *Jeles kövek.* = HVG, 2002. július 27. 79-80. p.

Jankovics Marcell: *A fa mitológiája.* 2. kiadás. Debrecen, 1998. Csokonai Kiadó, 268 p.

Jávorka Sándor – Csapodi Vera: *Erdő mező virágai.* Budapest, 1955. Mezőgazdasági Kiadó, 156 p., 100 tábla.

Joannes, Fernando: *A zsidó vallás*. Fordította: Bánki Veronika. Budapest, 1990. Gondolat Kiadó, 100 p.

Jólesz Károly, dr.: *Kincsestár. — Talmudi legendák, hászid bölcsek és bölcsességek*. Budapest, 1996. Akadémiai Kiadó, 208 p.

Jólesz Károly, dr.: *Zsidó hitéleti kislexikon*. 2. kiadás. Budapest, 1987. Korona GT, 264 p.

Josephus Flavius: *A zsidók története*. Fordította: Révai József. Budapest, 1980. Európa Kiadó, 686 p.

Juhász Borbála: *A paróka története*. = Szombat, 2001. február, 15-16. p.

K. D. tudósítása = Új Élet, 1948. február 10. 4. p.

Kádár Zoltán – Németh György – Tompos Erzsébet: *A Hagia Szophia*. Budapest, 1987. Képzőművészeti Kiadó, 84 p.

Kaddar, Arje: *A pápai látogatás margójára*. = Új Élet, 2000. május 1. 3. p.

Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja*. = Szeged, 1994. június, 45-47 p.

Kanyó Ferenc: *Főhajtás – Az I. és II. világháború szegedi zsidó katonahalottai*. = Szeged, 2003. június-július, 90. p.

Kanyó Ferenc: *Részvételünk a II. világháborúban*. = Szeged, 2003. április, 12-15 p.

Karády Viktor: *Az asszimiláció Szegeden. (Szociológiai kérdésvázlat)*. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990. Móra Ferenc Múzeum, 9-43. p.

Kardos László: *Héber költők Budapesten*. = Új Élet, 1947. augusztus 7. 6. p.

Kármán György: „Énekeljete az Örökkévalónak új éneket...” – *A szegedi új zsinagóga zenei hagyományai*. = Szeged, 2003. június-július, 104-105. p.

Kármán Mór: *A zsidóság hívatása és a rabbiság feladata*. = Múlt és Jövő, 1914. január, 3-8. p.

Károli Gáspár (magyar nyelvre fordította): *Szent Biblia*. Budapest, 1990. Magyar Biblia-Tanács, 889, 305 p.

Katona Dávid, dr.: *A Szegedről elhurcolt mártírok emlékművének felavatása*. = Új Élet, 1947. október 2. 9-10. p.

Katona Ferenc: *Szeged, 1879. március 12.* = Új Élet, 1969. április 1. 7. p.

Katz, Jákov: *A begyógyíthatlan szakítás*. Fordította: Ács Sándor. = Múlt és Jövő, 1996. 2. sz., 35-44. p.

Katz, Jakov: *Cionizmus versus antiszemitizmus*. Fordította: Bassa László. = Múlt és Jövő, 2002. 1. sz., 28-35. p.

Kecskeméti Ármán, dr.: *A csanádmegyei zsidók története*. Makó, 1929. szerkesztik és kiadják: Barna János dr. és Eperjesi Kálmán dr., 66 p. Csanádvármegyei könyvtár 16.

Kecskeméti Károly *hozzászólása* Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001. Osiris Kiadónál megjelent könyvéhez, kézirat, 10 p.

Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Kallós Henrik előszavával. Függelék: Löw Lipót templomavató beszéde, Győr, 1930. a szerző kiadása, 236 p.

Kende Péter, Dr.: *Röpirat a zsidókérdésről*. Budapest, 1989. Magvető Könyvkiadó, 266 p.

Kenyeres Ágnes (főszerkesztő): *Magyar Életrajzi Lexikon II.* Budapest, 1981. Akadémiai Könyvkiadó, 95. p.

Kertész Imre: *A száműzött nyelv*. = Kovács Mónika (szerk.): *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Budapest, 2001. Hannah Arendt Egyesület, 9-18. p., 172 p.

Kertész István: *Fedett fejjel*. = Új Élet, 1980. március 1. 3. p.

Kicsi Sándor András – Magyar László András (összeállította): *Hetes lexikon*. Budapest, 2002. 183 p.

Kilencvenkilenc szegedi mártír megrázó temetése. = Új Élet, 1947. december 11. 6. p.

- Kiss József levele Löw Lipóthoz = Új Élet, 1962. szeptember 1. 6. p.
- Kiss József: *Löw Lipót emlékezete – halála évfordulóján.* = Szegedi Híradó, 1876. október 15. 2. p.
- Klein Rudolf: *A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása.* = Múlt és Jövő, 1995. 1-2. sz., 143-160. p.
- Klein Rudolf: *A zsinagógaépítészet, mint a modernizmus előfutára – Az osztrák-magyar keleties stílusú zsinagógák építészettörténeti szerepe.* = Múlt és Jövő, 2002. 2-3. sz., 184-197. p.
- Koch, Rudolf: *Jelek könyve.* Fordította: Szentkúty Pál. Budapest, 1990. Gondolat Kiadó, 103 p. (Reprint: Budapest, 1941. Hungária-könyvek 8.)
- Koestler, Arthur: *A tizenharmadik törzs. – A kazár birodalom és öröksége.* Fordította: Rózsahegyi István dr. (H. n.), 1990. Kabala Kft, 197 p.
- Koestler, Arthur: *Mint éjjeli tolvaj.* Fordította: Borbás Mária. Budapest, 1992. Fabula Könyvkiadó, 310 p.
- Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* = Múlt és Jövő, 1996. 2. sz., 15-34. p.
- Komlós Ottó, dr.: *Az ötvenéves szegedi zsinagóga.* = Új Élet, 1953. június, 3. p.
- Komoróczy Géza: *Scheiber Sándor tudós elődokról.* = Múlt és Jövő, 1990. 1. sz., 39-40. p. Bibliográfiával.
- Komoróczy Géza: *Szent tárgyak Jeruzsálemből: a menóra és a keresztfá a Szászánida-korban.* = Élet és Irodalom, 2003. december 19. 15-16. p.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. 1-2.* Pozsony, 2012. Kalligram, 1230, 1213 p.
- Koós Judit: *Style 1900 – A szecesszió iparművészete Magyarországon.* Budapest, 1979. Képzőművészeti Alap Kiadványai, 396 p.
- Kraus Naftali: *Az ősi forrás.* (h. n.), 1990. Fórum Rt., 575 p.
- Kraus, Naftali: *A Talmud bölcsei.* Budapest, 1993. Pesti Szalon, 303 p.
- Kraus, Naftali: *Dávid zsoltárai I.* Budapest, 1999. Göncöl Kiadó, 408 p.
- Kraus, Naftali: *Dávid zsoltárai. II. kötet.* Budapest, 2000. Göncöl Kiadó, 491 p.
- Kraus, Naftali: *Isten sátra Jeruzsálemben.* = Új Élet, 2003. október 1. 6. p.
- Kraus, Naftali: *Mózes öt könyve a haszid folklór tükrében.* Budapest, 1995. Akadémiai Kiadó, 369 p.
- Kraus, Naftali: *Zsidó ünnepek a haszid legenda tükrében.* Budapest, 1994. Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 165 p.
- Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története 1., 2., 3./1., 3./2., 4. kötet.* Szeged, 1983 – 1994.. Somogyi Könyvtár, 810, 846, 636, 639, 1298, 798 p.
- Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig.* Szeged, 1992. Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala, 98 p.
- Kubinyi András: *A zsidóság története a középkori Magyarországon.* = Gerő László (főszerkesztő): *Magyarországi zsinagógák.* Budapest, 1989. Műszaki Könyvkiadó, 19-27 p.
- Kulinyi Zsigmond – Löw Immanuel: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig.* Szeged, 1885. Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 373 p. Bevezetés: IX-XIII., Reizner János: Vizsgálatok a zsidók szegedi letelepedése körül: XIV-XXVI. p.
- Lance Lambert: *A páratlan Izrael.* Fordító nélkül. Budapest, 1994. Evangéliumi Kiadó, 99 p.
- Landeszmann György: *Löw Immanuel levelei Fischer Gyulához.* = Évkönyv 1977/78. Budapest, 1978. MIOK, 244-252. p.
- Láng Éva: *A nyomtalan nyomában.* Budapest, 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, 132 p.
- Láng Éva: *Szonett Löw rabbi sírjánál.* = Évkönyv 1983/84. Szerk.: Scheiber Sándor. Budapest, 1984. MIOK, 230. p.

Langhammer, Joachim: *Bibliai üdvtörténet a modern Izráelben*. Fordító nélkül. Budapest, 1993. Evangéliumi Kiadó, 171 p.

László Gyula: *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest, 1967. Gondolat Kiadó, 158 p.

Löw [!] Immánuel *Trianon-beszédéből* = Délmagyarország, 1930. június 8. 5. p. (Löw Immánuel fényképével.)

Löw Immánuel *emléktáblájának avatása* = Új Élet, 1969. július 18. 2. p.

Löw Immánuel: *A zsinagóga. Tájékoztató a filléres-gyors utasai és más kiránduló csoportok részére*. Szeged, é. n., Traub B. és Társa.

Löw Immánuel: *Az új zsinagóga*. Szeged, 1903. Taub B. és Társa, 35 p.

Löw Immanuel: *Die Flora der Juden*. Wien und Leipzig, 1926. R. Löwith Verlag, I. *Erste Hälfte*: 448. p.; *Zweite Hälfte*: 450-807. p.; II. 1924. 531 p.; III. 1927. 522 p.

Löw Immánuel: *Fölszentelő I.* = ugyanő: *Száz beszéd 1900-1922*. Szeged, 1923. Schwartz Jenő kiadása, 144-151. p.

Löw Immánuel: *Glassmalerein der neuen Synagoge in Szegedin*. = Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde, Hamburg, Heft XIII., 37-39. p. + 18 Taf.

Löw Immánuel: *Száz beszéd – 1900-1922*. Szeged, 1923. Schwarz Jenő kiadása, 405 p.

Löw Immanuelné halála = Új Élet, 1951. január 11. 6. p.

Löw Lipót *1849-es börtönnaplója*. Bevezette és közli: Hidvégi Máté. = Múlt és Jövő, 1998. 1. sz., 116-124. p.

Löw Lipót *kiadatlan beszéde Toldy Ferencről 1871-ből*. = Ararát – magyar zsidó évkönyv. Szerkeszti: Komlós Aladár. Budapest, 1943/5734. Országos Izraelita Leányárvaház, 73-76., 157 p.

Löw Lipót pápai főrabbitól: *Az Isten velünk vagyunk! Sellyén tartott Tábori beszéd*. Pápan a ref. főiskola betűivel 1848. = Múlt és Jövő, 1998. 1. sz., 4-7. p.

Löw Lipót, Bold., *főrabbi síremlékének ünnepélyes felavatása*. = Szegedi Híradó, 1876. október 20. 2. p.

Löw Lipót: *A zsidó eskü múltja, jelene és jövője*. Felolvasta a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészeti, Törvény- és Történettudományi Osztályában 1868. július hó 5-én gr. Lázár Kálmán. Pest, 1868. Aigner és Rautmann, 63 p. (I-IV. függelékkal.)

Löw Lipót: *Sámuel próféta és Széchenyi István történelmi párhuzamban*. Szeged, 1860. Burger Zsigmond, 16 p.

Löw Lipót: *Templomavató beszéde*. = Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Kallós Henrik előszavával. Győr, 1930. a szerző kiadása, 236 p.

Löw, Immanuel: *Gesammelte Schriften von Leopold Löw*. Herausgegeben von –. II. Band. Szegedin, 1890. Verlag von Alexander Bába, 479 p.

Löwinger Adolf, Dr.: *A szegedi zsidó hitközség története*. = Múlt és Jövő, 1914. január, 32-38. p.

Lukacs, John: *A történelmi Hitler*. Fordította: Barkóczi András. Budapest, 1998. Európa Könyvkiadó, 297 p.

Lyka Károly: *Baumhorn Lipót*. = Magyar Művészet, 1932. 257-258. p.

Madej Ferencné, dr.: *Judaizmus*. = Találkozások. Óraleírások. Szeged, 1997. Pax Christi, 195-223. p.

Magyar Botanikai Lapok 16. évf., 1917. 1-12. sz. (egy táblakép).

Marczali Henrik: *Emlékeim 2.* = Nyugat, 1929. 687-692. p.

Marjanucz László: *Löw Immánuel tragikus sorsa a háború végén*. Szeged, 2002. Acta Universitatis Szegediensis, 115-124. p.

Marjanucz László: *A szegedi zsinagógától a felsőházi tagságig. (Löw Immánuel, a közéleti ember.)* = Szeged, 2004. február, 12-14. p.

Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Szeged, 1988. Móra Ferenc Múzeum, 50 p.

Marjanucz László: „Van neki egy zsidaja” – *adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez*. = Szeged, 2003. június-július, 51-52. p.

Markovics Zsolt: *Hitben és tevékenységben. – A háború utáni zsidó élet Szegeden*. = Szeged, 2003. június-július, 91. p.

Máthé Miklós: *A Bibliáról*. = Új Élet, 1975. február 1. 3. p.

Melegati, Luca: *Az üveg*. Fordította: Romhányi Renáta, Sediánszky Nóra, Torma Rita. Budapest, 1998. Officina Nova – Magyar Könyvklub, 192. p.

Mezey Barna: *Werbőczy István*. = Rubicon, 1999. 7. sz., 15-20. p.

Mikszáth Kálmán: *A szegedi zsidók*. = Szegedi Napló, 1879. július 23. 1. p.

Miskolczi Ambrus: „*A zsidók polgárosításáról a nemzetgyűlés által törvény alkottatott*” (Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai). = Múlt és Jövő, 1998. 1. sz., 8-45. p.

Miskolczi Ambrus: *Mítosz és valóság. — Az 1849. évi zsidóemancipációs törvény*. = Tiszatáj, 1998. 12. sz., 70-78. p.

Molnár Ernő dr., (az eredeti Talmud szöveg alapján): *A Talmud könyvei*. Budapest, 1989. Ikva, 516 + 15 p. (Hasonmás kiadás: Budapest, 1921-1923., Korvin Testvérek.

Molnár Judit: *A „legtudósabb rabbi” sorstalansága*. Szeged, 1944. = História, 2004. 2-3. sz., 17-22. p.

Molnár Judit: *Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai*. = ugyanő: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. – Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szeged, 2000. Szegedi Zsidó Hitközség, 183 – 197. p., 223 p.

Móra Ferenc: *Pálmák és pályák*. = ugyanő: *Beszélgetés a ferdetoronnyal*. Budapest, 1928. Lantos Rt., 118-126. p.

Moskovics Mihály: *A Biblia Bialik költészetében – A harag dalai és a Bét Hamidrás dalok alapján. Bölcsészdoktori értekezés*. Budapest, 1943. a szerző kiadása, 111 p.

Múlt, jelen és jövő a Tisza partján = Új Élet, 1957. június, 3. p.

Nagy Ádám (összeállította és a kísérőszöveget írta): *Himnuszok – Nemzetek*. II. kötet. Kecskemét, 1996. TIT Bács-Kiskun Megyei Egyesület, 143 p.

Nagy Antal Mihály: *A zsidókérdés*. = ugyanő: *Örök szövetség – válogatott tanulmányok*. Budapest, 1995. Kálvin Kiadó, 214. p.

Nagy Gábor (válogatta stb.): *Magyar középkor*. Budapest, 1995. Könyves Kálmán Kiadó – Nodusz Kiadó, 523 p.

Nagy Katalin, S.: „Jeruzsálem?” = Múlt és Jövő, 1993. 1. sz., 25-34. p.

Nagy Zoltán – Papp Imre: *Szeged. (Városképek – Műemlékek)*. Budapest, 1960. Műszaki Könyvkiadó, 287 p.

Oberlander Baruch (főszerkesztő és kiadó): *Sámuel imája – Zsidó imakönyv*. Budapest, 1996. Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 414 +XIX p.

Oláh János: *Judaisztika I*. Budapest, 1999. Filum Kiadó, 133 p.

Oláh János: *Judaisztika II*. Budapest, 1999. Filum Kiadó, 80 p.

Oláh János: *Judaisztika III*. Budapest, 2003. Filum Kiadó, 137 p.

Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991. Panoráma, 156 + 32 p.

Paál János: *Nagyapám, a gabbe*. = Évkönyv 1981/82. Budapest, 1982. MIOK, 335-339. p.

Pál József – Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997. Balassi Kiadó, 532 +XXXII p.

Pamer Nóra: *A magyarországi zsinagógák formai alakulása stílusok szerint.* = Gerő László (főszerkesztő): *Magyarországi zsinagógák.* Budapest, 1989. Műszaki Könyvkiadó, 54-71. p.

Patai József: *Héber költők II. (Bevezetés).* Budapest, 1912. IMIT, 398 p.

Péter László: *“Szeged lesz!” A Víz utáni helyreállítás megtervezése és megszervezése.* = Szeged, 1998. január, 11-15. p.

Péter László: *Löw Immanuel házi őrizetben. (Hogyan született a Die Flora der Juden?)* = Szeged, 2001. november, 41-42. p.

Péter László: *Szeged. 2., javított kiadás.* Budapest, 1986. Panoráma, 204 p.

Pietsch, Walter: *A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányai a 19. század első felében.* = Múlt és Jövő, 2003. 3. sz., 75-82. p.

Plutarch: *Das Leben des Romulus* 11, 1-2, = www.roma-antiqua.de/pages/rund

Póczy Klára: *A zsidók Pannóniában.* = Gerő László (főszerkesztő): *Magyarországi zsinagógák.* Budapest, 1989. Műszaki Könyvkiadó, 13-18. p.

Ponori Thewrewk Aurél: *Csillagok a Bibliában. (A Biblia a csillagászat fényében).* Budapest, 1993. Tertia Kiadó, 304 p.

Popper Péter: *Van ott valaki?* Budapest, 2001. Saxum Kiadó, 175 p.

Possonyi László: *Bűnbak és áruló. Kuthy Lajosról szóló regényes életrajz.* 1968. Ecclesia Kiadó, 276 p.

Potok, Chaim: *Az ígéret.* Fordította Dezsényi Katalin. Budapest, 2001. Ulpius-ház Könyvkiadó, 360. p.

Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században.* Debrecen, 1997. Csokonai Kiadó, 264 p.

Priszter Szaniszló: *Növényneveink – Magyar-latin szógyűjtemény.* Budapest, 1986. Mezőgazdasági Kiadó, 191 p.

Putrament, Jerzy: *Szent golyó.* Fordította Bába Mihály. = Kerényi Grácia (szerk.): *Mai lengyel elbeszélők.* Budapest, 1965. Európa Kiadó, 231-247. p., 622 p.

Püspöki Nagy Péter: *A zsidóság a korai Árpád-korban. A Magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó-privilégiumáig.* = Sajtó alá rendezte és szerk. ugyanő: *1100 éves együttélés – a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában.* Budapest, 2001. Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 5-62. p.

R.S.T.: *Meghódítani a világ lelkét.* Harang, 1991. 4. sz., 26-29. p.

Rabinovich, Abraham: *A Templom-hegyi csata.* = Múlt és Jövő, 1998. 1-2. sz., 143-146. p.

Raj Tamás – Szelényi Károly: *Hol volt az Éden kertje? Izrael szentföldi tájai.* Budapest, 2004. Athenaeum, 203 p.

Raj Tamás (felelős szerkesztő): *Halljad Izrael! – A zsidó vallás alapjai.* 2. kiadás. Budapest, 1990. MIOK, 128 p.

Raj Tamás (felelős szerkesztő): *Teljes kétnyelvű (héber és magyar Biblia két kötetben. II. kötet.* Budapest, 1997. Makkabi Kiadói Kft., 1455 p.

Raj Tamás: (szerkeszti): *Magyar zsidó almanach 5757. (1996/1997.).* Budapest, 1996. Makkabi – Láng, 191 p.

Raj Tamás: *A frigyszekrény és kárpitja.* = Új Élet, 2001. június 15. 6. p.

Raj Tamás: *A havdála kegytárgyai.* = Új Élet, 2002. január 1. 5. p.

Raj Tamás: *Hol lakik Isten? A Biblia titkairól.* Budapest, 2007. Makkabi Kiadói Kft., 201 p.

Raj Tamás: *A menóra.* = Új Élet, 1986. december 1. 3. p.

Raj Tamás: *A sófár.* = Új Élet, 2001. április 15. 5. p.

Raj Tamás: *A tállit és tartozékai.* = Új Élet, 2001. február 1. 3. p.

Raj Tamás: *A vér szerepe a Bibliában és a zsidó hagyományban.* = Új Élet, 2003. október 15. 3. p.

Raj Tamás: *A zsidó vallás liturgikus tárgyaiból.* = Gáspár Zsuzsa – Maros Donka (szerk.): *A hit asztala, Az áldozattól az istentiszteletig.* Budapest, 1990. Officina Nova, 6-29. p., 128 p.

Raj Tamás: *Ábrahám és Mózes.* = Új Élet, 1986. július 1. 3. p.

Raj Tamás: *Az amud és tartozékai.* = Új Élet, 2001. június 1. 5. p.

Raj Tamás: *Bibliai tájak titkai.* = www.erec.hu/belso

Raj Tamás: *Bibliaiskola. A szentírás kulcsszavai és szállóigéi.* Budapest, 2003. Makkabi, 213 p.

Raj Tamás: *Chászid tárgyak.* = Új Élet, 2001. március 15. 3. p.

Raj Tamás: *Emlékezés Löw Immánuelre.* = Új Élet, 1965. augusztus 1. 2. p.

Raj Tamás: *Keresztény – zsidó széder este.* Elhangzott a Kossuth Rádióban 1993. április 12-én, az 1991. évi rádiófelvételtől.

Raj Tamás: *Löw Lipót főrabbi regényes ábrázolásban.* = Új Élet, 1969. augusztus 15. 2. p.

Raj Tamás: *Színek és növények a zsinagógában.* = Élet és Tudomány, 1991. 3. sz., 83-84. p.

Raj Tamás: *Zsidó hősi emlékek Szegeden.* = Új Élet, 1986. február 15. 5. p.

Rászlai Tibor: *A Dávid-csillag.* = Harang, 1990. 7. sz., 28-29. p.

Rászlai Tibor: *Júdás csókja.* = Harang, 1991. 3. sz., 36-37. p.

Reizner János: *Vizsgálatok a zsidók szegedi letelepülése körül.* = Kulinyi Zsigmond és Löw Immánuel: *A szegedi zsidók 1785-1885.* Szeged, 1885. Endrényi Lajos és Társa, XIV-XXIV. p.

Reményi Gyenes István: *Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka.* 2., javított és bővített kiadás. Budapest, 1997. Ex Libris Kiadó, 249 p.

Róbert Péter: *“Éljen a magyar szabadság” – a Kossuth-nóta héberül.* = Múlt és Jövő, 1990. 2. sz., 2. p.

Róbert Péter: *Zsidó zászlók.* = Új Élet, 1994. november 15. 9. p.

Róth Miksa: *Egy üvegfestőművész az üvegfestészetéről.* Budapest, 1942. a szerző kiadása, 3-23 p. (Hasonmás, é. n., angol nyelven is, függelékkel, *Róth Miksa vallomásai* címmel kiadta a Róth Miksa Alapítvány és Üveg múzeum.)

Róth Miksa: *Egy üvegfestőművész emlékei.* Budapest, 1943. Hungária Kiadás, 25-89 p. (Hasonmás, é. n., angol nyelven is, függelékkel, *Róth Miksa vallomásai* címmel kiadta a Róth Miksa Alapítvány és Üveg múzeum.)

Ruff Tibor: *A legendás Hanuka – a sátrak és a tüzek ünnepe.* = Hetek, 2003. december 19. 13. p.

(-s): *Múlt, jelen és jövő a Tisza partján.* = Új Élet, 1957. június, 3. p.

Sanders, Andrew: *Kedves Májmonidész! – Elmélkedés a vallásról és a tudományról.* Fordította: Rozenberg Dávid. A fordítást átdolgozta, a függelékét készítette, a magyar kiadást gondozta Haraszi György. Budapest, 1998. k. n., 384 p. (Függelékben: *A 613 micvá*, 356-384. p.)

Sándor Pál: *Az emancipáció útján, 1840-1849. A honi zsidóság történetéhez.* = História, 1993. 4. sz. 18-21. p.

Scheiber Sándor – Féner Tamás: *...beszélj el fiadnak... – Zsidó hagyományok Magyarországon.* Budapest, 1984. Corvina Kiadó, 155 p. (Irodalom: 151-155. p.)

Scheiber Sándor (szerk.): *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére. Semitic studies in a memory of Immanuel Löw.* Budapest, 1947. Publications of the Alexander Kohut Memorial Foundation, 361 p.

Scheiber Sándor, dr.: *Dramatizáló nyomok a magyarországi Pészach-szertartásoknál.* = Új Élet, 1950. március 30. 6. p.

Scheiber Sándor, dr.: *Szeged tanítása.* = Új Élet, 1958. július 1. 3. p.

Scheiber Sándor: *A Löw könyvtár és hagyaték sorsa.* = Új Élet, 1948. augusztus 5. 14. p.

Scheiber Sándor: *A Szerencsés Imre-irodalomhoz.* = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996. Makkabi, 1473-1485. p.

Scheiber Sándor: *A zsidó folklór a XX. század magyar íróinál.* = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996. Makkabi Kiadói Kft., 1249-1289. p.

Scheiber Sándor: *Ábrahám látomása.* = Múlt és Jövő, 1989. 2. sz., 35-36. p.; Új Élet, 1947. május 1., 4. p.

Scheiber Sándor: *Ágai Adolf zsidó folklorisztikus adatai.* = ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996. Makkabi Kft., 1080-1095. p.

Scheiber Sándor: *Asztalból koporsó.* = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996. Makkabi Kiadói Kft. 869-877. p.

Scheiber Sándor: *Egy Magyarországról indult héber költő.* = Nagyvilág, 1980. 10. sz., 1561-1562. p.

Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett Szegeden 1969. június 29-én.* = Múlt és Jövő, 1989. 2. sz., 36-38. p.

Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet.* – Teljes kiadás. Hidvégi Máté bevezetőjével, Raj Tamás utószavával. Budapest, 1996. Makkabi Kiadói Kft., 1520 p.

Scheiber Sándor: *Kálmány Lajos leveleiből Löw Immánuelhez.* = Tiszatáj, 1945. 4. sz., 36. p.

Scheiber Sándor: *Löw emlékünnepe a szegedi városházán.* = Új Élet, 1947. július 31. 6. p.

Scheiber Sándor: *Löw Immánuel és a magyar néprajz.* = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996. Makkabi Kiadói Kft., 344-377. p.

Scheiber Sándor: *Löw Immánuel plakettje Szegeden.* = Új Élet, 1975. október 15. 3. p.

Scheiber Sándor: *Löw Immánuel.* = Szerk. ugyanő: *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére. Semitic studies in a memory of Immanuel Löw.* Budapest, 1947. Publications of the Alexander Kohut Memorial Foundation, 1-5. p.

Scheiber Sándor: *Löw Lipót Magyar Zsinagógája.* = Új Élet, 1952. május 15.

Scheiber Sándor: *Őszikék.* = Új Élet, 1950. június 29. 3. p.

Scheiber Sándor: *Tanítómesterek a hagyomány láncolatával.* = Múlt és Jövő, 1990. 1. sz., 33-38. p.

Scheiber Sándor: *Zsidó néprajzi adatok Kiss József műveiben.* = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996. Makkabi Kiadói Kft., 724-774. p.

Schindler József főrabbi *beszéde a Randeggnél elpusztult mártírok szegedi újratemetésekor.* = Új Élet, 1950. augusztus 24. 6. p.

Schindler József, dr.: *Löw Lipót halálának 75. évfordulóján.* = Új Élet, 1950. október 8. 3-4. p.

Scholem, Gershom: *Dávid pajzsa — egy szimbólum története.* Fordította: Berényi Gábor. = Múlt és Jövő, 1989. 2. sz., 42-55. p.

Schöner Alfréd: *191 évvel ezelőtt született Löw Lipót.* = Az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem honlapján (rabbi.hu/ev/low/htm).

Schöner Alfréd: *Fény és árnyék a szegedi zsidóság életében a hetvenes évek elején.* = Szeged, 2003. június-július, 103. p.

Schöner Alfréd: *Löw Lipót, a példakép.* = Új Élet, 1975. október 1. 3. p.

Schweitzer Gábor: *A betelepedéstől a letelepedésig. Varga Lászlónak* [nem azonos a szerzővel] *a Századok* 1992. 1. (zsidó) számában megjelent tanulmányáról = *Múlt és Jövő* 1993. 1. sz., 105-108. p.

Schweitzer József – Schweitzer Gábor: *A magyarországi zsidók és az izraelita felekezet jogállásának alakulása.* = Rácz Lajos (szerk.): *Felekezeti egyházjog Magyarországon.* Budapest, 1994. Unió Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft., 215-245 p.

Schweitzer József, Dr.: *Magyar írók – magyar rabbikról.* = *Évkönyv 1970.* Budapest, 1970. MIOK, 242-249. p. Második rész. = *Évkönyv 1973/74.* Budapest, 1974. MIOK, 196-208. p. Harmadik rész. = *Évkönyv 1975/76.* Budapest, 1976. MIOK, 306-317. p.

Sipos József: *A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások.* = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990. Móra Ferenc Múzeum, 109-133. p.

Somogyi György – Gerle János: *Baumhorn Lipót zsinagógái.* = *Évkönyv 1979/80.* Budapest, MIOK, 355-365. p.

Soós Levente: *Eszter és Mordecháj sírja.* = *Új Élet*, 1991. február 15. 3. p.

Sós Endre: *Szegedtől Szegedig.* = *Új Élet*, 1961. augusztus 15. 1-2. p.

Sövényháziné Sándor Judit: *”Kitartás a siker titka.” Tisza Lajos emlékezete.* = Szeged, 1998. január, 8-10. p.

Stark Tamás: *Magyarország háborús embervesztesége.* = *Rubicon*, 2000. 9. sz., 44-49. p.

Steiger Kornél, (vál., ford. és utószóval ellátta): *Delphoi jóslatok.* Budapest, 1992. Holnap Kiadó, 86 p. (H. W. Parke – D. E. W. Wormell: *The Delphic Oracle.* Oxford, 1956. alapján.)

Szabó Attila: *Az Ószövetség a művészetekben.* Budapest, 1991. Bibliaiskolák Közössége, 159 p.

Szabó Tibor: *Professzorok viharban.* = Szeged, 1994. október, 44-45. p.

Szabolcsi Bence: *A zsidóság története Magyarországon.* = Dubnov, Simon: *A zsidóság története.* Fordította: Szabolcsi Bence. Utószó: Borsányi Ferenc. Budapest, 1991. Gondolat Kiadó – Bethlen Gábor Könyvkiadó, 227-254 p., 261 p.

Szász Ilma: *A ponttól a mandaláig. – A szimbológia vezérfonala.* Budapest, 2000. Mandala Art Bt., 356. p.

Szécsi József: *Aki kinyújtotta a kezét. – Hamvas Endre csanádi püspök a szegedi zsidóságért.* = Szeged, 2003. június-július, 84-86. p.

Szegedi Híradó, 1875. október 17. 3. p.

Szegedi kultúrmunka. = *Új Élet*, 1946. november 21. 2. p.

Szegedi Napló, 1903. május 17-től 20-áig.

A szegedi zsidó hitközség = Szegedi Extra, 1999. augusztus 20.

Szegedi zsidók névsora, Az 1941–45 között elhurcolt és meghalt ~ = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, Függelék, 165-200. p.

Szegő György: *Baumhorn Lipót – a templomépítő.* = Szegő et al.: *Baumhorn Lipót építész.* Budapest, 1999. Magyar Zsidó Múzeum Magyar Építészeti Múzeum, 7-25. p.

Szelesi Zoltán: *Szeged képzőművészete.* = *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1972/73.* Szeged, 1975. Móra Ferenc Múzeum, 355 p.

Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok, beszélgetések.* Budapest, 1986. Kiadó nélkül, 331 p.

Szerdahelyi István (szerk.): *Világirodalmi lexikon.* I. kötet. Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó, 1247 p.

Szigeti János: *A hódmezővásárhelyi hitközség múltja és jelene.* = *Új Élet*, 2001. január 1. 5. p.

Szigeti János: *A zsidó vallás és kultúrkincs megőrzése. = Találkozások. Óraleírások.* Szeged, 1997. Pax Christi, 113-156 p.

Szigeti Kilián: *Régi magyar orgonák 6. Szeged.* Budapest, 1982. Zeneműkiadó, 298 p.

Szilágyi Sándor: *Zsidó pap, tanár, orvos, diák a pápai református főiskola tanári testületében.* = Új Élet, 1948. május 6. 8. p.

T. Sz.: *1270 sípból szólt a muzsika.* = Szegedi Extra, 2000. szeptember 19. 4. p.

Takács Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben.* Budapest, 1986. a Magyar Református Egyház Sajtóosztálya, 258 p.

Tápai Antal – Tipity János – Tóth Béla: *Szeged vasművészete.* Szeged, 1980. Szeged m.j.v. – Somogyi Könyvtár, 311 p.

Tarján G. Gábor: *Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi.* = Valóság, 2001. 12. sz., 39-61. p.

Temesi Ferenc: *Por. 1. kötet.* 2. kiadás. Budapest, 1986. Magvető Kiadó, 471 p.

Tények Izraelről – Az állam. Budapest, 1994. Izraeli Nagykövetség, 19 p.

Torkos Róbert – Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága.* Szeged, 1997. Szegedi Temetkezési Kft., 64 p.

Tóth Attila: *A Duce márványaiból szovjet emlékmű?* = Szeged, 1993. február, 17-19. p.

Tóth Attila: *Szeged szobrai és muráliái.* Szeged, 1993. Szeged m.j.v. – Csongrád Megyei Levéltár, 446 p.

Tóth Endréné (főszerkesztő): *Budapest enciklopédia.* 3., átdolgozott kiadás. Budapest, 1981. Corvina Kiadó, 553 p.

Tóth Ferenc (szerk.): *Csongrád megye építészeti emlékei.* Szeged, 2000. Csongrád Megye Önkormányzata, 759 p.

Tóth István: *Zsidó hitközségek a római Pannóniában.* Múlt és Jövő, 1995. 4. sz., 105-109. p.

Tóth Kálmán dr. – Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Bibliai atlasz kortörténeti bevezetéssel.* Budapest, 1991. Református Sajtóosztály, 99 + VIII p.

Török József: *Egyetemes egyháztörténelem II.* Budapest, 1999. Szent István Társulat, 322 p.

Trigano, Shmuel: *Jeruzsálem helye a judaizmus szimbolikus rendszerében.* Fordította: Simonffy Zsuzsa. = Múlt és Jövő, 2001. 2. sz., 33-35 p.

Turán László: *A Santorin vulkán felrobbanása mentette meg őseinket.* = Új Élet, 1982. április 1. 2. p.

Új Élet, 1945. november 18. 1. p., november 18., 1. p., december 18., 1. p., 1946. október 31. 10. p., 1947. január 16. 16. p., május 1. 4. p., 1948. szeptember 16. 7-8. p., 1949. június 30. 4. p., 1952. április 24. 5. p., 1954. június 3. 2. p.

Újvári Péter (szerkesztő): *Magyar zsidó lexikon.* Budapest, 1929. A Magyar Zsidó Lexikon kiadása, 1028 p.

Unterman Alan: *Zsidó hagyományok lexikona.* Fordította: Blázi Zsuzsa, Jáger Orsolya. Budapest, 1999. Helikon Kiadó, 255 p.

Vadas József: *Üvegművészet.* Budapest, 1989. Móra Könyvkiadó, 62 p.

A vajdasági zsidó deportáltak emléktáblájának leleplezése ... = Új Élet, 1965. augusztus 15. 4. p.,

Varga László: *A zsinagóga költői – a költők arcképei – Portrévázlatok.* = Szeged, 2003. május, 40-45. p.

Varga László: *Kérdések és válaszok. – Ben S'lomo költeménye a szegedi új zsinagógában.* = Szeged, 2003. június-július, 81-83. p.

Varga Vera: *Róth Miksa művészete.* Budapest, 1993. Helikon Kiadó, 82 p.

Venetiáner Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest, 1986. Könyvértékesítő Vállalat, 490 p. (Az 1920-as kiadás hasonmása Raj Tamás előszavával.)

Verbényi István – Arató Miklós Orbán (szerk.): *Liturgikus lexikon*. Budapest, 1989. Ecclesia, 305 p.

Visser, Derkwillem: *Flaggen, Wappen, Hymnen*. Augsburg, 1994. Weltbild Verlag Gmbh, 428 p.

Weinstein Pál: *Löw Immanuel szembetegsége. = Évkönyv 1973/74*. Budapest, 1974. MIOK 108-109. p.

Wellner István: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez*. (h. n.), 1990. Medicina Könyvkiadó Vállalat, 200 p.

Werbőczy István: *Tripartitum. – A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Budapest, 1990. Téka Könyvkiadó, 560 p.

Winter, Astrid: *A biblia a gyógynövényekben*. Budapest, 2000. Bioenergetic, 188 p.

Wittkower, Rudolf: *A humanizmus korának építészeti elvei*. Fordította: Tatai Margit. Budapest, 1986. Gondolat Könyvkiadó, 195 p.

Wouk, Herman: *Én Istenem. A zsidó életforma*. Fordította: Mikes Katalin, Kozma György nyersfordításainak felhasználásával. Budapest, 1993. Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 237 p.

www.amuseum.org/book/page5.html

www.ancientbiblecoins.com/COINS.HTML

www.pecs.sulinet.hu/tart/ncikk/ai/0/4289/romaleirasa1.htm

www.roma-antiqua.de/pages/rund_A/umbilicusurbis.php?seite=23

www.sikyon.com/Delphi/Monumennts/delphi_eg00a.html

www.zsido.com/dict Chabad Lubavics Egyesület honlapja

Zádor Anna és Genthon István (főszerkesztők): *Művészeti lexikon*. I-IV. kötet. Budapest, 1965-1968. Akadémiai Kiadó, 679, 742, 855, 749 p.

Zakar Péter: *Jogegyenlősítési kísérlet. – Löw Lipót és Kossuth Lajos vitája*. = Szeged, 2003. június-július, 53-54. p.

Zakar Péter: *Tábori rabbik 1848-49-ben*. = Múlt és Jövő, 1998. 1. sz., 88-102. p.

Zelei Miklós: *Klein bácsi két krajcárja*. = Délmagyarország, 1996. július 19.

Zolnay Vilmos: *A művészetek eredete (Pokoljárás)*. 2., bővített kiadás. Budapest, 1983. Magvető Könyvkiadó, 591 p.

Zsadányi Oszkár: *The tragedy of Man*. = Új Élet, 1964. május 1. 5. p.

Zsadányi Oszkár: *Tizenötezren látogatták a szegedi zsinagóga hangversenyeit*. = Új Élet, 1968. szeptember 15. 7. p.

Zsoldos Jenő: *Kis József levele Löw Lipóthoz*. = Új Élet, 1962. augusztus 15. 6. p.